

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници
Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54—55. до 82. књиге др Предраг Пипер
Од 83. књиге др Корнелија Ичин

Уредништво

Др Николај БОГОМОЛОВ (Москва), др Петар БУЊАК, др Михаил
ВАЈСКОПФ (Јерусалим), др Дојчил ВОЈВОДИЋ, др Роналд ВРУН
(Лос Анђелес), др Жан-Филип ЖАКАР (Женева), др Александар
ЖОЛКОВСКИ (Лос Анђелес), др Јаромир ЛИНДА, академик Татјана
НИКОЛАЈЕВА (Москва), др Мицујоши НУМАНО (Токио), др Људмила
ПОПОВИЋ, др Тања ПОПОВИЋ, др Љубинко РАДЕНКОВИЋ, др Игор
СМИРНОВ (Констанц), академик Борис УСПЕНСКИ (Рим – Москва),
др Оге ХАНЗЕН-ЛЕВЕ (Беч – Минхен)

Главни и одговорни уредник
др КОРНЕЛИЈА ИЧИН

ISSN 0352-5007 | UDC 821.16+811.16(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

83

НОВИ САД • 2013

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МАТИЦА СРПСКА
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

83

НОВИ САД

САДРЖАЈ — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИЈЕ И РАСПРАВЕ

Љубинко Раденковић, Словенска народна демонологија на синхроним и дијахроним плану	9
Дејан Ајдачић, Пагански богови љубави у словенским књижевностима	25
Душан Иванић, Мултирегионалност и међународна констелација српског реализма	39
Драган Бошковић, Културне последице и идеолошко-политичко залеђе идеје <i>југословенске</i> књижевности у (јужно)словенском контексту: интеркултурни и интерлитерарни одговор	49
Александра Корда-Петровић, Слика Балкана у чешкој путописној књижевности	61
Мирослав Топић, Петар Буњак, Метрички проблеми превођења српске народне епике на пољски језик	77
Слободан Ж. Марковић, Десанка Максимовић – посредник у књижевностима и културама словенских народа	109
Бојан Јовић, Шарло и Словени: Чарли Чаплин у поетикама словенских авангардиста између два рата	119
Гордана Јовановић, Неке језичке одлике новозаветних апокрифа српске редакције (на грађи протојеванђеља Јаковљевог)	133
Радмило Маројевић, Посесивне категорије у прасловенском језику (конкурентност посесивних падежа и посесивних суфикса)	147
Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић, Једномни етимолошки речник српског језика (методолошки аспект)	171
Стана Ристић, Стереотип домовине у заједничкој концептосфери појмова дома и мајке	181
Предраг Пипер, Граматика екцептивности у српском и другим словенским језицима	199
Првослав Радић, Косовскометохијска словенска периферија између језичких архаизама и иновација	217
Срето Танасић, Слагање везника и партикула у координираним конструкцијама	229
Милош Ковачевић, Предикатски апозитив без непосредне везе с предикатом	243

Рајна Драгићевић, Глаголи са два префикса у српском језику с освртом на стање у другим словенским језицима	257
Душка Кликовац, Граматичка категорија лица код показних речи у српском језику	269
Регистар кључних речи	287
Упутство за припрему рукописа за штампу	289
Реч уредника	297
Рецензенти	298

Овај број Зборника Матице српске за славистику доноси реферате српских слависта за Петнаести међународни конгрес слависта (Минск 2013). Број је уредила претходна редакција.

Љубинко Р. Раденковић

Балканолошки институт САНУ, Београд*

rljubink@Eunet.rs

СЛОВЕНСКА НАРОДНА ДЕМОНОЛОГИЈА НА СИНХРОНОМ И ДИЈАХРОНОМ ПЛАНУ

Словенска народна демонологија, према броју нових књига, последњих двадесетак година једна је од врло продуктивних научних области у славистици. Видан напредак огледа се у издавању националних или регионалних речника митолошких бића (десетак књига), у објављивању етнографско-фолклористичке грађе (низ збирки митолошких предања из појединих словенских крајева), делом и у компаративном изучавању митолошких представа и одговарајућих фолклорних сижеа. Што се тиче објављивања књижевно-историјских извора који осветљавају поменути тему, и ту има неких помака. Остаје важан задатак, да се на основу обимне грађе сагледа у целини словенска народна демонологија, како на синхронном, тако и на дијахроном плану. Задатак овог рада јесте констатовање инвентара назива митолошких бића код словенских народа према старијим писаним изворима, и у кратким цртама сагледавање њихове дистрибуције у одвојеним народним традицијама.

Кључне речи: народна демонологија, нижа митологија, митолошка бића, народна веровања, Словени.

Верована и предања о митолошким бићима код словенских народа предмет су многобројних научних радова почев од друге половине XIX века, па до нашег времена. Томе је поготовала и усмена традиција, која и данас чува предања о таквим бићима у многим словенским крајевима. Док с једне стране, више деценија није дошло до открића битно нових података о саставу и поштовању старих словенских богова, с друге – веома је повећан обим грађе о веровању у демонска бића код већине словенских народа. Називи, изглед, карактер, место боравка, време појављивања и поступци ових бића, као и њихов однос према људима, чине предмет *народне демонологије*, или *ниже митологије*. Пошто је први назив више одомаћен у словенској научној литератури (рус. *народная демонология*, пољ. *demonologia ludowa*), и ми га прихватамо.

* Рад представља део резултата на пројекту „Народна култура Срба између Истока и Запада“ (бр. 177022), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Последњих година код већине словенских народа објављени су енциклопедијски речници митолошких бића, док су она најпознатија (укупно око 60) заступљена у московском петотомном етнолингвистичком речнику *Славянские древности* (СД 1995–2012/1–5). Такође треба поменути да се број збирки записа демонолошких предања, почевши од оне респективне с почетка XX века В. Гнатјука из западне Украјине (која има преко 900 примера) (уп. ГНАТЈОК 1904; ГНАТЈОК 1912), знатно увећао (уп. ЗИНОВЬЕВ 1987; РЕЛКА 1987; МИЦЕВА 1994; ЧЕРЕПАНОВА 1996; КЕЛЕМИНА 1997; ВРАЖИНОВСКИ 1998/1–2; ИВЛЕВА 2004; КОРЕПОВА, ХРАМОВА и др. 2007; ДРАННИКОВА, РАЗУМОВА 2009; ПУХОВА 2009; ВИНОГРАДОВА, ЛЕВКИЕВСКАЈА 2010; КРИНИЧНАЈА 2011, и др.). Једна од бројнијих секција на Другом северуском конгресу фолклориста у Москви била је посвећена темама из народне демонологије (уп. ОТ КОНГРЕССА 2011/2: 64–170). Разрада принципа описа митолошких бића, који је предложен од стране групе руских аутора, под руководством Љ. Виноградове и С. Толстој, као и примена тих принципа у компаративном изучавању словенских демона, свакако представљају значајан корак у научном фундирању овог питања (уп. МАТЕРИАЛЫ 1989: 77–164; ВИНОГРАДОВА, ТОЛСТАЈА 1994: 16–44). Последњих година у низу својих радова немерљив допринос изучавању словенске демонологије дала је Л. Н. Виноградова (уп. ВИНОГРАДОВА 2000; ВИНОГРАДОВА 2001: 10–49; ВИНОГРАДОВА 2002: 325–335; ВИНОГРАДОВА 2005: 407–423, итд.).

Најстарији помени

За познавање религијског живота подунавских Словена пре њиховог покрштавања, од посебног значаја јесте, у литератури много пута помињано саопштење Прокопија Кесаријског, изречено у његовом делу *Рат са Готима*. Према том сведочанству, Словени су половином VI века веровали да је један од богова, творац муње, једини господар света, и жртвовали су му говеда и остале жртвене животиње. Такође, по њему, они нису познавали нити признавали судбину, већ чим им живот буде угрожен, заветовали су се да ће, уколико се спасу, поднети богу жртву (што су и чинили). „Сем тога, обожавају и реке и нимфе (виле) и друга нека нижа божанства (δαίμόνια) и свима њима приносе жртве и по тим жртвама врачају“ (ВИ 1955: 26–27). Остављајући по страни питање словенских богова као и гатања, за ову прилику од значаја за нас јесу подаци да Словени нису веровали у унапред задату судбину, да су поштовали нимфе и неке друге демоне и приносили им жртве. Може се констатовати да осим код Јужних, осталим Словенима (уз бледе трагове код Чеха) нису познати називи демона судбине, што упућује да Прокопијев податак по овом питању није без основа. Питање веровања у судбину је свакако шире од веровања у божанства или демоне судбине и оно је разматрано у посебним освртима (ТОЛСТАЈА 2008: 347–352; РАДЕНКОВИЋ 2008: 494–498, РАДЕНКОВИЋ 2011: 511–534, итд.).

По свој прилици иза Прокопијевог назива „нимфе“ крију се митолошка бића *виле* (*самовиле, самодиве*), које су општепознате код Јужних Словена, делимично код Словака и Чеха, а у старијим писаним изворима и код осталих Словена. У руским изворима XIV-XV века наводи се, да су Руси приносили жртве и *берегињама*, које вероватно представљају локалне називе за виле (уп. СД 1995/1: 155–156). Новији називи „нимфи“ су код Руса општепозната *русалка* (речници староруског језика не констатују ову лексему пре XVI века), код Пољака (Малополска, Мазовија), те у пограничним областима Украјине, Словачке и Чешке – *богинка*, (која се може називати и *мамуна, дивожона* итд.) (уп. Виноградова, Толстая 1994: 16–44). По спољашњим обележјима и делатности која јој се приписује, вили је слична *пери*, која је позната на Балкану, Кавказу, Средњој Азији све до Хиндукуша. Те сличности нису настале контактом, већ воде порекло од древне заједничке представе евро-азијских народа о две врсте женских митолошких бића, између којих се касније почела губити разлика. Једна су настала од душа прерано умрлих девојака, као и жена на порођају, а за друге се сматрало да представљају душе предака – прамајки. Прве су хировите, осветољубиве, жељне сексуалних контаката с мушкарцима, али у одређеним случајевима могу бити и помоћнице човеку. Друге воде бригу о својим живим потомцима, родности и плодности, оне и обдарују али и кажњавају људе који не поштују устаљена правила понашања. По свој прилици од ових других води порекло и *албаста* (*лобаста, лопаста*), позната у широком простору од Монголије у Азији до обала Средоземног мора, а од словенских народа код Руса (уп. Басилов 1994: 49; Власова 1998: 12–14).

Значајне податке о религији балтичких Словена оставио је епископ Мерзебуршки Титмар (умро 1018. године). У VI књизи, у поглављу 17, поред осталог, он наводи словенско предање о воденом вепру, које је, како каже, потврђено многим заблудама. Према овом предању, у случају да људима запрети нека велика недаћа која ће их дуго узнемиравати, на очиглед многих из мора је излазио велики дивљи вепар са белим очњацима који се блистају у пени и силно се праћакао у води (према: Кирпичников 1885: 48–49).

Неки истраживачи старе словенске религије су са сумњом говорили о воденом вепру, као једном од несигурних епизода Титмарових казивања. Међутим, та епизода се може узети као једна од најстаријих словенских потврда о зооморфном митолошком бићу (у ствари, зооморфном родовском заштитнику, који упозорава своје живе потомке о несрећи која ће их задесити). Паралеле оваквим веровањима могу се пронаћи на простору Балкана. Тако је по предању бик из Власинског језера у југоисточној Србији риком предсказао руско-турски рат у XIX веку, и сукоб Срба и Турака (Миљковић 1884: 279); водени бик из Стришке баре код Параћина излазио је из воде само онда „када је имао да предскаже несреће: глад, помор и болест“ (Петровић 1900: 204–205). Да се вепар и бик могу доводити у везу и међусобно замењивати, указују примери демонолошких

предања о сукобу два „облачара“ – предводника олујних облака и њихових противника. Наиме, у Херцеговини, Хрватском приморју, Истри, Далмацији, Словенији, код подравских Хрвата у Мађарској, постоји низ оваквих предања у којима се „облачари“ боре међу собом, претворивши се у бикове или у вепрове различитих боја. О томе, један од актера (*ведовњак*), каже: „Претворимо се у бике, и боримо се. Дошо из Бугарске бик, онда сам га гурнуо, Пребио сам му ребро и убо га у срце, и Бугара нема више“ (FRANKOVIĆ 1990: 99). Код Словенаца, у одговарајућим предањима, „облачар“ (*видовина*) води са собом слугу, и пружајући му штап, даје савет како ће му овај помоћи у борби с туђинцем: „Ту имаш штап, идемо мало у шибље. Видећеш да ће се тући два прасца. Штапом удари шареног“ (KELEMENA 1997: 41). Опет, „у Билећи (Херцеговина) кад се велики вјетар појави, веле, да се *стухе* бију, па да се онда у зраку у вјетру виђа црни во“ (DRAGIĆEVIĆ 1907: 315); уп. такође: VOŠKOVIĆ-STULLI 1975: 214. Има и примера где се „облачари“ међусобно боре тако што је један у облику бика, а други – вепра (IVANIŠEVIĆ 1905: 231). Према предању из Полесја (Житомирска област), људи су ноћу близу гробља, на мостићу, могли видети два бика који се боду, тако да им од рогова сипљу искре, и јече људским гласом: „Кажуть: Хто Богу верують, оны дають пройти цѣй людине, а пъяницѣ да нѣверующему загородят путь“ (ИВЛЕВА 2004: 57). По свој прилици, бикови на мосту поред гробља заграђују пут душама појединих покојника које треба да оду на онај свет. На хтонску природу бика указује и бугарско предање о постанку села Говедаре (Пазарцик). У овом предању се каже, како је у ноћи, на месту где се налази ово село, излазило „лудо биче“ и пробадало сваког ко би се у то време ту нашао. Тражећи своју залуталу краву, младог пастира је затекао мрак баш на том месту. Када се појавило „лудо биче“ пастир, мислећи да је то његова крава, ухватио га је за рогове и чврсто држао до зоре. Када је небо постало светло, бик је ишчезао, а у рукама говедара су биле дршке казана пуног златника (БНПП 1983/7: 99–100).

И нека друга митолошка бића могу људима најављивати несреће које ће их задесити. У Босни и Херцеговини се веровало, ако је неко болестан у кући, па змија *покућница* изађе из куће или ако „запјева“, онда је то знак да ће болесник умрети (Лилек 1894: 653). У Украјини (околина Харкова), у случају да треба да предскаже несрећу у породици, кућни дух – *домовој* се показује у облику мачке и почиње да мјауче (ИВАНОВ 1893: 32). Код Руса, водењак (*водяной*) или водењачица (*водяница*), излазе из воде и кукањем на обали предсказују неки велики помор људи (обично рат). Сама појава водењака на обали неких вода тумачи се као лош знак: „Это – говорим – к нехорошему“ (Криничная 1994: 48). Та иста функција приписује се и шумском духу (рус. *леший*), о чему сведочи веровање у Владимирском крају, да се он показује пред неку несрећу. Таква веровања позната су и код Коми-Пермјака (Пермски крај): „Леший и лешачиха кричали перед войной“ (ЧЕТИНА, РОГОТНЕВ 2010: 46). Према веровању, нека митолошка бића могу људима казати које је време погодно за сетву.

Код Руса је то чинио водењак (Криничная 2004: 368), код Словенаца *дивји мож, жалик жена* и др. (Рiко 1996: 78–80; DOLENC 2000: 22–23). Функција упозоравања, која се приписује митолошким бићима, у неким случајевима може се претворити у функцију заштите уже или шире друштвене заједнице. О томе сведочи и пример с Руског севера, где шумски дух (*леший*) прати војнике у рат, па чак и метке одбија од њих: „Вот мы мужиков на войну провожали, и леший провожал, дак плакал и все кричал: – Я помогу вам, помогу, помогу! У нас дедушка говорил, леший за Русь встане. Он все силы кладет, а помогать – он в войну пули откидывал“ (ЧЕРЕПАНОВА 1996: 51).

Заштитничка улога коју поједина демонска бића испољавају према људима указује на заједничке корене божанског и демонског у старој словенској митологији, тј. на везу митолошких бића са обоготвореним прецима, с једне стране, као и са застрањеним покојницима, с друге.

Главни средњовековни општесловенски назив за опасног духа, био је **běsъ*. Прихватањем хришћанства овим називом Словени означавају *ђавола* као и збачене паганске богове и њихове кумире (као облик снижавања ранга).

Назив из XI века *бѣсъ полоудѣньи* „подневни демон“ (СРЕЗНЕВСКИЙ 1902/II: 1139) – *daemon meridianus*, вероватно означава истог духа, који је посведочен у народном веровању Русије у XVI веку (уп. МАНСИКА 2005: 262–263), а и касније, у Полесју – *пивдѣнны чорт* (ВИНОГРАДОВА 2001: 39), код Белоруса *бес полуденный* (РОМАНОВ 1912/VIII: 286); код Руса је шире позната *полудница*, која се назива и *ржица*, пошто се појављује у пољу под ражи (ВЛАСОВА 1998: 414–415); код Лужичких Срба – *řipoldnica*, која је позната и под називом *serpownica, serpowa baba*, код Пољака – *poludnica*. Код Јужних Словена једва да има трагова таквом митолошком бићу.

У староруском спису из XIV века помиње се и *бѣс хороможитель* „кућни демон“ – који се може довести у везу са одговарајућим руским духом који се назива *домовой, домовик*, али и са *кућном змијом*. Једно од најпознатијих митолошких бића код Руса – шумски дух (*леший*), по свој прилици први пут се помиње у писаним изворима тек у XVI веку, под називом *лѣсны богъ* (ГАЛЬКОВСКИЙ 1913/II: 34).

У средњовековним споменицима се јављају и називи *вљкодлакъ*, за човека који се магијским путем претвара у вука и *оупырь*, покојник-повратник, – *вампир*, чија душа није отишла на онај свет па страши људе и чини им разне пакости. Прво биће је познато код Руса под називом *волкодлак, волколак*, код Пољака – *wilkodlak, wilkolek, wovkun*. Код западних Срба, као и код Хрвата назив *вукодлак* означава пре свега повампиреног покојника, и ретко живог вешца који се привремено претвара у вука. Називи *упырь, вампир* код Руса су слабо посведочени. У централној и северној Русији лутајући покојник се најчешће назива *еретик*. Код По-

љака, пак, постоји низ назива, типа *upiór, upier, qpir, lupir, wampirz*, углавном посведочени не пре XVIII века.

Из корена **věd-* код словенских народа изведено је више назива, који се најчешће односе на „знајуће“ људе, тј. оне који се баве чарањем – срп. *věštica*, пољ. *wieszczycza, wiedźma*, рус. *ведьма*, итд.

Преко хришћанских и апокрифних списа Словени су прихватили и називе митолошких бића *дијавол, сатана, демон*. Позајмицама се сматрају и латинизми *русалка* и *стрига* – хрватско-словеначко *štriga*, пољ. *strzyga* “вештица”; *strzygón* „вештац“, „вампир“. Од назива *навь, навье*, који у средњовековним споменицима означавају покојнике, касније су изведени називи за демоне настале од умрле некрштене деце (српско-бугарско-македонско *нав, навје*, словеначко *товје*) (шире о овим питањима уп. MOSZYŃSKI 1991: 150–170; РАДЕНКОВИЋ 2008: 315–323).

Подела

До сада прикупљена лексичка и етнографско-фолклористичка грађа указује да је код Словена евидентирано неколико хиљада назива за митолошка бића. Свакако да се највећи број ових назива односи на ђавола (*беса*), који је постао генеричка ознака (кућни бес, шумски бес, услужни бес итд.). Већ у писаним изворима на старословенском језику појављују се алтернативни називи за ово биће, који се касније све више умножавају. С. В. Максимов, 1903. године констатује да у речнику В. И. Даља има око 40 назива за ђавола, и он томе додаје још око 50 (МАКСИМОВ 1903: 7). Код Јужних Словена их има преко 300 (уп. РАДЕНКОВИЋ 1997: 15–38), код Пољака, у једном речнику демона – око 150 (PODGÓRSCY 2005).

До сада су митолошка бића најчешће разврставана према простору, односно месту њихове активности. По овом принципу издвајани су: 1) демони куће, помоћних и других зграда; 2) вода; 3) шума; 4) поља; 5) земље (рудника) и 6) ваздуха. У оваквој класификацији једино је споран последњи облик. Наиме, по својој природи сви демони су нетелесна бића, и као такви они се могу кретати по ваздуху, најчешће у виду *ветра* или *лутајуће ватре* (ноћног светла). Поједини називи митолошких бића из народних песама могу ићи у прилог везивања митолошког бића за ваздух, као што је *вила облакиња*. Ипак, овде се ради о поетском, а не о демонолошком моделу, где вила из облака устрељује епског јунака који на коњу пролази планином. Међутим, када је јунак гони, она је приморана да скаче с јеле на јелу и не успева побећи. Када је реч о тзв. *облачарима*, бићима која се сукобљавају у олујним облацима, она су само привремено у тим облацима, док им је пребивалиште на неком другом месту (*хали* у језеру, *ламји* у бунару, *змају* на храсту, *крсник* има посебан дом у планини, *грабанцијаш* или *татош* су скитнице, итд.). Повод њиховог сукоба јесте борба за преузимање берићета са поља, која припадају одређеној људској заједници.

Главна функција митолошких бића јесте *регулативна*. Развијање страха код људи од одмазде невидљивих и опасних бића, представља облик друштвене принуде над појединцима да поштују устаљена правила друштвеног понашања. Сходно тој констатацији, митолошка бића се могу груписати око важних животних догађаја који прате људе у некој средини. Као преломни догађаји за сваког човека (као и за заједницу) јесу рођење детета, свадба и смрт, који чине његов *животни круг*. Сходно томе могу се уочити и три круга демона, везаних за та три догађаја из живота људи.

Чим се роди дете, код Јужних Словена, његов живот могу угрозити *демони судбине*, код Срба – *суђенице* (тако што му досуде превремену смрт). Ако се породила не придржава правила понашања, живот њеног детета, па и ње саме, могу угрозити опасни демони – *бабице* (Срби, Бугари, Македонци) или *јуде* (Странца у Бугарској), док му плач могу „набацити“ *ноћнице*. Код Јужних Словена дете се мора штитити и од *вештица* и *мора*. Код Западних и Источних Словена, делом и код Јужних, уколико породила оставља своје дете само, без надзора, њега може заменити неко од митолошких бића, оставивши свог малог демона, у лику однетог детета (тзв. *подмече*; код Словенаца *podmenek*; Пољака – *odmieniec*; Чеха – *podhoděnes, podvrženec*; Руса – *обмен, обменёнок*). Уколико се девојка или жена тајно породи и убије своје дете, или новорођенче умре пре крштења оно постаје демон – код Срба – *некрштенац, нав, свирац*; код Хрвата – *маџић, маџмолић, тинтилин*; код Пољака – *niechrzesczeniec, latawiec, bożatka*; Украјинаца – *змітча, мавка, нявка, потерчук, страче*, итд.

Дете се уводи у културу и страшењем митолошким бићима. Код свих словенских народа постоји низ персонификација које служе само за страшење деце (да не плачу, да не праве неред у кући, да се не купају у реци када је то ризично, да не иду сама у шуму, да не прилазе бунару, да не газе жито или грашак, да посте, уче молитве, да не псују итд.), нпр. код Срба – *баук, бабучка, баба рога*; Пољака – *bebok, babok, kolanka*; код Хрвата – *baves, bičan, kečizuba*; код Словенаца – *bavbav, baba Šamra, berbara*; код Бугара – *баба крива, гогата, торбалан*; код Руса – *буканушко, бабай, бомка, вова, додон, кока*; код Украјинаца – *бебетка, вова, железна баба*, итд. (уп. РАДЕНКОВИЋ 2000: 146–155)

За време свадбе младу и младожењу, ако се не предузму одређене мере заштите, могу угрозити људи са злим очима (па се онда разболе од *урока*), док код Руса *колдуни*, како се веровало, могу целу свадбену поворку претворити у вукове (тј. *вукодлаке*). Код балканских Словена се сматрало да жене *вештице* или *мађеснице*, ако се не предузму одређене мере опреза током свадбеног обреда могу учинити да невеста буде бесплодна или да младожења буде неспособан за полни чин.

Животни круг сваког појединца затвара смрт. Уколико је човек за живота правио другима велике невоље (убијао људе, премештао међе, криво мерио), или ако посмртни обред није спроведен на правилан начин,

такав човек после своје смрти постаје покојник-повратник, тј. *вампир* или нека ноћна *приказа*. Људи који су сами себи одузели живот такође су осуђени да лутају као ноћне приказе. Код словенских народа записано је на десетине назива оваквих приказа, као што су код Срба, Хрвата, Бошњака и Црногораца – *авет, ваздијанија, видина, заблазан, мрак, омаја, осења, прикојаса, прилика, сјен, утвара*; код Словенаца – *gospa, brezglav-jek, svečar, džilejr*; код Бугара – *дракус, джад, немош, пейдах*; код Македонаца – *видение, привидение, прикажиште, сеничиште*; код Руса – *блазень, водило, тень, уводна*; код Пољака – *blądzoń, bludoń, miernik, otana, świecznik*, код Чеха – *bludička, rychmandle, světloňoš*, и др.

Постоји посебан круг митолошких бића која имају регулативну функцију у одржању устаљених народних схватања о *времену*. Ради се о веровању да постоји нарочито „опасно“ време, када је људима забрањено да се баве одређеном делатношћу (нпр. да раде у пољу, жене да пређу), или се сматра да је чак ризично да се човек затекне на путу. Онај који не поштује такве забране биће изложен утицају одређених демонских бића. Ако је ван куће, она га могу скренути с пута и навести да настрада, могу га голицати до смрти, натерати да игра у њиховом колу док му не отпадне ноге до колена, могу му одузети глас, итд. Прељама које се не придржавају забране пређења у одређеним данима прети освета митолошког бића у самом дому (уп. Виноградова 1996: 166–184; Агапкина 2000: 212–242; Раџенковић 2005: 71–90).

Опасним временом се сматра ноћ, а нарочито глуво доба ноћи, подне, одређени дани у недељи (среда, петак и недеља), поједини временски периоди у години („некрштени дани“, постови, „русална недеља“), велики празници (нарочито Ђурђевдан и Ивањдан). Ван ових препознатљивих делова времена, постоји и представа о неизвесном злом тренутку (срп. *зао час*, рус. *неровен час, пухлый час*), у коме је човек нарочито подложен утицају демонске силе. Зато се тражи стална опрезност код људи (јер се не зна када их може задесити несрећа), а нарочито то важи за мајке да не проклињу своју децу. Код Руса се сматра, ако мајка прокуне своје дете у *зао час*, њега ће одмах заувек однети *леший, банник, подпольник* или неко друго митолошко биће.

Ноћу је активна већина митолошких бића, а нарочито она која воде порекло од „нечистих“ покојника (самоубице, утопљеници, убијена некрштена деца). У западној Украјини и источним крајевима Пољске овакве ноћне приказе називају се *страхи* (пољ. *strach, straszek, straszydło*). У источној Србији их називају *осење*. Код Словена католика приказе се често појављују у облику људи без глава, ноћних миса, жена у белом (пољ. *biała kobieta, biała dama*), геометра (пољ. *miernik, miedzni*) који лута по пољу и сваког пролазника пита где да постави међу; али најчешће у облику лутајуће ватре (рус. *блуждающий огонь*, пољ. *blędni ogin, ognisty chłop* и многи други називи). Сва ноћна митолошка бића може замењивати ђаво.

У подне су активни напред поменути подневни демони. Они кажњавају људе који раде у пољу у подне (нпр. стављају им ужарени тигањ на главу и тако код њих изазивају несвестицу), као и жетеоце који заспу испод снопова жита. Функције подневних демона често се поклапају са функцијама осталих демона у пољу (као што су рус. *полевик*, *полевая хозяйка*, пољ. *duch polny*, *matka zboża*, итд.).

Што се тиче посебних демона који кажњавају преље које не поштују забрану предења у одређеним данима, или остављају увече недопредену вуну на преслици, они се код Руса називају: *мокоша*, *мокуша*, *мокруха*, *кикимора*, *мара*, *пяха*, *середа* (уп. ЧЕРЕПАНОВА 1983: 26). Код Јужних Словена ову функцију преузимају *света Среда* и *света Петка*, или када је реч о календарском времену – код Словенаца је то *кватерница*, код Бугара *баба Тудуричка*, код Хрвата – *глођан*, *лакомец* итд.

Активност неких митолошких бића пада у периоду тзв. „некрште-них дана“, који трају од Божића до Богојављења (словен. *dvanaajsterodnevje* или *dvanaajsteronočje*). Код Срба и Бугара су тада активне *караконциле*, код Бугара *буганци*, *поганци*, код Руса (на Руском северу) *святке*, *святочици*, *шуликуны*; код Словенаца – *перхте*, као и *дивја јага* (дивљи лов). Према општем веровању, ради се о опасном времену које спаја и раздваја годишњи круг времена, и када је у покрету нечиста сила.

У првој недељи ускршњег поста („чистој“ или „Тодоровој“), према веровању из североисточне Србије, Баната и северозападне Бугарске појављују се сезонски демони *тодорци*, *коњи светог Тодора*, *тодоровски коњи*. Замишљани су као чопор белих или црних коња који јуре ноћу. На крају Тодорове недеље или у наредној недељи, све до четвртка пролазили су хроми и ћорави коњи, или њихов господар Велики Тодор, који је јахао на белом коњу. У Банату (Павлиш) са хромим коњима ишао је хроми деда по имену *Давид*. У те дане било је строго забрањено окупљање младежи, задржавање људи ван дома после заласка сунца, па чак и паљење светла по домовима. И овде се ради о некој врсти кретања душа, које скупља и предводи хроми господар оног света.

Трећи круг демона регулише делатност и понашање људи у одређеном *простору*. То је или ужи животни простор човека (дом, руска бања, амбар, шупа за жито, штала, двориште), или простор везан за његову привредну делатност (поље, шума, река, језеро, рудници). Сви демони који се везују за одређени простор могу се поделити на оне који господаре добрима тог простора и који су спремни да га, под одређеним условима, уступе људима, и они који ту само бораве, чувајући то место за себе. Тако, човек може да скупља шумске плодове или да лови у шуми, али не сме, док је у том простору да звижди, да се дере, да спава на шумској стази, да ломи гране дрвећу, да улази у шуму у другој половини дана, да иде у лов недељом итд., у противном њега ће казнити шумски дух – *леший*. Разлика између духова „господара“ и духова „станара“ одређеног места, може се уочити поређењем функција које имају руски и пољски

водени духови – *водяной* и *utopiec*. Код Руса и Белоруса се сматра да је *водяной* господар свег живог света у реци или језеру, и да свака вода има једног таквог „домаћина“. Он се може чак коцкати с другим „домаћиним“ из неке друге реке или језера, и ако изгуби, овај ће му преузети све рибе. С друге стране, пољски *utopiec* је зао утопљеник, који гледа како ће навести неког човека да се утопи, кида рибарске мреже, може да преврне чамац у реци како би се рибари подавили, итд.

Од свих духова везаних за одређено место једино се за *кућну змију* може рећи да припада општесловенском културном наслеђу. Остали духови су добили локална или регионална обележја, зависно од облика привредне делатности житеља одређеног краја или услед културних утицаја суседних народа.

Као што постоји „опасно време“ и демони везани за њега, тако исто постоје и „опасна места“, са високим ризиком по човека, која су под контролом неких демонских бића. То су мрачна места (подрум и таван куће, руска бања, напуштене куће, пећина, јама), воде (бунар, извор, река, језеро, мочваре), дубока шума, дивља планина, раскрснице путева (уп. Раденкович 2011: 73–88).

Четврти круг демона везан је за делатност појединих људи са посебним способностима или магијским умећем. Ту спадају већ поменути људи који се преобраћају у вукове (*вукодлаци*), жене које се намажу посебном машћу и добију способност летења (*веиштице*), девојке које се претварају у поједине животиње и ноћу притискају људе у сну (*море*), код Руса – *колдуны*, за које се веровало да могу послати и беса да уђе у човека и мучи га; *облачари* – људи и животиње који имају способност да се њихова душа одвоји од тела, па када се појаве олујни ветрови с градом они узлете и боре се са невидљивим предводницима тих облака.

У пети круг могу се издвојити *демони болести*.

Ван ових група остају тзв. „услужни демони“ (рус. *демон обога- титель*). Код свих Словена, више или мање, постоје веровања да човек, под одређеним условима може извести демона из петловог или кокошијег јајета, који постаје његов слуга и доноси му новац (злато) или друга добра – жито, бели мрс (уп. Левкиевская 1996: 185–212; Климова 2000: 162–176). Уколико га његов газда на време не уништи, демон му узима душу. Код Хрвата се такво биће назива *маџић*, *малић* (Крк); у Херцеговини – *џикавац*; у југоисточној Бугарској (Странца) – *мамниче*, *мамјак*. Код Словенаца у Долењској, дух из јајета називан је *škrateljč*; Пољака – *bazyliśzek*, *chowaniec*, *inkluz*, *skrzatek*; Чеха – *šetek*, *škřítek*, *rarašek*, *hospodaříček*; Словака – *škřiatik*, *žbožik*, *zmok*; Лужичких Срба – *plon*, *zmij repežny*; Украјинаца (Прикарпатје) – *хованец*, *годованец*, *выхованок*; Белоруса – *домовик*, *џмок-домовик*, *кот*. У централном делу Балкана представе о послушном духу из јајета скоро су непознате. Веровање у духа који доноси злато, под разним именима, познају германски и романски народи, па је отуда и преузет.

Опште и посебно

Народна демонологија словенских народа је врло разнородна. Она се развијала сходно културно-историјским условима у којима су живели поједини словенски народи. Њена се разноврсност може упоређивати са разноврсношћу словенских језика и многобројних дијалеката. Разлике су видљиве чак и у оквиру једне културне зоне, што је показано картографирањем (за Родопе у Бугарској – ТРОЕВА-ГРИГОРОВА 2003; за распоред неколико важних демона код Јужних Словена – ПЛОТНИКОВА 2004; за Полесје – ЛЕВКИЕВСКАЈА 2011: 76–99, итд.). Због обимности грађе о овом питању, овде се може тек у назнакама указати на разлике у саставу списка демона код неких словенских народа.

У Србији се могу уочити бар три културне зоне, које имају и своја карактеристична митолошка бића. У централно-балканској зони (Поморавље, источна и јужна Србија, Косово), која даље обухвата Македонију и западну Бугарску, карактеристична бића су водени бик, хала, змајевит човек, караконцула, нави, бабице, те приказе изведене из основе **sen-* (срп. *осења*, мак. *сениште*) итд. Друга зона обухвата западну Србију и даље се простире на Босну и Херцеговину, а на југозападу обухвата Црну Гору. Карактеристично биће за ову област јесте *стуха* или *здухач* и сл. Ту се јављају и нека мање позната бића као што је *дрекавац* итд. Простор северно од Саве и Дунава има особености карпатске и средњоевропске културе. Карактеристична бића за ову зону су *тодорци* и *водењаци*, затим *подмече*, „услужни дух“ (*кућни ђаво*), *татош*, итд.

Код Хрвата се издваја приморски појас, где се појављују – *орко*, *мацић*, *штрига* и *штригун*; док се у северним деловима познати – *позој*, *грабанцијаш*, *џопрница*.

За словеначку културу карактеристични су водени и шумски духови (*водни мож*, *шкрат*, *дивја декла*), као и два „облачара“ – *крсник* (*кресник*) и *ведовина*. Видљив је и немачки утицај у називима неких митолошких бића (*ајд*, *пехтра*, *шкoпник*, *шкрат*, *жалик жене*, итд.) (уп. КРОРЕЈ 2008; МЕНСЕЈ 2006, итд.).

Свим Јужним Словенима познати су демони судбине (*суђенице*, *наречнице*, *ориснице*, *сојенице*, *ројенице*, итд.), вила (*самовила*, *самодива*, *дивја декла*), *змај*, борба два облачара, као и *вештица*, *вампир* (*вукодлак*), *некрштенци*.

Особеност пољске народне демонологије јесу духови-патуљци, познати под општим именом *krasnoludki*, који могу бити како заштитници куће, тако и штеточине, као и „услужни“ духови. Изглед и функције, некад и њихови називи указују да они имају германско порекло: *chobold*, *kobolt* (нем. *Kobold*), *swerg* (нем. *Zwerg*) (уп. РЕЛКА 1987; DŹWIGOŁ 2004; РОДГОРСЦУ 2005). Неке особине женског митолошког бића, познатог као *boginka*, *tatuna* (у лику ружне мршаве жене са дугим грудима пребаченим преко рамена), представљају опште особине, карактеристичне за

низ митолошких бића и у другим културама. Шумски и водени демони код Пољака најчешће воде порекло од „нечистих“ покојника.

За руску културу карактеристични су многобројни духови кућног простора и помоћних зграда (*домовой, дворовой, запечник, подпольник, хлевник, рижник, банник*); духови везани за предење (*мокоша* и др.); духови спољнег простора *русалка, леший, водяной*; покојници-повратници – *еретик, огненный змей*; људи-вешти – *колдун, волколак* итд. (Уп. Иванов 1893; Максимов 1903; Даль 1996; Новичкова 1995; Власова 1998, итд.).

По свој прилици у словенској народној демонологији најстарије су представе о зооморфним духовима (кућна змија, водени бик, хала, вукодлак, некрштеници-нави у облику птица, женско биће са неким животињским обележјима, сезонски демони-коњи), од којих су неки посведочени једино у народној култури балканских Словена.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Агапкина, Татьяна. „Демоны как персонажи календарной мифологии.“ В: *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2000.
- Басилов, В. Н. „Албасты.“ В: *Историко-этнографические исследования по фольклору. Сборник статей памяти С. А. Токарева*. Москва: Институт востоковедения РАН – Восточная литература РАН, 1994.
- БНПП 1983/7 – Кузманова, Василка и Йорданка Коцева (съст). *Българска народна поезия и проза*. Т. 7. София: Български писател, 1983.
- ВИ 1955 – Острогорски, Георгиј (ред.). *Византијски извори за историју народа Југославије*. Т. 1. Обрадили: Ф. Баришић, М. Рајковић, Б. Крекић, Ј. Томић. Посебна издања. Књ. ССХЛ, св. 3. Београд: Византолошки институт САН, 1955.
- Виноградова Людмила. „Календарные переходы нечистой силы во времени и пространстве.“ В: *Концепт движения в языке и культуре*. Москва: Индрик, 1996.
- Виноградова, Людмила. *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*. Москва: Индрик, 2000.
- Виноградова Людмила. „Полесская народная демонология на фоне восточнославянских данных.“ В: *Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы*. Москва, 2001.
- Виноградова Людмила. „Низшая’ мифология славян.“ В: *Литература, культура и фольклор славянских народов. XIII Международный съезд славистов (Люблина, август 2003). Доклады российской делегации*. Москва, 2002.
- Виноградова Людмила. „Методика сравнительного изучения фольклора. На материале демонологических верований.“ В: *Первый всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов*. Т. 1. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2005.
- Виноградова, Людмила и Елена Левкиевская (сост.). *Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80-90-х гг. XX века*. Т. 1: *Люди со сверхъестественными свойствами*. Москва: Языки славянских культур, 2010.
- Виноградова, Людмила и Светлана Толстая (сост.). „К проблеме идентификации и сравнения персонажей славянской мифологии.“ В: *Славянский и балканский фольклор: верования, текст, ритуал*. Москва: Институт славяноведения РАН, 1994.
- Власова, Марина. *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург: Издательство „Азбука“, 1998.
- Вражиновски, Танас. *Народна митологија на Македонците*. Кн. 1–2, Скопје-Прилеп: Институт за старословенска култура, Книгоиздателство Матица македонска, 1998.

- Гальковский, Николай. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Т. 1. Харьков, 1916; Т. 2. Москва, 1913. Москва: Индрик, 2000.
- ГНАТЮК, Володимир. „Знадоби до галицько-руської демонології.“ В: *Етнографічний збірник* кн. XV. Львов, 1904.
- ГНАТЮК, Володимир. „Знадоби до української демонології.“ В: *Етнографічний збірник* кн. XXXIII. Т. 2, вип. 1. Львов, 1912.
- Даль, Владимир. *О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. Материалы по русской демонологии*. Санкт-Петербург: Литера, 1996.
- Дранникова, Наталья и Ирина Разумова (сост.). *Мифологические рассказы Архангельской области*. Москва: ОГИ, 2009.
- ЗИНОВЬЕВ, Валерий (сост.). *Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири*. Новосибирск: Издательство „Наука“, Сибирское отделение, 1987.
- ИВАНОВ П. „Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках.“ В: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Т. 5, вып. 1. Харьков, 1893.
- ИВЛЕВА, Лариса. *Представления восточных славян о нечистой силе и контактах с ней. Материалы полевой и архивной коллекции Л. М. Ивлевой*. Составление В. Д. Кен. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004 (Ethnographica Petropolitana, XIII).
- Кирпичников, Александр. „Что мы знаем достоверного о личных божествах славян.“ *Журнал Министерства народного просвещения* кн. CCXLI, СПб., 1885.
- КЛИМОВА, Дагмар. „Nosrodářík в поверьях чешского народа.“ В: *Славянский и балканский фольклор*. Москва, 2000.
- КОРЕПОВА, Клара и Наталья Храмова, Юлия Шеваренкова. *Мифологические рассказы и поверья Нижегородского Поволжья*. Санкт-Петербург: Тропа Троянова, 2007.
- КРИНИЧНАЯ, Неонила. *На синем камне. Мифологические рассказы и поверья о духе – „хозяине“ воды*. Петрозаводск, 1994.
- КРИНИЧНАЯ, Неонила. *Русская мифология: Мир образов фольклора*. Москва: Академический Проект: Гаудеамус, 2004 („Summa“).
- КРИНИЧНАЯ, Неонила. *Крестьянин и природная среда в свете мифологии: былички, бывальщины и поверья Русского Севера*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2011.
- ЛЕВКИЕВСКАЯ, Елена. „Славянские представления о способах коммуникации между тем и этим светом.“ В: *Концепт движения в языке и культуре*. Москва: Институт славяноведения, 1996.
- ЛЕВКИЕВСКАЯ, Елена. „Этнодиалектное картографирование демонологии Полесья.“ В: *От конгресса к конгрессу. Материалы Второго Всероссийского конгресса фольклористов. Сборник статей*. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2011.
- ЛИЛЕК, Емилијан. „Вјерске старине из Босне и Херцеговине.“ *Гласник Земљског музеја* кн. VI. Сарајево, 1894.
- МАКСИМОВ, Сергей. *Нечистая, неведомая и крестная сила*, Санкт-Петербург, 1903.
- МАНСИКА Вильо. *Религия восточных славян*. Москва: ИМЛИ РАН, 2005.
- МАТЕРИАЛЫ 1989 – Виноградова, Людмила и Светлана Толстая, Александр Гура, Галина Кабакова, Ольга Терновская. „Славянская и балканская мифология. Схема описания мифологических персонажей.“ В: *Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы. София, 30. VIII. 89 – 6. IX. 89*. Москва: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1989.
- МИЛИЋЕВИЋ, Милан. *Краљевина Србија*. Београд, 1884.
- МИЦЕВА, Евгения. *Невидими ноћи гости*. София: Наука и искусство, 1994.
- НОВИЧКОВА Т. А. *Русский демонологический словарь*. Санкт-Петербург: Петербургский писатель, 1995.
- ОТ КОНГРЕССА 2011/2 – КАРГИН, Анатолий (сост.). *От конгресса к конгрессу. Материалы Второго Всероссийского конгресса фольклористов. Сборник докладов*. Т. 2. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2011.
- ПЕТРОВИЋ 1900 – П(ЕТРОВИЋ) Ј. Р. „Народно предање о местима. Бара и бик.“ У: *Караџић* кн. 2. Алексинац, 1900: 204–205.

- ПЛОТНИКОВА, Анна. *Этнолингвистическая география Южной Славии*. Москва: „Индрик“, 2004.
- ПУХОВА, Татьяна (сост.). *Былички и бывальщины Воронежского края*. Воронеж: Научная книга, 2009.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Представе о ђаволу у веровањима и фолклору балканских Словена“, *Зборник Матице српске за славистику* књ. 53. Нови Сад, 1997.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Страшила за децу – неке словенске паралеле.“ У: *Жизненият цикл. Доклади от българо–србска научна конференция*. Софија: Етнографски институт с музеј БАН, 2000.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Словенска митолошка бића – представе и порекло.“ *Зборник Матице српске за славистику* књ. 73. Нови Сад, 2008.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Народна предања о одређивању судбине: словенске паралеле.“ У: *Жива реч. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић*. Београд: Балканолошки институт САНУ – Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2011.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Опасно време в народных представлениях славян.“ *Balkanica XXXV*. Belgrade, 2005: 71–90.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Опасные места в славянской народной демонологии.“ В: Гуря, Александр (сост.). *Славянский и балканский фольклор*. Вып. 11: *Виноградье*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011.
- РОМАНОВ, Евдоким. *Белорусский сборникъ*. Вып. VIII. Вильна, 1912.
- СД 1995–2012/1–5 – Толстая, Никита (ред.). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. 1–5. Москва: Международные отношения, 1995–2012.
- СРЕЗНЕВСКИЙ 1902/II – СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. I–III и дополнения. Репринтное издание. Москва: Знак, 2003.
- ТОЛСТАЯ, Светлана. *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва: Индик, 2008.
- ТРОЕВА-ГРИГОРОВА, Евгения. *Демоните на Родопите*. Софија: IMIR, 2003.
- ЧЕРЕПАНОВА, Ольга. *Мифологическая лексика Русского Севера*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1983.
- ЧЕРЕПАНОВА, Ольга (сост.). *Мифологические рассказы и легенды Русского Севера*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996.
- ЧЕТИНА, Елена и Илья Рогогнев. *Символические реальности Пармы: очерк традиционной культуры Пермского края*. Пермь: Пермский государственный университет, 2010.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. „Hrvatske i slovenske predaje o krsniku-kresniku.“ У: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb: Izdavačko knjižarsko poduzeće „Mladost“, 1975.
- DOLENC, Janez. *Kres na Grebljici. Povedke z Loškega pogorja*. Ljubljana: Kmečki glas, 2000 (Glasovi 22).
- DRAGIČEVIĆ, Tomo. „Narodne praznovjerice.“ *Glasnik Zemaljskog muzeja* knj. XIX. Sarajevo, 1907.
- DZWIGOL, Renata. *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004.
- FRANKOVIĆ, Đuro. „Mitska bića u podravskih Hrvata.“ У: *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj* knj. 9. Budimpešta: Izdanje Demokratskog saveza Južnih Slavena u Mađarskoj, 1990.
- IVANIŠEVIĆ, Frano. „Poljica“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* knj. X. Zagreb, 1905.
- KELEMINA, Jakob. *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Bilje: Studio Ro, Založništvo Humar, 1997.
- KROPEJ, Monika. *Od Ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba, 2008.
- MENCEJ, Mirjam. *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 2006 (Zbirka Župančeva knjižnica 18).
- MOSZYŃSKI, Leszek. „Prasłowiańskie duchy w oczach sławisty-filologa.“ *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia polska XXXVI. Nauki Humanistyczno-Społeczne* zeszyt 230, 1991.

- PEŁKA, Leonard. *Polska demonologia ludowa*. Warszawa: Iskry, 1987.
- PIKO M. *Iz semena pa bo lipa zrasla: pravlice, storije in basmi s Koruške*. Ljubljana, 1996 (Glasovi 14).
- PODGÓRSCY, Barbara i Adam Podgórcy. *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej*. Katowice: Wydawnictwo KOS, 2005.
- RADENKOVIĆ, Ljubinko. „Narodne predstave o sudbini kod Slovena.“ In: DAHMEN, Wolfgang und Petra Himstedt-Vaid, Gerhard Ressel (her.). *Grenzüberschreitungen: Traditionen und Identitäten in Südosteuropa. Festschrift für Gabriella Schubert*. Wiesbaden, 2008 (Balkanologische Veröffentlichungen Bd. 45).

Любинко Р. Раденкович

СЛАВЯНСКАЯ НАРОДНАЯ ДЕМОНОЛОГИЯ В СИНХРОНИИ И ДИАХРОНИИ

Резюме

В течение последних двадцати лет славянская народная демонология является одной из довольно продуктивных научных областей в славистике. Опубликован ряд национальных и региональных словарей мифологических существ, а также сборники мифологических преданий из определенных славянских областей. В данном труде рассматриваются наиболее старые письменные источники, в которых упоминаются мифологические существа у отдельных славянских народов, и делается обзор их распределения согласно новейшим данным этнографии и фольклористики. В статье констатируется, что наиболее старые представления связаны с зооморфными духами (домашняя змея, водяной бык, дракон, волкодлак, нави – души умерших некрещеных младенцев в облике птиц, женские существа с признаками животных, сезонные демоны-кони), некоторые из них засвидетельствованы только в народной культуре балканских славян. Более позднего (заимствованного) происхождения духи-карлики, в большей степени известные в Польше и среди населений у рудников.

Ключевые слова: народная демонология, низшая мифология, мифологические существа, народные поверья, славяне.

Дејан Ајдачић

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Институт філології*

dejajd@gmail.com

ПАГАНСКИ БОГОВИ ЛЉБАВИ У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА

У раду је указано на формирање мистификованих представа о словенским боговима љубави (Лада, Услад, Љељ, Пољељ) у историји проучавања словенске паганске митологије и наведена су књижевна дела у којима су ови богови представљени. Осветљена је појава ових богова у писаним делима и културни и књижевноисторијски разлози повремених интересовања за ова митолошка створења уз истицање ауторских акцената у њиховом књижевном представљању.

Кључне речи: словенска митологија, мистификације фолклора, богови љубави, поезија, Љељ, Лада.

Мало је сигурних чињеница о својствима и надлежностима паганских богова Словена. Латинске хронике Германа, списи Византинаца и Арапа нуде ране записе о вери тадашњих суседа. Иако је реч о списима странаца, често пристрасних освајача или проповедника друге вере, њихова дела су драгоцени извори јер словенска племена нису оставила писане трагове о својој вери. Тој грађи о старим боговима Словена додају се рани словенски летописи и реконструкције на основу прежитака у народној, већ християнизованој култури.

По споменима светилишта, идола и богова прибалтичких и балканских Словена у хроникама, у пантеону нема богова љубави. Број словенских богова знатно се увећао у латинским списима пољских хроничара од Јана Длугоша средином XV века до дела XVII века у којима су словенска веровања приближавана античком пантеону, а новоизмишљени словенски богови упоређивани са старогрчким или староримским. Такав пантеон је утврђиван и додатно проширен у делима руских кабинетских митолога XVIII и почетка XIX века (М. Ломоносов, Г. Глинка, А. Кајсаров, М. Чулков), тобожњим култним фигурама (А. Г. Маш), мистификацијама фолклора углавном XIX века (В. Ханка, М. Милојевић, С. Верковић,

* Рад је део резултата на пројекту № 177022 „Народна култура Срба између Истока и Запада“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

П. Древљански, псеуд. = П. Шпилевски) и открићима старих списа (В. Ханка, Н. Доброљубов, Ч. Бјалчињски), и текстовима неопаганских археолога, историчара и етнолога (Б. Рибакон, Ј. Шилов, В. Шајан, А. Асов, С. Плачинда, Г. Лозко, В. Војтович, С. Петровић). Литература о словенским боговима некритичког типа већ је толико обимна да представља самодовољну библиотеку чији читаоци сматрају да нема потреба да посежу за делима који подвргавају сумњи постојање словенских богова.

Са друге стране, насупрот творцима и поборницима развијеног пантеона Словена постоји низ критичких истраживача словенске митологије од књиге *Словенске старине* Павла Јозефа Шафарика до данас (Ф. Буслајев, А. Потешња, А. Веселовски, Н. Гаљковски, Ј. Нидерле, В. Мансика, Л. Леже, А. Брикнер, Х. Ловмјански, В. Иванов, В. Топоров, Ј. Раденковић, А. Топорков, А. Журављов). Са становишта критичке археологије, етнолингвистике, фолклористике и упоредног проучавања религија, број словенских богова је мали, као и количина поузданих извора у поређењу са доиста обимном литературом. Данас су полазишта неопаганских и критички настројених истраживача старе религије Словена толико удаљена, као да се они не баве истим, већ потпуно различитим стварима. Понор између њих је такав да међу њима нема спора јер они не могу да нађу заједничку тачку додира.

По некритичким изворима богови љубави Словена су *Лада, Ладо, Љељ, Пољељ, Услад*. Појављују се и женска имена *Љеља, Пољеља, Услада*, па се формирају парови *Ладо – Лада, Услад – Услада, Љељ – Љеља, Пољељ – Пољеља*. Присталице критичког сагледавања словенске митологије одричу постојање оваквих богова, па се отвара питање шта с такве позиције може представљати предмет овог истраживања. Иако су богови љубави Словена плод фантазије читавог низа митографа, сматрам да њихова појава као и појава других словенских богова у књижевним и уметничким делима чини део словенских култура, те да их истраживачи историје књижевности и историје уметности морају испитивати у склопу промена односа ствараоца према словенској митологији. Чињеница да богови љубави нису постојали у веровањима паганских Словена, не може да потре њихову појаву у списима словенских аутора. Такве обнове митолошког погледа на свет сведоче о потреби повратка паганским старинама и дохришћанским коренима у словенским културама. Тај „повратак“ паганским боговима одиграва се у таласима, а у митолошком преосмишљавању и надградњи представа о словенском пантеону преплићу се ранија сазнања и различито мотивисане идеје о словенским старинама.

Читав низ особина тобожњих словенских богова љубави – њихова врло касна појава, нестабилизван статус који се огледа у њиховом међусобном замењивању, формирању парова оба пола, велики број богова, њихов нејасан и променљив изглед, њихова променљива задужења и особине, њихов маргиналан статус, наметљиве паралеле Љеља и Пољеља са несловенским боговима, старогрчким паром Еросом и Хименејем,

натегнуто повезивање припева народних песама са именом богова (А. Потебња, А. Журављов, Љ. Раденковић) – сведоче о фантазматској природи ових створења. Учесталије се јављају у епохама када античку митологију замењује словенска – у време позноренесансног открића националног или словенског идентитета, у делима барокног славизма, словенског позног класицизма који се претапа у сентиментализам, током свесловенски оријентисане књижевне сецесије и у магијском реализму постмодерног или фантазијског усмерења.

Овом приликом разматрање посвећено боговима љубави старих Словена у митографским списима и књижевности, усмерено је на тражење одговора на изазовно питање – како су бића тако нестабилног статуса постала део писане традиције Словена, које су црте она имала, те како су се и зашто њихова својства мењала у историји културе. То што данас мало ко осим фанатичних неопагана верује да су постојали Љељо и Пољељо или Услад, не мења чињеницу да су некада у њих веровали, да су они имали своје место у историји митолошких представа у књижевним текстовима. Овим испитивањем ваља указати на ауторе који су у својим прегледима митологије или књижевним делима различитих жанрова приказали словенске „богове“ љубави.

У књизи *Анали или хронике славне Краљевине Пољске (Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, 1460*, први пут објављени 1614, потпуно 1711. године), тачније, у првој од дванаест књига Јан Длугош пише о оснивању престонице у Гњезну и помиње богове које су у то време поштовали Пољаци. Они су веровали у Јупитера (кога су звали Еша), Марса (Лада), Венеру (Дидилеља), Плутона (Нија), Дијану (Девана) и Цереру (Марзана), као и Темпериса (Погода) а бога живота називали су Живје.

Венеру су они звали Дидилеја, сматрали су је богињом брака и молили је да им буде даровано обилно потомство и многобројни синови и кћери.

Словенску Венеру је створио Длугош на основу припева из обредних песама, а после краковског хроничара њено име се негде понавља, негде варира. Код Длугоша словенска Венера још нема деце. Мађеј М(ј)еховита је у својој *Пољској хроници (Chronica Polonorum)* додао словенске богове Љељо и Пољељо, који, писао је, одговарају Кастору и Полуксу (BRÜCKNER 1985: 38). Податак о Љељу и Пољељу као браћи понављају и утврђују Марћин Кромер (*Polska, czyli o pochodzeniu i czynach Polaków ksiąg, 1555*), Мађеј Стријковски (*Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi, 1582*), Александр Гњањин (*Rzeczpospolita, czyli państwo Polski, Litwy..., 1627*). Близкост имена Љељо и Пољељо, као и веза Ладе са њима у историји словенске митографије привлачила је доста пажње, па је то питање у делима разних аутора налазило различита решења. Дубровачки бенедиктинац Мавро Орбини је у делу на италијанском језику *Краљевство Словена (1601, Il regno degli Slavi)* даље проширио пантеон, додајући именима Љељо и Пољељо и друге верзије њиховог имена. Орбини повезује ове богове са Ладом.

У представе о боговима источних Словена важне промене у дотадашњи састав пантеона Владимирове епохе, донео је позни препис *Густинског летописа* у коме се појављују и умети о Љељу и Пољељу као синовима Ладе, преузети из хронике М. Стријковског (Мансикка 2005: 120–122). То проширење пантеона поновљено је и у *Синопису* (1674, *Синопис или Краткое описание о начале русского народа*). Ова компилација разних извора о раној историји и митологији Руса, вероватно дело архимандрита Кијевопечерске лавре Инокентија Гизеља, много пута је прештамповано. И у *Синопису* се преузима представа о Љељу и Пољељу као Ладиним синовима. Представа о овим тобожњим боговима је до Руса дошла и другим путем, нешто касније, преко скраћеног руског превода Орбинијевог дела, у преводу Дубровчанина Саве Владиславића под насловом *Книга Историографія початія имене, славы, и розширення народа славянского* (1722).

Михајло Ломоносов у својој *Древној руској историји* (1766, *Древняя Россійская исторія*), у седмој глави у којој се описује Владимирова кнежевина пре покрштавања, набраја богове по Нестору (Перун, Хорс, Дажбог, Стрибог, Семаргл, Мокош), да би додао и друге богове.

Погвизд, Похвист или Вихрь – бог ветра, дожда и ведре, Еол российский; Лада (Венера), Дида и Лель (купидоны), любви и браков покровители, толь усердно от древних предков наших почитались, что оттуда и поныне в любовных простых песнях, особливо на брачных празднествах, упоминаются со многим повторительным восклицанием. (1766: 99)

У књизи *Стара религија Словена* (1804, *Древняя религия славян*) Григорије Глинка, дворанин који је предавао на катедри руске словесности у Дерпту, набројао је следеће богове: Услад (задовољство), Лада (лепота), Ладина деца Љеља (љубав) Пољеља (брак), Дид (*супружество*), Дидилија (рађање деце). О Љељу је Глинка написао да је „пламени божих“, коме из руку избијају искре ватрене љубави, као златовласи и крилати дечак. *Впрочем г. Херасков дает ему по подобию Эроса лук и стрелы: Сын Ладин в воздухе взвивается крылами, И напрягает лук пернатыми стрелами.* Григорије Глинка представља Пољеља као млађег Ладиног сина. Он је наг, али покривен танким плаштом, носи венац од шипака који пружа, а другом руком држи рог са пићем верности. По аутору, у Кијеву су постојала светилишта посвећена Пољељу. У кабинетској митологији Чулкова и Кајсарова јављају се такође Слад и Услад.

У четрдесетим годинама XIX века, када под утицајем вишетомног дела Павла Шафарика *Словенске старине* (1837, *Slovanské starožitnosti*) почиње да се појавача критички однос према изворима за словенску митологију. Неко време се старим, мистификованим боговима траже новија оправдања. Тако професор Михаил Касторски у својој књизи *Скица словенске митологије* (1841, *Начертание славянской мифологии*) целу 8. главу посвећује богињи Диди Лади или великој Лади (Касторский 1841:

121–150, 152), повезујући је са литванским богињама које називају Лајма, Лада и Лала. Аутор се ослања на непоуздане изворе (Вацерад, М. Меховита, Ј. Длугош), а припеве сматра доказом постојања богиње. Иако назив „Велика“ (Didde) сматра туђицом, сматра да је он веома древан. Аутор наводи и да су Хрвати у Славонији променили женски пол богиње у мушки и даје граматичко објашњење разлога такве грешке (КАСТОРСКИЙ 1841: 125–126). По М. Касторском, Лељ и Лада су брат и сестра или муж и жена. Николај Костомаров у студији *Славянская мифология* (1846/1994) сматра Ладу и Живу – богињама пролећа и љубави (КОСТОМАРОВ 1994: 213–214). Костомаров продужава традицију пољских хроничара по којој се, после Длугоша, говори о словенској Венери. То није Дзидзилија, нити Зизилија Стријковског, већ Лада. По Костомарову, Лада је мајка Леља и Љеље (Лилит, Палилија у античкој митологији). У књизи *Святимилица и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям* (1846, 1848) слависта Измаил Срезњевски у делима Катанчића *Specimen philologie et geographie Pannoniorum* (1795) и Ивана Швеара *Ogledalo Illiriuma, iliti Dogodovština Ilirah, Slavinah, stražnji put Horvatah zvanih* (1839) проналази потврде вере у бога Ладу (СРЕЗНЕВСКИЙ 1848: 63), а међу (мистификованим) називима богова које наводи чешки монах Вацерад, аутор чешких глоса (тобоже) из XII века у препису рукописа *Mater verborum* које је објавио Ханка 1833, руски истраживач словенских светилишта наводи богиње Девану и Ладу (СРЕЗНЕВСКИЙ 1848: 6).

Књига која у XIX веку није имала превеликог утицаја на проучавања словенске митологије – *Мифы славянского язычества* (1849) Дмитрија Шепинга, донела је критичко одбацивање неутемељених паралела са античким боговима. Д. Шепинг одбацује Љеља као име бога, сматрајући ту реч именицом која означава љуљање. По њему, богиња плодности и љубави је била Жива, коју су називали Д(ј)ева/Дива и она се разликује од богова који брину о плодности животиња.

У грађом пребогатој књизи Александра Афанасјева *Поетски погледи Словена на природу* (1865–1869, *Поэтические воззрения славян на природу*) Лада је представљена као богиња пролећа и нимфа облака, али се тврди да је она и покровитељица љубав (I, 227-228). Журављов у коментарима на књигу А. Афанасјева и Љубинко Раденковић на примеру српских народних песама указују да су богови Лада и Љељ незасновано створени на основу презначавања припева (ЖУРАВЛЕВ 2005: 221–222, 225; РАДЕНКОВИЋ 1999).

У даљем развоју фолклористике и старе религије Словена у XIX веку свој допринос су дали Ф. Буслајев, А. Потебња који се бавио припевом Дид-ладо и показао да он не потврђује постојање богова и Н. Галковски који својом књигом о борби хришћанства против остатака паганства искључује из Владимирових идола Ладу, Љеља и Пољеља.

Доказано, што божества Лада не постојало. О Позвизде, Усладе, Леле и Полеле упоминается в памятниках не раньше 17 века, к каковому времени о древнем язычестве и языческих богах не сохранилось никакого представления. Древняя Русь таких богов не знала. Имена указанных богов – это измышление наших книжников позднейшего времени.

Мистификације фолклора и обреда. Митографске фантазије о великом словенском пантеону произвеле су и неколико мистификација фолклора. Међу њима се појављују и лик Љеља као бога љубави у збирци *Песме и обичаји укупног народа српског* Милоја Милојевића (1869–1870 бр. 169, 245, 249, в. (Алдачић 2004: 211)), у *Веди словена* Стефана Верковића, белоруским народним песмама Шпилевског (Топорков 2001).

Аутори истраживања који су тражили потврде за постојање великог броја словенских паганских богова не само да су обновили статус Љеља и Пољеља као богова љубави, већ су списак претходника и проширили. Новину у мистификацијама представља и пуније приказивање обреда у годишњем паганском календару. Битно проширење обредног аспекта тобожње паганске културе Словена представљено је у *Велесовој књизи*. У оквиру теме која нас интересује пише да деца у седмој години у обреду Љељник, током кога је обављен и постриг, прелазе из покровитељства Љеља и Пољеља под покровитељство Ладе или Перуна. По старом календару, по *Велесовој књизи*, тај празник је слављен 16. ручејника (априла) и он имитира иницијацијске обреде прелаза из детињства у рану младост.

Сасвим нову, друкчију генеологију и својства Љељу приписује Пољак, песник неоавангардиста Ч. Бјалчињски који одбацује вековима одржавано уверење неопагана да су Љељ и Пољељ богови љубави, сматрајући да су они деца из брака Велеса и Ладе и стога деца бога подземља, повезана са смрћу и обредима жаљења и сахрањивања.

Неопагани активно и данас, на интернету, проширују пантеон, сматрајући да су богови љубави и брака: Лада, Лад, Љеља, Љељ, Пољељ, Услад, Купала, Дидо, Знич, Милич, Родич.

У књижевности. Антички богови љубави, старогрчки Ерос и латински Купидон или Амор су доживели кроз историју бројне преображаје. Најчешће су представљани у виду дечачића са крилима који својим стрелама љубави могу да погоде свакога и изазову његову страст. Али зависно од поимања љубави у различитим епохама, мењале су се и њихове алегоријски исказиване одлике. У неким случајевима се одрицало да је он полно одређено биће, што је праћено изостављањем одлика мушкости. Када се наглашавало да је љубав слепа, летећем богу љубави је везиван повез преко очију, али ако се сматрало да љубав не погађа случајно своје жртве, Ерос или Купидон нису имали прекривене очи. У доба морализовања античке митологије, богови љубави су сматрани окрутним, па су им додаване оштре канџе које су истицале њихову крволочност. Током ренесансе, у промишљањима о различитим врстама љу-

бави, алегоријске представе различитих љубави исказиване су и различитим врстама стрела – добру љубав су изазивале златне стреле, а болну су доносили погоци оловним стрелама. Веома развијена значења богова љубави нашла су одраз у амблематици – у алегоријским цртежима праћеним најчешће стиховима, у љубавној, посебно петраркистичкој поезији, у сликама инспирисаним античком митологијом и скулптуралним композицијама, углавном код мало обдарених твораца фриволних украса у племићким и царским парковима и палатама. Љељ и Пољељ почињу да се шире јављају у култури тек у XVIII веку. Иако су настали као плод мистификација по узору на античку митологију, они нису у свему задобили особине античког свеprisутног и непредвидивог бога љубави. То произлази из жеље да тобоже свој бог има и своје, словенске црте. Мера поклапања, односно одступања несловенског и тобожњег словенског бога зависи од жеље митографа и песника да споји или раздвоји античког Ероса од словенског Љеља. Док се у словенској неопаганској митографији Љељ и Пољељ чешће јављају у пару, Љељ је у књижевности чешће без свог парњака.

Количина текстова словенских аутора који помињу Љеља упоређена са бројем текстова посвећеним Перуну, Световиду или Велесу је мања, а њихова функција у књижевним текстовима је више украсна. Поред Љеља као богови љубави јављају се још и Лада, Услад, понегде Пољељ. Могуће је говорити о слабом, али трајном присуству бога Љеља, кога нису у стиховима песника угрожавале ни сумње митографа, ни критичке опаске о пантеону. Наравно, поезија не мора дуговати и не дугује много сложеним и тешко разумљивим аргументима присталица и противника пуног словенског пантеона, она је по својој природи ближа онима што верују у постојање пантеона који омогућава сликање људских сила у складу с називима „својих“ богова. Љељ или Љељо је дечко или момче које у књижевним текстовима има два лика: Љељо повезан са пролећем и силама бујања природе је секундарно везан са љубављу. Његова појава је често смештена у идиличну представу складног света у коме је љубав очекивано и благодатно осећање. Овакав Љељо плете венце или је окићен цвећем, често има свиралу, и по томе што свирком покреће силе природе изазива и асоцијације на моћи Орфеја. Други Љељ је ближи античком Еросу или Купидону који својим стрелама изазивају љубав.

У руској класицистичкој поезији у којој се античка митологија површно замењује словенском митологијом уместо Ероса или Амора појављује се Љељ. У песми *Љуси* (*Люси*, 1797) већ стари Г. Державин се обраћа Јелисавети Штернберг као младој и прекрасној жени која гледа руже и љиљане: *Лель из них венки плетет*. Митолошка алузија се потом продужава описом лепоте њеног врата. У Державиновој песми *Бој*, љубав је представљена као борба, а бог љубави се именује на два начина Љубав и Љељ. Класична античка представа несташног бога, овде је уведена мотивом преоблачења Љеља у женско обличе и позивом у бој. Описује се како љубавник смело приступа боју штитећи срце штитом (*Почал Лель*

перить в щит стрелы, ст. 25), али Љељ се разљути и побеђује: *Лель упорством рассердился, / Сам вскочил мне в грудь стрелой: / В части мелкие кольчуга / Разлетелась, – я стал наг. / Ах! тщетна защита друга, / Ежели уж в сердце враг!* Блага најава еротике на крају песме као виновника за пораз окривљује бога љубави, који после безуспешног бацања стрела што су се одбијале о штит сам скаче на своју жртву и рањава је стрелом љубави.

Ова традиција наставља се и у романтизму – Александар Пушкин је у краткој песми *Адели* (1822) пожелео девојчици да не упозна тугу. Спајајући античку и словенску митологију, он повезује Хариту и Љеља, говорећи јој како су они Аделу љуљали. Посвећење љубави које песник призива Адели, праћено је речима да је она рођена за љубав. У петом певању Пушкиновог *Евгенија Оњегина*, говори се о зими и Татјаниној вери у старе обичаје, па и жељи да усред ноћи гата о свом суђеном. Међутим, Татјана се уплаши и одустаје од намере да сазна ко ће јој бити суђени. Када легне, над њом кружи Љељ (*Легла. Над нею вьется Лель*). У опису Татјаниног сна појављују се чудесна бића и велики медвед, већ потпуно уобличени у духу романтичарске поетике.

У првој песми Пушкинове поеме *Руслан и Људмила* Владимир-сунце пирује дајући своју млађу ћерку храбром кнезу Руслану. Сви слушају певача Бајана који прославља младенце: *Все смолкли, слушают Баяна: / И славит сладостный певец / Людмилу-прелесть, и Руслана, / И Лелем свитый им венец.* Украсно уплитање митолошког бића ту представља алегоријску алузију на љубав јунака. Љељ се јавља, убрзо, још једном, када песник описује одвођење невесте у брачну постељу. *Ведут на брачную постель; / Огни погасли... и ночную / Лампаду зажигает Лель. / Свершились милые надежды, / Любви готовятся дары; / Падут ревнивые одежды / На цареградские ковры...* Песник пита слушаоце да ли чују заљубљени шапат и слатки звук пољубаца. Брачна дужност ту се најављује поетским контрастом таме и светлости и сликом ватре коју ће упалити бог љубави. Али удара гром и започиње драматични заплет са отмицом.

У руској култури дело Александра Афанасјева о природи Словена имало је значајног одраза на развијање митолошких сижеа у књижевности и уметностима. Љељ се појављује у опери *Сњегурочка* Николаја Римског Корсакова, чији је либрето написан по драми Н. Островског *Сњегурочка*. У поетској драми о силама природе, борби зиме и пролећа појава митолошког бића је демитологизована, јер се на почетку појављује као пастир, уз ниски поклон са чуђењем што га избегавају: *Да что вы, / Родимые, как словно от чумы, / Хоронитесь от пастуха?* а потом Сњегурочки запева песму. Љељ се појављује и у сцени са Мизгиром и Купавом у 7. појави.

У драми *Лила венеда* (1840) пољског романтичарског песника Јулијуша Словацког, која се одиграва у прастара времена, појављују се два брата Лелум и Полелум. Иако је алузија на богове љубави речита, у

драми она није искоришћена, а Дервидови синови су стављени наспрам сестара, јунакиња трагедије – благородне Лили и округне Розе.

Пољски писац краја XIX и почетка XX века, Владислав Оркан у роману *Drzewiej* (6 гл. Цвет папрати) уводи лик старог Ћихужа који говори о временима када се веровало у паганске богове. У Оркановом делу се појављују Љељ, Пољељ, Љељеј, али они немају својства бога љубави (*był Leł, stryj boga, i Łada abo Poleł, syn, który mieczem sprawy ładził; był Leleј abo Lelek*).

Сасвим млади Вук Караџић је у *Пјеснарици* пренео мишљење А. Кајсарова да је Љељо божић син богиње Ладе, словенске Венере. Али зрелији и искуснији Вук то никада није поновио. Код Срба није било јаке митографске традиције, чак напротив, вуковски култ изворне народне песме и његова борба против исфантазиране митологије Видаковића и њему сличних писаца писцима Караџићеве епохе није стварала погодне могућности за поигравање словенском митологијом. Код Срба је љубав у митолошким сижеима писане књижевности била везивана за виле, као бића српске народне поезије.

Али доцније се у неколико песама В. Илића јавља словенски бог љубави. Очигледно да подстицаје за појаву Љеља у стиховима треба тражити у књигама које је Војислав Илић читао. У Илићевој песми *Љељо* бог љубави је приказан као млади несташко. Ту је античком богу љубави и његовом вековима негованом лику додато само словенско име. Овај млади бог игра уз лиру и тимпан. У присуству лире сачуван је несловенски траг његовог порекла. У другој песми истог наслова *Љељо* није истакнуто својство бога љубави, већ пре црте бога пролећа и цветања – он се супротставља хладном старцу, тј. хладном зимском ветру Бореју. Лукавост младога Бога који са старцем који се повлачи хоће да оде на север налази и своју идејну и сликовну поенту у слици пролећног цвећа, зеленог кукурека. Ослањање на алегоријску везу љубави и пролећа, наравно, носи и цикличност у поимању љубави. Тада када је топло, када се у пролеће силе природе буде, настаје време љубави. У претпоследњој строфи песме *Пролеће* Војислав Илић слика појаву Љеља: *Над ружичасти наш свет да Љељо узвије руком, / Спокојни, плави вео и тиху сањиву ноћ*. Ту је симболика љубавног доба јасно везана за ноћ и божанску присутност Љеља.

У песми насловљеној *Љељо* (1885) Војислав Илић слика смену зиме и пролећа разговором богова који алегоријски представљају супротстављена годишња доба: Бореј је хладан ветар који мора да узмакне, док „љупки, немирни Љељо“ моли старца да га са собом понесе на небо. Песма је заснована на досетки да се бог-дечак уморио и да не само да жели да напусти свет, већ уме и да оствари свој наум. Љеља песник назива „лукавим дечком“ обogaћујући његов лик. Дечко почиње да плаче, жалећи се да је сироче и да је исцрпљен, јер га је издала снага. Ту се алегорија љубави развија кроз слику нежељеног осећања, али је цела слика у духу дечачки несташне преваре. *А лукави дечко тужно спусти главу /*

И плакати поче: / „Свет и мене гони, поведи ме горе, / И ја сам сироче. / Гле! Ја једва идем, издала ме снага, / А и како неће, / И руке су моје малксале давно / Држи ово цвеће!“

У песми *Лада* (1885) Војислав Илић се окреће словенској богињи као оличењу силе која буди природу и доноси јој обнову. Лада седи на цветном трону, а Љељо је представљен као спој несташног бога који влада љубавним осећањима и животом и бога пролећног растиња и цвећа. Његова моћ је узвеличана сликом престола који је сачињен од цвећа. У том споју се јасно сучељавају његова моћ и његова не одвећ предвидљива природа *Лакокрила љубави, / Лепи Љељо, несташни! / Са цветнога престола, / Са ланцима ружичним, / Са стрелама злаћаним, / Владај нежним срцима, / Владај људским животом!* / Када се дигне вихор *Божица подиже очи и груди притиште јаче, / Ал' нагли подуну вихар и танку копрену смаче / Са њених мраморних груди. Над главом божице свете / Сребрни прапорици звоне и кола Љељова лете. / У њима упрегнут пантер, поражен Љељовом стрелом, / Барабар с голубом лети над мирним, заспалим селом. / А Љељо подбочен стоји и зрачним бичем га жури, / И пантер урла и риче – ал' бурно граби и жури!*

Извесна фриволност и идиличност представља црту Љеља, било да је он недвосмислено везан за античку традицију, било су на први поглед наглашеније словенске црте тобожње везаности овог бога за природу и пролеће.

Нови талас интересовања за Љеља појавио се у поезији модернизма почетком XX века. Било је то поново време словенских приближавања у коме су своју улогу играли и књижевници. У руској поезији на прелому векова био је снажно изражен повратак словенским старинама, који су предводили песници модернизма С. Городецки, В. Хлебњиков, А. Блок. Једна строфа песме *Бреза (Береза)* руског песника Сергеја Городечког, прослављеног неомитолошким стиховима приказује и бога љубави. *Белело тело, белое, как хмель / Кипучих волн озерных. / Тянул, смеясь, веселый Лель / Лучи волосьев черных.* Песник се обраћа брези као живом бићу које је заволео. Његов опис дрвета је обликован као стварање у прадавна времена настајања света, у време словенских богова. Црне власи бога Љеља, тако су црне нити на белој кори брезе, а Јарило витком дрвету додаје зелену крошњу.

Владимир Назор, песник хрватског модернизма, објавио је збирку *Словенске легенде* (1900) у духу сецесионистичке реконструкције старе вере под утицајем религије природе са панславистичким расположењима. У збирци је Лада богиња љубави. У песми са препознатљивим припевом *Диди Ладо!* у зору се сакупљају девојке и у празничном расположењу очекују богињу која треба да донесе промене у њихов живот. Девојке јој се обраћају „Диди Ладо!“ док је сам песник назива *богиња, Госпа* или *Лада*. Љубав као спајање мушког и женског начела у Назоровој песми је истакнута увођењем Јаровита. Овоме богу девојке певају песму, да би потом хвалиле лепоту богиње. У развијеном измењивању гласова дево-

јака и богиње, песник је дочарао дијалошку структуру замишљеног обреда у коме људска и надљудска створења, уз радост, указују на своје обавезе. Богиња обећава девојкама да ће их штитити од Моране – од смрти, али да оне треба да испуне свој задатак и створе плод („*Мора љубав да уроди: срећом, родом и породом!*“) Песник се поново држи паралелизма, па се обраћа најпре Јаровиту, а па потом Лади: „*Оружје је твоје љубав, / Премаљеће и весеље*“. Не помињу се свештенице, јер су у обреду девојке једнако важне и ниједна се не издваја. Оне не говоре само о себи, но о Славенки, дакле о словенским женама, које плету зелене венце и очаравају момке. Даље Лада поучава девојке да буду нежне према свом драгом: „*Девојачка рука меко узглавље је, а румена / Усница живота пехар за јунака уморна*“. Богиња се тако показује као моћна заштитница љубави, као жена љубави, али се додатно утврђује веза љубави и пролећа. Песник је ту пролећну моћ осликао чудесном појавом цветова тамо где богиња протрчи. У обредни сценарио Назорове песме, речено је, укључен је и Јаровит. На тај начин је заокружена складна повезаност мушког и женског начела и на људском и на божанском нивоу. Назор је добро знао усмене песме и пролећне обичаје, али његови стихови не чине поетско препричавање обреда, већ фантазматску надградњу виталистичког смисла тих обреда.

Украјински песник модернистичке групе Млада муза, Васил Пачовски је име Ладе у својој збирци *Ладі й Марені – терновий огонь мій* (1912) употребио као алузију на животне силе развоја и љубави, наспрам Марени која оличава смрт. Две словенске богиње јављају се у пару и то само у наслову збирке и у првој, уводној песми. На тај начин песник је читаоцима понудио алегоријски кључ са читавање вечног и општег сукоба двеју сила (у збирци се опозиције исказују и супротстављањем беле и црне боје или анђела и демона), будући да његову збирку чине песме о љубавним маштањима, стрепњама и страдањима у односу са реалним женама. У уводној песми „Заспів“, која и по увођењу богиња словенске митологије има посебан статус, Лада и Марена се четири пута појављују у припеву у два стиха, којима се младалачке љубави повезују са ватром трна. До раздвајања две силе које оличавају две богиње долази на крају, када Морена лирском субјекту потврђује да се неће вратити његова ватрена младост, а он у последњом двостиху у молитвеном тону завршава: „*Благословиж Ладо, мати, ой Ладо мати / Весну зустрічати!...*“ (245).

У руској модернистичкој поезији Љељ се јавља и у стиховима Александра Блока. Успомене на протеклу и ишчезлу срећу из прве строфе уведе у другу строфу која почиње: *Это счастье сулил изнеженный Лель, / Это счастье сулило мне лето.*

Млади Сергеј Јесењин је по доласку у Петроград 1915. године ступио у контакт са угледним песницима и укључио се у књижевни живот престонице. На књижевној вечери групе песника „Краса“ 25. октобра, Јесењин је, по успоменама присутних, био обучен у белу кошуљу, беле панталоне и чизме, а светле локне су уобличавале црте наивности и

кроткости. Песник Всеволод Рождественски је описао изглед Јесењина речима: „навили су му беле локне, скоро као Љељу у опери ’Сњегурочка““. Таква асоцијација није била усамљена јер су Јесењина називали златолокнасти (рјазански) Љељ, а појавили су се и стихови са припевом „Ој дид-ладо, ој-љуљи“. Одобравајући и неодобравајући коментари наступа младог песника одражавају интересовање које је пробудила његова појава, а назив „златокудри Љељ“ је остао да прати Јесењина и доцније.

Да словенски богови не губе на сили сведоче и стихови савремених песника. Тако, Сергеј Орлов у песми *У аутобусу (В аутобусе, 1962)* спаја паганску душу посвећену огњу, сунчани дан са свакодневицом широког аутобуса којим шофер лети приградским путем. *Творится на земле весна.../ И Лель сидит на косогоре / с кленовой дудочки в зубах.*

Овај прилог чини део шире целине о судбини словенских богова у непаганска времена и представља наставак истраживања започетог радом о Перуну у књижевним текстовима крајем XIX и током XX века. (Алдачић 2007). Изазовни наслов који је обећавао излагање о словенским боговима љубави изложеним материјалом можда није оправдао очекивања заљубљеника у словенске паганске богове, јер је јасно исказана сумња у њихово постојање, али се и критички усмерени историчари књижевности могу питати зашто су књижевни ликови по измишљеним представама кабинетских митолога били предмет анализе, јер се ради понекад само о узгредним споменима, а понекад и не одвећ уметнички зрелим и занимљивим текстовима. Овде поменути боговима могао би се додати и Јарило, који у неким текстовима има црте бога распусности. Уз уверење да књижевних текстова има и више но што је за ову прилику било могуће представити, сматрам да проучаваоци књижевности треба да осветљавају и онај део чињенично непоуздане стварности, не само зато што је природа књижевности заснована на фантазији, већ и стога што таква књижевност указује на фантазматске потребе творца књижевних дела и њихових читалаца, што чини део историје идеја и маштарија у култури.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алдачић, Дејан. „О неким мистификацијама народних песама балканских Словена.“ У: *Прилози проучавању фолклора балканских Словена*. Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе, 2004: 201–218.
- Алдачић, Дејан. „Представе Перуна у словенским књижевностима 20. века.“ У: *Славистичка истраживања*. Београд: Филип Вишњић, 2007: 57–66.
- Восточная литература*. <<http://www.vostlit.info>>
- Гальковский, Николай. *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси*. <www.vernost.ru/paganuе>.
- Глинка, Григорий. *Древняя религия славян*. <<http://bibliotekar.ru/rusGlinka/15.htm>>
- Журавлев, Анатолий. *Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу»*. Москва: Индрик, 2005.

- КАСТОРСКИЙ, Михаил. *Начертание славянской мифологии*. Санкт-Петербург, 1841.
- КОСТОМАРОВ, Николай. *Слов'янська міфологія*. Київ: Либідь, 1994.
- ЛЕКМАНОВ, Олег и Михаил Свердлов. *Жизнь Сергея Есенина* (гл. 3: Петроград–Константиново–Петроград. 1915 год) <www.ruthenia.ru/document/537794.html> опубликовано 21.01.2006.
- ЛОМОНОСОВ, Михаил. *Древняя Российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года*. Санкт-Петербург, 1766.
- МАНСИКА, Вильо Йоханнес. *Религия восточных славян*. Москва: ИМЛИ им. А. М. Горького РАН, 2005.
- ОСТРОВСКИЙ, Александр. *Полное собрание сочинений*. Том 7. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1950.
- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. „Припеви 'ладо' и 'лельо' у народним песмама источне и јужне Србије.“ *Етно-културолошки зборник књ. V* (1999): 127–132.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил. *Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям*. Санкт-Петербург, 1848.
- ТОПОРКОВ, Андрей. „О 'Белорусских народных преданиях' и их авторе.“ В: Иванова, Т. Г. и Л. П. Лаптева, А.Л. Топорков (сост.) *Рукописи, которых не было. Подделки в области славянского фольклора*. Москва, 2001. <http://kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/top_belorus.htm>
- ШЕППИНГ, Дмитрий. *Мифы славянского язычества*. Москва, 1849. <<http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=105236>>
- BRÜCKNER, Aleksander. *Mitologia słowiańska i polska*. Wstęp i oprac. Stanisław Urbańczyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

Деян Айдачич

ЯЗЫЧЕСКИЕ БОГИ ЛЮБВИ В СЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Резюме

В тексте рассматривается появление славянских богов любви (Лада, Ладос, Улад, Лель, Полель) в мифологии, в исследованиях языческой мифологии славян и в литературных произведениях Г. Державина, А. Пушкина, Н. Островского, В. Илича, С. Городецкого и др. Освещены присутствие этих богов в произведениях, а также культурные и литературно-исторические причины возникновения интереса к этим богам. Автор определяет черты Леля и Ладос в литературных образах.

Ключевые слова: славянская мифология, мифификации фольклора, боги любви, поэзия, Лель, Лада.

Душан Иванић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
dusan.div@gmail.com

МУЛТИРЕГИОНАЛНОСТ И МЕЂУНАРОДНА КОНСТЕЛАЦИЈА СРПСКОГ РЕАЛИЗМА

Аутор полази од тезе да српски реализам карактерише изразита мултирегионалност, што је дијелом последица државно-политичке и културно-цивилизацијске расцјепканости српског народа, а дијелом је иманентна поетици реализма (стваралачки метод реалиста инсистира на амбијенту, говорним цртама, локалним аспектима). Аутор доказује да између те чињенице и односа према књижевностима других језика и народа постоји непосредна веза. Изразите регионалне цјелине (зона јадранског приморја, Средње Европе, Шумадије, Јужне Србије, Босне и Херцеговине и др.) остварују особене везе с европским књижевностима у синхроним релацијама, док дијахрони процеси јачају централотворне тенденције, које ће на прелазу ка модерни давати предност везама са западноевропским књижевностима (француска књижевност).

Кључне ријечи: мултирегионализам, реализам, поезика, преводи, синхронизија, дијахронизија.

У раду се настоји описати или испитати однос између двају водећих чинилаца теме, имплицитно између двију основних тврдњи: једне, да је књижевност српског реализма мултирегионална, и друге, да постоји контингвент између те чињенице и веза/односа с књижевностима других језика и народа. Прва чињеница је у србистичким студијама већ утврђена: она проистиче, у једном виду, из државно-политичке и регионалне (културно-цивилизацијске) рашчлањености и распарчаности земаља у којима живи српски народ током друге половине XIX вијека, времена реализма: аутономна Кнежевина Србија као дио Турске, тек од 1878. самостална; Аустријска монархија, па Аустро-Угарска са Војном Границом као посебним управним подручјем до 1881. године и Српском Војводином, којој је аутономија укинута; Далмација, Бока Которска и Дубровник, Црна Гора, такође у полузависном положају; српски народ под влашћу Турске на Косову, у Јужној и у Старој Србији; Босна и Херцеговина такође под влашћу Турске, потом под окупацијом Аустро-Угарске; Срби у Хрватској с развијеном штампом, издавачким и школским установама; српске енклаве у Будиму, Бечу, Темишвару и др.; у другом виду (мулти)-

регионалност је иманентна поетици реализма (или стваралачком методу реалиста).¹ Наиме, та поетика фикционални текст оријентише на савремени живот, на социјални амбијент или на његову особеност. Интересовање за амбијентално одражава се и у књижевној политици, политици уређивања часописа, у тежњи да се обухвате „непопуњене“, „необрађене“ етничке зоне српског народа. Видљивије него у прози, ова се настојања очитују у српским илустрованим листовима тога времена (нпр. *Српска зора*, Беч 1875–1881, *Србадија*, Беч 1874–1877, *Српске илустроване новине*, Нови Сад 1881–1882), који се пуне редовно регионално именованим призорима из живота, сликама архитектонских објеката, цртежима предмета, личности, одјеће, рукотворина, пејзажа (Задар, Книн, Босна, Цетиње). (Иванић 2008: 234).

Напоменимо да се појам регионалност/регионализам смисаоно не подудара са појмом завичајна литература (*Heimatsliteratur*) нити му се приписују позитивни или негативни атрибути у вредновању, већ се узима као једно од најопштијих својстава српске књижевности епохе реализма. Регионалност није готово никада ишла ка издвајању из цјелине, осим у случајевима повезаности са идејама српскохрватске или југословенске заједнице: приповједачи из Војне Границе појављивали су се у хрватској периодици (Буде Будисављевић), не спорећи ни тада припадност српском народу и објављујући књиге у српској периодици и у Матици српској.² Напротив, уношење регионалног у мозаик цјелине националне књижевности почиње да се сматра веома пожељном оријентацијом. Касније је овај процес Скерлић описао ријечима да „у српски културни и књижевни живот улазе и крајеви који у њему никако нису били представљени“ (Скерлић, 1914/1967: 437). Представљање, пописивање, издвајање разлика (специфичности) постају општа тежишта епохе.

Аналогно разуђеним државно-политичким оквирима у другој половини XIX вијека, сложена је, врло разнострана међународна констелација српске књижевности, ако се гледа *на синхронном нивоу*. Медитеранска (романска) оријентација испољила се у јадранском приморју и ближем залеђу, док је средњоевропски оквир обиљежио књижевно стварање у Српској Војводини (која је изгубила аутономију добијену 1848. године),

¹ Регионалност није страна ни претходним периодима српске књижевности, али се испољавала у прихватању европских образаца одређене језичко-културне зоне, мање се препознајући по језичко-стилским цртама и разликама према другим дјелима исте врсте. Разлике су се тицале жанровских норми или концепције pjesничког текста, не испољавајући регионалну особеност. Разлике су се кретале у оквирима различитих поетика. Тако тзв. тршћанска школа српске поезије има тијесне везе са италијанском поезијом, а сремскокарловачки pjesнички круг са средњоевропском (мађарска, њемачка поезија), прва са предстојећом романтиком, а друга са класицистичком оријентацијом. И једна и друга страна, међутим, рачуна на Доситеја као средиште, као што ће нове „школе“ рачунати на Вука. Та епоха је завршила с Вуковом паролом „Срби сви и свуда“, констатујући регионалне разлике у обичајима и обредима. Епоха реализма је те разлике настојала да „наслика“, да им да књижевни, прозни лик.

² Међу другим случајевима индикативан је Буде Будисављевић (1843–1919), приповједач изразито регионалне тематике (Војна Граница, Лика).

Војној Граници, Хрватској, у Бечу и Будиму. Књижевни рад у Кнежевини Србији, потом у Босни и Херцеговини укључио је средњоевропски и источноевропски оквир, али и оријенталне, посебно балканистичке аспекте и коначно ушао у чврсте везе са западноевропским литературама. Јован Скерлић тврди да је међу свим словенским народима српски народ „највише подлегао утицајима разних туђих култура“ (Скерлић 1964, 5: 151). Узрок тој појави налази управо у разбијености етничке цјелине на регије које су се нашле под другим управама и културним упливима. Многостране спољашње везе одговарале су мултирегионалности у унутарњем комплексу: успостављане су разлике између регионалних цјелина у језичким цртама (ниво дијалекта), социјалним приликама, компаративним везама и утицајима (одређење за одређене писце из других књижевности), у избору образаца/модела.

Преводна књижевност у Србији, већ од оснивања *Виле* (Београд 1865–1868) Стојана Новаковића, видљиво се везује за струје и дјела савремене руске, украјинске и других словенских књижевности, настављајући, у том погледу, традицију војвођанске (новосадске) периодике. У *Вили*, међутим, сарађује и Стефан М. Љубиша (Бока Которска), преводом са италијанског (Ариосто); Љубиша преводи и са латинског, преузима извјесне чиниоце технике приповиједања италијанског романсијера Алесандра Манцонија. Веза с традицијом италијанске (Ђ. Бокачо, Ђ. Верга) и других романских књижевности, констатована у дјелу Херцеговца Вука Врчевића, одржаће се и даље, преко Симе Матавуља, Марка Цара и модернијих писаца као што су Мирко Кородија и Владан Десница (Милинковић 2008; Ђурић 2007), свих са обала Јадранског мора или његовог залеђа. У исто вријеме српски листови у Бечу објављују преводе приповиједака аустријских и њемачких писаца, Петера Розегера и Паула Хајзеа. Ти писци, читани у преводима и изворно, утичу на лиризацију фолклорног и програмског реализма и на јачање поетског реализма у српској књижевности (Павле Марковић Адамов, Лаза К. Лазаревић, Ј. Веселиновић), независно од регионалне оријентације или припадности наших аутора (Адамов везан за подручје Срема, а Лазаревић и Веселиновић за Мачву и Шумадију). Регионално условљени односи можда се најбоље виде у италијанско-српским књижевним везама: потврђују се у прози, поезији и чланцима који се код нас баве италијанским писцима (Ђурић 2007).

У свему овоме треба рачунати с начином оновремене књижевне комуникације. Часописи су постали једна врста поштанског сандучета: објављују ствари које долазе с различитих страна, те мјерило регионалности не може бити мјесто објављивања, а можда ни мјесто боравка аутора. У београдску *Вилу* стижу прилози из бечке „Зоре“ (омладинско удружење српске академске омладине у Бечу) или од преводилаца поријеклом из Војводине, од којих су неки оријентисани на мађарске писце (Јокаи Мор). И поред оваквих прилога наглашенија је оријентација на словенске ауторе (руске, украјинске, пољске, словачке, бугарске), међу којима су А. Пушкин, М. Љермонтов, И. Тургењев, М. Вовчок, Т. Шевченко, Љ.

Каравелов. Часописи свој програм остварују преко сарадника, те се тако отвара простор за компромис између тежње ка централизацији и не мање очљивих знакова регионализације.

Током епохе проширују се двостране везе са свим европским књижевностима, нарочито са словенским. Осим устаљеног ритма превода из руске књижевности све су упадљивији преводи с украјинског; ускоро важни чиниоци рецепције постају чешка, словеначка, словачка, пољска, бугарска књижевност: преводе се њихови значајнији аутори, нешто више у војвођанској (новосадској) него у београдској периодици, што се може повезати са заједничим државним оквирима Аустро-Угарске. У то вријеме преводе се и српски писци на језике ових књижевности, нарочито Лазаревић и Љубиша. Из западноевропских књижевности укључују се модернији аутори (Чарлс Дикенс, Жил Верн, Алфонс Доде, Брет Харт, Емил Зола, Ђовани Верга, Ги де Мопасан, Хенрик Ибзен, Ж. К. Уисманс). Они утичу на избор тема, слика свијета, стилских и жанровских оријентација, на приповједачке поступке и статус приповједачког гласа. Карактеристична је позиција главних београдских књижевних часописа као што су *Вила* и *Отаџбина*: они су отворени према свим европским књижевностима, те би се могло рећи да имају неку врсту надрегионалне улоге. У односу на руску књижевност одржава се подједнако снажна веза са хумористичко-сатиричном традицијом (Гогољ, Салитков-Шчедрин) и са поетском (психолошком) прозом И. С. Тургеева, док крај вијека означава снажна рецепција Толстоја, Достојевског и Чехова. Прати је домаће стваралаштво у додиру с мотивима *Ане Карењине* или *Злочина и казне* у романима С. Ранковића, у приповијеткама Бранислава Нушића и неких других приповједача (уп. Божовић 1988).

Током цијелог овог периода усложњава се како веза између српске фолклорне стилско-морфолошке традиције и приповједачких врста (новела, роман) тако и између живе говорне ријечи и функционалних стилова (научних, административних, публицистичких, политичких и др.), најчешће оријентисаних на савремену тематику. Темељ српској прози епохе реализма дају три писца изразито регионалних особености (Ј. Игњатовић, везан за Будимпешту и Војводину; С. Митров Љубиша, везан за Боку Которску; М. Глишић, за Шумадију, потом Лазаревић) и не мање различитог европског контекста. Први од њих, Јаков Игњатовић, сlijеди средњоевропске-западноевропске обрасце. С обзиром на школовање у мађарској средини, несумњиве су везе његовог дјела са мађарским писцима, међу којима је био веома популаран Мавро Јокаи. Заправо се може говорити о двовалентности Игњатовићевих образаца: једни су потицали с балканских коријена и народне традиције, други из средњоевропских и европских извора (Вученов 1983: 48); у исто вријеме Љубиша, његов савременик из Боке Которске, који се касније него Игњатовић јавља као књижевник, најчвршћи ослонац има у живом фолклору свог краја и у збиркама Вука Стеф. Караџића, док дио своје технике приповиједања заснива на италијанском романсијеру А. Манционију (Пељовић 1977).

Књижевни покрет у Београду пак, под јаким утицајем Светозара Марковића, ђака руских револуционарних демократа, те Љубена Каравелова, бугарског писца и револуционара који „гостује“ у српској периодици (сарађује у новосадској *Матици*, преводје га у *Вили*), прихвата обрасце из руске књижевности, у приповиједи, роману, критици, естетици: одломци романа *Шта да се ради* Г. Н. Чернишевског, *Мртве душе* и *Ревизор* Н. В. Гогоља, чланци књижевних критичара и публициста Доброљубова и Писарева. Марковићев критички став према државним установама и романтичарској књижевности изазива еквивалентне текстове у прози (сатирична приповијетка, пародија и сл.). Глишић, поред живих веза са српским усменим стилем и усменом грађом, дјелује на трагу руских прозаика (Гогољ, Салтиков-Шчедрин) (уп. Живковић 1994; Поповић 2011). Круг београдских писаца, међу којима ће се наћи, поред нешто старијег Глишића, Л. Лазаревић, П. Тодоровић, припадници породице Илић (Војислав и Драгутин) и др., везаће се из почетка за руску књижевност, у широком распону од Пушкина и Љермонтова до Тургенева, Толстоја, потом Достојевског и Чехова, али ће лектиру, обрасце, изворе превода наћи и у западноевропским књижевностима. Велики часописи постају заправо смотре, хрестоматије европске књижевности, те се регионалне везе губе или уклапају у центрипеталне тенденције. Ове тенденције ће се нарочито испољити крајем вијека, с новом генерацијом школованом на Западу, која настоји да српску књижевност усмјери на француске обрасце (СКЕРЛИЋ 1967: 469).

Руска књижевност је српским писцима била подстицајна не само с обзиром на традиционалне везе, него по јаким антирежимским, антибијрократским струјама. Тек започета бијрократизација и капитализација мале још вазалне Србије носила је знакове нове неједнакости, ломљења патријархалних породичних односа, гушења сеоске самоуправе, спреге власти и зеленашког капитала (корупција), те се класична дјела руске сатире осјећају као домаћа (*Ревизор* и *Мртве душе* Н. В. Гогоља, касније проза Салиткова-Шчедрина). Струје поетског реализма, поетизација сеоског живота и нијансирање психолошких процеса, одабраће обрасце у другом кругу аутора (Тургенев; украјинска ауторка Марија Маркович, под псеудонимом Марко Вовчок, В. Гаршин и др.).

Специфичност ове регионалне цјелине (Београд, Шумадија, Мачва) обликује се на нивоу надрегионалних тенденција новог центра српске књижевности, улоге коју је раније имао Нови Сад или повремено Беч (Давидовићеви *Забавници*, Вук Караџић, српска књижевна штампа 70-их година XIX вијека). У ствари, регионална расцјепканост српске књижевности се увлачи у њено биће, у њену природу: неутралише се туђост, страност или барем необичност других српских етничких зона, ствара се свијест о везама, посредством дијалекатских црта упознаје се цјелина српског језика у његовим регионалним обиљежјима, национална култура у обичајима, обредима, сферама приватног живота, те измирује с могућношћу другачије „истости“ (припадност јединству нације, разлике у је-

зичким, конфесионалним, етнографским, социјалним и етичким нормама). Мултирегионалност српског реализма најочитија је у тежњи писаца да амбијенталне црте учине предметом приповиједања или, рекао бих, средством приповиједања и градње ликова. Симо Матавуљ, нпр., често уз своје јунаке ставља устаљене фразе, из италијанског или кога другог језика. Све то води и потврди и уважавању различитости. (Постоји свједочанство како је *Ивкова слава* Стевана Сремца, ослоњена у дијалошким сценама на нишки говор, примљена међу читаоцима у Београду тако што су се почели поздрављати фразама из реплика јунака приповијетке.) Читалац се на једном мјесту (часопис, лист, издања дјела) могао сусрести с многиликошћу језика и културе свог народа.

Тим правцем је ишло и откривање низа микрозона које су биле релативно изоловане од претежног дијела српске средине. Такве су нпр. приче Хаима Давича о животу београдских Јевреја, или Бранислава Нушића из београдског муслиманског круга; касније ће Јелена Димитријевић унијети мотиве из муслиманских харема у Нишу. У њима се као грађа и средство приповиједања искоришћавају друге културне навике и вриједности. Ова врста тематике појавиће се фрагментарно у неким од Сремчевих приповиједака (племенити Турчин у приповијетици *Ибиш-ага*; старовременски баштованицја-ашчија, чича Јордан у истоименој приповијетици као контраст људима новог времена, лишеним морала и истинољубивости), такође у прози Симе Матавуља (*Пилипенда*, *Ускрс Пилипа Врете*), говорећи прије свега о сукобу етичких норми, у некој врсти додира асинхроних вриједности, односно различитих врста културе (или некултуре). Дакле, мултикултурализам се не додирује само у хоризонталном поретку, истовременом постојању различитих регионалних култура, већ унутар истог регионалног комплекса, у додиру старијих и новијих културних слојева, или пак доминације етичког начела над националним егоцентризмом (Сремац). Док у раним фазама реализма једна (своја, домаћа) национална етика доминира над туђом националном етиком, у вријеме зрелог и позног реализма етички став се веже за модел културе независно од националне припадности јунака.

Индикатор контекста може се посматрати и *дијахроно*, што питање постављено на почетку излагања радикално усложњава. Промјене у контексту одвијају се помјерањем жанровских тежишта, смјењивањем аксиолошких система, новим захватима рецепције, уласком нових генерација на књижевна поља, новим државно-политичким приликама (ослобођење Лужне Србије, окупација Босне и Херцеговине, укидање Војне Границе). Један вид промјена се везује за динамику животног пута писца. Лаза К. Лазаревић је у кругу омладине око С. Марковића оријентисан на руске писце (преводи Љермонтова, Чернишевског, Гогоља), по одласку на студије у Берлин на њега утиче, поред И. С. Тургењева и П. Хајзе (касније први носилац Нобелове награде за књижевност у Њемачкој); чита Золу и Мопасана... То се види и на дјелима других писаца дужег стваралачког вијека (Матавуљ, Нушић). Сличне новине у рецепцији

европских литература се дијахроно наслојавају у некој врсти синхроничности: Мопасан, Чехов или Ибзен се појављују у извјесном периоду независно од регионалних оквира преводилаца и мјеста објављивања. Централизујуће тенденције су надрегионалне, али и наднационалне, у одјецима на европске књижевне прилике.

Посљедњих деценија XIX вијека српска приповједачка проза брзо усваја модерне европске обрасце, дајући им при томе домаћи тематско-мотивски лик (Лазаревић, Матавуљ, Ранковић); истовремено наглашено афирмише регионалне садржајне, етичке и језичке црте. Печат модернизацији, на крају епохе реализма, дају аутори који долазе с рубова националне територије, Борисав Станковић (Врање, Јужна Србија), Петар Кочић (Босанска Крајина), Вељко Милићевић (бивша Војна Граница у Хрватској): тематске специфичности њихове прозе, нове стилске црте (импресионизам), дубоке регионалне основе, потврђују да се извори развоја обнављају. Спајајући обрасце европске модерне с регионалним обиљежјима (тематика, стил, језик), поменути аутори (поред низа других) постављају их у само средиште општенационалних књижевних и културних вриједности.

С прерастањем Београда у водећи књижевни и културни центар појављује се још један аспект мултирегионализма и међународне констелације српске књижевности ове епохе. У Београд су дошли аутори из различитих средина, носећи регионални пртљак тема, дијалекталних црта, културних образаца и одређених европских оријентација. Овдје се то нивелише и постаје опште својство текуће литературе: Мопасан и Чехов, Уисманс и Ибзен, Пјер Лоти и Зола, Верга и Аларкон, Достојевски и Горки, све то бива уједначено као нов хоризонт европске литературе.

Динамика веза са другим књижевностима има и регионалне и поетичке/аксиолошке основе. Доминација њемачких писаца у преводима, карактеристична за прву половину XIX вијека, уступа руским, француским, па и енглеским прозаицима, што је посљедица пробијања тих литература на водећа мјеста књижевне Европе, док њемачка проза добија другостепен значај. Остаје, међутим, њемачки филтер у преводима с других, мањих западноевропских језика, данског или шведског, али, зачуђујуће, и са руског (Иванић 1988: 109). То говори да рецепција страних књижевности није само знак директног односа домаће и стране књижевности, већ и статуса одређене књижевности у европском културном кругу. Уочљив је још један чинилац у рецепцији страних књижевности: све већи удио мањих, мање развијених словенских књижевности, украјинске, пољске, чешке, словачке, словеначке, посебно сеоске приповијетке и сеоског романа. Разлози се могу наћи на више страна: *политички*, у идеји словенске солидарности, особито међу народима Аустро-Угарске, у отпору германизацији и мађаризацији; *књижевни*, у наглом развоју ових литература, које су тих деценија добиле класичне прозне вриједности (Х. Сјенкјевич, С. Чех, Ј. Неруда, М. Кукучин, А. Шеноа, Ј. Керсник и др.); *етничко-социјална блискост*, у тим дјелима налазило понешто од домаће атмосфере и тематике, или пак образаца за наше ауторе.

Могло би се говорити о хомологији између унутрашњег регионализма српског реализма и његове мултикултуралне и мултијезичке усмјерености на иностране литературе. Готово да нема европске књижевности чији се писци нису нашли на страницама српске периодике: из Скандинавије, са Иберијског полуострва, Италије, цијеле западне, источне и средње Европе, укључујући Балкан (грчка, бугарска, румунска литература). „Локална боја“ тицала се подједнако књижевности на српском и књижевности разних европских народа. Постојана је тежња наших преводилаца да бирају и у страних писаца регионално обиљежене теме, самјеравајући их нашим приликама, које су различите од једног до другог краја. У напоменама о ауторима које преводе они управо на тај аспект садржине скрећу пажњу или се то види већ по избору тематике (ИВАНИЋ 1988: 108 и даље).

Европске књижевности су се у српској рецепцији доживљавале као изразито експонирана мултирегионалност, аналогно или пропорционално регионалности саме српске књижевности. Наравно, ову тврдњу треба прихватити само условно, узевши је као тенденцију која није спорна. Та ће тенденција превазилазити постепено, с увећавањем броја преводилаца, умножавањем штампе и порастом угледа одређених писаца у европском простору. Нпр. Зола, превођен, читан, оспораван у далматинско-црногорској културној регији (Матавуљ, Цар) биће готово у исто вријеме, па и раније, предмет расправа у београдској и новосадској књижевној штампи. С друге стране, иако ослоњени на сарадњу мјесних писаца, листови и часописи настоје да привуку водеће ауторе свог времена: Лазаревић објављује у *Словинцу*, В. Илић у више листова, као и Сремац или Матавуљ у српској штампи свих регија! Такође постоје очите везе између мултикултуралних амбијената одређених етничких зона и односа аутора према њиховој природи, односно њиховим матицама: веза са италијанском културном зоном (С. М. Љубиша, М. Цар, С. Матавуљ, И. Ћипико), италијанским језиком као језиком школе и дијела становништва; веза са њемачким језиком у аустријским земљама са српским етничким зонама, односно са мађарским у Војводини и националним енклавама Угарске.

Изнанађује нешто слабија заступљеност балканских књижевности у преводима. Наиме, ни грчка, ни бугарска, ни румунска књижевност није имала озбиљније представнике међу превођеним ауторима (изузев Каравелова, који је и српски писац, пошто је живио у Београду и објављивао у српској периодици). То је дијелом посљедица слабе развијености тих литература, али и одређене политичке напетости у међусобним односима (Санстефански мир, изразито неповољан за српске националне интересе; српско-бугарски рат 1885). Ради се такође о одсуству преводилаца за ове језике: младе генерације се школују на западноевропским, односно средњоевропским универзитетима, поред неколико источноевропских универзитета (Трговчевић 2003). На тим универзитетима обично се оснивају академске дружине, а један од главних послова у њима било је превођење и попуњавање српске периодике тим преводима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вученов, Димитрије: „Регионалност у епохи српског реализма.“ У: *Трагом епохе реализма*, Крушевац: Багдала, 1981.
- Ђуричић, Дејан. *Босанска вила (књижевноисторијска студија)*. Сарајево: Свјетлост, 1975.
- Живковић, Драгиша: *Европски оквири српске књижевности*. Књ. 1–6. Београд: Просвета, 1996.
- Иванић, Душан. *Забавно-поучна периодика српског реализма: Јавор и Стражилово*. Нови Сад: Матица српска–Институт за књижевност и уметност, 1988.
- Иванић, Душан. *Књижевна периодика српског реализма*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007.
- Константиновић, Зоран. *Компаративно виђење српске књижевности*. Нови Сад: Светови, 1993.
- Милинковић, Снежана. *Преображају новеле: новела од В. Врчевића до С. Матавуља и италијанска новелистичка традиција*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2008.
- Погачник, Јоже. „О регионалним истраживањима: могућности и границе.“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 31, св. 2 (1983): 181–196.
- Поповић, Тања. *Стратегије приповедања*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд, 1914; Београд: Просвета, 1967.
- Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*. Београд: Историјски институт, 2003.
- Вођовић, Зоран. *Ћећовљева приповетка у српској књижевности*. Београд: Filološki fakultet, 1988.
- Ђурић, Жељко. *Dozue Karđući u srpskoj kulturi*. Београд: Miroslav, 2007.

Душан Иванић

МУЛЬТИРЕГИОНАЛНОСТ И МЕЖДУНАРОДНАЯ
КОНСТЕЛЛЯЦИЯ СЕРБСКОГО РЕАЛИЗМА

Резюме

Автор исходит из положения, что сербский реализм характеризуется ярко выраженной мультирегиональностью. Это, с одной стороны, следствие государственно-политической и культурной разобщенности сербского народа (который проживает в разных государствах и разных культурных зонах), а с другой стороны, это присуще поэтике реализма (творческий реалистический метод акцентирует обстановку, речевые особенности, местные аспекты и специфику). Автор доказывает, что между этими фактами и отношением к литературам на других языках и народам существует непосредственная связь. Целостно выраженные региональные области (зона Адриатического побережья, Средней Европы, Шумади, Южной Сербии, Боснии и Герцеговины и др.) реализуют особые связи с европейскими литературами в синхронии (выбор языка и тематики, с которой связана область), в то время как в диахронии наблюдается усиление центрообразующих тенденций, которые при переходе к современному оставляют привилегии связям с западноевропейскими литературами (в качестве особого примера рассматривается французская литература).

Ключевые слова: мультирегиональность, реализм, поэтика, переводы, синхрония, диахрония.

Драган Б. Бошковић
 Универзитет у Крагујевцу
 Филолошко-уметнички факултет
 Катедра за српску књижевност*
 draganboskovic@kbcnet.rs

КУЛТУРНЕ ПОСЛЕДИЦЕ И ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКО ЗАЛЕЂЕ ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У (ЈУЖНО)СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ: ИНТЕРКУЛТУРНИ И ИНТЕРЛИТЕРАРНИ ОДГОВОР

У раду се преиспитује развој и распад идеолошког пројекта *југословенске* књижевности, из угла њеног књижевног и културно-политичког залеђа, као модела интегрисане културе и књижевности. Кроз двадесети век овај пројекат је имао 1. дезинтегративне последице формирања нових националних књижевности (црногорске, македонске, бошњачке), 2. квазиинтегративне последице заснивајући идеју југословенске литературе на српској и хрватској литератури и језику, 3. сепаративне последице у односу на (јужно)словенски контекст (бугарска/СССР/средњоевропска књижевност). Након деведесетих година, етничко-политичка разграничења на просторима ex-Yu одразила су се на цепање културних и књижевних идентитета и враћање у националне корпуре. Интеркултурни дијалог на просторима „књижевног југа“ покушај је да се укаже на могуће путеве културног превазилажења уско национално профилисаних концепција, као и идеолошких манипулација књижевног историјом и културним идентитетима. Опет, испитујући могућности за сагледавање спорних питања односа (ex-Yu) књижевности, културне политике и њиховог политичког залеђа и у ширем јужнословенском, словенском и савременом европско-мултикултурном контексту, рад остаје уз динамичку, постструктуралистички схваћену позицију национално-културног идентитета, остављајући идеју „југословенског“ културно-историјском архивирању.

Кључне речи: југословенска књижевност, јужнословенске књижевности, канон, историја књижевности, српска књижевност, Другост, разлика, интерлитерарност, интеркултуризам.

Увод: Имагинација југословенства

Југословенска књижевност, културни мит, утопија или политичко-историјско-културни усуд. У сваком случају један „фантом“, који нас, као

* Рад је део истраживања на пројекту 178018: „Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски, глобални оквир“ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и СФРЈ, све опседа, осмишљавајући и обесмишљавајући сва наша књижевна и културна трагања, „ноћна мора“ и загонетка везана за нашу не тако давну политичко-историјску и литерарну прошлост, као и за идеолошки конфузну садашњост. Како до сада није отворена архива СФРЈ нити је отворена расправа о историјским питањима њеног идентитета, тако није отворено ни деликатно питање југословенских књижевности, будући да се већ седамдесетих година све „ређе говори југословенска него југословенске књижевности“ (Деретић 1983: 11). Културно-књижевне последице једне такве, историјски оживљене конструкције, данас нас или носталгично наједа или изазива гнушање. У сваком случају изазива опречне реакције, тако остајући изван реалног критичког дијалогског преиспитивања, али као кочница мишљења идеје јужнословенске литерарне заједнице и националних литерарних енклава.

Опет, иза појма *југословенства* скривају се различити обрасци друштвено-политичко-литерарне контроле, између којих препознајемо политичку коректност литературе, идеолошко „прећуткивање“, политику писања, институционални надзор литературе и релативизацију националних идентитета. Идеолошке релације, како знамо, обично се не поклапају са (интер)културним нити са поетичким праксама, мада се узајамно производе, усклађене и неусклађене са различитим друштвеним дискурзивним силама. Будући да историчари књижевности производе доминацију „одређене струје дискурса“ (Фуко 1986: 55) и потврђују његов легитимитет, они такође производе и механизме идеолошког идентификовања и разликовања, приближавања и удаљавања од центра, који непрестано гравитира, гради и разграђује слику једне културе и културну слику политике једне „заједнице“. Зато ћемо обратити пажњу на низ идеологема којима се југословенски имагинарни простор дискурзивно конституише и реконституише, и интеркултурно умножава у бесконачном процесу мултипликације историјски сродних наративних процеса, увек на „линији“ реорганизације националне књижевности и њеног спавања. Налазимо се, дакле, на пољу једног идеолошког YU-интеркултурализма, који се сели, мења места и маске, а заправо је само пројекција утопијске чежње да смо једна литература, да нисмо национална литература, да смо уопште литература.

Један пример: Данило Киш

Ако Данило Киш, негде 1989. године каже: „Можда сам ја једини који се изјашњава као југословенски писац и то је једина тачна ознака онога што јесам. Остали су Срби, или Хрвати, или Словенци, итд.“, онда ово треба бити схваћено и као симптом и као налог дискурса једног времена. Кишу, човеку са више „отаџбина“, хибридног идентитета, остаје да се иронично осврне на све оне који „нису Југословени, него, разумете, пре свега Срби, Хрвати, Словенци, Македонци или шта-ти-ја-знам“ (Киш

1995a: 86), тако правећи једну демаркациону линију између европског и националног, и стајући на страну једне дискурзивно имагинарне географије. Мада и код њега можемо пронаћи елементе „тоталитета“ хуманистичких идеја, у упорном понављању овог стереотипа осећа се његова жеља за југословенским идентитетом као посредником који ће га учинити ближим Европи. Преко југословенског и средњоевропског сна, Киш постаје Европљанин, а његово позивање на Средњу Европу и Југославију само је, дакле, имагинирање гекултурних и интеркултурних нарација у циљу што адекватније репрезентације непотпуних културних идентитета. Зато Киш види у Средњој Европи једно укључивање на европски пут, и тако бег од варварског, један идеологизован сан који је замењен (не)досегнутим Западним сном; зато Киш себе види као писца којему је место у средњоевропском контексту, иако ће, у години своје смрти, изјавити да Средње Европе више нема: „Ја сам се, дакле, у духовном смислу из Југославије преместио у Централну Европу“ (Киш 1995c: 186), сублимираће 1989. у: „Ја сам у првом реду Европски писац“ (Киш 1995c: 192), бранећи своју позицију постколонијалним стереотипима: „јер Југославија, земља из које потичем, припада Европи, њена култура и њена књижевност су европске“ (Киш 1995c: 192). Европа, у овој логици, прераста у метафизичку фигуру, а Југославија и Средња Европа су парадокс жеље и предрасуда, недостатак, непотпуност, неидентичност, химера која може у себе асимилovati све, а тако дати ништа, коју, као и све остале химере Кишов „демократизам“ контролише насупрот могућих испољавања потиснутих варварских разлика. Кишова југословенска литература тако постаје идеолошко-интеркултурни механизам приближавања Европи и стратегија овладавања собом и светом, која дозвољава да се дискурзивне метанарације политике и поетике међусобно дефинишу и конституишу. У сваком случају, фигура југословенског писца, онолико колико је нарација, она је истовремено метанарација литерарне, политичке, друштвене, идеолошке и геополитичке нарације.

Није ли Киш егземплум југословенског писца у моменту гашења СФРЈ? Није ли, опет, ово опште место културне и гекултурне позиционираниости југословенске књижевности у европском контексту? Није ли опет „положај и смисао књижевности у појединим заједницама питање од изузетне важности за опстанак тих заједница“ (Владушић 2009), јер у односу према југословенству, Европи, писци су у парадоксалном положају онако како су и националне књижевности у односу на шири и ужи контекст? Парадокс укључивања и репрезентовања сваке од југословенских књижевности подлеже истом принципу: с једне стране страх од нестајања у савременом културном контексту, са друге потреба да се осмисле као део тог контекста. Али, ни европски канон није идеолошки неутралан, па је легитимни залог за националним идентитетом малих књижевности тиме и самооправдан. Ако Европа нас, тада југословенске, а сада националне књижевности, види као варварске, измешане са поли-

тиком и историјом, онда она од нас и очекује потврђивање своје слике о нама, а ми, да бисмо јој били ближи, само је потврђујемо, тако константно остајући на границама Европе. Данила Киша је овај проблем мучио, као и Доситеја Обрадовића, као и савремене ex-YU писце. А утопија Југославије, те „Европе у малом“, остаје само то, имагинација немогућег, посредовање различитости и утопија реалних контаката и додира међу јужнословенским литературама, залог словенству или само још једна имагинација пута ка европском идентитету.

Југословенска књижевност

Сагледавајући идеју југословенске књижевности у њеном историјском освешћењу можемо само поновити да се њено рађање поклапа и подрива рађањем идеје нације, па је почетак деветнаестог века обележен овим двосмерним процесом. Унутар јужнословенске књижевно-комуникацијске заједнице снажно се афирмисала идеја за саморепрезентовањем националних култура у међунационалном идентитетском јединству, као и у ширем словенском контексту, раскривајући националне свести као одраз свести о етнокултурном идентитету. Откривање и креирање властите националне културно-поетичке слике света и њено губљење у ширем, југословенском контексту, одредила је збивања на књижевном и културном простору Словенског југа. Идентитет југословенства се кроз XIX век ослобађао више културним тежњама, док се тек први пут јасно легитимизује државно-политичким залеђем стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као последицом једновековних тенденција ка културној, етничкој и политичкој хомогенизацији Јужних Словена. Југословенска књижевност је заснована на идеји јединства српске и хрватске литературе и језика, па је овај појам (међу)националних литература остао далекосежно заменљив са појмом југословенска књижевност. Деветнаести век, такође, своју идеју политичко-културног јединства пре свега ослања на српски друштвено-политички и културни простор, будући да је он интегрисао културне и политичке силе словенског југа, што ће, касније, оставити дубоке последице, одузимајући једној литератури, као српској, право да то и буде, или жртвујући је за оно Друго, заједничко, имагинарно и историјско-политички нестабилно, југословенско.

Идеолошки пројекат *југословенске књижевности* наметнуо је чврсто интегрисање културе, језика и књижевности, а кроз читав XX век је имао вишеструке последице. Њега, опет, на окупу није држала толико међузависност, пре свега хрватске и српске литературе и језика, колико друштвено-политички налози. Ако је у XIX веку основ заједништва био идеолошки хоризонт националног буђења и колонијална ситуација, у XX веку је то крут денационализујући налог социјалистичког идентитета. Јачању југословенске књижевности помагали су и идеолошки табуи, за-

бране, идеолошка пресија, десрбизовање литературе и културе у циљу југословенског пројекта. Иако је, као захтев, имао, пре свега, национално нивелисање и релативизацију, он је, такође, допуштао национално „самосвешћење“ по цену дезинтеграције носеће националне заједнице. Зато је формирање нових националних књижевности (црногорске, македонске, босанскохерцеговачке, бошњачке) требало да доведе до плурализма и денационализације корпуса, али је довела и до јачања националног идентитета. Под идејом југословенства, дакле, будиле су се (нове) националне књижевности, обесмишљавајући интегративну идеју југословенске литературе, као што су се, под велом интернационализма и тоталитаризма, испољавале каналисане сепаративне последице у односу на (јужно)-словенски контекст (бугарска/СССР/средњоевропска књижевност). Као и данас, у евроглобалном мултикултурном хоризонту, и тада у соц-интернационалном хоризонту, евроцентризам и трансационалност, али и комунизам, потискивали су националне историје и културе као опасне и неприхватљиве. Живећи историјски континуитет обесмишљавања националног, и након деведесетих година, етничко-политичка разграничења на просторима СФРЈ наишла су на додатна цепања културних и књижевних идентитета и условљавања новим захтевима за денационализмом, сада у односу према Европи. Уколико су након Другог светског рата и идеје југословенства и словенства политички стваране под велом поларитета Источни – Западни блок и велом социјалистичког континента словенства, који је у себи чувао и потискивао и јужнословенски и словенски, данас је национално-словенска позиција искључиво самоформирајућа према Западу, који, под мултикултурном маском, укључује и искључује, изолује и цепа националне државе и културе. У томе се може сагледати жеља за једним превреднованим мултиетничким и мултикултурним друштвом „Југославије“, али не више и жеља за јужнословенским или словенским, колико за европским идентитетом.

Деветнаести век и идеја југословенства формирали су се у оквирима једне друге западноевропске и словенске „митологије“. Ако, опет, кроз XX век говоримо о просторима југоисточне Европе, као о постколонијалним просторима осталим иза аустроугарске, турске и „социјалистичке“ владавине, онда ће се, свакако, сложени проблем конфигурисања идентитета јавити баш овде. Исто тако ће се јавити и проблем заједничких културних територија, као и (не)стабилних националних корпуса који са тешкоћама уважавају додире других. Културне творевине „између“, „кроз“ на којима се толико данас инсистира, тада нису ни постојале, па зато касније остају део логике канонизовања унутар, пре свега заједничке идеје „илирских“ или „српско-хрватских“ литература, док крајем XX века остају подложне идеолошком сврставању у мањинске, постјугословенске књижевности на полеђини европске мултикултурне парадигме преплитања нација.

Интеркултурни одговор

Савремена јужнословенска компаратистика најделикатнији одговор на промену угла сагледавања историје књижевности нашла је у интеркултурној херменеутици. Питајући се „Шта је са компаратистиком?“ (КОВАЧ 2011: 80), и да ли је обнављање интереса за југословенски културни простор „југоносталгичарство или непоћудни конфедерализам“? (КОВАЧ 2011: 81), Звонко Ковач отвара питање идентитета националне књижевности у светлу југословенске Другости. Са свешћу да нас Југославија није усрећила, и да је бачена на „сметлиште историје“ (КОВАЧ 2011: 88), Ковач сматра да је „југославенско“ оставило неки траг у историји „регије“, речено деридијански, да се одсутни, потиснути траг југословенства самоприкривајуће објављује и у данашњем, макар непостојећем интеркултурном и интерлитерарном дијалогу. Паралелно томе, Ђуришинова идеја јужнословенске интерлитерарне заједнице на свој начин одјекује у постструктуралистичком концепту идентитета који подразумева усеченост Другости у историје књижевности, али и проблеме реструктурирања матичних корпуса. Југословенски миље је тако снажно активирао ову врсту реверзибилног односа, да је било какво разлучење (матичних, југословенских, европских, словенских) литература сада обавезујуће, али је остало неразграничено зато што је, као и некада, сада европејство регулатор нивелисања разлика и поред њиховог истицања. Колонијална и постколонијална фигурација, као и идеолошки императиви различитих времена, установили су комплексе националних литература и југословенског заједништва, отварајући бројне проблеме сагледавања национално уоквирених и интерлитерарних односа као проблематичне, а систематизовање књижевно-културних појава као немогуће. Интеркултурно и интерлитерарно проучавање књижевности даје нам нове могућности за преиспитивање и генерисање историје књижевности, али нас, у постмодерно доба, и аутоматски чини културно подобним. На просторима југословенског додира различитих култура, трансфер истости и сличности је толико снажан, док не постане трауматски проблем. Питање уоквиравања националног корпуса отима се контроли услед недефинисане идеолошке/филолошке подлоге која производи ово питање. Интеркултурна херменеутика, такође, не мисли место сопственог идеолошког залеђа, које репродукује новоимперијалистичку и глобалноидеолошку једнозначност (макар кроз разлику/другост) своје позиције, занемарујући да је хегемонија националне идеологије фактор отпора, али и да је хегемонија још живог југословенског кода фактор надзора и глобалнокултурне прихватљивости у доба наложене мултикултурне коректности.

Ако је југословенска књижевност била она која никако није до краја себе заживела, па макар симулирала демократске потенцијале за данашње укључење у европске стандарде интеркултурне свести, постјугословенске књижевности су тек на испиту деветнаестовековног националног идентификовања. Тек на постколонијалним просторима прелаза

из културе у културу и традиције у традицију, све су бројнији проблеми које стварају могућности међукњижевне заједнице, али и који не дозвољавају да се национални корпус сагледа као динамичан, измичући и припадајући Другоме. Савремене идеје дислоциране домовине и дислоцираног канона, не могу се тако лако применити на наш, југословенски контекст, будући да ми до домовине још нисмо ни стигли, а већ смо је изгубили. Ковачев захтев да прихватимо макар „класике јужнословенских литературе“ (КОВАЧ 2005: 99) да бисмо обогатили своје културе је више него коректан, али зато остаје питање зашто би некога од њих позиционирали „између“. Нека је „наш“ и „њихов“ и „ничији“, а свака национална књижевност је позвана да га што боље разуме у оном „нашем“, да би књижевност била на добитку. Не заборавимо, такође, да је јужнословенски и компаратистички мултикултурни апел пре свега упућен затвореним културама, а ту је опет српска у првом плану. Мада, гледано „југословенски“, она је била „мотор“ југословенства, па пристати на интеркултурни простор као замену за југословенску компаратистику значи да српска култура опет пристане.

Ако национална књижевност изражава потребе националне културе, а међунационална књижевност међунационалне захтеве савременог доба, отвара се питање: ко производи интеркултурну херменеутику, јер она је идеолошки механизам овладавања Другошћу и собом. Од чега зависи канон: од тумача, од моћи обавезујућих (не)изречених налога, у нашим интелектуалним захтевима, или од националних институција. Ковачев захтев за вишеприпадношћу појединог литерарног опуса или дела је прихватљив, али опет питање: од чега зависи и то међуприпадање. У оквирима „земљописног сусједства“ (КОВАЧ 2005: 100),

„интерславенска компаратистика и поредбена истраживања јужнословенских књижевности, осим што могу бити камен кушње зрелости и способности домаће културе да своје 'диференцијално 'јединство' схвати као своју јединствену-диференцираност, унутар актуалне еуропске интеграцијске проблематике може активно доприносити разумевању различитости сусједних култура, као и конкретним прилазима за имагинарну компаративну/интеркултурну историју еуропске културе“ (КОВАЧ 2005: 100).

Мултикултурно разумевање тако постаје заједнички именилац историјске херменеутике, мада се у њему осећа савремени захтев да се тако мисли. Ковачев став да се не треба залагати за помодност мултикултурализма, као да није довољан, будући да нам је данас, ако сагледавамо геокултурну политику Европе, ипак важнији однос национално-европско у циљу легитимације наднационалног европског идентитета, а не национално-другословенско, камоли свесловенско. Удаљавање међу словенским културама, посебно јужнословенским, које као да су једва дочекале да се одвоје, изводи се по именитељу евроамеричког центризма. Интеркултурни историчар књижевности тако постаје и глобално и европски коректан и пожељан – а моћ интеркултурне херменеутике савремени начин

самооправдања мишљења о литератури. А све нам то даје за право да објавимо оно што је већ објављено, један довршетак (јужне)славистике, будући да се данашња славистичка истраживања одвијају искључиво унутар европеистике. Јужна славистика, југословенство, Европа, само су жеље, не и реалности, иза којих стоји потреба за уклапањем у онај жељени и геополитички актуелни концепт европског културног идентитета.

Ка националној књижевности

Све оно што је историја неке од јужнословенских литература стварала, поетички и културно је почивало на разноврсности, поистовећивању с различитим и њиховим срастањем у један имагинарни и културни тренутак југословенства. Из њега или у њему, увек је постојао и отпор и неразумевање оног споља заданог, јер се све сливало у јединствено, ограничено друштвено-политичким мерилима. Концепт Харолда Блума, у којем се књижевне појаве посматрају као надређене у односу на националне, подразумева селидбу поетика и образаца из корпуса у корпус и дијакхронијско развијање националних корпуса, указујући на преплитање вредности и културе, чувајући хетерогену, али искључиву матрицу Западног канона. Истовремено, отварајући питање мултикултурног пресецања историјско-књижевних поредака, и интеркултурна херменеутика се појављује као потреба овладавања простора не само „између“, него и „у“, јер деликатно залази у сваку националну књижевност. Целокупна апаратура интеркултурне херменеутике покушава да овлада овим простором прецизно указујући на заједничко наслеђе и испресецаност појединих књижевности, а тако и наду у алтернативну историју. Истовремено, историја српске књижевности нам указује на могућност њеног разумевања посредством мултикултурног преплитања, и сагледавања истости и њену деконструкцију кроз разлику уписану у њу. Иако је данас друштвено пожељно бити мултикултуран, национална потреба да себе сагледа као мултикултурну је такође снажна, отварајући се динамичној визији канона. И када се она довољно отвори, међупростор нестаје, али не и национални простор, јер се кроз Другост чува оно што је иманентно „наше“. А тог постструктуралистичког „Другог заправо никада и нема, већ је ту увек оно исто: мање, веће или једнако мени“ (IRIGARY 2000: 125). Повратак националном концепту као да је место где се догађа интеркултурно и интерпоетичко Друго у оном националном Истом, оно Друго у доласку, које је већ ту, које, као и Европа, „тек треба да дође“ (ДЕРИДА 2004).

На плану политичке историје, интеркултурна историја се претвара у савремени захтев освајања и контроле националног, али, опет, на плану поетике и интерлитерарности, она је залог једног утопијског заједништва. Отварањем нестабилних образаца идентитета и преиспитивањем

залеђа дискурса који производи историје, деконструкционистичко читање отвара есенцијалистички схваћену историју и идентитете, расипајући их у простор већинског или мањинског (Внавна 1994). Уважавајући и силу која вуче назад, националном, и ону која растеже канон у мулти-национално, могуће је читање које ће подразумевати и оно „изван“ и оно „између“, али кроз оно *своје*. Перспектива хибридизације тако би била локализована, али и бременитија, отворена изнутра, а не идеолошким налогом споља. Позиција националног, такође, само би се градила и раслојавала у Другости, и обрнуто, позиција Другости у националном, деконструкционистички се огледајући као идеолошки производи епоха и дискурса.

Уколико кренемо од преиспитивања националне историје, па онда тек ка интеркултурности, могли бисмо већ у националном канону наћи сопствену интеркултурност. Опет, та национална интеркултурна историја не би требало да трпи сенку југословенског, колико да се задржи на разликама које би учиниле видљивијим. Развијајући херменеутику диференција у циљу превазилажења евроцентричног погледа, проширење канона и његово реструктурирање чини нам се далекосежнијим. Зато би интеркултурни и интерлитерарни дијалог на просторима „књижевног југа“ могао да укаже на могуће путеве културног превазилажења национално крутих концепција, као и идеолошких манипулација књижевноисторијским чињеницама и културним идентитетима, али и да их сачува од губљења у нејасним постјугословенским „између“ просторима. Дијалогом, пре свега унутар националних институција и књижевности остваривале би се могућности за сагледавање спорних питања односа књижевности, културне политике и њиховог залеђа и у ширем јужнословенском и словенском контексту. Рад на националној књижевности био би рад на „заједничком“ (јужнословенском, европском) наслеђу и „заједничкој“ стварности. Али, будући да разграничења нису направљена, сва разграничења сада, у постмодерно, хибридно и мултикултурно доба изгледају сепаратистичка или локално империјалистичка, неселективна прихватања и селективна одбацивања, а она су, можда, само трагање за неоствареном заокруженошћу.

Српска књижевност, дакле, као полазиште и за јужнословенска, интеркултурна, свесловенска или компаративна истраживања, али српска књижевност са свешћу о себи као Другом и себи као идеолошко-историјском производу, само је место одакле треба почети и коме, промењеном, треба се враћати. Уколико се распад СФРЈ догађа када и распад словенске заједнице, не само јужнословенске, проблем реактивирања словенских истраживања исто су тако утопијска као и јужнословенских. Може се, заједно са Ђуришином тврдити да „славистика данас постаје већ више историјска него савремена наука“ (Ђуришин 1995: 185), али се она, као и Европа, увек изнова имагинира и ствара. И поред слабљења „саживота некадашњих словенских култура“ (Ђуришин 1995: 185), данас је више него значајно обновити оно словенско у европеистици, и то као

(европску/словенску) razliku upisanu u nacionalnom identitetu, jer, mnogo delikatnije, mi ipak nismo suprotstavljени Европи, него њен део и производ, они који је производимо и у коју никако да стигнемо. Европу ми стварамо, онакву каква није и онакву какву желимо да буде, уписујући у њу наша варварства, јужнословенско, словенско, балканско. Српска књижевност тако није супротстављена (јужној) славистици и европеистици, она је њихов део, она их производи и њихов је производ, па би зато у њој требало тражити и оно (јужно)словенско, које истовремено производи оно српско, словенско, европско. Са надом да се, заједно са (јужном) славистиком, и националне литературе нису већ изгубиле у европеистици.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Драган. „Кишов Крлежа: идеолошка инкултурација.“ У: Бошковић, Драган (ур.). *Интеркултурни хоризонти: европске/јужнословенске парадигме и српска књижевност*. Крагујевац: Скупштина града Крагујевац–Филолошко-уметнички факултет, 2012: 325–334.
- Буџак, Петар. „Славистичка књижевно-научна истраживања у новом миленијуму (Тезе за размишљање).“ *Славистика* бр. 4 (2000): 45–54.
- Владушић, Слободан. „Европеизација’ и ’kolonizacija’ srpske književnosti.“ *Нова српска политичка мисао* (<http://www.nspm.rs/kulturna-politika/nacionalna-knjizevnost-i-evropa-evropeizacija-i-kolonizacija-srpske-književnosti.html>), nedelja, 06. decembar 2009.
- Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 1983.
- Дерида, Жак. „Ја сам у рату са самим собом.“ *Трећи програм Радио Београда* (24.11. 2004).
- Ђуришин, Диониз. „О интерлиментарном центризму балканских књижевности.“ *Зборник Матице српске за славистику* књ. 46–47 (1994): 180–192.
- Ђуришин, Диониз. *Шта је светска књижевност?* Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.
- Сибиновић, Миодраг. „Перспективе савремене славистике“, *Зборник Матице српске за славистику* књ. 46–47 (1994): 13.
- ВНАВНА, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- DERRIDA, Jacques. *Writing and Difference*. London: Routledge, 1978.
- DERIDA, Žak. *Sila zakona*. Novi Sad: Svetovi, 1995.
- DERIDA, Žak. „Fragmenti.“ У: *Glas i pismo: Žak Derida u odjecima*. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2003: 13–28.
- DŽEJMSON, Frederik. *Političko nesvesno: pripovedanje kao društveno-simbolični čin*. Београд: Rad.
- FUKO, Mišel. „Šta je autor?“ *Književna kritika* knj. 6 (1986): 55.
- IRIGARY, Luce. *Democracy Begins Between Two*. London: The Athlone Press, 2000.
- JAMESON, Frederic (1984) *Političko nesvesno : propovedanje kao društveno – simbolični čin*. Prev. Dušan Puhalo. Београд: Rad, 1984.
- KIŠ, Danilo. *Homo Poeticus*. Београд: BIGZ, 1995a.
- KIŠ, Danilo. *Život, literatura*. Београд: BIGZ, 1995b.
- KIŠ, Danilo. *Gorki talog iskustva*, Београд: BIGZ, 1995c.
- KOVAČ, Zvonko. „Kanon u ’međuknjiževnim zajednicama’ i interkulturna povijest književnosti.“ *Sarajevske sveske* knj. 8–9 (2005): 97–100.
- KOVAČ, Zvonko. „Slavistika VS regionalna komparatistika.“ *Sarajevske sveske* knj. 32– 33 (2011): 77–92.
- KOVAČ, Zvonko. „Kanonski tekstovi i interkulturni pisci ’u regiji’?“ *Sarajevske sveske* knj. 37–38 (2012): 59–66.
- SAID, Edvard. *Orijentalizam*. Београд: XX vek, 2008.

Dragan B. Bošković

CULTURAL REPERCUSSIONS, IDEOLOGICAL AND POLITICAL BACKGROUND
OF THE IDEA OF *YUGOSLAVIAN* LITERATURE IN (SOUTH) SLAVIC CONTEXT:
INTERCULTURAL AND INTERLITERARY RESPONSE

Summary

The paper examines the development and disintegration of *Yugoslavian* literature project from the perspective of literary, cultural and political background as a model of cultural and literary integration. Throughout the 20th century the project brought about: 1. disintegration process establishing the new national literatures (Montenegrin, Macedonian, Bosnian), 2. quasi-integrative repercussions by promoting the idea of Yugoslavian literature built upon the Serbian and Croatian literature and language, 3. repercussions resulting in separation within the (South) Slavic context (Bulgaria, USSR, Middle Europe literature). Toward the end of the 1990s, ethnic and political demarcations in ex-SFRY (Serb: SFRJ) resulted in the split of the cultural and literary identity, and in a rebound within the corpus of the national. Intercultural and interliterary dialogue in the “Literary South”, an attempt to draw attention to the alternative means for overcoming the exclusive concepts of the national, as well as the ideological manipulation of literary and historical facts, literary history and cultural identity. Again, the paper examines the alternative perspectives for tackling the contentious issues of the relationship between (ex-Yugoslavian) literature, cultural politics and their political background in a wider, Yugoslavian, Slavic and contemporary European and multicultural context, still lingering at the dynamic position that is to be taken from a post-structural perspective of the national and cultural identity, as well as dwelling on the idea of the “Yugoslav” cultural and historical archive.

Key words: Yugoslav literature, South Slavic literature, canon, history, literature, Serbian literature, Otherness, difference, interliterary, interculturalism.

Александра Љ. Корда – Петровић

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за славистику

korda@verat.net

СЛИКА БАЛКАНА У ЧЕШКОЈ ПУТОПИСНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

На одабраним примерима чешких књижевних путописа скицира се слика о Балкану коју чешки писци и публицисти деветнаестог и двадесетог века преносе својим читаоцима. Разматрају се путописи из пера чешких писаца Ј. Колара, Ј. Неруде, В. Халека, Ј. Холечека, Ј. Хашека, В. Фијале и М. Ајваза. Кроз различите историјске периоде слика Балкана у путописима се мења, чему највише доприноси лични став аутора, жанровска посебност путописа (писани у форми сонета, фељтона, хуморески, историјско-фолклористичких студија и фиктивних путописа), али и различито географско и субјективно одређивање појма Балкана (тзв. „менталне мапе аутора“). Балкан за чешке путописце представља пре свега скуп историјских, културних, фолклорних и психолошких посебности, а не само географски појам. У путописима се лако препознају предрасуде и стереотипи у сликању историје, обичаја и менталитета балканских народа, као и основна мотивација путописаца.

Кључне речи: Балкан, чешки путопис, Јан Колар, Витјеслав Халек, Јан Неруда, Јозеф Холечек, Јарослав Хашек, Вацлав Фијала, Михал Ајваз.

Путописање или путовање као књижевна тема у различитим националним књижевностима проистиче у великој мери из културолошке традиције одређене нације. Због тога кроз путописе читалац не стиче слику само о страниј средини, већ и о својој. Књижевни путопис пружа могућност путописцу да субјективно сагледа непознате пределе, људе и обичаје а најчешће то чини са позиције властитог културолошког искуства, свесно или несвесно поредећи страну средину са оном којој припада. Због тога се у књижевним путописима врло често јасно исказује општи став, прихваћени модели размишљања, као и предрасуде једне средине према другој. Могуће је кроз време и периоде пратити промене тих ставова, препознавати променљиве односе према стварности и утврђивати факторе који на такве промене утичу. Такође, лични ставови и позиција књижевног путописца открива пуно и о писцу самом, његове визије видљиво и претпостављеног света, његове наклоности и одбојности, реални и субјективни став према новом и непознатом... Књижевни

путопис тиме постаје интересантан предмет истраживања књижевне науке, социологије, психологије и других друштвених наука. Јасно суочавање две или више националних култура, традиција и обичаја отвара многобројна истраживачка поља.

У овом раду истражује се одређена тема књижевних путописа чешких аутора XIX и XX века који су били инспирисани Балканом. Како је реч о књижевном жанру, под појмом Балкан не подразумева се само географско подручје о коме путописци пишу, већ се пре свега чини покушај скицирања ауторских „менталних мапа“ које подразумевају њихово субјективно схватање овог географског и културно-историјског појма. Биће уочено да се границе путописних мапа чешких аутора разликују од реално прихваћених географских граница и да Балкан за чешке путописце пре свега представља специфичну историјско-културолошку област.

Ретко који чешки путописац XIX и XX века има јасну представу о географским границама Балканског полуострва, нити се јасно сврстава међу оне који под балканским регионом сматрају и северне границе Балкана, тј. Дунавску и Панонску равницу или међу оне који сматрају да све што је северно од река Саве и Дунава не припада Балкану. За већину аутора појам Балкана одређује заједничка историја овог региона. Дакле, Балкан је за чешке ауторе пре свега специфични друштвено-политички и културно-историјски регион у коме се прожимају различите културолошке, верске и фолклорне посебности а пре свега под тим појмом подразумевају све земље које су настале распадом Османског царства (Турска, Грчка, Бугарска, Србија, Румунија, Македонија, Босна и Херцеговина, Албанија и Црна Гора).

Слика о Балкану из угла чешких путописаца временом ће се мењати у зависности од промена европске мапе (после ратова, распада царства, настанка нових држава), различитих интерпретација историје или у зависности од идеологије времена у коме аутор ствара. Слика ће се мењати и у зависности од селективног путничког погледа, пишчеве аутентичности али и због различитих жанровских карактеристика књижевног путописа.

Словенски Балкан

Када је Јан Колар (Ján Kollár, 1793–1852) писао збирку сонета *Кћи Славије* (Slávy dcera, 1824) размишљајући о судбини Словена који живе „Od Labe zrádného k rovinám až Visly nevěrné / od Dunaje k hltavým Baltu celého řepám...“ (KOLLÁR 1824: 71)¹, није помињао појам Балкана. За њега су Словени један народ који је географски повезан током река Сале, Елбе,

¹ „Од издане Елбе ка равницама све до Висле неверне / од Дунава ка прождрљивом Балтику пуном пене...“ (сви преводи у раду са чешког: А. Корда-Петровић).

Рене, Влтаве и Дунава. Повезује их исто порекло, језик, позитивне особине, славна прошлост и зла историјска судбина.

После *Пролога* (Předzřev), који је писан у форми класицистичког елегијског дистиха и у коме песник патетично пева прошлост словенских народа у којој је често побеђивало насиље над правдом, следе сонети распоређени у више делова названих према називима река. Богиња Слава, отелотворење словенства, жали се боговима каква је неправда учињена словенским народима у прошлости. Богови одлучују да Милек, син богиње Ладе створи кћи Славије – Мину (реална Коларова љубав и песничка инспирација сада преточена у идеални симбол словенске будућности), која би скинула клетву са словенства и донела словенским народима заслужени положај у историји човечанства. Мина се претвара у богињу која прати песника на његовом путу по словенским земљама. Тако ова збирка, која је у коначној верзији из 1845. године имала чак 645 сонета, постаје Коларов поетски путопис.

Као што идеализује своја љубавна осећања према Мини, коју види као алегорију словенства, песник идеализује природу словенских земаља, али и изглед и особине Словена. Тако његов песнички путопис постаје алегоријски, поготово у проширеном издању збирке из 1832. године када песник додаје сонете у којима описује словенско небо (*Léthé*) и словенски пакао (*Acheron*) а директно инспирисан Дантеовом *Божанственом комедијом*. Управо у овом другом издању проширује се и трећи спев под називом *Дунав* (*Dunaj*). Наиме, у првом издању овај спев је садржавао углавном сонете писане у елегијском тону а стихови су се односили на осећање жудње и патње за Мином, као и на осећање носталгије за Словачком, Коларовим родним крајем, који је напустио одлазећи у други град на Дунаву, у Пешту. У другом издању, пак, акценат је на историјским сликама, детаљима, митолошким мотивима и етимолошким објашњењима која се тичу словенских народа које географски повезује река Дунав.

Колар је био заговорник идеје о потреби повезивања свих Словена у оквиру Угарске, пре свега у домену културе. Словене је видео као један народ који се састоји из четири племена: чешко-словачког, пољског, руског и илирског. Под овим последњим подразумевао је Јужне Словене.

Овај словенски песник био је и путописац. Познат је његов путопис *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko* (Путопис са пута по Горњој Италији, преко Тирола и Баварске, 1839), али није забележено да је путовао по балканским земљама. Једно време боравио је у Пешти а само може да се нагађа да ли је можда посетио свог земљака, пријатеља и сарадника Павела Јозефа Шафарика, док је овај живео петнаест година (од 1819. године) у Новом Саду. Дакле, пределе које насељавају „илирски Словени“, како их је називао у делу *Кћи Славије*, а које делом повезује река Дунав, није обишао, али то му не смета да у сонетима помене „храброст Илира“, „раскошну лепоту Србинке“ или „питому лепоту природе“ области у којима живе Јужни Словени.

Загледаност у словенску идеју инспирисала је Колара да алегоријски опише властито ходочашће по словенским земљама. Своју домовину је познавао а јужне словенске земље је домишљао. Класицистичким стилем, дидактичким и морализаторским приступом, описао је своју визију јужних словенских земаља, сагледавајући их као нераздвојни део великог словенског света.

Егзотични Балкан

Својом ногом крочивши и својим очима видевши Балкан, Витјеслав Халек (Vítězslav Hálek, 1835–1874) и Јан Неруда (Jan Neruda, 1834–1891), скренуће угао погледа са Коларових словенских идеала на субјективни доживљај земаља кроз које путују. Као представници исте књижевне генерације *Мајоваца*, ова два песника и прозаика на чија дела је у великој мери утицала и њихова журналистичка делатност, на своја путовања полазили су са циљем да пишу путописне фељтоне и упознају своје сународнике са, тада још увек, далеким и егзотичним светом.

Халек је два пута био на Балкану. Први пут је 1865. године посетио Србију, Црну Гору и Цариград, док је 1871. године преко Беча поново кренуо на југ стигавши до Загреба. Као уредник новина *Národní listy*, редовно је слао редакцији путописне цртице и фељтоне са својих путовања, захваљујући којима данас можемо реконструисати Халекове утиске и доживљаје из овог дела света. Иако у својим чланцима не помиње конкретне мотиве путовања, јасно је да су она била брижно планирана. У сваком граду где је боравио имао је добре домаћине који су га дочекивали и омогућавали му да обилази околину и ступа у контакт са становништвом. Своје домаћине често помиње и именује, цитира њихове речи или описује њихов начин живота.

У духу своје позноромантичарске поетике, Халек у путописне фељтоне уноси лирске и субјективне елементе, посебно при описима природе, околине или људи. Међутим, као припадник групе *Мајоваца*, ауторова „лирска душа“ врло често не бежи од ангажованог сагледавања друштвено-политичких околности у којима се јасно препознају принципи реалистичког уметничког програма, али и политичког става. Може му се замерити недовољна обавештеност о историји, традицији и културолошким одликама земаља које описује. Он пре свега изазива емоције читалаца преносећи им лична запажања и коментаре.

У Београд Халек стиже преко Беча, Пеште и Земуна. Његови домаћини су Чеси који живе у Београду: синовац П. Ј. Шафарика, доктор Валента који је зет чешког драмског писца Клицпере и професори Вшетечка и Дусл. Захваљујући њима упознаје се са приликама у тадашњој Србији, обилази град и околину, присуствује културним и друштвеним дешавањима.

Већ у првом чланку који шаље прашкој редакцији наводи да му није намера да описује географски положај града, већ да опише менталитет и обичаје Срба. Његов утисак није позитиван. Напомиње да су Чеси навикли да се диве јунаштву Срба и њиховој борби против туђина, али да се он сусрео са бирократијом, моћном жандармеријом и политичком неслободом. Обраћа се директно читаоцима: „Prosim tudíž čtenáře, aby se mnou činil rozdíl. Čistě národní ráz srbský, kdekoliv se mi objevil, vyličím s tou šetrností, jakou k němu cítím, ale to zároveň cítím, že se mi nedostává dosti barev, jakými bych vyličil svou indignací nad žalostným stavem nynějšího 'pořádku' veřejného“ (HÁLEK 1887: 76).² Карактер Срба је патријархалан, затворени су у себе и не воле придошлице (све странце називају „швабе“), неки су и лењи: „O slovanské vzájemnosti vědí Srbové asi tolik jako nic. Jmenovitě o nás Češích vědí asi jen, že jsme vůbec a že máme Zlatou Prahu. Povahu, život náš, boje naše o národnost atd. – o tom nemají ani poněti, nevyjímám tu ani literáty. Zato více vědí o Paříži a všecko si vypravují s velikou zálibou, co kde který o Paříži slyšel“ (HÁLEK 1887: 77).³

Халеk у својим фелџонима не помиње појам Балкана, али пишући о Србији и Црној Гори помиње Турке који живе уз хришћане, описује њихове домове и обичаје. Трагови оријенталне културе су свуда и то на аутора оставља утисак егзотичности. Његова представа Оријента је хаос, врева, бука, прљавштина и лењост. Посебно о томе пише у чланцима које исте године (1866) шаље из Цариграда. Овај град га фасцинира својим положајем на Босфору, али у сваком детаљу, поступку, кратком разговору са становницима, препознаје се Халеков став да се ради о другачијем свету који због своје непредвидивости може бити и опасан. Своје путописне извештаје као да пише на брзину, журећи да се што пре врати у Европу.

За разлику од Халека, који је на путу по Балкану бележио пре свега своје утиске и расположења, описујући оно што непосредно види или доживљава, Јан Неруда путописне фелџоне другачије осмишљава. Неруда путује 1868. године по српској Крајини а путовање по Балкану и Оријенту уследило је 1870. године, у време када је био фелџониста часописа *Národní listy*. На свом путу прошао је кроз Хрватску, Босну, Србију, обишао Београд, Букурешт, Атину и Цариград. Из сачуване преписке са савременицима, јасна је Нерудина одлука да своје новинске путописне фелџоне које је слао редакцији од 1868. до 1871. године објави у виду

² „Молим дакле читаоце да направе разлику. Оригинални српски народни карактер, гдегод сам га приметио, описују са наклоношћу коју према њему осећам, али истовремено осећам да немам довољно речи којима бих описао индигнацију према једном стању садашњег режима.“

³ „О словенској узајамности Срби ништа не знају. О нама Чесима знају само да постојимо и да имамо Златни Праг. О нашој нарави, начину живота, националној борби итд. – о томе немају никакву представу, укључујући и непознавање наших књижевника. Зато више знају о Паризу и са великим задовољством причају о томе шта су о Паризу чули!“

повезане књижевно-уметничке целине. Тако настаје путописна књига *Слике из туђине (Obrazy z ciziny, 1872)*. Неруда покушава да објективно сагледа живот на Балкану, узимајући у обзир природне, историјске, друштвене околности које га карактеришу и настоји да стечена сазнања што верније пренесе чешком читаоцу. Детаљни описи архитектуре градова, културно-историјских посебности, изгледа људи и њиховог свакодневног живота, проширени су дигресијама у којима аутор закључује о узроцима и последицама реалног стања. Балкан је за њега мешавина европског и оријенталног, то су културе које деле Запад и Исток, Европу и Блиски Исток. Аутор не црта географске границе Балкана, али помиње Београд као „капију Оријента“: „Bělehrad byl vždycky klíčem k balkánskému poloostrovu a měl nejružnější pány. Byzantinci, Bulhaři, Uhři zde vládli, pak Rakušané (prapor černožlutý vlál tu za Sigmunda) a mezi tím i po tom se zde zaskvíval půlměsíc, nejprv co znak Byzanticův, pak Osmanův... Ta brána Stambulu je dobytá, vrácena Evropě“ (NERUDA 1927: 345).⁴ И Букурешт је означен као линија друге границе: „...už jsme na prahu Orientu a 'Paříž nad Dimbovici' je Paříž orientální. Při městech na Východě platí neuprositelné pravidlo: Líbí-li se ti město zvenčí, nechod' dovnitř, nechod' nejvnitřněj. Vejdeš-li v Bukurešti nejvnitřněj, na př. do najatého pokoje v hostinci, jako by tě ovlivnul duch špíny spojené orientálně-románské...“ (NERUDA 1927: 354).⁵ У фелџону *Дуж Уне (Podél Uny)*, повлачи Неруда још једну границу: „Jakmile se obrací Una k východu, tvoří přirozenou hranici mezi vojenským Pomezím rakouským a zeměmi tureckými... Stejná mají ta městečka jména, naproti rakouské Kostajnici rozkládá se turecká Kostajnica, bleskotu věží v křesťanské Dubici odpovídá bleskot minaretů Dubice mohamedánské, dále pak vlevo Brod i vpravo Brod, zde Hradiště i naproti Hradiště. Jeden národ, jeden jazyk, stejné vzpomínky a stejná poezie, a přec jaký to rozdíl zde a tam!“ (NERUDA 1927: 318).⁶ Цариград је последња источна тачка Европе и крај Балкана: „Саџиhrad je jediný ve své způsobě, porovnání s jiným nějakým místem není vůbec možno. Саџиhrad popsat bylo by totéž co napsat nejskvělejší báseň, zde básnila celá historie a celá příroda, zde jako by

⁴ „Београд је одувек представљао врата Балканског полуострва и њиме су владали различити господари. Овде су владали Византијци, Бугари, Угари, па Аустријанци (у време Сигмунда уздизала се овде црно-жута застава) а између тога и после тога сијао је овде полумесец, прво као знак Византијаца а онда Османлија... Та капија Стамбола је добијена, враћена Европи.“

⁵ „...већ смо на прагу Оријента и 'Париз над Димбовицом' је оријентални Париз. У градовима на Истоку важи неумитно правило: Уколико ти се град допада споља, не залази у њега дубоко, не залази најдубље. Уколико у Букурешт уђеш најдубље, нпр. у изнајмљену собу у гостионици, заплуснуће те дух помешане оријентално-романске прљавштине...“

⁶ „Чим Уна скрене ка истоку, ствара природну границу између аустријске војне крајине и турских земаља... Та места имају иста имена, насупрот аустријске Костајнице простире се турска Костајница, сјају црквеног торња у хришћанској Дубици одговара сјај минарета у исламској Дубици, даље се лепо налази Брод и десно Брод, овде Градиште и насупрот Градиште. Један народ, један језик, исте успомене и иста поезија, а ипак колико разлика их дели!“

celý vesmír a všechny zvuky i barvy, všechny formy i myšlenky jeho byly se sloučily v básně“ (NERUDA 1927: 9).⁷

Посебност Нерудиних путописа је смисао за детаљ, појединачне сцене одишу атмосфером неке средине. Пружа читаоцу прегршт енциклопедијских података али и цитира своје саговорнике, описује реакције људи и, за њега, необичне сцене. Балканске земље су за Неруду егзотичне, ту владају необична правила и односи међу људима. Врло често запажа социјалне разлике, материјалну беду, заосталост и примитивност средине. У духу своје генерације писаца, у фокусу његових интересовања је и ниво просвећености народа чију културу упознаје, као и процењивање нивоа општег цивилизацијског напретка. На Балкану примећује замирање старих цивилизација и царстава, али и тегобно пробијање друштвеног напретка. Уз благу иронију наводи примере сујеверја, вековних заблуда и опирање променама.

Посматрајући балканске народе у својој културној и верској разноликости, ипак издваја словенске народе. Попут Колара, Неруда прати ток словенске реке и слично њему, размишља о словенским народима који ту живе: „Což je to milá říčka ta Una! Nežije sice dlouho, ale žije junácky, veselo, krásně! Tam někde v horských 'kapličkách' hercegovinských se rodí, proudí nejprv k západu, pak přímo k severu, pak rovněž přímo k východu až konečně vrhne se do Sávy, se Sávou do Dunaje, s Dunajem do moře – ryze slovanská je kolíbka, pouť i konec její! Což vidí slovanské krásy a slovanské bídy na pouťi své!“ (NERUDA 1927: 318).⁸

Јуначки Балкан

Још један чешки књижевник и новинар писао је о Балкану. Јозеф Холечек (Josef Holeček, 1853–1929) први пут је посетио Балкан 1874. године. Једно време радио је као васпитач у Загребу а током устанка у Херцеговини (1875) и у време борби против Турака у Црној Гори (1876), био је ратни извештач за новине *Národní listy*. Обузет славјанофилским идејама, очаран народном епиком Јужних Словена⁹ и њиховом борбом за

⁷ „Цариград је јединствен, није могуће поредити га са неким другим градом. Описати Цариград би било равно исписивању најлепше песме, овде је певала цела историја и цела природа, овде као да су се цео свемир и сви звуци и боје, сви његови облици и идеје стопили у песму.“

⁸ „Како је драга та речица Уна! Њен живот није дуг, али је јуначки, весео, диван! Рађа се тамо негде у планинским херцеговачким 'гудурама' тече преко ка западу, па онда право на север, а онда равно ка истоку све док се не утопи у Сави, са Савом до Дунава, са Дунавом до мора – истински има словенску колевку, пут и крај свој! Колико словенске лепоте и словенске беде види на своме путу!“

⁹ Јозеф Холечек је преводио бугарску, босанско-херцеговачку и српску народну поезију (*Junácké písně národa bulharského*, 1875; *Písně hercegovské*, 1877; *Srbská národní epika*, 1909–1926; *Národní epika bosenských mohamedánů*, 1917–1920; *Králevic Marko*, 1922).

слободу, Холечек ће још дуго по повратку у домовину бити инспирисан својим искуствима. Тако настају његове путописне књиге у којима пре свега бележи приче и легенде о црногорским јунацима које је чуо или забележио током боравка у Црној Гори (*Černá Hora*, 1876; *Černohorské povídky*, 1880–1881; *Černá Hora v míru*, 1883–1884; *Junácké kresby černo-horské* 1884–1889). Углавном се ради о причама инспирисаним црногорским народним предањима и легендама о народним јунацима. Посебно је импресиониран још живим јунацима попут Марка Миљанова, војводе црногорског племена, које у време борбе са Турцима седамдесетих година још увек живи племенским животом. Ту је нпр. и јунак Лука Филипов који је заточио Осман-пашу и предао га цару Николи. На крају књига налазе се *Напомене* у којима се објашњавају појмови из историје, географије или народни обичаји и веровања. Сакупљене приче, легенде, народни обичаји, чине да ови књижевни путописи имају одлику фолклорне и етнографске студије.

Други пут Холечек долази на Балкан 1897. године са другачијом намером. У уводу путописне књиге *У Црној Гори и Црна Гора крајем века (Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, 1899), овај словенско оријентисани писац наводи да му је циљ да забележи стање у оним југословенским земљама, које представљају „базу“ аустро-угарске политике на Балкану. Земље које су предмет његове пажње су Хрватска, Далмација, Херцеговина, Црна Гора и Србија. Своју намеру образлаже речима: „Mysl česká vždycky obzvláštní, ale dosti matné sympatie chovala k Jihoslavanům. Nyní jest na čase, abychom ve vlastním prospěchu blíže a věčně přihlédli k poměrům a otázkám, které se tam na jihu naskytují a do kterých jsme státní politikou angažováni. Přispěti k tomu, aby české obecnstvo nabylo volného rozhledu po nejvlastnější 'sféře zájmů' rakousko-uherských na Balkáně, bylo účelem mé cesty“ (НОЛЕЧЕК 1899: 3).¹⁰ Друштвено-политичку ситуацију у земљама Јужних Словена, Холечек разматра из угла заговорника независности словенских народа. Због тога је његов поглед на друге заправо стално поређење са приликама у којима живе Чеси, при чему упоредо разматра и слику коју други имају о његовом народу. Вага меру присутности словенске идеје код појединих балканских народа, оштро критикује германизацију Словенаца, великохрватске идеје Анте Старчевића а хвали све оне напоре који су у политици и култури усмерени на неговање посебности Јужних Словена и на њихову узајамну повезаност. Још у уводу овог аналитичко-политичког путописа Холечек напомиње како своју замисао није привео крају, тј. да његова путописна студија обухвата детаљно описане прилике у Словенији, Хрватској и Црној Гори, али

¹⁰ „Чеси су одувек гајили посебне, али доста хаотичне симпатије према Југословенима. Сада је време да у своме интересу ближе и детаљније сагледамо односе и питања који се тамо на југу јављају и на која смо упућени нашом државном политиком. Допринети да чешка јавност добије ширу слику о аустро-угарској 'сфери интереса' на Балкану, била је сврха мог путовања.“

да није стигао ту да уврсти и Србију. Ипак, кроз читаву књигу осећа се пристрасна наклоност према напредним и ослободилачким тежњама у тадашњој Србији, као и отворена подршка остваривању права Срба у Хрватској.

Само неколико година после Холечека, на Балкан је дошао и Јарослав Хашек (1883–1923). Као боем и луталица, новинар и аутор сатиричних и хуморескних цртица, Хашек је у периоду од 1903. до 1907. године обишао целу средњу Европу и део Балкана. Ни најпосвећенији биографи овог касније прослављеног писца романа *Добри војник Швејк*, нису успели са прецизношћу да мапирају његово путовање почетком XX века. На основу пищевих путописних забелешки, цртица, хуморески и прича, може се установити да је засигурно путовао по Словачкој, Пољској, Русији, Немачкој, Италији, Словенији, Швајцарској, а затим је преко Мађарске стигао до Бугарске, Србије, Хрватске и Босне. По повратку у Праг 1907. године, па све до почетка Првог светског рата, спорадично објављује текстове инспирисане путовањима на страницама новина и часописа *Světovzor*, *Národní listy*, *Ilustrovaný svět*, *Besedy lidu*, *Karikatury* и др. Иако их је било тешко сакупити, јер су многи чланци били потписани псеудонимом, касније ће већина њих бити сакупљена у оквиру сабраних дела аутора и то у књизи *Цртице, приче и хумореске са путовања (Crtý, povídky a humoresky z cest, 1955)*.

У једној од ових путописних цртица два путника у полицији објашњавају сврху свог путовања: „*My si vše důkladně prohlížíme, nám nejde jenom o krajinu, chceme zvláště seznati lid. Chodíme mezi prosté horaly*“ (НАШЕК 1955: 78).¹¹ Управо се ту крије основно начело Хашековог приступа жанру путописа. Због тога његови записи с једне стране обилују реалним описима ситуација, сликањем обичних људи из народа, цитатима реалних дијалога и утисака, док се са друге стране осећа блискост са народним предањем, инспирисаност народним бајкама и паганским митовима земље кроз коју путује. Хашекову слику Балкана можемо сагледати у причама попут *Данас јесмо, сутра нисмо (Dnes jsme a zítra nejsme)*, *Истраживачки пут (Výzkumná cesta)*, *Српски поп Богумиров и коза муфтије Исрима (Srbský pop Bogumirov a koza od muftiho Isrima)*, *Велика Кањижа и Кормент (Velká Kaniža a Korment)*, *Како ми је уредента у Задру уништио каријеру (Jak mne iredena v Zadru připravila o kariéru)*, *Приватно ловиште (Privatno loviště – Črta z Chorvatska)*, *Краљ Румуна у лову на медведе (Kráľ Rumunů jede na medvědy)* и др. Ради се о хуморним и сатиричним причама испричаним у првом лицу као лично искуство или о препричаним догађајима које је аутор забележио. Причама је заједничка намера да се дочара менталитет и особине људи са Балкана, њихове навике и обичаји. Благонаклоно и без сарказма, у обичним и необичним догађајима, Хашек региструје доминантне особине

¹¹ „Ми све детаљно посматрамо, нас не интересује само природа, посебно желимо да упознамо људе. Идемо међу просте горштаке.“

балканских људи. Они су често тврдоглави, неуки, сујеверни, ограничени у својим заблудама, али истовремено су храбри, правични, простодушни и способни да преживе тешка времена. Анегдотски заплети често су засновани на судару или сусрету различитих традиција, вера, обичаја и предрасуда балканских народа. Скоро романтичарски, Хашек истиче стремљење ка слободи, борбеност и страст обичних људи. Прави јунаци нису они којима се народ диви и клања, писац често демаскира њихова лажна јуначка дела, већ обични сељаци, сиромаси, губитници (нпр. Милош Ковалић, Јурај Вручић, староста Божетић, муфтија Исрима...). Истовремено, приче су препуне фолклорног материјала, описане реалне ситуације прожете су народним веровањима, митовима и легендама балканских народа. Често цитира народне песме или оригинални народни говор који бележи ослањајући се на властити слух.

У причи *Велика Кањижа и Кормент*, где је место Кањижа представљено као „последње седиште турског пашалука у Угарској“, писац констатује: „Chce-li si člověk na cestách utvořiti o určitém městě úplnou představu, musí býti značnou měrou zvědav. Turista, který je 'snězte si mě mouchy', vrátí se domů jen s povrchními znalostmi cizích měst. Je-li pak člověk v cizině dosti zvědav, ušetří kromě toho mnoho zlosti s dotěrnými domorodými chlápky, kteří za každou cenu se mu vnucují, že ho provedou po městě“ (НАШЕК 1955: 446).¹² Тако путописац лута по забаченим местима, неозначеним путевима, биртијама, сокацима и наилази на случајне саговорнике. Без плана и водича препушта се случајностима. Тако се репортажно приповедање претвара у романтичну авантуру која читаоцу одржава пажњу. Међутим, у позадини хуморески назире се критика друштвених аномалија и догми, идеолошких конвенција и правила која су у супротности са животним законима. Балкан је за Хашека неистражен, контроверзан, егзотичан али не и опасан, јер тамо живе обични људи са својим врлинама и манама. Мапа Балкана за овога писца нема чврсте границе, препознаје се по поделама на хришћански и „мухамедијански“, на угарски и турски, на завојеваче и поробљене, на властодршце и народ.

Балкан између Европе и Оријента

За разлику од чешких путописаца који на прелазу векова још увек немају „исцртане“ прецизне границе Балкана, чешка историјска наука започела је своја балканолошка истраживања кроз рад Константина Јиречека (Konstantin Jireček, 1854–1918), професора универзитета у Бечу и аутора књига *Историја бугарског народа (Dějiny bulharského národa,*

¹² „Уколико човек жели да на путовању стекне потпуну представу о одређеном граду, мора у великој мери да буде радознао. Туриста који је равнодушан, вратиће се кући са површним знањем о туђим градовима. Уколико је човек у туђини довољно радознао, поред тога ће уштедети себи многе муке са наметљивим локалним момцима који му се по сваку цену нуде да га проведу по граду.“

1876), *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци* (*Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpasse*, 1877) и *Историја Срба* (*Geschichte der Serben*, 1911).

Његова научна дела у којима се бави историјом, етнографијом и фолклористиком Балкана немају одлике књижевних путописа, али у Јиречековим белешкама са путовања по Србији, објављеним под називом *Србија. Земља и народ* (1875), уочавају се одлике путописне прозе. Аутор уноси лична запажања и коментаре, описује свакодневне сцене на које наилази током путовања. Путопис се састоји од четири поглавља у којима се описују Београд, Шумадија, Крагујевац, манастир Драча, Страгари и Аранђеловац, које је овај чешки историчар, иначе унук Павела Јозефа Шафарика, обишао током 1874. године. Описујући природне пејзаже а пре свега градове у којима борави, Јиречек констатује да се Србија налази на граници Европе и Оријента: „Странац који први пут ступа на београдске улице са чуђењем гледа лево и десно, напред и назад. Овде већ почиње Оријент; са њим те упознају очи, уши, нос и ноге. Дуж улица су свуда приземне, неправилне кућице, прекривене олучастим ћерамидама; ту и тамо уздиже се лимени кров витког минарета; на сваком кораку невиђене физиономије и ношње, неслушани језици, необична роба“ (Јиречек 1959: 23).

Ова повучена граница је у складу са имагинарном линијом коју је Јиречек повукао преко мапе Балканског полуострва у свом научном делу *Историја Срба*. „Јиречекова линија“, термин који се задржао, дели утицај латинске културе (на северу) и грчке (на југу) до IV века н. е. Линија се повлачи од места Лац у данашњој Албанији, води преко бугарског града Софије, преко венаца Старе планине до Одесе и Црног мора. Линија на мапи је исцртана према археолошким ископинама тј. доминантним сачуваним натписима на северу од замишљене линије а писаних латиницом и сачуваних грчких натписа јужно од „Јиречекове линије“.

Значајно промењена политичка мапа Европе, као и другачији друштвено-историјски контекст који доноси међуратни период XX века, донеће промењену слику Балкана коју преносе чешки путописци. У зборнику посвећеном Франку Волману (*Franku Wollmanovi k sedmdesátinám*, 1958) објављен је рад М. Б. Хлеборада (М. В. Chleborád) под насловом *Чешки путописи по Југославији између два рата* (*České cestopisy po Jugoslávii mezi dvěma válkami a Wollmanův přínos*) у коме се износи податак да је у међуратном периоду у Чехословачкој објављено преко 40 путописа који се односе само на овај део Балкана. У разматрање су узети и путописи у којима је акценат на стручним темама (географским, политиколошким или из области природних наука), али и они чији су аутори књижевници. Из ове друге групе, по Хлебораду, путописи се могу поделити у репортажне, лирске и интелектуалне. Путовање по јужнословенским земљама инспирисало је песнике и писце попут Јакуба Демла, Лудвика Кубе, Јиржи Махена и др. Били су инспирисани природом, обичајима и менталитетом људи са Балкана. Босна и Херцеговина, Хрватска,

Црна Гора, Србија и Македонија, нису више за њих непознате земље које треба описати, већ предели и људи који покрећу ауторе на размишљања о различитим историјским, културолошким и емотивним темама. Као једну од доминантних заједничких карактеристика свих књижевних путописа овог периода, Хлеборад издваја посебност словенског духа, који подвлаче чешки аутори пишући о међуратној Југославији. Јужне словенске земље у овим путописима не доживљавају се као Оријент, већ као Европа. Ипак, целовитија слика Балкана из овог периода биће доступна тек крајем тридесетих година.

Вацлав Фијала (Václav Fiala, 1896–1963), историчар, новинар и аутор путописа о северним европским земљама, 1938. године креће на путовање од Загреба, Сплита, Дубровника, Боке Которске, Мостара, Сарајева, Београда до Софије и Цариграда. Три године касније пише књигу путописа *Вечити ен Балкана – речју и сликом (Věčný epos Balkánu – slovem a obrazem, 1947)*, која је због немачке цензуре могла бити објављена тек после рата.

Фијала са пријатељима стиже у Загреб из Русије, преко Кијева и Оде се, и донекле изненађено констатује како су се његови сапутници радовали путовању по Балкану а стигли су у прави европски град, ништа другачији од Беча или Пеште. Дубровник и Боку аутор описује као део медитеранске културе а тек у Мостару и Сарајеву одушевљено узвикује да препознаје „европски Оријент“: „Mostar je skutečný Orient, neboť na ulicích leží v létě prach a špína zvýši stopy, jak to odjakživa bývalo a jak to také je v Orientě dodnes, a z výkladních skříní se na nás směje rozkošný galimatyáš, před řeznickými krámy leží na dřevěných stolech zabití, stažení a rozčtvrcení skopci, aby se bylo možno jedním pohledem přesvědčit, kolik tuku a masa každý kus obsahuje. Na tuku záleží především! Proto je také v celém Mostaru ten tak cítit“ (FIALA 1947: 138).¹³ Мало даље пореди два града: „Sarajevo je čistotný Orient, Orient se vším komfortem – proto je též dražší než Mostar“ (FIALA 1947: 139).¹⁴ Београд и Софија су модерни градови који се великом брзином граде у европском духу, оријентална култура из њих нестаје, иако Фијала све појаве и описе људи и места дели на „европске“ и „народне“, под којима често подразумева остатке турске, тј. оријенталне културе. И Цариград је „западни град“: „Západ sem pronikl k obecnému prospěchu, Orient však nezmizel“ (FIALA 1947: 199).¹⁵ Оријент се препознаје у непрекидној уличној буци, начину трговине, избору хране и начину одевања.

¹³ „Мостар је прави Оријент, јер лети је на улицама прашина и прљавштина се уздиже, онако како је то одувек било и како је и до данас на Оријенту. Из излога нам се смеје заносни галиматијас, испред месарских радњи на дрвеним столовима леже убијене, одране и рашчеречене овце, како би се на први поглед могли уверити колико масти и меса садржи свако парче. Најважнија је маст! Због тога се њен мирис осећа по целом Мостару.“

¹⁴ „Сарајево је чисти Оријент, Оријент са свим комфором – због тога је све скупље него у Мостару.“

¹⁵ „Запад је овде доспео и донео свеопшти просперитет, ипак Оријент није нестао.“

Поглавља о Цариграду су најбројнија и у њима аутор подвлачи велики значај византијске културе за европску историју, детаљно описујући монументалне грађевине, али и живот на цариградским улицама. Истовремено, покушава да чешком читаоцу разјасни проблеме и последице борбе балканских Словена против Турака и против ислама. На крају, у Поговору путописа закључује: „Nemohl jsem při svém vypsání cesty Jihem obsáhnout všechno, co jsem viděl, omezil jsem se úmyslně na menší počet vybraných měst a byl jsem zdrženlivý i ve svých líčeních krajín i lidí. Přírodu musí nakonec objevit každý sám, tu mu nemůže nahradit literatura, a ostatně na Adrii a Balkáně je příliš mnoho krás. Nestačí na ně jednu oči, jedno srdce, jedno pero“ (FIALA 1947: 338).¹⁶

Фијалин путопис је заснован на проучавању историјских извора, садржи конкретне статистичке податке, као и детаље у вези са актуалним дешавањима (опис изложби, позоришних репертоара, школског програма итд.). Ипак, аутор субјективно приступа анализи историје и савремених појава, цитира разговоре са саговорницима и коментарише фотографије које је сам сачинио а које су неодвојиви део ове књиге. Читалац има утисак да аутора привлачи све оно што је „оријентално“ на Балкану, али ипак даје предност европским појавама и субјективно их сматра „напреднијим“. Увек када запази превласт или продирање „европског духа“, Фијала то одобрава и сагледава као цивилизацијски напредак.

Фиктивни Балкан

У савремено доба се променила улога путописца. Он више није водич кроз непознате земље. Свет се смањило, описане су далеке и егзотичне земље а путописцима остаје да преносе интимне доживљаје са својих путовања, реалних или фиктивних. Стране земље у књижевним делима постају кулиса догађаја као што је то у путописном роману Михала Ајваза (Michal Ajvaz, рођ. 1949) *Пут на Југ (Cesta na jih, 2008)*. Овај чешки постмодернистички писац у својим романима често користи мотив путовања, реалних и фиктивних. Најчешће су путовања део потраге за непознатим, тајанственим и скривеним.¹⁷ Покретачки мотив радње романа је разјашњење погибије два брата. Пратећи необичне трагове, јунак (детектив-аматер) путује по европским градовима, али преко Словеније, Хрватске, Турске стиже до Миконоса и Крита. Овај део Балкана за Ајваза је тајанствени пиктограм и носи у себи тајно значење: „...naše cesta

¹⁶ „Нисам могао при своме опису путовања по Југу да обухватим све што сам видео, намерно сам се ограничио на мањи број одабраних градова а био сам уздржан и у описивању предела и људи. На крају крајева, природу мора свако сам да открије, то не може да му надокнади штиво а уосталом, на Адрији и Балкану је толико много лепота. За њих нису довољне једне очи, једно срце, једно перо.“

¹⁷ Ајваз је и аутор романа *Педесет пет градова (Padesát pět měst, 2006)*, који је замишљен као каталог градова о којима је приповедао Марко Поло.

kreslí po mapě Evropy jeden velký hieroglyf. Ted' jsem měl pocit, že je to spíš text skládající se z mnoha znaků, že všechna města, která se přede mnou na naší cestě pootevřela, jsou velké piktogramy, jež dohromady tvoří nápis, který mi chce něco sdělit“ (AĽVAZ 2008: 454).¹⁸ Грчка острва путник доживљава као тајну шифру, непознати ребус, као тајанствено место чије тајне мора да открије како би дошао до свог циља. Ајваз описује поједине географске тачке Балкана називајући га „југом Европе“ и оставља читаоца у дилеми да ли је та места заиста аутор обишао или су то само предели и градови које обилази његов фиктивни јунак. Ово је пример фиктивног путописа и има сличности са алегоријским Коларовим путовањем по словенским земљама на почетку XIX века. Круг се затворио. Слика Балкана је осликана.

У закључку студије „Наши крајеви као граница два света у путописима 17–19. века“ (*Књига о путопису*, 2001), Бранко Летић пише: „Путници са Запада су у својим путописима наше крајеве јасно назначавали као границу између два различита света, а прелаз преко ње увек је за њих био у знаку ступања на 'нову позорницу', на којој је све другачије, што је у њиховом доживљају, све до романтичарске епохе, значило све горе, примитивније и опасније. Та антитеза између два, на дугој географској линији, сучељена света присутна је у путописима кроз цео 'турски период', с тим што је она, зависно од амбиција и тенденција писаца и од захтева епоха у којима су ти текстови настајали, добијала различите интензитета и различита стилска обележја“ (Летић 2001: 376). Овај закључак се може применити и на карактер књижевних путописа чешких аутора о Балкану, с тим што је углавном у њима до половине XX века јасно изражена пристрасна наклоност према балканским Словенима (посебно код Колара, Холечека и Фијале). Балкан је за њих подељен на „словенски“ и „несловенски“, чиме се мапира још једна граница, поред граница Европа – Оријент и Запад – Југ.

Различитост традиције, обичаја, вероисповести и менталитета балканских народа чешки књижевни путописци XIX и XX века посматрају као егзотичне појаве које пореде са властитом традицијом (посебно код Халека, Неруде и Фијале). Балкан је често инспирација за писање путописних прича, заснованих на реалним или фиктивним догађајима (посебно код Хашека, Холечека и Ајваза). Инспирација извире из слике Балкана као „позорнице“ егзотичних, јуначких, тајанствених и некада необјашњивих дешавања која код средњоевропског читаоца изазивају узбуђење, благонаклони сарказам, дивљење, али и осећање страха од непознатог и другачијег.

¹⁸ „...наше путовање исцртава на мапи Европе један велики хијероглиф. Сада сам имао утисак да се ради о тексту који се састоји од многобројних знакова, да сви градови који су се преда мном на нашем путовању делимично отворили, представљају заправо велике пиктограме који заједно чине натпис који нешто жели да ми саопшти.“

Жанровска разноликост чешких књижевних путописа о Балкану креће се од поетско-алегоријских, преко фељтонистичких, фолклористичко-историјских и сатирично-хумористичних, до имагинарних путописа. Различит је и субјективни угао посматрања појединих аутора. Креће се од дивљења и позитивног става (Колар и Холечек), преко критике и делимично негативног става (Халек, Неруда и Хашек), до покушаја објективног сагледавања (Јиречек и Фијала).

Анализом одабраних путописа долази се до закључка да се из угла чешких аутора временом слика Балкана мења, али суштински субјективни однос према њему остаје скоро непромењен. Балкан за чешке путописце остаје егзотична област, темпераментна, пуна парадокса, непредвидива и помало опасна. Оно што је у путописима промењива категорија је лични став аутора, жанровска посебност путописа, али и различито географско и субјективно одређивање појма Балкан (тзв. „менталне мапе аутора“). Балкан за чешке путописце представља пре свега скуп историјских, културних, фолклорних и психолошких посебности, а не само географски појам.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ЈИРЕЧЕК, Јосиф Константин. „Србија, земља и народ.“ Превод са чешког Олга Шафарик. У: *Зборник Константина Јиречека I*, књ. 33. Београд: САНУ, 1959.
- ЛЕТИЋ, Бранко. „Наши крајеви као граница два света у путописима 17–19. века.“ У: *Књига о путопису*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2001: 374–381.
- АЈВАЗ, Michal. *Cesta na jih*. Brno: Druhé město, 2008.
- FIJALA, Václav. *Věčný epos Balkánu (slovem a obrazem)*. Praha: Fr. Borový, 1947.
- HALEK, Vítězslav. „V Srbském Bělehradě.“ V: *Vybrané spisy Hálkovy*. Praha: Ferdinand Schulz, 1887.
- HAŠEK, Jaroslav. *Črty, povídky a humoresky z cest*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955.
- HOLEČEK, Josef. *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*. Praha: vlastní nakladatelství, 1899.
- NERUDA, Jan. *Obrazy z ciziny*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1926.

ИЗВОРИ

- БИТОР, Мишел. „Пutovanje i pisanje“. *Polja* knj. 455 (2009): 97–105.
- CHLEBORÁD, M. B. „České cestopisy po Jugoslávii mezi dvěma válkami a Wollmanův přínos.“ V: *Franku.Wollmanovi k sedmdesátinám*. Praha, 1958: 315–327.
- DUDA, Dean. *Priča i putovanje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- GVOZDEN, Vladimir. *Srpska putopisna kultura 1914-1940*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- HOLEČEK, Josef. *Černohorští junáci*. Praha: Státní nakladatelství, 1954.
- MIŇOVSKÁ-PICKETTOVÁ, Vanda. „Popis v uměleckém cestopise – český cestopis 19. století.“ *Česká literatura* r. 46, č. 4 (1998): 270–405.
- ТОМАШЕК, Martin. „Vzájemné zrcadlení: česká společnost a jižní Slované v perspektivách obrozenských cestopisů.“ *Славистика* књ. XV (2011): 339–351.

Aleksandra Korda-Petrović

IMAGE OF THE BALKANS IN CZECH TRAVEL LITERATURE

S u m m a r y

Carefully chosen examples of Czech artistic and documentary travelogues paint a picture of the Balkans which the Czech authors and publicists of the nineteenth and twentieth centuries transferred to their readers. The focus is primarily on renowned Czech writers (such as J. Kollár, J. Neruda, V. Hálek, J. Holeček, J. Hašek, V. Fiala and M. Ajvaz). Through different historical periods, the image of the Balkans in the travelogues changes, which is mostly influenced by the author's personal stance and the uniqueness of the travelogue in terms of genre (written in the form of sonnets, feuilletons, humoresques, historical-folkloric studies and fictional travelogues), but also by the differences in the geographical and personal definition of the term 'the Balkans' (the so-called "author's mind map"). For the Czech travel writers, the Balkans primarily represents an assemblage of historical, cultural, folkloric and psychological uniqueness, not simply a geographical term. Prejudice and stereotypes, as well as the core motives of the travelogue writers, are easily discerned in the travelogues when they paint the history, customs and mentality of the Balkan nations. By analysing the chosen travelogues, one concludes that from the point of view of the Czech authors, the image of the Balkans changes over time, but the fundamental, personal relationship with it remains almost unchanged. The Balkans is still an exotic area for the Czech travelogue writers: temperamental, filled with paradoxes, unpredictable and a little bit dangerous.

Key words: The Balkans, Czech travel writing, authors' "mind maps", Ján Kollár, Vítězslav Hálek, Jan Neruda, Josef Holeček, Jaroslav Hašek, Václav Fiala, Michal Ajvaz.

Мирослав Топић и Петар Буњак

Универзитет у Београду

Филолошки факултет*

rbunjak@gmail.com

МЕТРИЧКИ ПРОБЛЕМИ ПРЕВОЂЕЊА СРПСКЕ НАРОДНЕ ЕПИКЕ НА ПОЉСКИ ЈЕЗИК (НА МАТЕРИЈАЛУ ПОЉСКИХ ПРЕВОДА ПЕСАМА КОСОВСКОГ ЦИКЛУСА)

Реферат се бави питањем превођења фолклорног наслеђа с једног словенског језика на други у складу с актуелном поетичком нормом књижевности-примаоца.

На примерима метричких решења у пољским преводима песама косовског циклуса аутори настоје да скицирају развојни лук пољског преводилаштва српског фолклора од прве половине XIX до друге половине XX века.

Посебно се указује на укоренење заблуде у вези с карактером српског несиметричног десетерца, али и замке у које каткад западају преводиоци у настојању да у својим преводима помире еквиметрију са семантиком изворника.

Кључне речи: фолклор, српски, пољски, превођење, несиметрични десетерац, косовски циклус.

Разноврсним питањима превођења забележеног српског фолклора на пољски језик – у првом реду метричким – писци ових редова бавили су се доста дуго.¹ Стицај несрећних околности хтео је да ова прилика послужи као својеврсна рекапитулација нашег методолошког инструментаријума, па и свеукупног истраживања. Стога се, потпуно неуобичајено, али умесно и нужно, ова рекапитулација прави у одељку „Увод“, да би се потом, на илустративном материјалу из пољских превода песама из косовског циклуса, приступило (I) прегледу неких битних метричких особина преводног еквивалента стиха и (II) анализи његове сегментације. Све ово помоћи ће да се осветле преводилачке стратегије

* Истраживање је обављено у оквиру пројекта 178019 *Превод у систему компаративних изучавања националне и стране књижевности и културе*, регистрованог код Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је написан после изненадне смрти првопотписаног аутора, те, нажалост, није и не може бити онакав какав би био да је прошао његову критичку редакцију.

Посебну захвалност дугујемо гђи Јоани Кењелској (Joanna Kędzińska), експерту Библиографског института Народне библиотеке у Варшави, која нам је за потребе овога рада омогућила увид у неке кључне материјале.

¹ Вид. библиографију на крају рада.

појединих пољских песника-преводилаца српског фолклора и превреднује њихов допринос.

Увод

Традиција научног разматрања рецепције српске народне поезије у пољској средини траје читаво столеће² и за то време појавила су се бројна истраживања, међу којима нарочито треба истаћи монографију Крешимира Георгијевића *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности* (ГЕОРГИЈЕВИЋ 1936). Ипак, и тако монументална прегнућа остављала су више него довољно места за нове студије и нове резултате, какви су, поред осталих, радови пољске слависткиње Милице Јакубјец-Семковове (вид. ЈАКОВСЌОВНА 1965, ЈАКОВИЕС-SEMKOWOWA 1975, 1978, 1991, ЈАКУБЈЕЦ-СЕМКОВОВА 1982, 1983) или синтеза српског полонисте Стојана Суботина (1982). Па ипак, на материјалу пољских превода српске народне поезије ретко се проучавао *метрички* аспект, тако да су у тој области, без обзира на појединачна настојања да се ова питања уопште (вид., КОСНОЛ 1968, НОРÁЛЕК 1972), многе чињенице остале незапажене и недовољно адекватно интерпретиране. Циљ коауторског истраживања Мирослава Топића и Петра Буњака био је да се ова празнина, колико је то било могуће, попуни.

При томе, *метрички аспект* у нашем схватању – иако себе сматрамо адептима статистичког метода у науци о стиху који је разрадио знаменити југословенско-амерички версолог Кирил Тарановски – никако није било само евидентирање смењивања акцендованих и неакцендованих слогова. Трудили смо се да реконструирамо најшири контекст метричких појава и употребимо их као инструменте за разматрање *књижевног превода* у више равни:

- 1) као чињенице рецепције једне књижевне традиције у другој,³
- 2) као полазне тачке за сагледавање релација двеју фолклорних традиција,
- 3) као индикатора индивидуалних преводилачких поетика – при чему се превод посматрао и као критеријум за књижевноисторијску оцену а) књижевне адаптације страног фолклора или пак б) фолклорне адаптације према обрасцу домаће усмене традиције – и, напоследку,
- 4) као књижевноисторијске чињенице у развојном луку саме пољске књижевности.

У избору кључа за све то ослонили смо се на стиховни образац – несиметрични десетерац 4+6 (НД). Корпус полазних текстова ограничили смо, дакле, на српску народну поезију засновану на НД, и то углавном

² Ту је традицију започео још Едмунд Колођејчик (КОЛОДЗИЕЈЦУК 1911).

³ У претходним истраживањима овај је сегмент углавном исцрпно проучен и описан.

из збирки Вука Караџића. А планирани исход свих наших истраживачких напора био је да свестрано утемељимо, уз помоћ најширег контекста релације српских оригинала и пољских превода, тезу да је НД појава општесловенског карактера. Имали смо при том на уму древно порекло тога размера, изворно фолклорни статус, епску функцију, као и његову функционалност и релативну фреквентност у (пољској) уметничкој литератури. Различите преводилачке приступе – посебно кад је реч о песницима-преводиоцима – разматрали смо као неодвојив део стилских парадигми у књижевноисторијском процесу пољске књижевности, независно од тога да ли је реч о удаљавању од еквиметрије или приближавању еквиметрији.

Током једног и по века, колико је – од друге деценије XIX до друге половине XX века – трајало релативно систематско превођење српског фолклора на пољски, створен је више него релевантан пољски корпус НД. Он броји око 25.000 стихова, од којих смо, према главним параметрима, статистички обрадили укупно 23.735 стихова. За веродостојне веролошке закључке овај је корпус био више него довољан.

Ипак, да бисмо постављене циљеве остварили колико-толико успешно, морали смо најпре да одредимо шта и са чим поредимо, а то нас је суочавало с мноштвом крутих предрасуда и чињенички неутемељених интерпретација. У низу радова били смо приморани да се бавимо отвореним питањима описа како српског НД, тако и предубеђењима о карактеру пољског размера 4+6.⁴ За ову прилику издвајамо параметре описа једног и другог стиховног обрасца које смо за потребе нашег истраживања сматрали кључним.

*

(1) Српски народни несиметрични десетерац јесте десетосложни стих с цезуром (или медијаном, како је ту појаву Тарановски терминолошки одређивао као границу између акценатских целина) после 4. слога, која дели стих на два неједнака полустиха: први од 4 и други од 6 слогова. У „класичном“ облику српског НД у објављеним збиркама Вука Караџића – које су у великој већини случајева служиле као изворници за пољске преводе – таква силабичка сегментација НД чини метричку константу, тј. остварена је практично у 100% случајева. Структура 4+6 његова је *differentia specifica* и супротставља га симетричном десетерцу (5+5).

Поред тога, важна одлика структуре НД јесте *зеугма* (*мост*): 3. и 4, односно 9. и 10. слог припадају једној акценатској целини, двосложној или вишесложној. То, другим речима, значи да се у 4. и 10. избегава једносложна акцентована реч. У првом полустиху одступања су врло ретка (око 0,1%), док их у другом практично нема.

⁴ Вид. библиографију на крају рада, посебно Топић, Буњак 2002 и Топић, Буњак 2009.

Укореења представа о томе да је српски НД силаботонска структура, петостопни („српски“) трохеј, темељи се на трохејској тенденцији коју региструје статистика наглашености непарних слогова – према новоштокавској прозодијској норми. При томе се зеугма понекад сматра последицом новоштокавске акцентуације, па тако и главним аргументом у корист трохејског карактера НД.

Појава зеугме је, међутим, и шира, и старија од просторно-временских оквира новоштокавске акцентуације. Тако ће се у добром делу „епске“ Црне Горе наћи и НД с наглашеним 4, односно 10. слогом – и ништа мање стабилним мостом. На граници првог полустиха, нпр., често стоји *јунáк*, леонинска рима може звучати: „Од вр(х) *гла̄вѣ* до зелене *тра̄вѣ*“, а гласовити почетак словенске антитезе добија и овај лик: „Али *гр̄мӣ*, ал’ се земја *тр̄сѣ* (у пиперском говору: *тр̄сѣ̄*). Биће, дакле, да зеугма није последица већ управо узрок ненаглашености 4. и 10. слога у условима новоштокавског преноса акцента, па отуда може бити аргумент против силаботонског а у корист силабичког карактера стиха.

За ово друго говори и структура знатног дела ритмичко-метричких формула НД.⁵ Није мали број, наиме, оних чији је распоред акцената – чак и у новоштокавској акцентуацији – супротан трохеју. Довољно је за ову прилику на примеру формула приказати врло фреквентну ситуацију говорења: а) у првом полустиху – „ал’ гòворї“, „ал’ бѣс(ј)едї“, б) у другом полустиху – „ријеч гòвòрио“, „стаде гòвòрити“. Као што видимо, 2. слог у српском стиху може бити искључиви носилац јединог акцената у првом полустиху, док је у примерима за други полустих наглашена антепенултима (на нивоу целог стиха – 8. слог).

Међу структурним особеностима српског НД које су биле релевантне за пољске преводиоце треба истаћи још најмање две: неримованост⁶ и астрофичност.⁷

*

(2) Настојања упоредне словенске метрике да реконструише систем прасловенске версификације, у којем би централно место заузимао гномско-епски НД, често су у старијој српској фолклористици остајала у сенци ставова да је реч о некаквој релативно новој и специфично јужнословенској метричкој творевини.

⁵ Ослањамо се на Пери-Лордову концепцију формуле и класичну, у новијој фолклористици ваљда најчешће навођену дефиницију – ону Перијеву да је то „група речи која се редовито употребљава под једнаким метричким условима ради изражавања задате главне мисли“ („a group of words which is regularly employed under the same metrical conditions to express a given essential idea“ – LORD 2000).

⁶ Рима на крају стиха у српској епици крајње је ретка и, по правилу, околинална појава; чешће се среће леонинска рима, тј. рима полустихова. То је у потпуности карактеристично за записе Вука Караџића и старије. Парна рима јавља се у млађим песмама (уп. Матицки 1974). У лирици се рима среће, али ни тамо није системска појава.

⁷ Српској народној епици строфичка структура је туђа. У лирици, иако преовлађује астрофичан стих, има и упечатљивих примера строфичке грађе.

А управо пољски споменици сведоче о постојању словенских народних песама у НД још у средњем веку. Најважнији је тзв. *Cantilena vulgaris* (или *Wiersz o małżeństwie*, inc. *Nie wybieraj, junochu, oczyma...*), записана око 1460. Пет различитих варијаната те песме објавио је А. Бриктнер 1892, а њихове варијације сведоче да је то доиста била „cantilena vulgaris“, тј. да се усмено преносила много пре но што је први пут записана (уп. KRZYŻANOWSKI 1958).

Као аргумент против схватања, нарочито увреженог међу истраживачима пољско-српских литерарних веза, да у пољској књижевној традицији нема НД може послужити врло речита чињеница да су пољски песници златног XVI века (Клерика, Бјелски, Реј, Кохановски и др.) користили, поред осталог, и НД, па је тај стих, штавише, постао препознатљиво обележје несумњивих ремек-дела пољске ренесансне поезије: довољно је навести пример песме Јана Кохановског *Serce roście patrząc na te czasy!*... При томе, ти песници нису користили некакав туђи, дотадашњој традицији несвојствени размер. Овоме је посредно сведочанство то што већ на прелазу из XVI у XVII век НД, према М. Р. Мајеновој (MAYENOWA 1969), звучи архаично и „простонародно“, па се у неким поновљеним издањима (нпр. дѐла Клерике и Бјелског) замењује модернијим, „европским“ стиховима – једанаестерцем и тринаестерцем.

А да ли у пољском фолклору постоји НД? Свакако, премда његов корпус у квантитативном погледу није самерљив с десетерачким корпусом српског фолклора.

На материјалу од 557 НД из пољских народних песама Мирослав Топић је у својим ранијим истраживањима дошао до следећих статистичких података (слог / акцензованост у %): (1) **49**; (2) **27,6**; (3) **70,7**; (4) **4,3**; (5) **42,7**; (6) **37**; (7) **42,4**; (8) **0,9**; (9) **100**; (10) **0**.

Кључне су следеће карактеристике: 1) зеугма, својствена и пољском народном НД, која је на крају првог полустиха доминанта, а на крају стиха константа (уп. наглашеност 3. и 4. односно 9. и 10. слога); 2) наглашеност 9. слога као константа; 3) наглашеност 3. слога као ритмичка тенденција.⁸

Прво смо означили као суштинску типолошку сличност са српским обрасцем. Друго је пак кључна типолошка разлика између пољског и српског стиха: парокситонеа клаузуле (наглашеност претпоследњег слога у стиху), која се у пољском размеру остварује у 100% случајева, супротстављена је српској тзв. квантитативној клаузули. Треће је специфичност која се у пољској версификацији претворила у правило тзв. медијалне парокситонезе, тј. обавезне наглашености претпоследњег слога у првом полустиху.

⁸ Карактеристике пољског НД XVI века Мајенова (MAYENOWA 1969: 94) илуструје статистиком наглашености слогова (у %) на материјалу од 95 стихова песника Миколаја Реја (*Rzeczpospolita narzekając mówi...*): (1) **49,4**; (2) **15,7**; (3) **65,2**; (4) **7,3**; (5) **44,2**; (6) **36,8**; (7) **46,3**; (8) **0**; (9) **100**; (10) **0**.

О медијалној парокситонези као о метрички релевантној појави у пољској версификацији, према Л. Пшчоловској, може се говорити тек од Јана Кохановског, код којег у појединим песмама испеваним у НД полустихови с парокситонезом полустиха варирају између 72 и 86% (Pszczołowska 1985), што још увек остаје на нивоу ритмичке тенденције.

Правило наглашености претпоследњег слога у првом полустиху у различитим стиховним обрасцима формирало се крајем XVIII века. Код песника позног класицизма оно је метричка константа или, у најмању руку, доминанта која тежи константи (99% и више; уп. KOPCZYŃSKA 1963: 150–155). У случају НД та се норма односи на обавезну наглашеност 3, односно ненаглашеност 4. слога, подударајући се делимице с исконским обележјем тога размера – зеугмом на крају полустиха.

У пољском народном размеру 4+6, као и у српском, 2. слог може носити једини нагласак у полустиху. Од 557 стихова у 29,3% 3. слог остаје ненаглашен; од тога се у 7,2% случајева једини нагласак остварује на 1. слогу, а трипут више (22,1%) – на другом.

Пољски фолклорни НД, као и српски, чува своју унутрашњу сегментацију. Од 600 стихова пољских десетерачких песама 1,2% стихова нема структуру 4+6. Код 0,7% од њих нема никакве границе између 4. и 5. слога, док у 0,5% случајева постоји граница између речи: латентна медијана (цезура).⁹ Сегментација 4+6 у пољском фолклорном размеру – премда није метричка константа као у случају српског НД из збирки Вука Караџића – остварује се као снажна доминанта од 98,8%.

За пољски НД карактеристична је могућност преплитања унутар истог системског низа (текста) двеју силаботонских тенденција – трохејске и анапестичке. О доминацији једне од њих – наравно, ако се стихови посматрају хоризонтално, тј. „један по један“ – одлучује наглашеност 5. и 7 (трохеј) или 6. слога (анапест), што смо документовали у једној ранијој прилици (вид. Топић, Буњак 1999). У оријентацији може бити од помоћи напред наведена статистика наглашености слогова у пољском НД: тенденција наглашености 3. слога прилично је јака, а 9. је увек наглашен; разилажење вредности за 5. и 7. с једне и 6. слог с друге стране указује на коегзистенцију трохејске и анапестичке тенденције.¹⁰ У истом том узорку од 557 НД однос између трохеја и анапеста је следећи: 44,7% стихова одговара трохејском ритму, 25,9% анапестичком, док је „осталих“, тј. оних који немају изражену силаботонску физиономију – 29,4%.

⁹ Под латентном медијаном имамо у виду случај када уместо очекиване границе између акценатских целина на уобичајеном месту у стиху – код НД то је граница између 4. и 5. слога – постоји само граница између речи. Латентна медијана одваја наглашену реч од њене проклитике или енклитике. У дефинисању овог појма ослањамо се на погледе К. Тарановског (TARANOVSKI 1963). Исту појаву, називајући је „zatarata’ średniówka”, описује и З. Копчињска (KOPCZYŃSKA 1963: 148).

¹⁰ Треба истаћи да наглашеност/ненаглашеност 1. слога за структуру пољског анапеста није релевантна, те да се пољској науци о стиху облик 1-3-6-9 (тј. са наглашеним 1. слогом), због природе пољске прозодије, сматра сасвим регуларним анапестом.

На нивоу песничког текста пољски НД, како у фолклору, тако и у ауторској поезији XVI в., среће се, по правилу, у римованим формацијама.

Због непостојања епике, НД у пољском фолклору остварује своју примарну (епску) функцију захваљујући употребљивости у мање или више развијеним лирско-епским, па понекад и чисто лирским структурама које се одликују *наративношћу*, на шта је обратила пажњу још Х. Виндакјевичова (WINDAKIEWICZOWA 1913).

Књижевна реституција статуса НД могла се догодити само у условима суштински измењеног односа према „простонародности“. И то се догодило у доба романтизма. Захваљујући свом позитивном вредновању фолклора, романтизам је обезбедио и трајно учврстио културни статус народног стваралаштва. С тим је, поред осталог, и НД поново ушао у активни метрички оптицај значајних песника.

Стих Мицкјевичевих „устаничких“ балада *Śmierć pułkownika* и *Nocleg* показује начелну сродност с НД народних војничких песама, нпр. *Nie jedź, nie jedź braciszku na wojnę...* из „ратних“ песама у Колберговој збирци (KOLBERG: 18. I: 334). Међутим, за разлику од народног, углавном силабичког НД, стих ових Мицкјевичевих песама организован је силаботонски: то је тростопни хиперкаталектички анапест (иктуси се реализују на 3, 6. и 9. слогу). С друге стране, међу Мицкјевичевим анапестичким десетерцима има и оних чија унутрашња силабичка сегментација није више обавезно 4+6. Реч је, разуме се, о чистом силаботонском стиху с фолклорним реминисценцијама.

Захваљујући Мицкјевичу и другим пољским романтичарима, па потом и преводиоцима српске народне десетерачке поезије, НД је за пољске песнике каснијих времена, с једне стране, постао метричка стилизација фолклора, а са друге – ресурс за квалитативно нови силаботонски размер (анапест), па и троиктусни тонски стих.

*

Пратећи ове метричке параметре настојали смо да објективно вреднујемо свако појединачно преводилачко решење, па и да понудимо нову аксиолошку пирамиду. С друге стране, ограничавање илустративног материјала на одабране пољске преводе српских народних десетерачких песама из косовског циклуса – које су преводиоцима, истичемо, стигле у изосилабичном, јасно сегментованом НД 4+6 – помогло нам је да сводне закључке још једном проверимо и идентификујемо карактеристична решења читаве галерије заслужних пољских преводилаца.

I

Косовски циклус епских народних песама које се односе на непосредан контекст косовске битке, оне прве из 1389. године (уп. Костић 1939), спада у старији слој фолклора како српског, тако и других балкан-

ских словенских, па и несловенских народа. Тај круг песама, пре свега на тематско-мотивском плану, чини окосницу укупне српске епске традиције, а као такав извор је, као што је познато, специфичних митолошких и идентитетских представа српског народа. За нашу тему занимљив је као есенцијалан пример епског филтрирања историје и изворне фолклорне историозофије, што је, нарочито у доба романтизма, осим начелне оријентације према фолклору, морало бити важан фактор у погледу преводачке мотивације.

Занимање филолошке науке за пољску рецепцију косовског циклуса српске народне епике датира још из прве половине прошлог века.

На II међународном конгресу слависта у Варшави 1934. пољско-хрватски слависта Вилим Франчић (1896–1978) имао је саопштење под насловом „Pieśni o boju na Kosowem polu – w Polsce” (FRANČIĆ 1934). Ту је начинио сажет, али фактографски коректан преглед преводачке рецепције српског фолклора у пољској књижевности, а затим скицирао динамику појављивања превода песама из косовског циклуса – од мало познатог првог преводиоца Влођимјежа Падлевског (1846), преко значајних преводаца-песника Јузефа Бохдана Залеског и Романа Зморског, до њему хронолошки најближег – Изидора Коперњицког. Франчић се због краткоће излагања није бавио анализом појединих превода и преводачких поступака, али је и поред тога успоставио растућу вредносну хијерархију од Залеског до Коперњицког. Преводи Залеског су „од свих превода косовског циклуса најпоетичнији, али и најудаљенији од оригинала“; за разлику од њега, Зморски „је узео у обзир у првом реду прецизност оригинала и његово верно преношење“, док превод Коперњицког „преноси најсуптилније особине оригинала и погађа ритам десетерца и у том погледу заузима прво место међу преводиоцима косовског циклуса“¹¹ (FRANČIĆ 1934: 40).

У неку годину касније публикованој фундаменталној монографији *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности* (1936) Крешимир Георгијевић – после исцрпне и материјалом поткрепљене критике преводачких грешака – изводи врло сличну оцену (ГЕОРГИЈЕВИЋ 1936: 309).

За ову прилику ограничавамо се на питања ритма искључиво оних пољских превода којима је циљ било постизање еквиметрије.¹² Уз ослонац на досадашњу литературу и наша запажања, представимо карактеристичне преводачке конкретизације.

1.

Првенство у примени неримованог НД као пољског преводног еквивалента српском размеру 4+6 припада песнику, припаднику тзв. „украјинске школе“ пољског романтизма Јузефу Бохдану Залеском (1802–1886),

¹¹ Овде и даље сви преводи цитата потичу од аутора рада.

¹² О В. Падлевском и првом пољском преводу из косовског циклуса, начињеном у једенаестерцу 5+6, биће реч на другом месту.

чији је преводачки опус досад детаљно описан и прокоментарисан (ГЕОРГИЈЕВИЋ 1936: 194–221; СУБОТИН 1982: 84–91; ЈАКОВИЕС-SEMKOWOWA 1978, 1991). Иако су му преводи публиковани први пут тек у IV књизи сабраних песничких дела 1852. године (раздео „Pieśni serbskie spolszczone”), они су, по свој прилици, били довршени још 1836.

Залески је добро познавао фолклорне метричке регистре, о чему сведочи у првом реду његово оригинално песничко стваралаштво. Пољак, завичајно везан за Украјину (рођен је и васпитаван на украјинском селу), Залески је и књижевно формиран на украјинској народној песни. С. Зђарски вели да су њене чезнутљиве мелодије одзвањале у песниковом слуху још откада је, као дете, боравио под кровом малоруске сеоске куће и наводи за нас врло драгоцене стихове из постхумно објављене аутобиографске песме Залеског *Ptaszę lasze* (*Лешки /пољски/ нмућ*), испеване – у римованом НД:

Lasze ptaszę jak w chacie go zwano,
 Lasze ptaszę rączkami za szyje
 Pieści Zuja, całuje w kolano,
 To Zujównom od ocząt blask pije,
 Jak z siostrami potulne, ochocze,
 Gładzi kosy i piosnki szczebiocze (ZDZIARSKI 1901).

Цео одељак у IV књизи дѐла Залеског посвећен је косовском циклусу: „Rapsody gęślarskie. Car Łazarz czyli Bój kossowski”. Препеван је неримованим НД. Какав је тај десетерац?

За пољску формацију 4+6, као што смо истакли у уводу, карактеристична је могућност преплитања двеју силаботонских тенденција – трохејске и анапестичке – док о претежности једне од њих унутар овога размера одлучује наглашеност 5. и 7. (трохеј), односно 6. слога (анапест).

У преводима песама косовског циклуса Залеског изразита је наглашеност управо 6. слога, и то на рачун 5. и 7. Управо зато угледни пољски версолог М. Длуска, када описује преводачки поступак Залеског, закључује како „Залески у своје полонизације српских песама уводи бели десетерац сталног облика“ дефинишући га као „тростопни хиперкаталектички бели епски анапест“ (DŁUSKA 1970). Ову тврдњу Длуска илуструје неколиким стиховима из *Женидбе кнеза Лазара* (*Zaręczyny Kniazia Łazarza*) и за њих је у потпуности репрезентативна. Погледамо ли све песме из избора Залеског *Car Łazarz czyli Bój Kosowski* (укупно 932 стиха),¹³ открићемо исувише трохејских „одступања“ да би се могло говорити о „сталном облику“, премда је неспорно да је „тростопни хиперкаталектички бели епски анапест“ метричка основа ових превода. Посматрано хоризонтално, тј. »стих по стих«, у целом том узорку, тро-

¹³ Статистика је рађена према издању ZALESKI tłum. 1947 (вид. попис извора на крају рада).

стопни хиперкаталектички анапест налазимо у 88% несиметричних десетераца Залеског, што се ближи метричкој доминанти, док остатак отпада на „трохејиде“.

Тај анапестички стих Залеског тесно кореспондира са тростопним хиперкаталектичким анапестом напред већ спомињаних Мицкјевичевих балада *Śmierć pułkownika* и *Nocleg* и доприноси његовом фиксирању у уметничкој пракси каснијих пољских песника. Но то је, што је нарочито значајно, и метрички образац којим се Залески-песник служио у својој оригиналној поезији: шест стихова песме *Ptaszę lasze* наведених по Зђарском – такође су тростопни хиперкаталектички анапести који у исто време задржавају и силабичку сегментацију 4+6.

С друге стране, на питање шта је у овом метричком обрасцу Залеског важније – силабичка сегментација или анапестички ток – одговориће нам управо преводи српских десетерачких песама, о чему ће посебно бити речи у одељку (II).

Засад ћемо општи закључак о овој метричкој пропозицији усмерити ка томе да је Залески, изнад свега песник, преводио онако како је и сам певао. Да није тако, свој превод *Косовке девојке* (*Kosowska dziewczyna*) не би започео стихом: „Ranne ptaszę, kosowska dziewczyna”...

2.

И познати варшавски боем Роман Зморски (1822–1867) био је значајан песник. Припадао је другој генерацији пољских романтичара и делио је фасцинацију фолклором и народом уопште са многим другим личностима из свога књижевног окружења (поред осталих, и с Теофилом Ленартовичем, иначе занимљивим преводиоцем песама о Марку Краљевићу).

Добро упознат с фолклором свога ширег завичаја Мазовша, Зморски – песник, словенофил и познавалац словенских народа – био је врло погодна личност за систематичног преводиоца и популаризатора српског фолклора. Поимајући рад на међусобном упознавању Словена као своју животну мисију, Зморски је уложио велики труд и да, поред свега осталог, пољској култури стави на увид систематизован корпус српског народног песништва. И тај је труд уродио преобилним плодом: Зморски је превео и публикувао око 14.200 стихова. Обимом преводилачког опуса остао је на том пољу до данас непревазиђен.

О томе да је познавао и ценио своје претходнике, између осталог и у овоме послу, можда би могла посведочити чињеница да је Зморски своје најпознатије дело *Wieża siedmiu wodzów* (1857) посветио никоме другом до – песнику Августу Бјеловском, заслужном преводиоцу српске народне поезије (вид. Топић, Буњак 2003^a, 2003^b).

Међу пољским преводиоцима нашег фолклорног песништва, Зморски је први боравио у Србији – током 1856. био је агент кнеза Адама Чарториског у Београду (уп.: Дурковић-Јакшић 1987) – премда је то, стицајем околности, било већ пошто је објавио свој највећи избор од преко 6.000 стихова.

Зморски као преводилац српских народних песама детаљно је представљен у научној литератури (уп.: ГЕОРГИЈЕВИЋ 1936: 222–278; ЈАКОВСЌВНА 1965) и ми ћемо се, сем неизбежних основних података, усредсредити на метричка питања његовога стиха.

Први свој превод у којем је употребио неримовани несиметрични десетерац – била је то песма *Зидање Скадра* (*Wybudowanie Skadru*) – Зморски је објавио 1849. године, за свога боравка у Лужици, у часопису *Stadło* (Буђишин), чији је био један од уредника и издавача. Преводе је потом много пута објављивао у периодици – *Biblioteka Warszawska*, *Dziennik Literacki* (Јавов) и др., али кључне су му биле књиге превода: двотомник *Narodowe pieśni serbskie* (1853; друго изд. 1855), *Królewicz Marko. Narodowe pieśni serbskie* (1859) и, нама овом приликом најзанимљивија, *Lazarica. Ustęp z narodowych pieśni serbskich* (1860), у којој се нашло 11 песама косовског циклуса.

Занимљиве су представе које је Зморски имао о метрици српских епских десетерачких песама. У предговору књизи *Narodowe pieśni serbskie*, који следи после историјско-етнографског увода, насловљеном *Słówko o narodowych pieśniach serbskich i niniejszym ich przekładzie* Зморски истиче:

Док је врста женских песама свима словенским племенима заједничка својина, дотле такозване *мушке* искључиво припадају српској поезији чинећи јој главну дику и значај. [...] оне имају себи својствен ритам, додуше, веома монотон, али у тој једноставности својој неизмерно силан и узвишен. Сваки стих који обично у себи садржи целу мисао састоји се од пет трохеја, са усеком који пада после друге стопе. Таква је грађа, наравно, слабо погодна за певање; но и та њихова такозвана песма у ствари је само скандирана рецитација уз једноличан звук *гусала* [у фусноти описује гусле], који увек пада на претпоследњи слог.¹⁴

Нећемо коментарисати опште констатације из предговора,¹⁵ али скренућемо пажњу на метричке одлике српског несиметричног десетерца према виђењу Зморског: стих је синтаксичко-интонациона целина (нема опкорачења), састоји се од „пет трохеја“ (као што су то тврдили Гете, Вук или Мицкјевич) и медијана му је после 4. слога. Када описује звук гусала који „увек пада [!] на претпоследњи слог“ – вероватно има на уму гусларску мелодију и посебно (музичко) истицање квантитативне клаузуле, односно дугог 9. слога при гуслању.

¹⁴ O ile rodzaj żeńskich pieśni jest wspólną wszystkich plemion słowiańskich własnością, o tyle tak zwane *mezkie* są wyłączną jedynie w poezji serbskiej, której stanowią główną chlubę i wagę. [...] mają one właściwy sobie rytm, wielce wprawdzie monotonny, ale w prostocie tej niezmiernie silny i wspaniały. Każdy wiersz, zwykle zawierający w sobie myśl całą, składa się z pięciu trochejów, ze średniówką po drugiej przypadającej stopie. Budowa taka oczywiście mało jest zdalna do śpiewu; to też tak zwany śpiew ich jest istotnie tylko skandowaną recytacją, przy jednostajnym dźwięku *guśli* [...], który zawsze na przedostatnią przypada zgłoskę (ZMORSKI tłum. 1855: I. 81–82).

¹⁵ То детаљно чини К. Георгијевић (1936: 231).

Нешто даље наићи ћемо на аутопоетички исказ о процесу превођења:

... једино наше настојање било је да се свака песма, са својим врлинама и грешкама како у погледу унутрашње мисли или садржаја, тако и спољашње форме, прелије што је могуће тачније у пољски језик. Држали смо се у томе најједноставнијег начина: писати на пољском читајући српски и тако настали превод остављајући готово недирнут.¹⁶

Па ипак, како су показала наша статистичка истраживања на око 8.000 стихова, показале се да су код Зморскога, кад је реч о метрици, експлицитна преводилачка поетика једно, а преводилачка креација – нешто сасвим друго.

Иако, наиме, зна за „пет трохеја“ у српском десетерцу, Зморски је у својим преводима српских десетерачких песама остварио врло специфичан модел стиха. Представимо главне одлике овог модела.

(1) Зеугма на првом полустиху (закон ненаглашености 4. слога, односно припадности 3. и 4. слога истој акценатској целини), која се у српском народном десетерцу готово изједначава са константом (као што је већ речено, одступања има свега 0,1%), у моделу Зморског је доминанта – са око 3% одступања. У пољском фолклорном десетерцу 4+6 проценат одступања у овом случају је 4,3. Иако је статистички испод те вредности, Зморски задржава једнак ред величина. Тиме је, истичемо, изражена типолошка разлика српског и пољског народног НД.

(2) Наглашеност 3. слога која ће код каснијих преводилаца бити закон – код Зморскога је тек на нивоу ритмичке тенденције. На узорку од 1.511 стихова песама косовског циклуса (*Lazarica. Ustęp z narodowych pieśni serbskich*, 1860) ненаглашен 3. слог регистровани смо у 13% стихова. Просек наглашености овог слога је, дакле, 87%, што је – када се упореди са 70,7% у пољском народном стиху – нешто изразитија тенденција него што је случај са фолклорним размером.

(3) Наглашеност 2. слога. Од 13% стихова код којих је на 3. слогу изостао нагласак – свега 2,2% има једини нагласак на 1. слогу, док се 2. слог као једини наглашен у полустиху јавља у 10,8% случајева. Иако ове вредности не прате статистички просек за пољски фолклорни десетерац (13% одступања код Зморског према 29,3% у народном), оне верно одражавају његову унутрашњу хијерархију: и код Зморског се неколико пута чешће срећу примери са акцентованим 2. слогом као јединим у полустиху од оних где акценат носи само 1. слог. Код већине каснијих преводилаца овакви стихови (а нарочито они са нагласком на 2. слогу) биће крајње ретки.

¹⁶ ...usiłowaniem jedyném naszym było, przelanie jak można najdokładniejsze każdej pieśni, z zaletami jej i błędami tak pod względem wewnętrznej myśli, lub treści jako i zewnętrznej formy na język polski. Trzymaliśmy się w tém najprostszego sposobu: pisania po polsku czytając po serbsku i w ten sposób powstały przekład nietkniętym prawie zostawując (ZMORSKI tłum. 1855: I. 89).

Дистрибуцију трохеј/анапест хоризонтално (по стиховима) анализирали смо такође на узорку од 1.511 стихова песама косовског циклуса из збирке *Lazarica*. Од укупног броја стихова трохејски ритам имаће 60,6%, анапестички 27,6%, док ће се међу „остале“ (који нису ни једно ни друго) сврстати 11,8%. У поређењу са народним стихом, у преводима Зморског донекле се изоштравају вредности, пре свега у погледу смањења категорије „осталих“ са 29,4% (у народном) на 11,8%, односно у повећању укупног постотка силаботонски организованих стихова. При томе је присуство анапеста приближно просеку у фолклорном стиху, док присуство трохеја осетније расте.

Већ на основу изложеног могло би се пројектовати закључак да је Зморски у својим преводима српских десетерачких песама остварио модел стиха начелно близак пољском народном (силабичком) десетерцу, при чему је његова једина кључна системска разлика у односу на народни – неримованост. Кад је о Зморском реч, степен метричких сродности и разлика на релацији *оригинал* → *превод* углавном одражава општи однос српског и пољског фолклорног размера 4+6, што значи да његов стих није калк српског, већ можда подсвесна, али пажљива адаптација.

3.

Угледни лекар, антрополог и пасионирани етнограф, уз то устаник из 1863. године и емигрант, Изидор Коперњицки (1825–1891)¹⁷ једини је међу великим преводиоцима српских народних песама на пољски којем књижевни рад није био вокација. Нашавши краткотрајно уточиште у Србији током 1864, Коперњицки јој се достојно одужио како етноантрополошким студијама, тако, још и више, новим преводима народне епике.

Први свој превод Коперњицки је објавио у часопису „*Ateneum*“ 1888. године. Био је то *Ban Strahinicz*. Свој највећи допринос – збирку песама из косовског циклуса – објавио је о петстогодишњици Косовске битке – 1889. године. То је књига *Na Vidov-dan. 1389–1889. Pieśni serbskie o Kosowskim boju* са опширним и драгоценим предговором Теодора Томаша Јежа и близу 1.500 стихова у преводу Коперњицког.

У ову пригодну збирку Коперњицког ушло је 14 песама косовског циклуса, од којих се једна – *Јуришић Јанко* – односи косовску битку из 1448 (уп. Костић 1939). Узорак на којем смо вршили испитивања била је цела ова књига са укупно 1477 стихова, од којих укупно 1476 десетераца и 1 једанаестерац структуре 4+7 (или 0,07% од укупног броја стихова).¹⁸ Прегршт статистичких података помоћи ће нам да опишемо образац који је у својим преводима понудио Коперњицки.

Према дистрибуцији трохеј/анапест (хоризонтално) од укупног броја стихова 81,8% их је са трохејским, а 17,9% са анапестичким распоре-

¹⁷ О Коперњицком као преводиоцу детаљно је писао К. Георгијевић (1936: 305–322).

¹⁸ Реч је о стиху „jeden majdan koło Koraonika“ (КОПЕРНИЦКИ tłum. 1889: 45), где је преводилац у речи *Koraonik* самогласнике у суседству (*ao*) или држао за дифтонг, или пак помишљао на синицезу.

дом акцената, док 0,3% не одговара ниједном силаботонском обрасцу. Присуство трохејског елемента овде је, дакле, јака ритмичка тенденција, уопште узев, знатно јача него у пољском фолклорном НД. С друге стране, мера анапестичности отприлике је двоструко мања од фолклорне.

Кључну разлику стиха Коперњицког у односу на пољски народни НД представља наглашеност 3. слога. Неспорних примера ненаглашеног 3. слога код Коперњицког ћемо наћи свега 1,4%, од тога 1,3% случајева када 1. слог преузима једини нагласак у полустиху и тек 0,1% случајева када је акценат само на 2. слогу. Овде у односу на ситуацију у фолклору и код Зморскога затичемо управо обрнут однос: чак 13 пута мање стихова са јединим акцентом на 2. слогу у односу на оне са наглашеним 1.

Постотак наглашености 3. слога на овом узорку је, дакле, чак 98,6%. У односу на 70,7% у народном стиху и 87% код Зморског, где је то ритмичка тенденција, та вредност код Коперњицког драстично расте и достиже снажну метричку доминанту.

Стих у преводима Коперњицког, дакле, јасно показује поштовање „прописане“ медијалне парокситонезе и то је његова *differentia specifica* у односу на модел Зморског.

Нисмо дали одговор на питање које се само намеће: зашто је код Коперњицког, у одсуству акцента на 3. слогу, више случајева са наглашеним 1. слогом него оних где је наглашен 2? Одговор би могао да гласи да је Коперњицки, када не би постигао парокситонезу, покушавао то да надокнади тако што ће се потрудити да први полустих учини „трохејским“.

Ово, међутим, не значи да је код Коперњицког сегментација 4+6 константа. Свест о нужности да се акцентује 3. слог, иако изазвана управо грађом 4+6, одводила га је, знатно чешће него претходнике, и ка њеном нарушавању. О овоме ће посебно бити речи у наредном одељку.

Стих Коперњицког могао би се, дакле, описати као корак у смеру литерарности, односно саображавања фолклорног размера егзактним правилима општеприхваћене нормативне поетике. Управо због своје „нормативности“, показатељ као модел изузетну виталност.

4.

Четрдесетак година после књиге Коперњицког, у предвечерје II светског рата, као XI књига чувене едиције „Biblioteka Jugosłowiańska“ коју је основао Јулије Бенешкић, појавила се веома репрезентативна антологија *Jugosłowiańska poezja ludowa* (1938). Превођење је било поверено двојници пољских песника – Антоњију Богуславском (1889–1956) и Чеславу Јастшембјец-Козловском (1894–1956).

У овој антологији косовски циклус заступљен је са укупно 6 песама, од којих је четири превео Богуславски („Budowa Rawanicy”, „Święto święci serbski książę Łazarz”, „Car Łazarz i caryca Milica”, „Stefan Musisz”), а две Јастшембјец-Козловски („Dziewczyna z Kosowa” и „Śmierć matki Jugowiczów”).

Узорак на којем смо изучавали метричке одлике НД Антоњија Богуславског у антологији из 1938. шири је од песама косовског циклуса и обухвата 14 епских песама са укупно 2688 стихова (косовски циклус: 552 стиха).

Модел НД који је изградио Богуславски у битним цртама подсећа на стих Коперњицког, премда је по неким показатељима слободнији.

Од укупног броја стихова њих 81,2% у хоризонталној равни има трохејски ритам, 18% одговара анапесту, док међу „остале“ спада 0,7%, што је готово подударно са Коперњицким, па отуд и једнако далеко од ситуације у фолклору.

У 2,3% стихова код Богуславског ће изостати нагласак на 3. слогу – у 2,1% једини акценат у полустиху пада на 1. слог, а у 0,2% на 2. Мера парокситонезе код Богуславског износи 97,6%, те је, као и код Коперњицког, јака доминанта.

Кад је о општој слици о метру Богуславског реч, статистички подаци указују на то да му је као полазиште у кључним параметрима несумњиво послужио модел Коперњицког.

5.

Јастшембјец-Козловски је заокружио свој преводилачки рад на српској народној поезији у десет година каснијој антологији Маријана Јакубјецца *Jugosłowińska epika ludowa* (1948), где су се нашле и погледак знатно измењене верзије превода објављених у претходној Бенешићевој антологији из 1938. Узорак на којем изводимо закључке о стиху Јастшембјец-Козловског чини 18 епских песама из 1948. године са 3.948 стихова. Косовском циклусу припадају укупно четири песме („*Budowa Rawanicy*”, „*Car Łazarz i caryca Milica*”, „*Dziewczyna z Kosowa*” и „*Śmierć matki Jugowiczów*”) са 456 стихова.

У поређењу са општом метричком сликом стиха свога савременика Богуславског, па чак и претходника Коперњицког, Јастшембјец-Козловски испољава изразити ригоризам.

Хоризонтално посматрано, присуство трохејског тока изразитије је него код Богуславског и Коперњицког: 88,4% стихова одговара трохеју, 11,4% – анапесту, док је међу „осталима“ 0,2%. Трохеј се, дакле, у моделу Јастшембјец-Козловског приближава доминанти.

Појачана је и вредност парокситонезе пред медијаном. Одступања смо регистровали у 0,3% случајева, те ће мера парокситонезе код Јастшембјец-Козловског бити већа него код свих осталих споменутих преводаца – 99,7%. У питању је, дакле, доминанта која се ближи константи.

Према вредностима ових параметара, Јастшембјец-Козловски је у структурирању несиметричног десетерца строжи и доследнији, како од Богуславског, тако и од самога узора – Коперњицког. Смањивши мере одступања, Јастшембјец-Козловски се још драстичније удаљава од пољског фолклорног НД и ствара литерарни конструкт.

6.

Агилни преводилац и популаризатор југословенских књижевности у Пољској, публициста Зигмунт Стоберски (1916–2006), непосредно после II светског рата дипломата у Београду (вид. ЈАКОВИЋ 2009), аутор је популарне адаптације песама косовског циклуса за младог читаоца – *Bitwa na Kosowym polu* (1962) с ефектним илустрацијама Антоњија Уњеховског.

У случају Стоберског не би се могло мирне душе говорити о преводу српске народне песме у чисто филолошком смислу. Његова *Bitwa na Kosowym polu* мешавина је стиха и прозе саткана од прозних препричавања и стиховних низова из појединих песама косовског циклуса, а поред тога и настојање да се начини јединствен косовски еп, *Лазарица* у стиху и прози. Ово последње преводилац свесно чини, ослањајући се понајвише на адаптацију косовског епа од Срете Стојковића. У књизи *Bitwa na Kosowym polu* наћи ћемо, међутим, 2.443 графички издвојена НД, што је сасвим довољно за утемељено закључивање о карактеру грађе тога метричког модела.

Од укупног броја стихова у преводу-адаптацији Стоберског 57,5% одговара трохеју, а 41,2% анапесту, док 1,3% не спада ни у један од ових силаботонских образаца. Специфичност грађе стиха код Стоберског – у односу на претходна три модела – састоји се, дакле, у упадљивом јачању присуства анапеста и слабљењу преваге трохеја.

Ово би упућивало на извесне корелације модела НД код Стоберског с оним који је више од столећа раније понудио романтичар Залески. И статистички индикатор не вара. Упоредимо два превода из *Женидбе кнеза Лазара* (II 32, 105–111):¹⁹

STOBERSKI oprac. 1962: 11
 Czy widzicie, bracia moi mili?
 Czy widzicie, co księga powiada?¹
 Że nastąpią kiedyś takie czasy,
 Gdy nie stanie owiec ni pszenicy,
 A na polach ani pszczół, ni kwiecia;
 Kum się z kumem zapozwą na sądy,
 A brat brata na majdan wywoła!...

ZALESKI tłum. 1947: 7
 Czy słychana o bracio dostojna!
 Czy widzicie, co księga powiada?
 Przyjdą czasy o czasy poślednie,
 Gdy nie stanie owiec ni pszenicy,
 A na polach ani pszczół, ni kwiecia;
 Kum się z kumem zapozwą na sądy,
 A brat brata na majdan wywoła!...

Као што се можемо уверити, у овом одломку 5 од 7 стихова подударају се у потпуности. Није, дакле, само реч о филијацији, већ и о најнепосреднијем преузимању. Кад бисмо били малициозни, па закључивали само на основу одабраног одломка, могли бисмо говорити о лексичком осавремењавању оних места у преводима Залеског који су младом пољском читаоцу с почетка шездесетих година XX века могли бити архаични и слабо разумљиви. Међутим, истини за вољу, Стоберски се у својој адаптацији више нигде није користио преводом старог песника у оволикој мери, а и његов материјал у стиху око 2,5 пута превазилази физички

¹⁹ Бр. књиге, песме и стихова према КАРАЦИЋ 1988.

обим онога што је из косовског циклуса превео Залески. Ипак, не би, чини се, био погрешан закључак да је анапестичка организација стиха у оволиком постотку тесно повезана с мелодијским шаблоном Залеског.

Наша статистика НД у преводу-преради Стоберског показује, даље, да је парокситонеза пред медијаном и код њега правило: остварена је као убедљива доминанта – 97,7%. Од укупно 2,3% стихова у којима изостаје парокситонеза, у 1,6% једини нагласак у полустиху остварује се на 1. слогу, а у 0,7% – на 2.

Сви параметри – изузев узајамног односа трохеја, анапеста и „осталих“ – указују на то да је модел Стоберског још једна у низу литерарних метричких адаптација народног НД која излази из шињела Коперњицког.

7.

Пољска песникиња Ана Камјењска (1920–1986), позната као врстан преводилац словенског фолклора, објавила је 1967. године своју антологију српскохрватске народне поезије под насловом *Perły i kamienie*. На Ани Камјењској се у хронолошком погледу завршава низ пољских преводилаца српског фолклорног наслеђа на пољски језик, започет 1819. преводом знамените *Хасанагинице* из пера Казимјежа Брођињског.

У корицама антологије *Perły i kamienie* крије се одиста несвакидашњи, покадшто и фрапантни свет маштовитих преводилачких решења, „песничких парафраза“ и стилизација. Као што је и наговестила у предговору (КАМИЕЊСКА 1967: 21), песникиња је пре свега експериментисала са лексиком и њени преводи заслужују да се детаљније истраже управо на лексичко-семантичком нивоу. Међутим, у овој земљи чуда, саздаој од „бисера и камења“, ни метрички лик стиха није измакао онеобичавању.

Из косовског циклуса Камјењска је превела 5 песама („Budowanie Rawanicy”, „Car Łazarz i caryca Milica”, „Księżęca wieczerza”, „Stefan Musicz” и „Śmierć matki Jugowiczów”) са укупно 551 стихом, од чега облик НД има 433: разлог овоме је тај што је песма „Budowanie Rawanicy” са својих 118 стихова углавном доследно пренета – симетричним десетерцем 5+5. Метричке особености њенога стиха испитивали смо на узорку целог одељка „Erika bohaterka” (19 песама, укупно 2.676 стихова); већ према устаљеном редоследу, показаћемо најпре однос између трохејске и анапестичке тенденције.

Од укупног броја стихова на том узорку 62,8% има трохејски, а 27,9% анапестички ток, док у рубрику „остали“ сврставамо 9,3%. У том погледу Камјењска је најсроднија Зморском.

Наглашеност 3. слога у стиху превода Камјењске прилично је речита. Од 2.676 стихова 13,3% показује одступање од парокситонезе пред медијаном. Од тога је у 5,7% случајева једини нагласак у првом полустиху на 1. слогу, а чак у 7,6% – на 2. слогу.²⁰ Дакле, укупна мера оства-

²⁰ По просеку остварености јединог нагласка у полустиху на 2. слогу ова вредност самерљива је једино са моделом Зморског (10,8%).

рености парокситонезе – премда се за ту појаву не би могло рећи да је у овом моделу метрички релевантна – износи 86,7%. Камјењска као да овако наглашеном ерозијом тога версификацијског правила настоји да се приближи Зморском. На тај начин, међутим, остаје на готово истоветној удаљености од фолклора као и Зморски.

По слободи у третману унутрашње сегментације НД – о чему ће посебно бити речи у наредном одељку – метрички модел стиха Ане Камјењске у целом досад представљеном низу заузима потпуно издвојено место.

*

Погледајмо табеларни преглед статистичких података о досад изложеним параметрима пољског народног НД и оног који су обликовали поједини пољски преводиоци српског фолклора (у %):

	медијална парокситонеза	силаботонске тенденције		
		трохеј	анapest	остало
пољски народни НД	70,7	44,7	25,9	29,4
Ј. Б. Залески	99,5	11,2	88,2	0,6
Р. Зморски	87,0	60,6	27,6	11,8
И. Коперњицки	98,6	81,8	17,9	0,3
А. Богуславски	97,6	81,2	18,0	0,7
Ч. Јастшембјец-Козловски	99,7	88,4	11,4	0,2
З. Стоберски	97,7	57,5	41,2	1,3
А. Камјењска	86,7	62,8	27,9	9,3

Табела 1.

II

Кад у једном системском низу стихова истог формата – песничком тексту – дође до одређених структурних „нерегуларности“ стиха, добија се ефекат превареног очекивања који каткад може имати естетску, па и семантичку мотивацију. Онда, међутим, када такве мотивације нема, такве „нерегуларности“ не треба третирати као нешто што дискредитује цео тај системски низ, већ као нешто чему ваља потражити разлог.

Сегментација 4+6 код НД у публикованом Вуковом корпусу, понављамо, представља метричку константу, тј. односи се на 100 % стихова. Да ли је увек тако у еквиметријски пројектованим пољским преводима српске епике из Вукових збирки? На ово питање одговараћемо појединачно за сваког од напред представљених преводилаца.

Пажњу усредсређујемо на један број случајева када десетерачки стих може имати и другачију сегментацију, а да после 4. слога – уместо

очекиване границе између акценатских целина – задржи само границу између речи.

Када говори о српском фолклорном НД, Тарановски (TARANOVSKI 1963: 365–366) као једина могућна места оваквог „потенцијалног интонационог сигнала“ код стихова који одступају од структуре 4+6 означава после првих слогова – 2, 4. или 6.

Код пољских преводилаца проналазили смо, међутим, најчешће овакву сегментацију атипичних стихова: x x x x | x | x x x x x или, знатно ређе, x x x | x | x x x x x, дакле – 5+5 и 3+7, с границом између речи после 4. слога. То су они случајеви у којима ангажујемо термин *латентна медијана*. Овај прикривени интонациони сигнал „одсеца“ наглашену реч од њене енклитике или проклитике (вид. нап. 9 у овом раду), што се ни у српском, али ни у пољском фолклорном НД не може ни замислити. У „одсеченој“ позицији често су се знали наћи енклитички облик акузатива повратне заменице *się* као најфреквентнији, затим заменичке енклитике *go, mi, tu, jej* итд.

Латентна медијана у НД пољских превода српске народне песме – иако би се схематски могла представити на само један начин – није код свих преводилаца мотивисана увек истим разлозима.

Као репер за поређење даћемо један број карактеристичних примера пољског народног НД из збирки Оскара Колберга, где енклитика остаје у границама првог полустиха:

Pytają się o nocleg spokojny (2: 151) ²	Zacięna go w skrzydełko niechący (3: 32)
Pytają się o dziewczynę strojną (2: 151)	Jeszczebym go kazał namalować (4: 109)
Nawąchasz się kwiatka pachnącego,	Wygnała go ś cielątkiem do lasa (12: 12)
Napatrzyś się rumieńca mojego. (4: 108)	Napała go do domu go gnała (12: 72)
Nie dziwuj się mój Jasińku temu,	
Przytrafi się i tobie samemu.	Wszystko's ci mi o małżeństwie prawić (9: 101)
Przytrafi się panience w pokoju,	Zerwałś mi ten kwiatuśzek róży (9: 101)
Przytrafi się panience we złocie,	I choćbyś ³ mi [: ceć co nawet dawał :] (19: 469)
Przytrafi się panience w klasztorze. (26: 236)	Uciekła mi przepióreczka w proso (24: 95)

Кратак коментар. Оно што је карактеристично за све наведене стихове с енклитикама *się, go* и *mi* – јесте чињеница да у њима једини нагласак у првом полустиху пада на 2. слог, тј. да медијална парокситонеца нигде није остварена.

1.

У метричком моделу Ј. Б. Залеског сегментација НД по обрасцу 4+6 није метричка константа. И управо ће нам одступања од тог обрасца речито указати на неке метричке приоритете овог песника-преводиоца.

У узорку од 932 стиха превода Залеског нашли смо 15 несумњивих примера латентне медијане, што износи 1,6%. То ће рећи да је сегментација стиха Залеског по образцу 4+6 – јака доминанта (остварена у нешто преко 98,3% стихова). Одступања од константе за 1,6% могла би се учинити метрички ирелевантним, међутим, латентна медијана карактеристична је само за анапестичке стихове у његовим преводима, тј. за напред споменутих 88% стихова.

Иако тако ретки, примери латентне медијане у преводима Залеског у свом највећем броју сведоче о настојању да се нагласак оствари на 3. односно 6. слогу, тј. да се стих примери схеми анапеста.

У стиховима:

Bo osolić | nam | mogą wieczерzę (ZALESKI tłum. 1947: 31)
Zaduszyny | nam | oto stawiali (35)
I carować | nam | będą pohańce! (37)

могла би се, нпр., простом инверзијом постићи или истаћи медијана после 4. слога: **Bo osolić | mogą nam wieczерzę*; **Zaduszyny | oto nam stawiali*, односно, **I carować | będą nam pohańce!* Залески се за то није одлучио, иако је то, наравно, могао, јер би тако реализовао акценат на 5. слогу, а тиме и нарушио структуру анапеста.

Ево још примера:

Ale toczy się sama przez pole (21)	Odpowiedział mu Iwo Kosanczyc (32)
Wtem obejrzał się ku mnie i mruga (25)	I podepcze mu gardziel nogami (32)
Znowu pyta się Miłosz Obylicz (32)	Przerwał mowę mu Iwo Kosanczyc (33)
Stratowali go Turki pod koźmi (18)	Co przymawia nam jejmość Milica (35)
Owóz przyślij mi klucze i haracz (28)	Siedemnaściekroć ⁴ razy raniony (14)

У целом корпусу Залеског који смо испитивали нашли смо само један стих сегментиран 3+7: „Który by | choć | list powiół ode mnie” (3). И овде би се простом инверзијом могао начинити НД с „регуларном“ медијаном (**Który list by | powiół choć ode mnie*), али тако би се опет изгубио анапестички ритам.²¹

Све ово, одвагају ли се статистичке величине, доста егзактно показује да је Залеском при превођењу српске десетерачке песме примарни циљ био да очува сегментацију 4+6 НД, али и да му што разговетније утисне свој жиг: анапестички ритам. Када би пак сегментација запретила анапесту, без двоумљења се одлучивао за анапест.

Ипак, ваља истаћи да је Залески знао вишем циљу да подреди и њега. Међу НД са трохејском тенденцијом код Залеског наћи ће се, наиме, и веома упечатљиви формулни стихови. Ево неколико примера из песме *Zaręczynu Kniazia Łazarza* (*Женидба кнеза Лазара*) – а) у другом полустиху: „braci Jugowiczów”, „Księgi Starosławne”, „czerwonego wina”; б) на

²¹ Наведени стих Залеског јесте анапест – с ванметричким акценатом на 5. слогу.

нивоу стиха: „I dziewięciu synów Jugowiczów”, „Dziatwo moja, mili Jugowicze”, „Lubej siostry braci Jugowiczów” и сл. Формуле и формулне изразе Залески је уочавао и доста често задржавао у својим преводима. Свесно им је давао првенство, жртвујући чак и своје препознатљиво обележје – анапестички ритам.

2.

Сегментацију 4+6 НД у преводима Романа Зморског анализирали смо на узорку од 7.841 стиха. Нашли смо да границу између акценатских целина испред 5. слога нема 0,36% десетераца. Од тога у 0,32% стихова на овом месту налазимо латентну медијану, док у 0,04% десетерца испред 5. слога не постоји никаква граница. Остварена силабичка сегментација 4+6 код Зморског јака је метричка доминанта (99,64%).

На корпусу његових превода косовске епике из књиге *Lazarica* од укупно 1511 стихова свега их 7 нема границу акценатских целина после 4. слога (0,46%), а у свим тим случајевима присутна је латентна медијана. То су ови стихови:

Ale słuchaj | mnie | kniaziu Lazarze! (31)⁵ Lecz nie pytaj | mnie | o zdrajcę Wuka (58)
 Odpowiada | mu | Kosańczycz Iwan (39) Nie brak w żłobie | mu | pszenicy białej (72)
 I wszystko | ich | wojsko razem z niemi (46) Na to junak | jój | Orłowicz Paweł (80)
 Odpowiedzą | jej | dwa kruki czarne (54)

Из ових примера тешко је извући закључак о некаквој метричкој стратегији Зморског, већ је пре реч о казационалним ишчашењима, каквих је код њега – у много већој мери – било на нивоу семантике. Уочавамо да се, као и сви остали преводиоци српског народног песништва на пољски, борио с епским вокативом (вид. Топић, Буњак 2006^a), али и да је као и сви они нужно наилазио на „отпор“ лексичког материјала, па се каткад спотицао и о сегментацију НД.

Ипак, макростатистичка анализа превода Зморског показује да његов метрички модел у погледу сегментације стиха благо надмашује просек пољског фолклора (98,8%) и приближава се константи српског „вуковског“ стиха.

3.

Метрички модел И. Коперњицког, веома хваљен и врло дуго сматран за еталон како ваља преводити НД српске епике, има једну наизглед потпуно неочекивану особину. Наша статистичка анализа показала је да од 1476 стихова његових превода чак 75 (или 5,1%) – нема структуру 4+6. У свим тим случајевима може се говорити о појави латентне медијане после 4. слога, а осим грађе 5+5 или 3+7, код њега први пут у пољским еквиметричним преводима срећемо и 6+4.

Навешћемо један број карактеристичних примера:

bym miotala sie jak ta jaskolka (51) ⁶	huknal rad na swoich tysiac majstrow (48)
Gdy wysluchal go car slawny Lazar (95)	a kon sam przed grodem sobie chodзи (48)
Och nieszczesciez mi, na Boga mego (73)	w koncu go na czworo rozsiekawszy (50)
lecz na Boga ci wielkiego mowie (46)	
Winem sluzы mu Bozýdar sluga (44)	Lecz, dopomoz mi tak wielki Boze! (45)
po pierścieniu ja poznałam, matko (78)	lzy pusciły mu sie po obliczu (58)
a ni liczby jej, ni konca nie znam (87)...	Pojde ja do loza, zasnac sobie (67)

Када се ови подаци укрсте с оним што је о Коперњицком изложено у претходном одељку, јасно ће бити да се овај преводилац као живе ватре бојао да изневери како трохејски ритам, тако и правило медијалне парокситонезе, те да је, чинећи уступак овим императивима, знао лако да жртвује кључно, оно што смо означили као специфичну одлику НД – његову структуру 4+6.

4.

У односу према сегментацији преводног еквивалента српског НД А. Богуславски показао је дотад највећу слободу: латентну медијану уочили смо код њега у 197 од 2688 (или 7,3%) стихова превода епских песама. Сегментација 4+6 остварена је, дакле, у 92,7% стихова. Као и Коперњицки, и он допушта структуре 5+5, 3+7, али и 6+4, при чему – спомињемо то занимљивости ради – у преводима песама косовског циклуса ниједан стих не одговара обрасцу 3+7.

И његови стихови с латентном медијаном откривају истоветне приоритете какве је имао и Коперњицки. Иако на макростатистичком плану стих има своју индивидуалну физиономију, поједини примери из превода Богуславског као да су извађени из калупа старијег претходника:

i bys̄ ostal̄ | siē | ze mną w Kruszewcu (BENEŠIĆ red. 1938: 245)
 napoila | go | czerwonym winem (248)
 Zsiadaj zaraz | mi | z konia-labędzia (247)
 nogą moją | mu | pocisnę szyję (243)
 bym ostawił | ci go | w białym dworze (244)
 oby z ręki | mu się | nie rodziło (251)

5.

Мера одступања од сегментације 4+6 у преводима Ч. Јастшембјец-Козловског на корпусу од 3948 стихова износи укупно 125 стихова или 3,2%. Појава латентне медијане уочљива је у 3,1% стихова, док у 0,1% (реч је о свега два стиха) нема никакве границе испред 5. слога. Оствареност сегментације је, дакле, 96,8%.

Кад је реч о сегментацији та 3,2% стихова укупног узорка, она је у великој већини 5+5 (у 107 од 125 стихова или 85,6%; на укупном узорку то је 2,7%), док је стихова са структуром 6+4 укупно 18 (на укупном узорку 0,45%). Занимљиво је да на корпусу превода Јастшембјец-Козловског

из 1948. само један једини стих има структуру 3+7, и то је један од она два без икаквог, ма и потенцијалног интонационог сигнала после 4. слога.

Занимљиво је погледати да ли би се вредности битно промениле ако би се корпус за статистичку обраду сузио само на косовски циклус, заступљен, као што је већ било речи, четирима песмама. Дакле, на тако суженом узорку од укупно 456 стихова одступање од грађе 4+6 запазили смо у 15 случајева, што износи 3,3%. Степен реализације обрасца 4+6 по овом критеријуму и даље је врло висок – 96,7%. Као што се можемо уверити, ред величина у односу на веродостојан макростатистички узорак остао је истоветан – разликује се за десети део процента.

У 3,3% стихова из песама косовског циклуса свуда је без изузетка детектована латентна медијана. Образац је 5+5, изузев у једном једином случају сегментације 6+4. Неколико карактеристичних примера

pokłonili | się | księciu pocześnie (JAKÓBIEC red. 1948: 27)
 nie odważył | się | iść na Kosowo (32)
 co powiada | mi | księżna Milica (27)
 a na czele | jej | Boszko Jugowicz (31)
 zaczął mówić | jej | Orłowicz Paweł (36)
 Patrzenie, tchórzem | jest | Boszko Jugowicz (31)
 Czemu zarzał | nam | siwek Damiana? (42)

увериће нас у просту чињеницу да већ споменути ригоризам Ч. Јастшембјец-Козловског, који се тиче постизања 1) медијалне парокситонезе и 2) трохејског ритма, допушта – премда у осетно мањем броју случајева него код претходника – одступање од сегментације НД по обрасцу 4+6.

Општи закључак је да развојна линија започета с Коперњицким у моделу НД Чеслава Јастшембјец-Козловског достиже врхунац, и то у удаљавању од пољског фолклорног НД у смеру његовог књишког нормирања.

6.

У преводу-преради Зигмунта Стоберског *Bitwa na Kosowym polu* из 1962. године, одакле смо, као што је већ речено, издвојили корпус од 2443 стиха, регистровали смо укупно 142 стиха која одступају од формата 4+6 (5,8%). Степен остварене сегментација НД, дакле, износи 94,2%. У свим стиховима нарушене структуре реч је о појави латентне медијане, а стихови (изузев два са структуром 6+4) сви имају грађу 5+5 с границом између речи после 4. слога. По овој макростатистичкој особини модел Стоберског близак је преводилачкој пракси А. Богуславског и Ч. Јастшембјец-Козловског.

Кад смо истакли везу овога превода с наслеђем Залеског, пре свега у погледу присуства анапестичког ритма, могло би се очекивати и то да је Стоберски, можда, преузео један број стихова из превода пољског романтичара који ни код њега немају структуру 4+6. Међутим, преводилац-приређивач није то учинио *ниједном*. Опет, велика већина његових

нерегуларних стихова као да је сегментацију подређивала анапесту – 116 од 142 (81,7%):

Wnet powiększy | się | twoja rodzina (STOBERSKI oprac. 1962: 7)
 Więc posłuchaj | mnie, | wierny mój sługo (10)
 Który zabrał | mi | moich najbliższych (48)
 I do komnat | ją | zanieś w pałacu (82)
 Na Kosowym | cię | Polu zerwano! (125) итд.

Као што се из наведених примера можемо уверити, 6. слог је свуда доследно наглашен. Дакле, кад је грешио против сегментације НД, Стоберски је то чинио на истоветан начин као и некад Залески.

С друге стране, стихова попут оних преосталих с нарушеном сегментацијом (26 од 142 или 18,3%) – код Залеског нећемо наћи ни за лек:

I podarzy | ją | staremu ojcu (STOBERSKI oprac. 1962: 10)
 Przekazuję | ci | królestwo moje (13)
 Murowali | je | dwadzieścia roków (17)
 Dzięki składam | ci | za mądre słowa (19)
 Szkoda, żeśmy | go | nie wzięli z sobą (66)

Опет, стихова сличних овима биће код других преводаца, и то као асистемске нерегуларности код Зморског, а као манир од Коперницког до Јацшембјец-Козловског.

Кад је пак реч о метричком моделу НД у преводу-преради Стоберског, једини исправан закључак био би да је то покушај – питање колико успешан – конструисања хибрида између двеју начелно супротстављених концепција: већ патинираних а привлачних решења романтичара Залеског и конструктора позитивисте Коперњицког и његових настављача.

7.

Експеримент у структурирању НД у какав се упустила Ана Камјењска у својој антологији *Perły i kamienie* (1967) нагнао је чешког слависту Карела Хоралека (1908–1992) да се зачуди промени пола десетерца – „мушког“ 4+6 у „женски“ 5+5: „Тешко је рећи којим се разлозима руководила пољска песникиња када је у преводу несиметричну сегментацију заменила симетричном...“ (HORÁLEK 1972: 231). Из те чињенице, као и из неких примера „неуобичајене“ сегментације десетосложног стиха (6+4, 3+7 и сл.) извукао је помирљив, а можда и благо подсмешљив закључак да „Камјењска настоји да се ослободи традиционалног преводачког канона. Из њених превода види се да варијативне могућности у старијим преводима још нису биле исцрпљене“ (HORÁLEK 1972: 232).

У увођењу „чудних“ формата, као што смо видели, Камјењска је већ имала за собом солидну традицију. Остаје да се види колико је ту традицију одиста и следила.

Испитивање унутрашње сегментације стиха вршили смо на комплетном корпусу несиметричног десетерца у књизи *Perły i kamienie* – на укупно 3.842 стиха и дошли до крајње занимљивих резултата. Чак 11,3% стихова нема границу између акценатских целина испред 5. слога. Од тога 6,8% стихова има границу између речи (латентна медијана), док 4,5% између 4. и 5. слога нема никакве границе. Ови подаци указују нам на дотад највећу слободу у третману силабичке сегментације стиха. Мера сегментације 4+6 у метричком моделу Камјењске је свега 88,7%!

Као последица тога укидања медијане, у преводима Камјењске наћи ће се и понешто чега нема међу толиким хиљадама стихова њених претходника. Јединствени су примери, рецимо, десетосложних стихова у којима су акценатовани само 5. и 9. слог: „A powieczierzawszy | jak przystoi” (КАМИЕЊСКА 1967: 28) или „A nie dosłużyłem się | ni konia” (75). У првome је сегментација 6+4, а у другоме – 7+3. Примери слично структурираних стихова: „Pióra buzdyganom | wyłomili” (82) или „Dzbany o kamienie | roztrzaskała” (95) карактеристични су и врло речити зато што су се простом инверзијом могли без остатка сместити у силабички оквир 4+6, не губећи при том ништа од своје трохејности: **Buzdyganom | pióra wyłomili*, односно **O kamienie | dzbany roztrzaskała*.

Међу НД у преводима песама из косовског циклуса, од 433 стиха чак 51 (или 11,8%) има атипичну сегментацију, што је за пола процента израженије од макростатистички добијене величине, те би тако на овом ограниченом узорку оствареност сегментације била 88,2%. Од 51 нерегуларно сегментираног стиха 13 их нема ни границу између речи после 4. слога, док у преосталих 38 срећемо релативно добро познате случајеве сегментације 5+5 или 3+7 с латентном медијаном.

Оних 13 углавном појединачно дистрибуираних стихова илустроваћемо низом од чак 4 застопа:

Skąd masz on | jedwabny kołpak biały?
Poznam czyj, | którego wojewody,
By się zaś | szczęściła moja droga
W czas mnie dziś | budziła stara matka (КАМИЕЊСКА 1967: 51)

Сем оваквих, недвосмислено структурираних као 3+7, наишли смо и на један још необичнији, најближи обрасцу 6+4, али без и најскривеније границе после 4. слога: „Piję | do Miłosza | Obilicza!” (КАМИЕЊСКА 1967: 51).

Много је карактеристичних примера с латентном медијаном, формата како 5+5, тако и 3+7:

A odewrą | się | u grodu wrota (КАМИЕЊСКА 1967: 38)
Czyli pora | nam | wyruszyć w drogę (46)
Aż oto | i | jedzie sam Jug Bogdan (40)
Rosłaś ty | na | mym matczyńskim łonie (55)

Наведени подаци речито сведоче о томе да је сегментација 4+6 – иако фундаментална метричка одлика НД – деградирана на ниво јаке ритмичке тенденције. Како протумачити овакав однос према медијани – али само према медијани, не нужно и према трохеју? Да ли пољску песникињу треба осуђивати због тога?

Одговор на претходна можда би требало потражити у одговору на следеће питање: да ли су у моделу Камјењске медијана и унутрашња силабичка сегментација уопште метрички релевантне? А биће да заправо и нису. Склони смо претпоставци да су демонстрирана решења Ане Камјењске можда у некој вези с једним од руских преводних еквивалената српског несиметричног десетерца – петостопним трохејем, за који питање сталне границе између акценатских целина унутар стиха нису релевантне. Изгледа, наиме, да би се чак и они симетрични десетерци из песме „*Vidowa Rawanicu*”, који су онолико зачудили К. Хоралека, онајпре могли објаснити оваквом променом метричке стратегије. Ако је оволика одступања доиста изазвао некакав силаботонски образац као пројектовани циљ – или чак само очајнички покушај ослобађања од „традиционалног преводилачког канона“ (уп. НОВАЛЕК 1972: 232) – онда је пре можда реч о некаквој постмодернистичкој транспоетизацији, неголи о егзактно мерљивом песничком преводу који би уважавао било фолклорну, било књижевну традицију властите средине.

У сваком случају, држимо да напред изложено говори у прилог оног неприкосновеног засебног места које А. Камјењска заузима међу пољским преводиоцима српског фолклора.

*

У сводном прегледу података о сегментацији НД 4+6 у преводним метричким конкретизацијама пољских преводилаца помоћи ће нам следећа квантификација (у %):

Пољски народни НД	98,8
Ј. Б. Залески	98,3
Р. Зморски	99,6
И. Коперњицки	94,9
А. Богуславски	92,7
Ч. Јастшембјец-Козловски	96,8
З. Стоберски	94,2
А. Камјењска	88,7

Табела 2.

Закључак

Користећи се статистички методом у проучавању стиха, настојали смо да код релевантних пољских преводилаца српске десетерачке народне епике уочимо индивидуалне, али и заједничке специфичности пољског размера за који се веровало или се још увек верује да је еквивалент српског народног НД. Наш материјал недвосмислено показује да – без обзира на сличне, па и истоветне представе о апстрактним метричким схемама – свака индивидуална конкретизација има свој непоновљиви код, а да се на основу веће или мање подударности тих кодова може говорити и о наследности, угледању, па и стваралачком дијалогу између преводилаца-песника.

За све представљене преводиоце српске народне песме на пољски језик, или бар за већину њих, заједничко је то да силаботонске структуре на макростатистичком плану нису метричка константа. Негде су израженије и с намером грађене („тростопни хиперкаталектички бели епски анапест“ Залеског), негде их је диктирао версификацијски узус или пак његово превазилажење, а почесто и само језичко ткиво изворника. Битно је да оне, чак и на нивоу појединачних песама, ретко када прелазе праг метричке доминанте.

Поредећи свуда ситуацију са пољским фолклорним обрасцем 4+6, настојали смо да укажемо на меру стилизације и литерарне адаптације песничких превода, односно њиховог приближавања народном метру или удаљавања од њега. При том смо изабрали кључне параметре пољског фолклорног стиха који се – због општесловенског карактера НД и генетске сродности двају језика – у највећој мери подударају са стихом изворника.

Уколико је еталон коректног песничког превода метрички адекватан или адекватно адаптиран поетски текст, онда хронолошку поступност у којој су се јављали приказани пољски преводиоци и њихови преводи, не можемо мирне душе поистоветити са узлазном „развојном“ линијом. Бар кад је о метрици реч, наш материјал не поткрепљује прогресистичке заблуде да је оно новије увек боље, те би се хронолошка линија пре подударала с линијом декаденције и маниризма.

Од свих разматраних метричких модела изворном српском размеру – захваљујући органској блискости домаћем, пољском фолклору – најприближнију адаптацију дао је Зморски. У време када је он објављивао своје преводе правило парокситонезе било је итекако обавезна версификацијска норма, па ипак – поштујући како оригинал тако и пољски фолклорни размер – он је од ње свесно одустајао, што му се и у XIX веку, али и каснијим временима погледак неправедно замерало. Могло би се, штавише, у том погледу говорити о Зморском с једне стране и о свима осталима – с друге. Да је којим случајем и смисаона еквиваленција његових превода била ма и приближно на нивоу метричке, могли бисмо говорити о конгенијалности.

На супротној страни, заточени у осами свога поетског надахнућа, остају Залески у XIX и Камјењска у XX веку, док је поступак литерарног, па и књишког нормирања стиха Коперњицког за собом повукао читаву школу верних следбеника: Богуславског, Јастшембјец-Козловског и еклектичара Стоберског.

За безмало век и по, колико обухвата хронолошки лук свеукупног нашег истраживања, пољска средина скупила је критичну масу превода српског фолклорног песништва, више него довољну за сваковрсна транслатолошка истраживања. Искрено верујемо да посао још није готов.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГЕОРГИЈЕВИЋ, Крешимир. *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности. Студија из упоредне историје словенских књижевности*. Београд: СКА, 1936.
- ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, Љубомир. „Роман Зморски у Београду.“ *Ип: Мицкјевич и Југословени*. Нови Сад: Матица српска, 1987, 163–173.
- ЈАКУБИЋ-СЕМКОВОВА, Милица. „Српска народна балада у пољским преводима доба романтизма.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 12, св. 3 (1983): 193–204.
- ЈАКУБИЋ-СЕМКОВОВА, Милица. „Теорија и пракса превода српске народне песме у пољским преводима.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 11, св. 3 (1982): 167–176.
- КОСТИЋ, Драгутин. „Два косовска циклуса.“ *Прилози проучавању народне поезије* књ. VI, св. 1 (1939): 1–18.
- МАТИЦКИ, Миодраг. *Српскохрватска граничарска епика*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1974.
- СУБОТИН, Стојан. „О присуству српскохрватског усменог песништва у Пољској.“ *Ип: Стипчевић, Никша* (ур). *Упоредна истраживања, 2: Присуство српскохрватског усменог песништва у страним културама*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1982: 55–98.
- DLUSKA, Maria. „Sylabotonizm.“ *In: Studia i rozprawy*. T. 1. Kraków: WL, 1970: 123.
- FRANCIĆ, Vilim. „Pieśni o boju na Kosowem polu – w Polsce.“ *In: Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Słowistów. Sekcja II, Historia literatury*. Warszawa: [s. n.], 1934: 35–40.
- HORÁLEK, Karel. „Jugoslávská epika v nových polských překladech.“ *In: ŠLIZIŇSKI, Jerzy* (red.). *Polsko-jugosłowiańskie stosunki literackie*. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972: 223–233.
- JAKÓBCOWNA, Milica. „Roman Zmorski jako znawca i tłumacz ludowej poezji serbskiej.“ *Acta Universitatis Wratislaviensis* t. 40. *Prace Literackie*, t. VII (1965): 61–97.
- JAKÓBIĆ, Marian. *Z daleka i z bliska*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, 185–186.
- JAKÓBIĆ-SEMROWA, Milica. „O przekładach epiki południowosłowiańskiej w Polsce w dobie romantyzmu.“ *Acta Universitatis Wratislaviensis* t. 403. *Slavica Wratislaviensis* t. XIV (1978) 65–84.
- JAKÓBIĆ-SEMROWA, Milica. *Kazimierz Brodziński i słowiańska pieśń ludowa*. Wrocław: PWN, 1975.
- JAKÓBIĆ-SEMROWA, Milica. *Słowiańska pieśń ludowa w polskich przekładach doby romantyzmu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- KOCHOL, Viktor. „Tonizmus a sylabizmus v slovanských prekladových substitúciách srbského desatera.“ *In: Drozda, Miroslav a Eugen Pauliny* (eds.). *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha: Academia, 1968: 363–372.
- KOŁODZIEJCZYK, Edmund. *Bibliografia słowianoznawstwa polskiego*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1911: 102–105.
- KOPCZYŃSKA, Zdzisława. „Średniówka.“ *In: Wiersz. Podstawowe kategorie opisu*. Cz. I. *Rytmika*. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963.

- KRZYŻANOWSKI, Julian. *Mądrej głowie dość dwie słowie*. T. I. *Trzy centurie przysłów polskich*. Warszawa: PIW, 1958: 592–594.
- LORD, Albert B. *The Singer of Tales*. – 2nd edn. MITCHELL, Stephen and Gregory Nagy (eds.). Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 2000: 30.
- MAYENOWA, Maria Renata. „Miejsce dziesięciozłoskowca w literaturze XVI w. Przyczynek do rekonstrukcji systemu.” In: *Europejskie związki literatury polskiej*. Warszawa: PWN, 1969: 95–97.
- PSZCZOŁOWSKA, Lucylla. „Czy Kochanowski był sylabotoniście?” *Pamiętnik Literacki* r. LXXXVI, z. 2 (1985): 106–107.
- TARANOVSKI, Kiril. „O ulozi cezure u srpskohrvatskom stihu.” In: HRASTE, Mate i Ljudevit Jonke, Milan Ratković (ur.). *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1963: 368.
- WINDAKIEWICZOWA, Helena. *Studia nad wierszem i zwrotką poezji polskiej ludowej*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1913: 69.
- ZDZIARSKI, Stanisław. *Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku: Studja porównawczo-literackie*. Warszawa: E. Wende, 1901: 156.
- ZMORSKI, Roman. *Narodowe pieśni serbskie: wybrane i przełożone przez Romana Zamarskiego*. T. I. – Wyd. drugie. Warszawa: Księgarnia G. Sennewalda, 1855.

ИЗВОРИ

- КАРАЦИЊ, Вук Стеф. *Српске народне пјесме: књига друга. 1845*. In: ПЕШИЊ, Радмила (прир.). *Сабрана дела Вука Караџића књ. V*. Београд: Просвета, 1988.
- BENEŠIĆ, Juliusz (red.). *Jugosłowiańska poezja ludowa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1938 (Biblioteka Jugosłowiańska, t. XI).
- JAKÓBIEC, Marian (red.). *Jugosłowiańska epika ludowa*. JASTRZĘBIEC-KOZŁOWSKI. Czesław (tłum.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1948 (BN II, nr 58).
- KAMIENSKA, Anna. *Perły i kamienie: Wybór serbsko-chorwackiej poezji ludowej*. Warszawa: PIW, 1967.
- KOLBERG, Oskar. *Dziela wszystkie: reedycja fotooffsetowa*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze etc., 1961–.
- KOPERNICKI, Izidor (tłum.). *Pieśni serbskie o Kosowskim boju*. Kraków: Księgarnia Gebethnera i Sp., 1889.
- STOBERSKI, Zygmunt (spolszczył i oprac.). *Bitwa na Kosowym polu*. Ilustrował Antoni Uniechowski. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1962.
- ZALESKI, Józef Bohdan (tłum.). *Pieśni gęslarskie serbskie. Car Łazarz czyli Bój kossowski*. Wyd. drugie. Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1947.
- ZMORSKI, Roman (tłum.). *Lazarica. Ustęp z narodowych pieśni serbskich*. Warszawa: A. Nowolecki, 1860.

БИБЛИОГРАФИЈА

радова с коауторског пројекта

„Рецепција српске народне поезије у пољској књижевности – метрички аспект“

а) засебно

ТОПИЊ, Мирослав и Петар Буњак. *Фолклор и превод: Огледи о рецепцији српског народног песничтва у пољској књижевности*. Београд: Филолошки факултет, 2007, 242.

б) чланци

ТОПИЊ, Мирослав и Петар Буњак. „Метрички и тематски контекст ’Баладе’ Чеслава Мишоша.” *Филолошки преглед* књ. XXVI, св. 1–2 (1999): 199–226.

—, —, „О метричким адаптацијама несиметричног десетерца у пољским преводима српских народних песама.” *Прилози за КЛИФ* књ. LXVII, св. 1–4 (2001): 41–61.

- , —, „Пољски преводи српских народних песама – перспективе нових истраживања.“ *Славистика* књ. VI (2002):156–164.
- , —, „Српске десетерачке песме у пољским преводима (Прилог проучавању упоредне словенске метрике).“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 30, св. 2 (2002): 209–225.
- ТОРЋ, Miroslav i Petar Bunjak. „’Sonetizacija’ folklora. (O nekim poljskim prevodima srpskih narodnih pesama).“ *Filologická Revue* (Banská Bystrica) ročník V, č. 1 (2002): 32–56.
- ТОПИЋ, Мирослав и Петар Буњак, „О српским десетерачким песмама у преводима Августа Бјеловског.“ *Славистика* књ. VII (2003 а): 213–224.
- , —, „Август Бјеловски – пољски преводац српске народне поезије.“ *Филолошки преглед* књ. XXX св. 2 (2003б): 137–163.
- , —, „Пољске метаморфозе двеју српских народних песама.“ *Зборник МС за славистику* књ. 63 (2003с): 263–286.
- , —, „Пољски преводи двеју варијаната Вишњићеве песме о Мишарском боју.“ *Славистика* књ. VIII (2004): 179–192.
- , —, „О строфици у пољским преводима српске народне лирике.“ *Стил* књ. 3 (2004): 381–399.
- , —, „Епика и етика: пољски преводи Вишњићевих устанничких песама.“ *Прилози за КЛИФ* књ. LXX, св 1–4 (2004): 69–102.
- , —, „Невоље са епским вокативом: о пољским преводима српских народних песама.“ In: *110 година полонистике у Србији. Зборник радова*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2006а: 191–213.
- , —, „Српске шаливе народне песме у преводима Ане Камјењске.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 35, св. 2 (2006б): 349–363.
- , —, „Атрибути вина у српским народним песмама.“ *Славистика* књ. XI (2007): 289–296.
- ТОПИЋ, Мирослав и Петр Буњак. „О судбама асиметричког десетисложника српске народне поезије у пољским преводима.“ In: ПРОХОРОВ, А. В. и СКУЛАЧЕВА Т. В. (ред.-сост.) *Славјански стих*. Т. VIII: *Стих, јазык, смьсл*. Москва: Јазыки славјанских култур, 2009: 322–340.
- , —, „Сравнително учење славјанског стиха. Пример српског асиметричког десетисложника (презентација пројекта ’Рецепција српске народне поезије у пољској литератури – метрички аспект’).“ In: POSPIŠIL, Ivo a Josef Šaur (eds.). *Evropské areály a metodologie (Rusko, střední Evropa, Balkán a Skandinávie)*. Brno: Masarykova univerzita, 2011: 201–214.
- ТОРЋ, Miroslav and Petar Bunjak. ‘Attributes of wine in Serbian decasyllabic folk poems.’ In: DOHNAL, Josef a Miloš Zelenka (eds.). *Dialogy o slovanských literaturách: tradice a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita, 2012: 43–49. (=Litteraria Humanitas, XVI)
- ТОПИЋ, Мирослав и Петар Буњак. „Пољски романтичарски песници као преводиоци српске народне поезије (Проблем преношења атрибута вина)“ [у штампи].

Мирослав Топич и Петар Буњак

МЕТРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СЕРБСКОЙ НАРОДНОЙ ЭПИКИ НА ПОЛЬСКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ ПОЛЬСКИХ ПЕРЕВОДОВ ПЕСЕН КОСОВСКОГО ЦИКЛА)

Резюме

Доклад посвящен вопросам перевода фольклорного наследия с одного славянского языка на другой в соответствии с актуальной поэтической нормой принимающей литературы, также как и с обязывающими в момент появления перевода версификационными предписаниями нормативной поэтики.

Авторы провели довольно широкий статистический анализ стиха, которым, в качестве метрического эквивалента сербского асимметричного десятисложника 4+6

(АД), пользовались польские переводчики сербского народного эпоса. Авторы учли наиболее характерные особенности исходного образца АД, выявили специфики польского фольклорного и литературного АД, и по узловым параметрам приступили к анализу отдельных переводов.

На примерах конкретных метрических приемов в польских переводах сербских народных песен косовского цикла, при помощи статистических подсчетов главных параметров стиха, авторы стараются построить линию развития в этой области с половины с 50-х гг. XIX до 60-х гг. XX столетия. При этом учитывались эквиметричные переводы поэтов-романтиков Ю. Б. Залеского, Р. Зморского, медика и антрополога И. Коперницкого, также как поэтов-переводчиков XX века А. Богуславского, Ч. Ястржембец-Козловского, З. Стоберского и А. Каменьской.

Авторы пришли к следующим выводам.

Для всех представленных переводчиков сербской народной поэзии на польский язык общее то, что их силлабо-тонические структуры на макростатистическом плане не являются метрической константой. В некоторых случаях они более четко выражены и строились сознательно (напр., «трехстопный гиперкатаlecticический белый эпический анапест» Залеского), в других же их навязывал узус или стремление преодолеть его, а нередко их произвольно вызывал сам языковой заряд оригинала (напр., собственные имена, географические названия и т.п.), но эти структуры на уровне отдельных текстов очень редко переступают через порог метрической доминанты.

Постоянно сравнивая индивидуальные метрические характеристики с обстановкой в польском фольклорном АД, авторы старались установить меру стилизации и литературной адаптации поэтических переводов, т.е. их отдаление от народного размера, или, наоборот, меру их приближения к нему.

Из всех рассмотренных метрических моделей АД – благодаря органическому родству с отечественным фольклором – самую приближительную польскую адаптацию оригинального сербского размера дал Зморский. Можно было бы даже говорить о Зморском с одной стороны, и всех остальных – с другой. Среди последних, в уединении своего поэтического вдохновения, остались в XIX веке Залеский и в XX – Каменьская. Прием же литературной, книжной нормировки стиха Коперницкого сплотил вокруг себя ряд верных последователей – Богуславского, Ястржембец-Козловского, также как и эклектика Стоберского.

Ключевые слова: сербский фольклор, польский фольклор, перевод, асимметрический десятистопник, косовский цикл.

Слободан Ж. Марковић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ – ПОСРЕДНИК У КЊИЖЕВНОСТИМА И КУЛТУРАМА СЛОВЕНСКИХ НАРОДА

Десанка Максимовић је преводила књижевна дела, посебно поезију са свих словенских језика, писала репортаже и путописе из словенских земаља, пријатељавала са многим словенским писцима, а њена дела превођена су на све словенске језике.

Кључне речи: поезија, препеви, словенски језици, песници, преводиоци, пријатељство, уметничка вредност.

У другој половини двадесетог века посебна пажња се посвећује упоредном проучавању књижевности. Низ научника појединаца, научних центара, универзитетских катедара широм света, посебно Европе, својим опредељењем и научним радом у том духу чине неформални компаративистички покрет, настојећи да осветле типолошку сличност дела из различитих средина и везе националних књижевности. Разматра се питање рецепције књижевних остварења и аутора у своме језику и у светској књижевности, као и везе и посредништво између стваралаца са блиским одликама у сличним и различитим језицима и књижевностима. Интересовање и компаративистичко проучавање одвијало се у свим видовима и одликама уметничког дела, сагледавање његовог присуства и места у културном животу. Посебна пажња се посвећивала рецепцији дела и писаца, како у националним тако и у међународним оквирима. Компаративна страна уметничког дела посматрана је књижевнотеоријски и књижевноисторијски, сагледавана је у рецепцији, изучавани су стваралачки процеси и заједничке одлике са другим остварењима, изворним узрочностима књижевног карактера, веза, утицаја и посредништва који су утицали на стваралачки поступак и допринели блискости или разликама. Истраживало се какви су међусобни додирни писца, језика и култура, какви су токови међусобних обавештења стваралаца, могућности личног упознавања и каква је сродност језика у упознавању и прихватању дела, писаца и култура из других средина.

Знатну улогу у подстицању и резултатима компаративног изучавања књижевности и сагледавању значаја тога приступа у раздобљу друге

половине двадесетог века имали су научни славистички састанци, скупови писаца, симпозијуми и међународни славистички конгреси. На њима се расправљало о сродности словенских језика као чиниоцу у повезивању словенских књижевности и култура, о заједничким историјским коренима који су одређивали природу и судбину људских бића и утицали на писце и чине их блиским, што има улогу у рецепцији књижевних дела и рефлектује се на односе међу ствараоцима, рецепијентима и народима. Међутим, тај моменат био је само једна компонента узрока и погодности повезивања. У том односу најзначајнију улогу имали су уметничка вредност дела, индивидуалност стваралаца као и особености и снага културних и друштвених чинилаца који могу да утичу на присуство и значај рецепције. Ипак, у повезивању књижевности и култура народа најзначајнију улогу имају снажне стваралачке личности.

Десанка Максимовић је својом поезијом, препевима и прозним записима била један од посредника у повезивању књижевности на српском језику са многим књижевностима европских народа, а посебно је имала значајну улогу у рецепцији литерарних дела, повезивању књижевности и култура свих словенских народа. Реткост је у светској књижевности да један писац својим делом *троструко повезује* књижевност и културу свога језика и народа са другим националним језицима, књижевношћу и културама као што је то она чинила. Десанка Максимовић је препевала поезију значајних песника, претежно својих савременика, словенских народа, али и са других несловенских језика у Европи. Препевала је песме непосредно са свих словенских језика, са немачког, норвешког и француског језика које је знала, а у сарадњи са преводиоцима препевала је песме песника са још тринаест језика. Међутим, за нашу тему је битно да је непосредно препевала поезију са свих словенских језика. Тај рад је трајао од 1933. до 1992. године – шест деценија.

У критичком издању **Целокупних дела** Десанке Максимовић два тома садрже њене препеве (преводе), које је сакупио и критички приредио Миодраг Сибиновић. Ту се налазе препеваци 38 бугарских песника, 34 словеначких; 41 руских, 7 украјинских, 2 белоруска, 15 чешких, 2 словачка и 11 пољских песника, са по више песама. Осим песама словенских језика препевала је и песнике других језика: 4 азербејџанска, 1 балкарски, 7 грузијских, 1 јакутски, 6 јерменских, 1 каборански, 1 балакирски, 1 казахски, 2 киргиска, 1 летонски, 1 литвански, 30 норвешких, 1 тацички, 1 туркменски, 2 узбечка и 15 француских песника. Опус препева чине 207 аутора, међу којима су препеваци са словенских језика – 133 песника, говори о огромном знању, подухвату и радном стваралачком резултату. Укупно је препевала на српски језик близу 47.000 стихова. По броју препеваних (преведених) песника и стихова са страних језика на српски Десанка Максимовић је највећи преводилац поезије на српски језик у српској књижевности.

Осим препева стихова Десанка Максимовић је често писала и белешке о ауторима, које поред биографско – библиографских података са-

држе назнаке о карактеру поезије многих песника, каткада и о битним појавама у поезији народа и песничком времену у коме се аутор јавља, па и свога личног односа према поезији и са појединим песницима који су, најчешће, пријатељски. Писала је о свом виђењу значаја препева и специфичностима и тешкоћама успешног преношења визија, о лепотама и тешкоћама дочаравања песничког израза који је условљен песничким поступком и карактером језика на коме је песма настала. Истицала је елементе о којима се морало водити рачуна и препреке које је требало савладати да би препев био што вернији оригиналу, а у духу српскога језика (МАКСИМОВИЋ 2012, 5: 338, 548).

Десанка Максимовић је претежно преводила песнике свога времена, а како је њен стваралачки век био дуг, својом пажњом је обухватила кључне ствараоце словенских језика двадесетого столећа, али и значајне писце који су им претходили. Уз то, са многим словеначким, македонским, бугарским и руским песницима била је познаник и пријатељ, а међусобно превођење било је и вид њихове песничке комуникације, што се види у зборницима, антологијама и циклусима њених препева са појединих језика (МАКСИМОВИЋ 2012, 8: 521–543; 9: 918–943).

Огроман преводилачки опус поезије Десанке Максимовић значајно је обогаћење литерарног стваралаштва на српском језику, обогаћење самог језика и показивање његове развијености и изражајне моћи. Тиме су размакнуте националне границе литерарне и духовне културе и непосредни позив српским читаоцима да се упознају са поетским светом који је остварен на другим језицима (МАКСИМОВИЋ 2012, 9: 1036–1041). То посредништво је било и зов на упознавање поезије других песника у свету, нарочито са стваралаштвом на словенским језицима, али и са словенским народима. Богатство њенога образовања и ширина људског и песничког интересовања за појаве у свету били су по општој оријентацији, израженој и у броју препева, прожети су цртом модерног славенофилства које је усмерено ка духовном стваралаштву на словенским језицима и у националним књижевностима и културама. Лепота, вредност и значај тога остварења, његова интелектуална и емотивна свестраност, оплемењени су песничким даром и упорним радом, храброшћу и доследношћу којима је Десанка Максимовић постала највећи књижевни и културни посредник између Срба и осталих словенских народа у XX веку.

Преполи поезије са словенских језика на српски језик био је само један вид посредништва Десанке Максимовић у упознавању својих сународника са словенским светом. Она је уз препеве песама писала и записе – белешке о појавама, песамама и ауторима, то је био други начин посредничког информисања своје средине са завичајем, културом и стваралаштвом словенских песника. У својој радозналости, покретљивости и књижевном ходочашћу Десанка Максимовић је путовала у све словенске земље, лично упознала многе словенске песнике свога времена, видела средине у којима су стварали и живели, пријатељевала са њима, одабирала и препевала њихове стихове. Бројна су и значајна непосредна упо-

знавања са стваралаштвом и песницима у њиховом окружењу. Са тих путовања и пријатељевања објављивала је записе, путописе и репортаже које је песнички називала „празници путовања“ и „снимци“. У разним временским раздобљима ти записи имали су у Србији посебан значај, колико као свежа обавештења о занимљивостима из словенских земаља, толико и због поверења, поштовања и љубави коју су имали према аутору и сведоку.

Разноврсност и карактер непосредног информативног посредништва Десанке Максимовић може се видети и из наслова појединих прилога: *Тетовска менада* (археолошка фигурина играчице у Македонији), *Два писма о Бугарској* (писмо бранковчанима и писмо уметницима); *Пољска се зацељује* (репортажа с пута), *Прослава словачког народа* (путопис), *Цео свет Москви у гостима* (репортажа), *Књижевно вече Андреја Вознесенског* (запис), *Двери љубави* (репортажа о Јарославском крају), *Један дан у Јасној пољани* (запис), *Сусрет са совјетским песникињама* (репортажа)... (МАКСИМОВИЋ 2012, 5: 74–227). У репортажама, путописима, беседама налазе се кратке и врло садржајне информације и често есејистички уобличене представе и портрети, попут Поезија је дивно чудо (обраћање писцима Македоније) (МАКСИМОВИЋ 2012, 5: 476 – 478), *У славу Лесје Украјинке* (МАКСИМОВИЋ 2012, 5: 482) и *Поезија Алојза Градника* (МАКСИМОВИЋ 2012, 5: 295).

Препевима поезије са словенских језика, записима о ствараоцима и историјским и културним збивањима у словенским земљама, описима предела које је видела и људи као и словенство које је упознала и свој доживљај словенских језика, духа и простора Десанка Максимовић је сучелила српски језик и национално биће, које је носила у себи, који су је испуњавали и које је својим делом обогатила. Настављајући тако Вукову традицију сусрета са светом, ослањајући се на сопствено родно тле и она је проверавала и богатила националне вредности које је носила у себи и које је оличавала, показивала њихову величину и савременост, поредила их са модерним донетима словенских култура, посебно поезије, укључивала их у њих и настојала да иду у корак с њима. Избором и препевом поезије са словенских језика Десанка Максимовић је допринела да постану српски песници Петко Славејков, Христо Ботев, нарочито Дора Габе, Јелисавета Багрјана, Блага Димитрова и други бугарски песници, Блажо Конески, Славко Јаневски и други македонски песници, Фран Левстик, Алојз Градник, нарочито Франц Прешерн, Отон Жупанчић и други словеначки песници, Максим Горки, Вера Инбер, Борис Пастернак, Агнија Барто, Сергеј Михалков, Борис Дубровин, Давид Самојлов, а нарочито Ана Ахматова, Марина Цветајева, Ана Петрових и други руски песници, Тарас Шевченко, Лесја Украјинка и други украјински песници, Белоруси Јанко Купола и Јевдокија Рос; Витјесвеј Незвал, Франтишек Халас, Милан Кундера, Вилем Завада и други чешки песници; словачки песници Штефан Жари и Милан Рафус; као и пољски песници Адам Мицкјевич, Марија Конопњицка, Јулија Тувим, Владислав Бро-

њевски, Јан Бжехова и други. У преводилаштву (препеву) као посебном стваралачком чину Десанка Максимовић је утврдила могућности свога језика, вредност своје поезије, ширину и отвореност српске књижевности и културе и, изнад свега, њихову повезаност и блискост са поезијом и културом осталих словенских народа.

Препеве је Десанка Максимовић сматрала својом стваралачком и националном мисијом.

У припреми критичког издања *Целокупних дела* Десанке Максимовић Задужбина Десанке Максимовић је објавила четири књиге студија о рецепцији њене поезије: *Рецепција дела Десанке Максимовић* (Рецепција 1998), Миодраг Сибиновић – *Између светова* (Сибиновић 1999), *Дело Десанке Максимовић у токовима српске и светске књижевности* (Дело 2000), Мирослав Топић – Петар Буњак – *Пољски мотиви и ритмови у транскрипцији Десанке Максимовић* (Топић, Буњак 2001). Такође, у *Целокупним делима* Десанке Максимовић, том 10, објављена је библиографија Д. М. Аутори у овим публикацијама посветили су посебну пажњу препевима (и преводима) стваралаштва Десанке Максимовић на језике словенских народа. Ипак, ти резултати и проучавања објављена у публикацијама изван Србије не омогућују потпун увид у присуство њеног дела на другим словенским језицима. Међутим, утврђено је да је поезија и проза Десанке Максимовић препевана и преведена на све словенске језике, односно да је интересовањем и превођењем њеног дела у словенским земљама присутна потпуна узвратност њеним односима према културама и препевима стваралаштва са језика словенских народа.

Појава Десанке Максимовић у српској књижевности запажена је врло рано и њене песме препеване су на бугарски и чешки језик одмах по објављивању збирке *Песме* 1924. године. Исте године су препеване песме из ове збирке и на немачки и француски језик. Већ 1925. у Бугарској је објављен превод циклуса песама у прози Десанке Максимовић под насловом *Песме срца* (Сибиновић 1999: 19–20). После овога појављује се препев Христа Иванова – Дерижана, а за следећих седамдесет година преведене су њене многе песме и приче на бугарски, било појединачно, у антологијама српске поезије, као циклуси или као збирке, попут *Тражим помиловање*. Према студији Нели Нешкове представљање песничке речи Десанке Максимовић на бугарском језику је колективно дело којем је дало свој прилог осамдесет преводилаца. Међу њима су имена таквих стваралаца бугарске поезије као што су Јелисавета Багрјана, Н. Ленка, Димитар Пантелејев, Калина Малина, Махда Петканова (Сибиновић 1999: 17). После 1979, када је објављена студија Н. Нешкове, наведеном кругу придружило се још седамнаест преводилаца.

Према библиографији Љ. Ђорђевића и А. Вранеш у *Целокупним делима* Десанке Максимовић, том 10, преведена су дела Десанке Максимовић у четвртој деценији XX века на словеначки, пољски и украјински језик. У антологији српских песника на чешком језику, 1929, налази се и песма Десанке Максимовић, коју је превео Ото Ф. Баблер. Од 1929. па

до краја живота 1993. године дела Десанке Максимовић су преведена на 24 језика, на колико је преведена и њена збирка *Тражим помиловање*. Изузетак је песма *Крвава бајка* која је преведена на 46 језика. Ова два дела, а и више других, преведена су и на све словенске језике.

Десанка Максимовић је 1933. године учествовала на конгресу ПЕН-а у Дубровнику и ту се упознала са многим писцима. Од те године она континуирано преводи поезију на српски језик, али се и њено стваралаштво чешће преводи на друге језике, па и на словенске изузев руског, украјинског и белоруског због односа Совјетског Савеза према Југославији у којој су руски емигранти били врло активни, а и Десанка Максимовић се удала за Сергеја Сластикова. Њено препевавање руске поезије и превођење њеног стваралаштва на руски језик постаје врло интензивно тек после Другог светског рата, посебно крајем педесетих и у шездесетим годинама. Средином XX века, у време Резолуције ИБ, неколико година долази до застоја те активности, али је интересовање за стваралаштво на српском језику и за поезију Десанке Максимовић нагло порасло крајем шездесетих година и трајало до почетка XXI века. По речима Ивана Чаруге, када су престале друштвене препреке, дошло је посредством руског језика до упознавања српске књижевности и дела Десанке Максимовић у Белорусији и Украјини као и код других народа СССР (*Дело* 2000: 86–87).

Преведена дела Десанке Максимовић на руски језик обухватају све фазе њеног песничког развоја – препеване су и објављене појединачне песме, циклуси поезије или целовите збирке. У изборима и препевима није наглашено њено словенофилско расположење, нити се у предговорима и пратећим текстовима осећа њено русофилство, које је сама истицала у изјавама поткрепљујући га и брачном заједницом са Русом Сергејем Сластиковим и својим пријатељевањем са многим значајним руским писцима. Њено дело је било прихваћено и превођено. Међу педесетак преводилаца налазе се имена најзначајнијих руских песника: Ана Ахматова, Марија Петрових, Маргарита Алигер, Бела Ахмадулина, Вера Инбер, Владимир Лугосовски, Леонид Мартинов, Борис Слуцки, Вероника Тушева, нобеловац Јосиф Бродски и други. Два дела Десанке Максимовић преведена на руски језик имала су изузетну рецепцију – песма *Крвава бајка* и поема *Тражим помиловање*. Песма *Крвава бајка* деловала је својом укупном уметничком лепотом, у којој се конкретност трагедије уздиже на ниво општости и претвара у бајку. У пријему песме значајну улогу је имала компонента инспирације историјским догађајем, подржана друштвено – антифашистичком цртом јако присутном на руском тлу и у емоцијама и свести савременика, који су произишатали из личних доживљаја сопствене непосредне прошлости. *Тражим помиловање* је било свежи поетски чин дијалогског сучељавања дужности и човекољубља. Присуство на руском језику и у многим зборницима, изборима и антологијама српске и југословенских књижевности, у шест књига препева њене поезије и у преведеном роману (са уобичајеним тиражима око 50.000

примерака, неке књиге и са поновљеним издањима), говоре да је Десанка Максимовић за живота постала и руски песник (*Дело* 2000: 102–104).

Преводи Десанке Максимовић на белоруски језик настајали су током друге половине XX века. По речима Ивана Чаруге, интересовање за њено стваралаштво дошло је преко руског језика. Први преводилац њених стихова био је песник Петрус Бровка 1957. А потом је фолклориста и песник Нил Гилевич превео *Тражим помиловање* и издао га у више издања. У представљању Десанке Максимовић на белоруском језику њима су се придружили Јанко Купала, Еда Огњецвет и Јанко Стаков (*Дело* 2000: 87–89). У наглom продору модерних литерарних струјања у белоруску књижевност дело Десанке Максимовић је својом „смиреношћу“ било прихватљиво за многе ствараоце, имало је значајног одјека и оставило трага у извесним појавама у белоруској књижевности.

Непосредно присуство Десанке Максимовић у украјинском језику и књижевности било је тек у седмој деценији двадесетог века. Њену појаву на украјинском језику Људмила Поповић приказује у склопу авангардистичких појава у седмој деценији у украјинској књижевности коју су узбуркали млади писци. Љ. Поповић наводи речи Р. Лубкивског: „...модернисти авангардисти пренеражавали су својом екстравагантношћу, а ето Десанка... чини се продужетком матерње традиције – везе са завичајем, поетизација сеоског живота, похвала 'младости и животу' (паралела са Антоничем) и много других“ (*Дело* 2000: 56–75). Украјински писци налазе у поезији Десанке Максимовић блискост са својим песничким мотивима и поетским светом што их подстиче да преводе њену поезију. Њене песме преводили су Д. Павличенко (*Срце*), З. Хочарук (*Тајна*), Р. Лубкивски и други којима су уметничке представе у песмама Десанке Максимовић биле блиске и који су Десанку Максимовић осећали „својом“.

Превод поезије Десанке Максимовић на чешки језик појавио се у трећој деценији XX века када и њена збирка *Песме*. Ото Ф. Баблер унео ју је у своју антологију српских песникања и писао о њој. У следећој деценији Ана Урбанова преводи њену прозу на чешки, а Војтех Мјерки преводи причу на словачки језик. То је доба када се развијају културне везе између Чехословачке и Југославије и када се интензивно разгранаво радна сарадња између научника слависта две земље и ствара пријатељство између писаца. У том духовном зближавању своје значајно место имају обострани књижевни преводи, међу којима су бројни препевы и прозни преводи стваралаштва Десанке Максимовић на чешки и словачки језик. Други светски рат и каснији поремећени међудржавни односи у „источном блоку“ због Резолуције ИБ, донели су прекид и стагнацију у томе успону културне и књижевне сарадње. Она се обнавља тек средином шесте деценије, када у књижевном животу значајно место има Десанка Максимовић, коју преводе на чешки и словачки језик и која посећује Чехословачку и сама или у сарадњи са другим писцима преводи и препевава поезију са чешког и словачког језика.

Однос Десанке Максимовић према литерарном стваралаштву трећег – западнословенског језика био је нешто специфичнији. Преводи њеног дела на пољски језик до Другог светског рата нису били бројни. Међутим, њено интересовање за пољску културу и књижевност било је врло интензивно, нарочито на крају четврте деценије XX века када Пољска бива угрожена нападом Немачке на њу и окупацијом. Инспирирана судбином пољског народа написала је више песама, а одједи стваралаштва пољских писаца се налазе у њеној поезији. О томе су писали Мирослав Топић и Петар Буњак у својој монографији *Пољски мотиви и ритмови у транскрипцији Десанке Максимовић*. Интересовање за Десанку Максимовић бива појачано у шестој и седмој деценији XX века и траје и на почетку XXI века. На славистичким катедрама пољских универзитета Десанка Максимовић има истакнуто место међу писцима јужнословенских књижевности, а њену поезију препевавали су значајни пољски песници, међу којима и добитница Нобелове награде песникиња Вислава Шимборска. У есејистичким текстовима о лику Десанке Максимовић истиче се лепота и значај њених записа о боравку у Пољској.

Однос према стваралаштву и личности Десанке Максимовић код јужних Словена, посебно код Словенаца и Македонаца, има своје специфичности због заједничког живота и прожимања националних култура и књижевности у време међуратне и поратне Југославије. То је и посебна тема. Треба рећи да је она била књижевно и физички (због своје изразите покретљивости и књижевног ходољубља) у свим југословенским културним центрима. Бројне препеве и преводе на словеначки и македонски језик њене поезије у осамдесет година заједничког културног и књижевног живота, дали су словеначки и македонски писци свих генерација. У националним срединама сви су је сматрали „нашом Десанком“ и тако се односили према њој и њеном стваралаштву.

Стваралаштво и личност Десанке Максимовић – њена поезија, препеви, преводи, проза и непосредни – лични односи симбиоза су њеног људског бића и српског језика у коме је изражена њена уметничка визија, која уз националну има и значајну словенску црту, којом је оплемењивала свет. У своме стваралаштву и поезији одабраних песама словенских писаца које је препевавала она је осећала и истицала људски, национални и словенски идентитет, спајала је многе делове словенских простора у једну животну и уметничку реалност у којој се оличавају, до стапања, блиска људска осећања и мисли било на ком словенском језику исказана. Отуда литерарно стваралаштво Десанке Максимовић, њени препеви са свих словенских језика и њени записи о појавама и људима из словенских земаља, препеви и преводи на српски језик, као и преводи њених дела на словенске језике, чине њено својеврсно мисионарство у посредништву упознавања и повезивања језика и књижевности, култура и људи словенских народа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дело Десанке Максимовић у токовима српске и светске књижевности*. Београд, 2000.
 МАКСИМОВИЋ, Десанка. Целокупна дела. Т. 1–10. Београд, 2012.
Рецепција дела Десанке Максимовић. Београд, 1998.
 Сибиновић, Миодраг. *Између светова*. Београд, 1999.
 Топић, Мирослав и Петар Буњак. *Польски митови и ритмови у транскрипцији Десанке Максимовић*. Београд, 2001.

Слободан Ж. Марковић

ДЕСАНКА МАКСИМОВИЧ – ПОСРЕДНИК МЕЖДУ ЛИТЕРАТУРАМИ
 И КУЛТУРАМИ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Резюме

Десанка Максимович – выдающийся переводчик поэзии со славянских языков на сербский. Она создавала путевые заметки, делала репортажи из путешествий по славянским странам, пребывания в них и встреч с ними. Также ее поэзия и проза переведены на все славянские языки – не только отдельные стихотворения и рассказы, но и целые сборники и романы. У нее были личные связи, она состояла в дружбе и сотрудничала со значительными поэтами всех славянских стран.

Ключевые слова: поэзия, переводы, славянские языки, поэты, переводчики, дружба, художественная ценность.

Бојан Јовић

Институт за књижевност и уметност, Београд*
alias@bvcom.net

ШАРЛО И СЛОВЕНИ: ЧАРЛИ ЧАПЛИН У ПОЕТИКАМА СЛОВЕНСКИХ АВАНГАРДИСТА ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

У раду се даје упоредна анализа ширења и главних особености најважнијих поетичких „читања“ филмске персоне (Скитница Чарли / Шарло) и филмова Чарлија Чаплина у словенском културном простору између два светска рата, као и њиховог присуства у авангардним књигама, збиркама радова и часописима.

Кратак преглед чаплинизма у огледима и програмским текстовима у словенској уметности и култури показује двоструку тенденцију – са једне стране Чаплиново стваралаштво се тумачи као израз нове авангардне уметности и креативних тенденција (Чаплин „футуриста“ и „конструктивиста“), са друге као продужетак народне традиције (хумористичке) уметничке праксе и карневализоване књижевности, описан у бахтиновским терминима.

Представљају се специјални бројеви часописа Кинофон и Кино-фот, као и мала збирка огледа Шкловског Чаплин (1923), чешког „Револуционарног зборника Девјетсил“ и „Живот II“, у којима су објављени разни текстови о Чаплину и пригодне илустрације. Такође се расправља о значају поетичке тематизације уметности Чаплина у креативном размишљању и пракси пољског „Скамандера“ и руских конструктивиста.

Посебно је наглашена улога српских и југословенских авангардних кругова, пре свих аутора и сарадника окупљених око Зенита и Кинофона, у популаризацији и ширењу Чаплиновог стваралаштва у српској и југословенској култури и обликовању европског чаплинизма. Истакнута су одступања у ставовима према Чаплину у српском надреализму у односу на опште надреалистичко виђење у другој половини двадесетих година.

Кључне речи: Чарли Чаплин, словенски културни простор, авангарда, српско-хрватска, чешка, пољска и руска књижевност, Б. Токин, И. Еренбург, К. Тајге, А. Ваг, Кинофон, Кино-Фот.

Иако добијају могућност да се у својим срединама са Чаплиновим (оригиналним) филмовима упознају тек неколико година касније у односу на запад Европе, авангардисти из словенских земаља, захваљујући чињеници да за време и након I светског рата бораве у најважнијим центрима уметничке активности, Паризу и Берлину, ипак имају значајну

* Рад је настао у склопу активности пројекта „Српска књижевност у европском културном простору“ ON178008, Института за књижевност и уметност у Београду, који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

улогу у образовању једне од темељних авангардних опсесија – међународног чаплинизма. Управо као непосредни резултат иностраних искустава али и као плод постепеног самосвојног тумачења изворних Чаплинових остварења, занимање за англо-америчког комичара у трећој деценији прошлог века добија све већи замах у словенском културном и националном простору. За ову прилику, из бројних и разноврсних облика међуратне опчињености Чаплином код Словена, издвојиће се најзанимљивији моменти поетичког сагледавања Чаплинове филмске уметности и његове личности.

Епицентри чаплинизма код Словена

Париз

Походећи париске биоскопе попут бројних других авангардиста, један српски и један руски стваралац – Бошко Токин и Иља Еренбург – налазе се међу првим и најватренијим популаризаторима Чаплиновог дела и његовог значаја за естетику нове уметности. Управо зенитиста Токин, писац, филмски критичар и теоретичар, добија важну улогу у развијању чаплинизма, најпре 1919. године откривајући будућем творцу књижевне *чаплинијаде*, немачко-француском писцу Ивану Голу, нови уметнички медиј – филм, и његове најзначајније представнике, Чаплина пре свих.¹ Токинова сопствена опчињеност Чаплином добиће са своје стране израз у великом броју прилога кроз године сарадње са различитим ревијама, часописима и листовима; међу њима је и први број пуристичко-конструктивистичког гласила *Леспри Нуво* (*L' Esprit Nouveau*) 1920. године, где Токин истиче генијалност англоамеричког синеасте као сценаристе, режисера и глумца. Чаплин се ту описује као најцеловитији уметник филма, који преузима и развија кинематографске могућности усмеравајући их ка друштвеној критици, психологији, емоцији и поезији; наведени аспекти представљају се визуелним средствима, у низу и покрету, уз помоћ светла и природе, омогућавајући да филм постане „Над-Уметност“ (ТОКИН 1920: 89).

Са друге стране, новинар, публициста и писац Иља Еренбург открива Чаплина у друштву мексичког уметника Дијега Ривере, преобликујући своја искуства у дневничка сећања: „Једнога сам дана у малом биоскопу са Дијегом Ривером видео мени непознатог глумца. Он је разбијао посуђе и мазао бојом елегантне даме. Грохотом смо се смејали заједно са другима, али када смо напустили салу, ја сам рекао Дијегу да ме је

¹ Тај подухват Токин описује у првом броју *Зенита*, у тексту посвећеном Голу: „Sa Golom se desilo ono što i sa mnogima. Nije voleo kinematograf i čudio se mome oduševljenju. Kad je pri kraju 1919. došao u Pariz odvedoh ga da vidi Čaplina, Ferbanksa i još druge. I zavoleo je kinematograf i danas peva 'Chapliniade'“ (ТОКИН 1922: 8).

страх: мали смешни човек у полуцилиндру показује апсурдност живота. Дијего је одговорио: 'Да, то је трагичар...' Рекли смо Пикасу да обавезно погледа филм Шарлоа – тако су звали никоме познатог Чарли Чаплина“ (ЭРЕНБУРГ 2005: 31).

Уз Токина и Гола, Еренбурга и Риверу, важан утицај извршиће и трећи пар авангардиста који одлази у биоскоп да гледа све популарнијег комичара, Гијом Аполинер и Фернан Леже, будући да ће *Чаплинијада*, изворно сачињена од Головог текста и Лежеових илустрација, значајно утицати на изразе чаплинизма у словенским земљама.

Париз тако постаје истински епицентар настанка европског, тиме и словенског чаплинизма. У јулу 1922, током скоро месец дана дугог боравка у Паризу, чешки писци Карел Тајге и Јарослав Сајферт састају се са Голом, што доводи до појачане рецепције у Чешкој. Уз прве манифестне текстове групе *Девјетсил* (*Devětsil*) посвећене филму, превод одломака Головог дела уз илустрације Лежеа за *Чаплинијаду*, заједно са Чаплиновим сликама и одломцима из де Тореевог „Шарлоа“, појавиће се у алманасима *Девјетсила*, *Револуционарни зборник*, те *Живот II*, *Зборник нове лепоте* (1922). У другој публикацији, *Живот II*, дају се преводи одломака Еренбургове књиге посвећене конструктивизму, као што се и најављује превод *Чаплинијада* у целости у будућој серији књига *Девјетсила* (WITKOVSKY 2004: 7), до чега, међутим, није дошло. Голова *Die Chapliniade*, у преводу Калиста и са цртежима Отакара Мрквичке, ипак ће се појавити у *Сршатецу*, 1922. године (B. L. J. D. TZR – С 1787).

Берлин

Поред Париза, Берлин је други центар за ширење чаплинизма код Словена. Пионир² на том пољу, Иља Еренбург, објављује књигу *Ипак се окреће* (*А все-таки она вертится*), где Чаплин уз Пикаса и друге уметнике слови за симбол најновијих уметничких стремљења. Издата у стотинак примерака, књига представља један од првих обимних текстова у којима се промовише авангарда и даје преглед најважнијих (конструктивистичких) авангардних тенденција, између осталих и Мицићевог *Зенита*.³

У поглављу посвећеном филму насловљеном „Срећно дете“ („Счастливого дитя“) Еренбург покушава да одреди суштину нове уметности из

² Један од најранијих руских увида у Чаплинову уметност везује се за критичко запажање сценаристе Олге Михајловне Блажевич, написано 1916. године: „Чаплин није комички глумац. То је само клоун, само онај који прима шамаре“, а треба напоменути да их прима на урнебесан начин, изазивајући салве смеха код америчке публике. Код нас у Русији Чаплин не може имати такав успех: он је исувише груб, примитиван и недовољно елегантан. Такви комичари као што су Макс Линдер, Паташон, Андре Дид, много су нам ближи и јаснији“ (Јангиров 1997).

³ У броју *Зенита* 11, Год. II, фебруар 1922. године, стр. 2. појавиће се превод уводног текста из Еренбургове књиге.

интермедијалне перспективе. Један од највећих кинематографских стваралаца управо је Чаплин, будући да са њим филм добија самостални уметнички статус. Еренбург јасно сврстава комичара међу авангардисте најсавременијих стремљења, означавајући га као „футуристу“ и „конструктора“, глумца са тачно прорачунатим кретњама (ЭРЕНБУРГ 1922: 127). Као и филмски медијум, и сам Чаплин оличава савременост, још више захваљујући чињеници да се по правилу налази на „модерним“ местима, нпр. тамо где се одвија саобраћај или се одиграва масовна забава. Према уверењу Еренбурга (1922: 127), историчари ће написати да су „кинематограф створили Едисон и Чаплин“.⁴

Још ће један значајан руски љубитељ Чаплинове уметности, Виктор Шкловски, објавити у Немачкој два рада већег обима посвећена филму, у којима се на битан начин дотиче Чаплина. У предавању „Књижевност и кинематограф“, одржаном 1922⁵ и објављеном годину дана касније, Шкловски износи тезу да суштину филма чини ослањање на акцију због њених ефеката – широки гестови, подигнуте обрве, плач – заједно са оштрим, истрзаним покретима које је канонизовао Чаплин.

У темељу Чаплинове уметности стоји исто начело одступања/отклона од уобичајеног као и у књижевности – Шкловски сматра да у својим филмовима Чаплин игра увек исту улогу, стварајући у публици утисак напетости између сталног лика и позадине која се непрестано мења, и та се напетост објашњава као пример приповедног онеобичавања. При томе, Чаплин је увек отуђени аутсајдер, кроз чију тачку гледишта публика тумачи приказано друштво.

Шкловски се позива на Чаплина и у својим разматрањима сложених односа између филма и књижевности, наводећи управо чаплинизам као пример за „нову стилизацију“ код аутора који саветују позајмице од филма. Сви „суви“ Чаплинови покрети са заустављањем на крају сваког периода кретања, са већ уходаним традиционалним поступцима – Чаплин хода, Чаплин се смеши итд., карактеристични су за филм и рођени су на траци, као *былина* у речи. Према Шкловском, уводити чаплинизам у књижевност значи изнова правити „сладолед од јоргована“ (Шкловски 1987: 618), другим речима, на вештачки начин покушавати да се есенција једне области пренесе тамо где јој није природно место, што не доводи до жељеног естетичког резултата.

Поред тога што је објавио наведени спис, Шкловски ће у Берлину уредити и малу књигу чланака о Чаплину, која представља како један од

⁴ Довођење комичара у везу са чувеним проналазачем постаје опште место – исте године, у размишљањима Александра Родченка (1923: 5–6) Чаплину и Едисону придружиће се и трећи члан, Лењин. Чаплин учествује у образовању новог, многострукога човека будућности. По Родченку, уз Лењина, мајстора комунизма, и Едисона, мајстора технологије, стоји и Чарли Чаплин, конструктивистички мајстор детаља, који својим полуцилиндром и штапом изражава све што је нужно и потребно.

⁵ У Дому уметности су у дискусији учешће узели и Владимир Мајаковски, Андреј Бели, Борис Левидов и Евгениј Чириков (Јангиров *Летопись*: 29).

првих зборника огледа посвећених Чаплину у Европи, тако и један од најранијих совјетских покушаја систематске анализе филма. Шкловски у предговору зборника наводи да је изворно имао намеру да напише књигу о Чаплину, како би дао поређење његовог схватања комедије са теоријама Аристотела и Бергсона, али су га спречили недостатак времена као и недовољно техничко знање о филму. У ономе што је, пак, написао, прилогу „Шарло полицајац“, Шкловски доводи Чаплина и његову трупу у непосредну везу са разним културно-уметничким традицијама, најпре са италијанском комедијом и оним уметничким поетикама које настоје да остваре циклизацију на темељу сталних ликова – маски (луткарско позориште, представе са лудима); такође, Чаплинови поступци у филму *Шарло полицајац* разматрају се из перспективе народне комике (сукоб дива и маленог јунака). Када је реч о самој Чаплиновој комичкој вештини, Шкловски је сада унеколико критичан према њој истичући да су његова средства (специфичан ход и кретње) замарајући, то јест једнолични (Шкловский 1923б: 37–53).

У још једном прилогу из зборника, насловљеном „Чаплин, лажни гроф“, Пјотр Богатирјов даје анализу Чаплинове филмске технике из перспективе приповедне народне књижевности, као и уметности пантомиме. Основни Чаплинов поступак у грађењу радње према Богатирјовљем мишљењу јесте одлагање, преузето из ризнице светске литературе – народних бајки. Као и народни јунак, и Чарли се суочава са све већим препрекама, да би, када се учини да више не може да их превазиђе, сасвим неочекивано успео и победио. Богатирјов указује на то да су неки Чаплинови поступци непосредно преузети из репертоара циркуских клонова, истичући да уметник на вешт начин употребљава поступке старих мајстора речи и гестова. При томе, са становишта мотивације радње, Чаплинови најновији филмови далеко су организованији него његови рани радови (Шкловский 1923а: 81–94).

Национални чаплинизми

Српска авангарда

У поетичко-теоријским промишљањима Чаплина у југословенском културном простору између два светска рата, својим специфичним приступима издвајају се неколики припадници српске авангарде, окупљени око *Зенита* односно око београдског круга стваралаца. Право првенства у том смислу припада Бошку Токину, који ће у бројним чланцима у *Зениту*, *Прогресу*, *Мисли* итд. посвећеним Чаплину, означити комичара као *конструктивног генија који мисли кинематографски*, општечовечанског генија комике и потпуног уметника – аутора, редитеља и глумца (Токин 1920: 89). Осим у структурним поетичко-естетичким терминима, Токин сагледава Чаплина и из ширег идејно / идеолошког угла. Чаплин изражава

идеје, пре свега о проналажењу и поправљању човека, а идеје изражене на биоскопском платну саме су по себи интернационалне. Управо помоћу кинематографије, непрестаним покретом откривајући човека, природу, и живот, Чаплин – у приватном животу близак комунистичким идејама – може и настоји да зближи људе у братство.

Са друге стране, Чаплин се појављује и у Токиновим размишљањима о култури Европе и Америке као и у најширим разматрањима (духовног) односа Запад – Исток. Уз Поа и Витмена, Токин сврстава Чаплина у ред нових духовних покретача, америчких индивидуалаца који чине део новог Запада, не више европског – који пропада, већ америчког – који ствара, представљајући на тај начин заметак новог, делатног човека Европе. Како је, по Токиновом мишљењу, култура увек дело појединаца, Чаплин иде далеко у истраживању човека и „унутрашње Америке“, износећи оно што је било скривено у дубинама и невидљиво. Чаплинова открића, међутим, не остају појединачна, већ захваљујући истинској дубини и генијалности добијају универзално, општељудско и космичко значење (Токин 1920: 113).

За разлику од Токина, који у својим тумачењима Чаплина готово и да не посвећује пажњу уобичајеним визуелним Шарловим атрибутима (изглед, кретање), већ се задржава у оквирима особитог схватања филма као средства космичког, револуционарног друштвеног и естетичког преображаја човечанства и стварања, други важни популаризатор кинематографије код нас, зенитиста и дадаиста Бранко Ве Пољански, у својим радовима у филмској ревији *Кинофон*⁶ разматра и конвенционалне црте мале скитнице, дајући им, међутим, шири структурни значај и лични печат. Уобичајени опис Шарлоа (са ципелама као корњаче, шеширом, „хармоника-хлачама“) на почетку текста Пољанског „Развеселивач милијуна“ мења суштину захваљујући његовом располагању „чаробним штапићем“, који комичном лику обезбеђује посебне моћи што чине да све око њега постане зачарано, весело и дира гледаоце право у душу (Пољански 1922: 2–3).

Шарло се код Пољанског приказује кроз низове супротстављених представа и појмова – најпре се контрастирају ратна страдања и разарања које су осетиле стотине хиљада у Француској, Србији и Белгији, на једној страни, и смех милиона у Њујорку, Лондону, Паризу, Мадриду, Прагу, на другој. Даље, будући да је Шарло добродушан, отмено гротескан, воле га и гомиле и високо културни људи. На крају, Чаплин не значи исто европској и америчкој публици – Шарлове хармоника-панталоне значе већу светињу за Американца него поповска мантија за руског

⁶ Филмска ревија *Кинофон* доноси највећи број текстова, илустрација, фотографија и цртежа на тему Чаплина глумца и Шарлоа. Први број у 1922. години на насловној страни садржи мале вињете Шарлоа као полицајца, објављене и у зборницима Девјетсила, и објављује текст Пољанског, док је на насловној страници следећег броја слика Чаплина без шминке.

сељака – један „Charlot-филм“ се сматра за врсту причести после дана напорног посла (Пољански 1922: 2). Слично Токину, и Пољански заступа мишљење да је Чаплин икона и идол савремене Америке, урезан у њену историју и њена легенда.

Када је реч о погледима на чаплинизам једног од најистакнутијих авангардних српских стваралаца, Растка Петровића, у њима се могу запазити уобичајене теме у разматрању личности и стваралаштва Чаплина, његовог значаја као писца и глумца у сопственим комадима и поређења са великим драмским писцима кроз историју. Петровић, међутим, иде и знатно даље, приступајући Чаплину на начин који у многеме заузима посебно место у оквирима српске и европске авангарде, будући да, можда и највише од свих авангардних стваралаца, прожима доживљај комичара и своја експлицитнопоетичка размишљања. Тако се Чаплинов филмски лик употребљава као један од илустративних примера за Петровићеву теорију херојства, уметничког дела као нарочитог света, за виталистички поглед на стварност и стваралаштво (посебно за проблем односа стваралача према сопственом делу) и неочекивани уплив живота у позориште (Петровић 1929: 412–417). Са друге стране, пошавши од аутопоетичких ставова о напоредности материјалног и духовног света, изражених у низу огледа из 1930. године, Петровић даје и неколика оригинална запажања о самом Чаплину, пре свега када самерава Шарлоа и животињски свет односно разматра двојну природу лика Малог скитнице, анђеоску и птичју. Такође, излаже и унеколико романтизовано виђење Шарловог односа према женама, које више одговара ублаженом ставу у познијим Чаплиновим остварењима него комичаревом опусу у целини (Петровић 1929: 415–417).

За разилку од досадашњих позитивних виђења, ставови надреалисте Ђорђа Јовановића објављени у надреалистичкој ревији *Надреализам данас и овде* (1931) изражавају незадовољство пре свега лиризмом, естетизмом и сентиментализмом у уметности и у ставовима савременика, и као најистакнутије негативне примере ове појаве истичу управо Чарлија Чаплина и Растка Петровића, „једног човекољубивог витеза и једног толико исто човекољубиво разнеженог путујућег дипломату“. На примеру Чаплиновог филма *Светлости велеграда* и Петровићеве књиге *Људи говоре*, радова који „најизразитије побуђују наш бес или само наше гађење“, Јовановић наглашава да ово двоје „расплаканих самилосника“, представљају „армије оних са нежном и узбурканом душом“ — бедни естетизам, сентиментално схваћену социјалност, или, на крају крајева, само чисто лицемерје (Јовановић 1931: 13).

Јовановић критикује Чаплинова путовања, ордење, доручке, ручкове, игранке, оцењујући да друштвене активности такве врсте заувек дисквалификују глумца, свдећи га на ништа више од кловна; из истог разлога, сматра и да надреалистички манифест *Hands off Love* из 1927. године, писан у одбрану Чаплина, губи сваки значај. Слично је и са Петровићем (који је за Јовановића „шампион медвеђих услуга надреализму“)

након изјаве у *Путевима* 1923. године. Злоупотребљени у пропагирању тзв. човечности / самилости, насупротив идеји или типу конкретног делатног човека, оба уметника представљају „измет“ праве несентименталне уметности, коме је истинска улога да буде увеселитељ стандардизованог америчког човекољупца и чланова свих могућих европских хуманих друштава.

При томе Јовановић не спори да је Чаплин тренутни врхунац свега што је дао филм, али га истовремено види и као „бедног плачисунђера“ који би у својим путовањима требало да обавезно посети Ватикан, и да поред улоге Хамлета игра ролу „Назарећанина“. Јовановић свој напад окончава понављањем исказа да „цео инфамни комплекс чаплинизма“ сматра за „merde en plein air“ – чисто срање (Јовановић 1931: 13).

Руска авангарда

Чаплиновом лику и делу у руском културном кругу од раних су дана уз зборнике посвећени и посебни бројеви часописа. У јесен 1922. објављено је специјално издање московског конструктивичког часописа *Кино-Фот*, са есејима Александра Родченка, Николаја Форегера, Лева Кулешова и Алексеја Гана о Чаплину; оно такође садржи и низ цртежа Варваре Степанове који, уз приметан утицај Лежеа, приказују Чаплина на шематизовани геометријски начин, карактеристичан за конструктивистичке слике и илустрације тога времена.

Када је реч о виђењима аутора, Чаплин се, узмеђу осталог, описује као „вођа светске авангарде“ (Родченко), учитељ, научник, теоретичар (Кулешов). Доживљај Чаплина из перспективе „механизације“ уметности, у овом случају театра, среће се пре свега у чланку руског уметника Николаја Форегера, оснивача московске Позоришне радионице („Маст-фор“), насловљеном „Шарлотенбургери и Чаплинизам“, чији каламбурски наслов, на трагу Лежеове визуелне интерпретације Голове *Чаплинијаде*, садржи Чаплинов француски надимак, са једне стране спојен са именом руске четврти у Берлину, а са друге, са подругљивом класном ознаком. Форегер је међу првима схватио значај Чаплинових филмова за ново, „механизовано“ позориште, и Чаплинова економија гестова и прецизних кореографских покрета, захваљујући томе што његово тело ради као потпуни механизам, усвојена је као узор за дружину (ФОРЕГЕР 1922: 3; BERGHAUS 2000: 87–88).

Форегер анализира и аспекте Чаплинове светске популарности. „Аутентични чаплинисти“ представљају Чаплинове ученике и следбенике, и образују армију имитатора, против које се он непрестано бори. Форегер наводи анегдоту из *Пари-соара* о аудицији за Чаплинове имитаторе на којој сâм Чаплин није прошао. Док француски новинар изводи закључак да је Чаплин непоновљив, да „затира“ подражаваоце, Форегер у духу сопствених поетичких погледа тумачи причу на другачији начин,

везујући је за својства Чаплинових уметничких поступака. Глума Чаплина, према Форегеру, није позирање пред екраном већ садејство двају механизма: механизма филмске камере и механизма филмскога глумца. Знаменити чаплиновски бег и одскок на једној ноzi јављају се као пример таквог заједничког рада сниматеља и глумца. Форегер објашњава Чаплинов неуспех на такмичењу имитатора тиме што су они показивали резултат деловања Чаплина на екрану, а он, у грубим цртама, пред камером. Начело комичарева школе тако би требало да буде: „ЧАПЛИН КАНОНИЗУЈЕ НОВЕ ПОСТУПКЕ, ОН ЈЕ АКАДЕМИК“ (ФОРЕГЕР 1922: 4). Чаплин даје формуле, школа их развија и популаризује. Форегер закључује да су потребни Чаплинови филмови, тај најочигледнији курс „чаплинизма“, нужно их је извући из малих филмотека и направити низ „Чаплин-сеанси“ – школа нових глумаца филма и позоришта.

Нарочиту механику Чаплиновог кретања, као и њен едукативни потенцијал, наглашава доцније и Всеволод Мејерхољд, руски режисер, глумац, теоретичар и педагог, један од најзначајнијих реформатора позоришта XX века, који се у својим размишљањима у позоришној уметности, почев од половине треће деценије, више пута освртао на Чаплиново стваралаштво. Када је реч о техници кретања, Мејерхољд сматра да је Чаплин био мајстор онога што се назива „биомеханика“ – његови „следови поза“, нарочити статични облик глуме, замрзавање услед покрета, одговара сврховитој радњи (МЕЈЕРХОЉД 1978: 212–234). Од Чаплина се мора учити како да се тело сврховито постави у простору, као што би се могло научити од гимнастичара или ковача.

У каснијим разматрањима, у позној фази европског и руског занимања за Шарлоа, Мејерхољд у тексту „Чаплин и Чаплинизам“ анализира суштину Чаплиновог глумачког поступка и опадање његове популарности услед промене у перцепцији изазване преовлађивањем звучног филма, дотичући се одређених националних аспеката Шарлоа. Мејерхољд наглашава чињеницу да се Шарло, када је проговорио, од општеприхваћеног комичара одједном показао као неко стран и неразумљив, неприхватљив за руског сељака, као „Енглеz“ (МЕЈЕРХОЉД 1968: 167).

Потом, Мејерхољду Чаплин служи и као смерница за могућа филмска достигнућа социјалистичког реализма. Одговор на питање шта је одлика социјалистичког реализма на екрану, које су вештине и радње потребне да би се он створио тражи у паралели са Чаплиновим стваралаштвом. Чаплин пре свега ствара као песник, потом он ствара са друштвеним осећајем, који је код њега непрестано присутан. Чаплин је увек на страни потлачених. Песник се показује у њему зато што се у сваком тренутку смеха и ужаса и сажалења у његовим филмовима препознаје апотеоза реалистичке уметности. Тако би се социјалистички реализам могао постићи лирским квалитетом – истраживањем свих могућих средстава лепоте заједно са атрибутима реализма (МЕЈЕРХОЉД 1978: 233).

Са друге стране, у позном тексту о Чаплину „Charlie the Kid“ (1937–1945), Сергеј Ејзенштејн разматра Чаплиново схватање живота које до-

води до јединствене концепције хумора. Чаплинов јунак одликује се пре свега дечијим виђењем света, које одлучује о избору и обради тема комедија и по правилу доводи до комике ситуације у којој се инфантилни приступ животу сукобљава са његовим сурово зрелим одговором. Ејзенштејн налази да је карактер јунака Чаплинових комедија одређен управо том „свирепом аморалношћу дечјег схватања света“, која се истиче изнад свих осталих обележја детињства. Чаплиновске ситуације су „исто оно чиме се деца заносе у бајкама где су мучења, убијања, страхо-те и ужаси неизбежни додаци“ (Лазив 2009: 47).

Чешка авангарда

Када је реч о чешкој авангарди, један од чланова Девјетсила, Карел Тајге, спада међу најактивније поклонице Чаплинове уметности, не само у чешком културном кругу. Настojeћи да одреди корене комичареве популарности, он налази Чаплинове претходнике међу чувеним клоновима лондонских и париских циркуса: савремени филм се може највише поносити „оним што га повезује са циркусом – својим клоновима, међу којима је толико песника, а највећи је Чаплин“ (ТАЈГЕ 1977: 123). Истичући врхунску вештину и организованост наизглед импровизоване клоновске представе, Тајге наглашава разлику између (меланхоличне) личности извођача и његовог наступа, анегдотом о депресивном клоуну који од необавештеног психијатра добија савет да оде у циркус и погледа сопствену клоновску представу која изазива добро расположење и смех код свих. При томе, Тајге наводи и одломак из превода Голове *Чаплинијаде*, у коме се јунак Шарло вајка да, иако је у стању да тера у смех села, он сам јесте тужан и усамљен (ТЕЈГЕ 1971: 583).

На другом пак месту, разматрајући особине савремене популарне уметности, Тајге гледа на чаплиновску естетику („гротескну чаплинијаду“) као на део естетичког хоризонта очекивања најшире – пролетерске – публике, која у фантастичној, авантуристичкој и егзотичној радњи тражи забаву, испуњење жеље за пуним животом. У различитим уметничким формама, које по Тајгеовом мишљењу не кваре омладину већ је васпитавају, издваја се филм, који представља једину уметност за пролетаријат са неизмерним друштвеним значајем. Најважнију фигуру тако схваћене филмске уметности чини управо Чаплин.⁷

Разматрају утемељења Чаплинове уметности у нарочитом односу према стварима и у преобликовању начела реалности придружиће се нешто касније и Карел Чапек, настојећи да 1925. године поближе одреди суштину глумчевог комичног поступка. Чапек сматра да Чаплин, у духу

⁷ Ово дивљење према великом комичару добија и конкретне облике – видећи у Чаплину уметника блиског својим настојањима, чешки авангардисти га 1925. године, уз Дагласа Фербанкса, проглашавају почасним чланом Девјетсила (МАСНАРАЌКОВА 2009: 84).

англосаксонског хумора, из темеља изокреће нормални поредак ствари (ЋАРЕК 1985: 491–494). Уколико се ефекат смешнога у свакодневном животу јавља услед брзих и неочекиваних догађаја, који нарушавају уобичајени стварносни ток (изненадни удар ветра скида шешир са главе пролазника и носи га под трамвај), Чаплин поступа супротно: атмосферски догађај за њега сам по себи није смешан, већ представља ембрион који комичар развија у хумор, на начин који је методичан као демонстрација универзитетског професора; темељан као научни есеј, тачан и документаран као физички експеримент. Налет ветра који односи шешир јесте подстицај да се сазна шта се дешава са шеширом и човеком коме је одлетео шешир, омогућавајући Чаплину да са невероватном тачношћу проналазача открије психичко и физичко богатство овог догађаја, његову логичну прогресију и њене судбинске могућности. Чаплин стога открива скривене квалитете свакодневних ствари, искоришћавајући их у сопствене комичарске сврхе као да доследно спроводи експеримент.

Пољска авангарда

Иако је и пољска авангарда активно присутна у Паризу током I светског рата, а пољски уметници у домовини добро обавештени о најновијим збивањима у француској престоници, у Пољској ће занимање за филмске теме и ликове као и култ филмских звезда значајно порасти тек након 1922. кроз успостављање директних контаката са западним студијима и дистрибутерима. Огромна гледаност страних филмова доводи и до раста популарности Чаплина око 1924. године, као последица приказивања његових релативно каснијих филмова: *Малишан* (1921, приказан у Пољској 1924), *Златна грозница* (1925), *Циркус* (1927), *Светла велеграда* (1932). Могућности филма као новог изражајног медија, са Чаплином као једним од симбола кинематографије, почињу да надахњују нове групе у Пољској: песнике Скаандера, футуристе, конструктивисте, до те мере да се развија мит о Чаплиновом пољском пореклу – пољски авангардни писац Тадеуш Пејпер тако повезује Чаплина са истоименим местом у близини Варшаве Чаплин (изворно Чаплино – Czaplin / Czaplino) (STROŻEK 2011: 167–168).

У другом контексту, у тексту футуристе Александра Вата „Бозел, Чаплин, Демпси, Едисон и г-ђица Мими“, објављеном у часопису пољских футуриста *Алманах нове уметности*, Чаплин ће се као икона модерности наћи на месту популарне забаве – на „дансingu“. Ват као пет најважнијих представника модерног доба, у коме највећу демократску вредност не представља религија нити класни дух већ новац, издваја Бозела, аустријског банкара који је до богатства дошао шпекулацијама после Првог светског рата; Цека Демпсија – најпознатијег спортисту и светског шампиона у боксу; Едисона, славног проналазача епохе; госпо-

ђицу Мими – чувену француску проститутку; и Чаплина – прву звезду филма (Wat 1924a: 19).

Поред тога, етички аспекти Шарловог деловања у свету установљавају својеврсну поетику аморалности: Шарло представља „криво огледало Европе“, према виђењу Вата који у публикацији *Авангарда*, објављеној заједно са Анатолом Стерном и Бруном Јасјенским у 1924, тврди и да је Чаплин „борба са законом, доследна, и апсолутна. Чаплин игнорише закон, зар не видите, то је савршени анархиста“ (Wat 1924b: 2).

Закључак

У кратком прегледу најважнијих поетичких читања Чарлија Чаплина и његове уметности код Словена показује се да су словенски авангардисти тумачили Чаплина у широком спектру тема у коме се издваја неколико основних значењских кругова. Пре свега, у Русији се Чаплин доживљава као творац новог, механизованог начина глуме који представља и теоријску и практичну основу за конкретна настојања уметника да створе нов театарски израз. Потом, Мали скитница се код Срба, Чеха и Пољака сагледава у широком идејном односно идеолошком контексту, као реметилац увреженог (грађанског) поретка или као основа за модел новог пролетерско-социјалистичко-човечанског преображаја друштва. Такође, словенски авангардни ствараоци корене чаплиновске уметности виде у духу и терминима карневализоване уметности озбиљно-смешних жанрова – у традицији циркуса и кабареа, народних прича и бајки, или пак инфантилно-дечијег погледа на свет. На крају, постоје и сасвим посебна читања Чаплина, као што су то погледи српских аутора, који стављају комичара у особену функцију сопствених поетика.

Са друге стране, код стваралаца блиских надреалистичкој поетици, критике упућене Чаплину темеље се на одустајању од аморалне не-сименталности усмерене против буржуаских вредности и појачавању патетичне емоционалности у његовим позним остварењима, или, у другом виђењима, замера се због преласка на звучни филм који, парадоксално, увођењем говора умањује комуникативну способност Чаплиновог лика и филмских остварења. Чаплинова се уметност, коначно, управо захваљујући уоченом поетизму и осећајности, види и као могући узор за истинску уметност социјалистичког реализма.

На крају, нужно је истаћи да поетичка читања Чаплина у словенској авангарди чине тек део укупног доживљаја великог комичара код авангардиста из словенских земаља, која још укључују и активно тематизовање и формализовање чаплиновске поетике, естетике и идеологије, у доброј мери на темељу изнесених виђења. О томе, међутим остаје да се пише неком другом приликом.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ЛАЗИЋ, Радослав (ур.). *Чаплин*. Естетика визуелне комике. Београд–Ниш: НКЦ–Фото футура, 2009.
- МЕЙЕРХОЛД, Всеволод. „Реконструкција театра (1929–1930 гг.)“ В: *Статьи письма речи беседы, часть вторая. 1917–1939*. Москва: Искусство, 1968.
- МЕЙЕРХОЛД, Всеволод. „Чаплин и чаплинизм.“ В: *Мейерхольд и кино*. Москва: Искусство, 1978: 212–234.
- ПЕТРОВИЋ, Растко. „Позориште, позориште! Чаплин.“ *Српски књижевни гласник* бр. 6, 16.VII 1929: 417.
- РОДЧЕНКО, Александр. „Шарло.“ *Кино-фот* бр. 3 (1923): 5–6.
- ТАЈЕ, Карел. „Естетика филма и кинематографије.“ У: *Вашар уметности*. Београд: Младост, 1977.
- ФОРЕГГЕР, Николай. „Шарлоттенбургери и Чаплинизм.“ *Кино-фот* № 3(1922): 2–4.
- ЦИВЬЯН, Юрий. „О Чаплине в русском авангарде и о законах случайного в искусстве.“ *Новое литературное обозрение* № 5 (2006): 99–142.
- ЦИВЬЯН, Юрий. *На подступах к карпалитике. Движение и жест в литературе, искусстве и кино*. Москва: Новое литературное обозрение, 2010.
- Чаплин: сборник статей*. Берлин: Издательство журнала „Кино“, 1923.
- ШКЛОВСКИЙ, Виктор. *Литература и кинематограф*. Берлин: Рус. универс. изд-во, 1923а.
- ШКЛОВСКИЙ, Виктор. „Чаплин-полицеский.“ В: *Чаплин: сборник статей*. Берлин: Издательство журнала „Кино“, 1923б: 37–53.
- ШКЛОВСКИ, Виктор. „Књижевност и филм.“ *Књижевност* књ. 84, св. 4, 5 (1987): 613–618, 787–795.
- ЭРЕНБУРГ, Илья. *А все-таки она вертится*. Берлин: Геликон, 1922.
- ЭРЕНБУРГ, Илья. *Люди, годы, жизнь*. В 3-х томах. Том 1. Москва: Текст, 2005.
- ЯНГИРОВ, Рашит. „Чаплин в России Третий сын в народной сказке об униженных и оскорбленных.“ *Синема. Независимая газета* 10. 09. 1997, <http://viperson.ru/data/prensa/15/nz100997/nz79a046.txt>; http://www.irdz.m/bio/Caplm_v_rossii_tretii.html.
- ЯНГИРОВ, Рашит (сост.). *Летопись русского кинематографа за рубежом* (pdf) http://www.bfrz.ru/data/cinematograf_jangirov/letopis.pdf
- B.L.J.D. TZR – C 1787 Bibliothèque Jacques Doucet, Paris: Yvan Goll à Zdenek Kalista, lettre, Paris, 25 Décembre 1921, envoyée à Prague.
- BERGHAUS, Günter (ed.). *International futurism in arts and literature*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2000.
- ČAPEK, Karel. „Chaplin čili o realismu.“ *O umění a kultuře II*. Československý spisovatel. Spisy. Sv. 18. Praha, 1985: 491–494. www.mlp.cz/karelcapek.
- HELLER, Leonid. „Cinéma, cinématisme et ciné-littérature en Russie.“ *Cinemas: revue d'études cinématographiques / Cinemas: Journal of Film Studies* vol. 11, а 2–3 (2001): 167–196.
- MACHARÁČKOVÁ, Marcela. „Z dějin Brněnského devětsilu.“ W: CIPRIAN, Pavel (red.). *Sborník Forum Brunense. Sborník prací Muzea města Brna*. Brno: Společnost přátel Muzea Města Brna, 2009: 79–98.
- POLJANSKI, Branko V. „Razveseljivač milijuna.“ *Kinofon* бр. 2, 1 januar 1922: 2–3.
- STROZEK, Przemysław. „Charlie Chaplin – ikona awangardy.“ *Dialog* № 9 (2011): 160–175.
- TEIGE, Karel. „O humoru, klaunech a dadaistech.“ *Avantgarda znama a neznama*. T. Rudé právo. Sv. 1. Od proletárského umění k poetismu. 1919–1924. Praha: Svoboda, 1971.
- TOKIN, Boško. „U. S. A. = Poe, Whitman, Chaplin. Posvećeno S. Vorkapiću, koji je otišao u Ameriku da slika Šarloa.“ *Progres* god. 1, br. 128 (1920): 2–4. U: TEŠIĆ, Gojko (ur.) *Avantgardni pisci kao kritičari*. Novi Sad–Beograd: Matica srpska – Institut za književnost i umetnost, 1994.
- TOKINE, Boško. „L'Esthétique du cinema.“ *L'Esprit Nouveau* №. 1 (October 1920): 84–89.
- TOKIN, Boško. „Evropski Pesnik Ivan Goll.“ *Zenit* год. 1, бр. 1(1922): 8.
- WAT, Aleksander. „Bosel, Chaplin, Dempsey, Edison i M-elle Mimi.“ *Almanach Nowej Sztuki* nr. 1 (1924a): 19.

- WAT, Aleksander. „Charlie Chaplin.“ W: JASIENSKI, Bruno i Anatol Stern (red.) *Awangarda*. Dwutygodnik ilustrowany lewicy literackiej. Nr. 1. Warszawa: Druk. Lwowska, 1924b: 2.
- WITKOVSKY, Matthew. „Surrealism in the Plural: Guillaume Apollinaire, Ivan Goll and Devětsil in the 1920s.“ *Papers of Surrealism* № 2 (2004): 1–14.

Bojan Jović

CHARLOT AND THE SLAVS: CHARLIE CHAPLIN IN SLAVIC LITERATURE
AND ART BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary

This paper presents comparative analysis of dissemination and of main features of relevant poetico-theoretical “readings” of Charlie Chaplin’s film persona (the Tramp Charlie / Charlot) and his movies in the Slavic cultural space between the two World Wars, its presence in the avant-garde books, collection of works and journals.

A brief overview of chaplinism in essays and programmatic texts in Slavic art and culture shows a double tendency – on one hand Chaplin’s art is interpreted as an expression of a new modern art and creative tendencies (Chaplin “futurist”, “constructivist”) and the other as an extension of folk traditions (humorous) art practice and of carnevalized literature, described in Bachtin’s terms.

Special issues of journals *Kinofon* and *Kino-fot* are presented, as well as small collection of essays of Shklovsky *Chaplin* (1923), Czech “revolutionary collection Devětsil” and “Life II” which publish various text and illustrations of Chaplin. Particularly emphasized is the role of the Serbian and Yugoslav avant-garde circles, and the authors and contributors gathered around *Zenit* and *Kinofon* in popularization and spreading of Chaplin in Serbian and Yugoslav culture and the shaping of European chaplinism. Variations in attitudes toward Chaplin in Serbian surrealism to the general surrealist attitude in the second half of the twenties is stressed.

Importance of poetical thematization of Chaplin’s Art in creative thinking and practice of the Czech “Devětsil”, Polish “Skamander” and Russian Constructivists is discussed.

Key-words: Charlie Chaplin, Slavic cultural space, avant-garde, Serbo-Croatian, Czech, Polish and Russian literature, B. Tokin, I. Ehrenburg, K. Teige, A. Wat, *Kinofon*, *Kino-Fot*.

Гордана Јовановић

НЕКЕ ЈЕЗИЧКЕ ОДЛИКЕ НОВОЗАВЕТНИХ АПОКРИФА СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ (НА ГРАЂИ ПРОТОЈЕВАНЂЕЉА ЈАКОВЉЕВОГ)

Апокрифни новозаветни списи српске редакције представљају значајан корпус средњовековног српског писаног наслеђа. Захваљујући истакнутом српском научнику Стојану Новаковићу, који у *Starinama JAZU* објављује *Протојеванђеље Јаковљево* а онда и *Апокрифне приче о Богородици*, већ од друге половине XIX века апокрифна материја је позната српској науци. Апокрифима су се бавили историчари књижевности, делимично теолози (ако изузмемо краће или дуже језичке напомене у каталозима рукописа), али лингвисти се нису детаљније интересовали за апокрифе српске редакције. Циљ овога рада јесте да на основу три апокрифа српске редакције (од XV до XVII века) који садрже *Протојеванђеље Јаковљево* укаже на неке њихове језичке одлике које могу бити важне за историју српског језика.

Кључне речи: апокрифи, *Протојеванђеље Јаковљево*, апокрифне приче о Богородици.

Са примањем хришћанства стара паганска митологија бива све више маргинализована и нова хришћанска вера ствара свој митолошки систем захваљујући коме ствара се нека врста „двоверства“, мада хришћанство током времена преузима водећу улогу. Народна имагинација, са друге стране, има потребу да на свој начин допуни оно што изричито није било речено у Светом писму и у званичном учењу Цркве, а будило је радозналост и привлачило обичног човека без теолошког знања и образовања. То је била подлога да се појави апокрифна прича која је представљала занимљив поглед на свет и у себи је сједињавала „одјеке домаће поетске старине и нове материјале из црквеног учења и хришћанске поезије“ (Пыпин 1911: 411).

У српском народу, који показује изразиту наклоност према епској поезији, јављају се, у оквиру „неисторијских“ епских песама, и песме „никле под утицајем хришћанске, легендарне апокрифне књижевности... оне као и њихови прототипови у многоме представљају християнизовани продужетак много старијих религијских система“ (Милошевић Ђорђевић 1971: 25).¹

¹ На пример, стихована легенда о борби Св. Ђорђа са аждајом јавља се у једном глагољском рукопису писаном скоро чистим народним језиком и потиче из XVI века, док ће се у народној легенди, захваљујући апокрифима, сачувати и прича о мучењу Св. Ђорђа (Милошевић Ђорђевић 1971: 134).

Ово је, свакако, тема која заслужује посебну обраду. У овоме раду, међутим, покушаћу да дам само неке језичке и језичко-стилске карактеристике три апокрифа српске редакције (*Протојеванђеље Јаковљево*) који су познати и у других словенских народа. Позабавићу се, колико је то потребно, и основним текстолошким карактеристикама, јер ова три српска апокрифа припадају различитим текстолошко-језичким верзијама.²

Истакнути српски научник Стојан Новаковић објављује у *Starinama JAZU Протојеванђеље Јаковљево*³ које ће бити окосница овога рада. Према Ст. Новаковићу, потиче из XV в. и рукопис је пронашао у манастиру Шишатовцу 1877 г. (у даљем тексту: Јак.). На корицама је назив књиге „панегирик“, односно животи и похвална слова светаца (Јак. 61). Аутор истиче да је рукопис писан лепим полууставом. Поделу на главе давао је према Тишendorфу (Јак. 62); интерпункцију је давао према обичају свога времена; уместо слова ω, ω̄, ϛ, ц, давао је о, от, оу, шт; уместо широког ε у иницијалном положају давао је увек κ. Приликом цитирања Јак. ће бити на првом месту, а после њега остала два апокрифа. Наводи су према Новаковићевом издању, односно у том ортографском лику и према правопису из Новаковићевог времена. Ако се покаже да је из језичких разлога потребно посебно навести и примере из Николца 53 (у даљем тексту: Ник.) и из Панагирика грешнога Дмитра (у даљем тексту: Дим.) то ће бити учињено.

Протојеванђеље Јаковљево подељено је на XXV глава и носи наслов: повѣсть ѡкова архієпископа єроусалимскаго на рождѣство прѣславныѣ владычнцѣ наше богородице и приснодѣвкы маріє. благословн отъє.

Од I-VIII главе говори се о родитељима Богородичиним, Јоакиму и Ани, о Анином зачећу и Маријином рођењу; у следећим главама говори се о Маријином одласку у храм Господњи, затим у Јосифов дом, о анђе-

² Важан је податак да су се на „различитим јужним и источним словенским наречјима“ сачувала само три апокрифна јеванђеља и то: *Протојеванђеље Јаковљево*, *Томино* и *Никодимово* (Сперанский 1895: 19). Истиче се такође да *Протојеванђеље Јаковљево* представља и у грчком оригиналу једну исту редакцију (Сперанский 1895: 19).

³ *Апокрифно протојеванђеље Јаковљево*. Приобћо у сједници филологичко-историчкога разреда југославенске академије зnanosti i umjetnosti dne 27 оџујка 1877 Дописујући члан Стојан Novaković. *Starine*. Књига X. У Загребу 1878, стр.61–71. У овом истом броју *Starina* С. Новаковић је објавио *Afroditiјana Persijanca priča o rodjenju Hristovu*. У претходном, IX броју *Starina* С. Новаковић штампао је *Priče i tumačenja o rodjenju Hristovu*. Такође у *Starinama JAZU*, XVIII, С. Новаковић објављује *Апокрифске приче о Богородициној смрти и још неке sitnice апокрифске о Богородици*. Овај изузетан научник штампа у овом истом, XVIII броју и „Апокрифски зборник нашега вијека“, односно XIX и изриче значајне речи: „Има појава често из најновијега времена, и штампом, најмодернијим sredstvom публикације, на свијет пуштених, који по садржини и духу идеја својих припадају културном станју четрнаестог вијека.“ (стр. 165). Наводим само ове библиографске позиције које се тичу новозаветних апокрифа како бих показала колико је С. Новаковић учинио за познавање овог важног сегмента српске средњовековне писмености. Рукописи су навођени хронолошки, према времену у коме су настали. У издању Просвете, у оквиру едиције „Стара српска књижевност у 24 књиге“, појавила се књига под насловом *Апокрифи новозаветни*. Књига двадесет трећа, II том. Приредио и на савремени језик превео Томислав Јовановић, Просвета, СКЗ, Београд, 2005.

лу Господњем који јој се јавља и доноси јој вест: „не вон се, мариѐ, обрѣте во благодать прѣдъ самѣмъ владыкою, и зятнешн слово его“ (Јак. 65–66). Наставља се, даље, прича о Августовој наредби да попише житеље у Витлејему и о Јосифовој одлуци да са Маријом побегне, јер је био у страху како да је представи – ко му је она? Успут се Марија порађа у пећини, а појављује се и бабица Јеврејка коју Јосиф налази и коју обавештава да му је то вереница а не жена, али да „зачетѐ нмать отъ доуха святаго“ (Јак. 68–69). Бабица је поверовала, али Саломија, коју је срела и обавестила је о догађају, посумњала је рекавши да док не види неће поверовати и рука јој се, због неверства њенога, осушила. Уз њене усрдне молитве јавио јој се анђеоло рекавши јој да руком дотакне младенца Христа и да ће јој рука бити исцељена, што се и догодило. Следе речи пристиглих мудраца са Истока који желе да виде тек рођеног цара јудејског: „где ксть рожден се царь юуденскыи видѣхомъ во зкѣздохъ его на вѣстоцѣ“ (Јак. 69). Следи Иродова наредба о убиству све деце млађе од две године; Марија крије Исуса у воловским јаслама, а и Јелисавета, мајка Јована Претече, такође је чула да Јована траже; у великој бризи да сакрије Јована обратила се планини са усрдном молбом да се раствори и да прими и сакрије њу и дете, што се и догодило. Ирод је наредио да се пронађе Јованов отац Захарија и да каже где се крије његов син, што овај, наравно, одбија. Бива убијен испред жртвеника, у храму, ожаљен од свих људи. Последња, XXV глава, јесу речи самога апостола Јакова у којој говори како се крио у време Иродове владавине све „дондѣже прѣста гнѣвъ въ иерусалимѣ“ (Јак. 71).

Други рукопис јесте *Никољца 53*; датиран је на прву четвртину XVI в. (Мошин 1961: 699). Текстолошки састав *Никољца 53* у односу на Новаковићево Протојеванђеље Јаковљево је следећи: од стр. 1а-4б⁴ налази се апокрифна прича о рођењу Господа Исуса Христа. Текст одговара Новаковићевом тексту од XX главе, само без почетка – почиње са: „ѿ мене ѿпадаѣтъ. поклоншии колѣне поидан се боу глюшн...“ и до краја XX главе: „дондѣже вьнидѣтъ (приндѣтъ – Јак. 69) отрокъ въ иерлмѣ“. Наставља се XXI главом: „н се ѿосифъ оуготови се нзнти ѿ соудѣ...“ и завршава се: „не вьннти въ юудею. нъ ннемъ поутии възвратише се“. Глава XXII: „тогда оубѣдѣвъ иродъ тако пороуганъ бѣ...“ и завршава се: „аглаъ бо гнѣ бѣ съ нима хранѣ ја“. Глава XXIII почиње са: „иродъ же искашѣ юанна...“ и завршава се: „н не вѣдѣхоу снѣбе ислѣти како збниень бѣ захарѣ“. Глава XXIV почиње са: „н въ таѣ лобызанѣа ндоше н не обрѣте нхъ по обычаю блѣвенниѣ захарно“ а завршава се: „дондѣже виднть хл гниа въ патнѣ; XXV глава завршава се речима: „азъ же иакѡвъ напнсабин сказанне се... иако томоу поѣбаѣтъ. вьсака слава н чѣтъ въ вѣки вѣкѡмъ адннѣ адннѣ адннѣ“.

Од стр. 20а–28а налази се апокрифна прича о рођењу пресвете Богородице. На стр. 21б почиње I глава *Протојеванђеља Јаковљевог* (Јак. 62). После почетка: вѣ ѿакидъ вѣтъ зѣло (Јак. 62, Ник. 21б) у Ник. је текст другачији и гласи: живѣ въ оправаннѣхъ н въ заповѣдѣхъ гниѣхъ прѣно на знаменѣ

⁴ Рукопис је оштећен, без почетка и краја.

ѣтно хранниѣ неплодство⁵ сvezанъ; даље – Јоаким и Ана одлазе у цркву да принесу дарове Господу; архијереји их не примају говорећи Јоакиму: понеже сѣмѣ несин вскрѣснаѣ въ іѣрлн и изгнаше и изъ цѣркве. После овога следи Јоакимов ламент због Анине неплодности: еда на ню паде грѣхъ прѣдѣда аама (Ник. 22б); следе речи анђела који Јоакиму доноси вест да је Бог услышио њихову молитву и: се бо жена твоа анна зачѣти нмать; даље анђео објашњава Божије поступање према Јоакиму и Ани. Све је то у I глави. У глави II и III јавља се Ана: соуци въ двоѣмъ сѣтованин и въ соуѣбѣ плаканин (Ник. 23а). У свом великом болу силази у врт (не спомиње се Саломи као код Јак.), седа испод ловоровог дрвета на коме је птичије гнездо (Ник. 23б, Јак. 63). Следи мање-више текст сличан са Јак., али, ипак, другачије уобличен – Анино нарицање над сопственом судбином: оуви нмѣ оуви нмѣ комоу зпоѣхн се азъ. – пореди се са птицама небеским, са водама, са рибама. У глави IV јавља се анђео који јој вели: анно. анно. не ридан. ни плачн. зслнша бѣ мѣтвѣ твою... не тако въдовнца. ни тако безчѣдѣна боуѣшн. нь боудешн цѣти въсемъ блѣвениемъ и родншн радостъ вѣчноую (у Јак. 63 текст је сажетији и другачије гласи: анна, анна! оуслыша господь молнтвы твоѣ, зачнeshи бо и родншн, и припоѣсть се сѣмѣ твоѣ по всенъ вселенѣн). У оба текста Ана се завећује да ће дете, било мушко или женско, принети Господу на дар. И у једном и у другом тексту анђео о томе извештава Јоакима (Јак. 63, Ник. 25б). У Ник. следи даље похвално слово (по свој прилици Јована Златоустог) у коме се прославља Богородичино рођење и завршава се молитвом Богородици да се заузме за људски род: тн бо еси бесподошнниѣ помошѣ. и ты еси пристанище (27б). Овим се текст у Ник. завршава.

Рукопис *Николаѣц 53* садржи, поред других списа, и похвална слова, нпр. од стр. 4б–6а налази се *Јована архиепископа Златоустог Слово похвално на рождество пречисте Владичице наше Богородице и Приснодјеве Марије*; од стр. 6а–11а налази се *Светог Јована Златоустог похвала светој Богородици, на јутрењу, после Христовог рождества, што ће рећи на целованије*.

Трећи рукопис познат је под насловом *Панагирик грешнога Дмитра*, Рс 59, и датиран је на 1614–1625. годину (*Опис* 1986: 135)⁵. Он спада у исту текстолошку верзију са Новаковићевим *Протојеванђељем Јаковљевим*. Разлике су минималне и односе се на а) појединачне речи, б) понекад на другачији граматички облик, в) или на понешто измењен ред речи у реченици.⁶ Наводим по неколико примера:

⁵ На л. 508 налазе се једва приметно, златним словима исписан запис: писа грѣшнн дмитръ. На крају књиге налази се други запис који омогућава тачну датацију. Пише, наиме, да је књига рађена „по наредби преосвештеног архиепископа кир Пајсија“, а кир Пајсије је носио ову титулу (архиепископа, односно патријарха) од 1614 до 1647 г. и то је период у коме је овај рукопис био написан (*Опис* 1986: 135).

⁶ Ова два рукописа слажу се и у односу на грчки текст (који је понекад у несагласности са словенским). О овоме в. у напоменама код С. Новаковића као и у студији М. Сперанског (Подаци у Списку коришћене литературе). М. Сперански је, наравно, знао да је Новаковић у *Radovima JAZU* књ. X објавио *Протојеванђеље Јаковљево*.

а) оуднлнтъ лнце (Дим. 116) – оудмытъ лнце (Як. 63); вл^аксо (Дим. 116) – светын (Як. 63); колънь (Дим. 12а) – племени (Як. 64); пештн (Як. 69 – пещтеры (Дим. 15а) итд.

б) сѣтворн (Дим. 14а) – сѣтворнл еси (Як. 67); н възсаци еи (Дим. 14б) – н възсаци юю (Як. 68); на потоку рѣкы (Дим. 14б) – на потоку рѣкы (Як. 68) итд.

в) не възврати се възпетъ отроковнца (Дим. 12б) – не възврати се отроковнца възпетъ (Як. 64); испытати възхотѣ (Дим. 15а) – възхотѣ испытати (Як. 69); родн се царь (Дим. 15б) царь родн се (Як. 69) итд.

У глави XIX само једанпут јавља се реченица које нема код Новаковића; наиме, после н вьннде въ врьтопъ (Як. 69) код Дим. (15а) уметнута је следећа реченица: н вѣ облакъ свѣтль осѣнае врьтопъ. Далеје је као и код Новаковића. Догађаји се, дакле, излажу врло јасно, убедљиво, уз честе поетске примесе (Пипин 1911: 435).

Наводим мањи одломак из *Протојеванђеља Јаковљевог* (гл. XX, Як. 69) и исти такав одломак из *Никольца 53* (1а–1б) како бих указала на његову другачију текстолошку верзију у односу на протојеванђеље:

- н се аггелъ господнь прѣдста юн, глаголеѣ саломн, саломн, оуслыша владыка молениѣ твоѣ, косни се роукою своєю отротѣте, н понеси его, н боудеть ти радость н спасениѣ. саломн же пристоупльши къ отротѣти, н прикоснувши се къ нелоду, нсцѣлѣ н рече: благословенъ богъ, се бо родн се царь израилевъ съ. н нзыде саломн отъ пештн оправдана,

- н абыне принстоуплѣ аггѣлъ гнъ глѣ саломын саломн услнша гѣ млѣиеныѣ твоѣ. приннеси роукоу твою къ отротѣтин. н нсцѣлеюши саломла н поклонн се емоу глѣюши снце. ты црѣ родни се въ нбрѣлн. н поноснвши его абые нсцѣле н нзндѣ нзы врьтопа шправлана.

Кад је о језику реч пажња ће бити усмерена на неке уочљиве и карактеристичне а) правописне и фонетско-фонолошке појаве; б) морфолошке појаве и в) језичко-стилске карактеристике које би могле упућивати на народни говор.

Правописне и фонетско-фонолошке одлике

Ї десетерично

- Јавља се у именима и речима грчког порекла: юакѣмъ (више пута у оба рукописа: Як. 63; Дим. 116), царѣа (Як. 64; Дим. 12а, више пута), захарѣа (Як. 65; Дим. 12б), авѣроноу, авѣронѣ (Як. 65; Дим. 13а), архѣреомъ (Як. 64; Дим. 12а); међутим, у оба рукописа јавља се и н осмерично: юснфоу, юснфѣ (Як. 65; Дим. 13а), самоуна (Як. 65; Дим. 13а);

- Обележава редуковано [н] у духу ресавског правописа: велѣмъ (Як. 63, Дим. 116), поношенѣ (Як. 64, Дим. 12а) велѣ (Як. 64, Дим. 12а), людѣ (Як. 64, Дим. 12б), прѣрѣканѣ (Як. 65, Дим. 13а), съвлюденѣ (Як. 65, Дим. 13а), сѣа

(Јак. 66, Дим. 13б), авіє (Јак. 67, Дим. 14а), зачетіє (Јак. 68, Дим. 15а), зрѣніє (Јак. 69, Дим. 15а), матерію (Јак. 70, Дим. 15а), третіє (Јак. 70, Дим. 15б), алїнь (Јак. 71, Дим. 16а), поред алннь (Јак. 64, Дим. 12б).

Примери из Никољца 53: знаменіє (Ник. 2а), лобызаніа (Ник. 3б), цѣлованіє (Ник. 3б), знаменіє (Ник. 21б), възвращеніє (Ник. 22б), ѡвръженіє (Ник. 23а), али и: ѡбновленіє (Ник. 22б) ѡпоущеніє (Ник. 23а). У Ник. је і без тачака изнад.

Десетерично і у функцији обележавања тзв. редукованог [н] јавља се од последње четвртине XIV века.

Диграм њн

Овај диграм обележава тзв. дуго [н] у складу са ресавским правописом (али понекад је то и писарски манир): .м. дьнн (Јак. 62, Дим. 11а) .м. ноштн (Јак. 62, Дим. 11а), прїндоста (Јак. 63, Дим. 11б); прїнде (Јак. 63, Дим. 11б), прїндетъ (Јак. 63, Дим. 11б); прїндоу (Јак. 65, Дим. 13а), прїндн (Јак. 65, Дим. 13а), прїндетъ (Јак. 66, Јак. 13б), гаврїналь (Јак. 66, Дим. 13б), прїндоше (Јак. 69, Дим. 15б), прїндохомь (Јак. 69, Дим. 15б), людїн (Јак. 70, Дим. 16а).

Примери из Никољца 53: принстоупль (Ник. 1а), приємшн (Ник. 1а), родн се (Ник. 1а), оуготовн се (Ник. 1б), юудѣнскн (Ник. 1б), дн (Ник. 2а), въ іѣрлн (Ник. 2а) ѡтрочетн (Ник. 2а), нзбнтеъ въсе (Ник. 2б), прн дврѣхъ (3а), зачетн нмать (22б), оуѣн днѣ (Ник. 23б, али и: оуѣн днѣ, Ник. 24а), женѣскн (Ник. 25а, али и: моужаскн, Ник. 25а), вѣстннка сего (Ник. 25а), доворотн (Ник. 25а), сьннтн (Ник. 25б), бнвшн (Ник. 25б), нзмени... своє рнзн (Ник. 25б, али и: ѡвлече се въ... рнзн Ник. 25б).

Редуковани вокали њ, ѡ

У Јак., у начелу, дебело јер јавља се у предлозима и префиксима, сагласно ресавском правопису; потпуне доследности нема, мада је ово правило у највећем броју случајева сачувано: въ кранлн (62), въ странѣ (68), въ храмѣ (68) къ женѣ (62), въ поустыню (62) и: въ того мѣсто (65), въ двєрн (66), въ словословн (66); нзъшьдшн (64, али и: нзъшьдьшн, 69); сьтворн (62), сьвлькшн (63), сьтворналь кестъ (али и: сьтворналь еси, 67); исти је случај и са заменицама: въ дньн сь (64) и: сь же дньн, (68), ть во спасетъ (66, 67).

У Дим. такође је њ заступљен у предлозима и префиксима и одступања су веома, веома ретка па стога и наводим само неколико примера: въ себе (11а), въ мое (11а, въ срѣтеніє (12б), сьтворн (11а), сьдѣлала ес (14а); код слоготворних р и л заступљени су и њ и ѡ: начрѣтаніє (11а), прьвоє (12а, али и: прьвѣє 11а); кръвь (16а и кръвь 14а);), заклѣнѣ ли се (11а), испљннше (12а), сьзамн (11б), сьвлькѣ рнзы (11б), просьзньв (14а).

У том смислу интересантан је Никољац 53 где су вокализације потврђене у другим лексемама.⁷ Наводим примере: ѿ рож^аишии се ц^рин (2а), вѣд^аишии юанна (2б), изг^анаше (22а), жнз^аиъ (22б), в^аса (24а, стсл. вьсь), изг^анана бы^ѣ (24а), нн см^оушии се (24б), м^оуж^аски полъ (25а),⁸ про^ацвѣте (дијал. 26а), поред облика про^ацвѣте (25а) (старословенски: цвѣсти: цвѣте, Ђорђевић 1975: 138).

Једанпут јавља се ѿ ум. етимолошког а у примеру: не при^аметь. ѿ вьсь гь бь дарокъ. Такође је присутна књишка вокализација у речима: изъ вьртопа (1а), вь вьртопа (2а),: тог^а (2б+1) (тако и у старословенском, са различитим вокализмом, поред тгда, Ђорђевић 1975: 208).

Ове вокализације у Ник. нису спроведене доследно, што је тешко и очекивати, јер је и овај писар донекле поштовао српскословенску норму и правописну традицију. Вокализација полугласника у а у источним штокавским говорима јавља се негде у XV веку (али, по свој прилици, и раније – Г. Ј.) па је та фонолошка и структурна промена захватила и српскословенски језик, без обзира да ли је реч о примарно јаком или о примарно слабом полугласнику, који је у српскословенском језику, у извесном броју случајева, могао постати и јак; тако ћемо имати: „дан, сан, сатворити, ванук, вапастн, вазностити, убожаство, васа, васака и сл.“ (Младеновић 2008: 156), што потврђују и наши примери.

s (ѡз)

Ово слово употребљавала се у српској писмености све до XV века за обележавање броја (6); у XIV веку добија, поред бројне, и гласовну вредност, о чему сведочи, између осталог, и Душанова повеља Хиландару из 1347 г. (Ђорђевић 1975: 113).

У Јак. и у Дим. јавља се s у више лексема, с тим што се у Дим. налази и на неетимолошким местима, нпр. сьз^аицн (11б), сьз^аицн (13б); иначе

⁷ У Никољуцу 53 јеровска ситуација је прилично компликована. Поред два *јера* јавља се и тзв. „треће *јер*“, што В. Савић (2006: 308, нап. бр. 25) наводи као термин Ђорђа Трифуновића. Јавља се и термин „средње *јер*“ који користи руска и бугарска наука. То је неко недефинисано *јер*, за које се не може тврдити ни да је танко, ни да је дебело. Чини ми се да се у овом рукопису – не тврдим да сам у праву – налазе чак четири јеровске графеме које ћу покушати да опишем: 1. *јер* са правим стаблом, петљицом при дну и малом цртицом улево; (ово би могло бити „треће *јер*“, в. Савић 2006: 308); 2. стандардно, танко *јер*; 3. стабло са петљицом при дну; оно је понешто искошено удесно са сасвим малом цртицом улево; понекад је искошено стабло, без цртице; 4. *јер* које личи на танко, али при врху има сасвим малу цртицу окренуту удесно. Ово ми личи на некакав писарски манир, јер у истој речи је час *јер* под 3, час стандардно танко *јер* под 2: пр^рѣт^рскииъ (као под 3, 20а), пр^рѣт^рствна (као под 2; вь (као под 3, 21б), вь (као под 2, 21б). На ова ортографско-графичка питања само скрећем пажњу, али се њима не бавим у овом раду.

⁸ Од XIV в. се, на пример, сьтвори читало као ‘сатвори’, а у XVII в. и у првој пол. XVIII в. тако се и писало у рукописима писаним „посрбљеним“, односно упрошћеним правописом „како га је назвао Вук Караџић, који је први објавио тако писане текстове.“ По овом принципу биће извршена и транскрипција текстова из овог периода, одн. сьтвори као *сатвори* (Ђорђевић 1971: 206).

налазимо га у примерима: *сѣло* (Јак. 63, Дим. 116), *свѣрѣмь* (Јак. 63, Дим. 116), *облобнѣа* (Јак. 63, Дим. 12а), *свѣздоу* (Јак. 69, Дим. 156, али и: *отъ звѣздъ* (Јак. 69), *свѣздъ*, (Дим. 156), *сѣлноу* (Јак. 69, Дим. 156). У Ник. је увек *з*.

Требао би, можда, скренути пажњу на могућу дијалекатску подлогу – наиме, у косовско-ресавском дијалекту *z* уместо *z* јавља се у иницијалном положају типа: *звезда*; јавља се у још неколико лексема које су, истина, великим делом, ономатопејске (Ивић 1985: 102).

ѣ (*jam*)

У Јак. и Дим. фонема ѣ углавном се пише на својим етимолошким местима: *прѣдъ* (Јак. 63, Дим. 116), *сѣмѣ* (Јак. 63, Дим. 116), *въ чрѣвѣ* (Јак. 63, Дим. 12а), *грѣха* (Јак. 63, Дим. 12а), *тако посѣти ю* (Јак. 64, Дим. 12а), *двѣма лѣтома* (Јак. 64, Дим. 12б), *послѣднн* (Јак. 65, Дим. 13а), *сѣхъ* (Јак. 65, Дим. 13а); у наставцима се, поред регуларних јатовских облика јављају и екавски: *въ чрѣвѣ* (Јак. 66, Дим. 13б), *къ сѣвѣ* (Јак. 66, Дим. 13б), *въ странѣ* (Јак. 68, Дим. 14б), али и: *въ пештерѣ* (Јак. 69), *въ пещере* (Дим. 15а), *въ ѣслехъ* (Јак. 70), *въ ѣслѣхъ* (Дим. 15б).

У Ник.: *звѣзѣа* (1б, 2а), *мѣста* (2б), *рѣше* (1б) *вндѣхѡѣ* (2а), поред: *видесте ѣѣ* (1б), *реше* (2а), *звезѣхъ* (2а), *звезѣхъ* (2а), *не ведехоу сѣбѣ* (3а), *телѣн* (4а), *сѣмѣ* (22а), *клѣтвѣ* (23б), *бѣседа* (24б), *бѣседоу* (25б), у наставцима: *на вѣстоце* (1б), *въ ѣслехъ* (1б), *на мѣсте* (4а).

Ако се за Јак. и Дим. не би могло са апсолутном сигурношћу тврдити да су њихови писари били екавци (мада је то веома вероватно, усп. у Дим. *прѣдеше багрѣ* (13а), *обретоше* (13а), где је ѣ = а = е (13а), као и у Ник.), за писара *Никољца 53* мислим да нема сумње да је био екавац.

Морфолошке одлике

Кад је реч о проблематици везаној за морфологију пажња ће, уместо старословенског стандарда чије су карактеристике познате и иновација у оквиру њега, што све није потребно таксативно наводити, бити усмерена само на неке занимљивије морфолошке црте које се бележе у ова три споменика српске редакције. У оквиру именичких парадигми:

- ак. сг. личних именица једнак је ген.: *роднтѣ же сына* (Јак. 67, Дим. 13б; међутим, у Ник. налазимо и: *гдѣ сѣкриль еси сѣѣ свон* (у Јак. 70 и Дим. 15б имамо *юанна*); осим тога и: *призовнтѣ*, што би упућивало на народни лик (Дим. *призовѣтѣ*) *дѣштерѣ еврѣнскыѣ* (односно „позовите ћерке јеврејске“, Јак. 64, Дим. 12б); у овом примеру видимо уопштени српски народни ном.=акуз. множ. женског рода (по пореклу из *-jā* – промене, одн. уопштено: ном. множ. *доуша*, / *женѣ*, *матере*, ак. множ. *доуша* / *женѣ* *матере*) (Николић 1978: 125);

- генитив са негацијом: *азъ ѣдннѣ не сѣтворихъ сѣмене* *въ израилн* (Јак. 62, Дим. 11а), и не *вндѣ грѣха* *къ сѣвѣ* (Јак. 63, Дим. 12а), да не како *възыштѣтъ отѣца*

нан *матере* (Јак. 64, Дим. 12б), нѣсть мн *дышн* (Јак. 68, Дим. 14б), али и: понѣже *сѣмѣ* не нѣлашн (Јак. 62, Дим. 11а);

- датив на *-ови* или *-у* код личних именица мушког рода, властитих и страних под утицајем именица *й*-основа; у оквиру личних именица пада у очи синтагма *Господ Бог*; у овој синтагми први члан увек има наставак *-ови*, док други има наставак *-у* из *-ѡ* // *-јѡ*-основа: *господѣвн богоу* (Јак. 63, Дим. 12а +3), док други члан, ако се јавља самостално, има наставак *-ови*: *боговн* (Јак. 64, Дим. 12а), и *нескврѣнна боговн* (Јак. 65, Дим. 13а); код властитих имена мушког рода страног порекла наставак је *-у*, како у беспредлошким тако и у предлошким конструкцијама (*къ+дат.*): *рѣте свѣштеннкъ носнфоу* (Јак. 65, Дим. 13а), и *рѣте захарїа свѣштеннкъ носнфоу* (Јак. 65, Дим. 13а), *кѣнка сѣтворн господъ богъ кореоу и дафаноу и акїроноу* (Јак. 65, Дим. 13а), *слоугы възвѣстнше иродоу* (Јак. 70, Дим. 15б); са предлогом *къ*: *рѣте свѣштеннкъ къ юснфоу* (Јак. 67, Дим. 14а + 1), *рѣте марїа къ юснфоу* (Јак. 68, Дим. 14б); једном само *-ови* без предлога: и *рѣте свѣштеннкъ юснфовн* (Јак. 67, Дим. 14а). Очигледно је да у оба српска рукописа превагу има наставак *-у*. На ову експанзију наставак *-у* могао је утицати и српски народни говор у коме је *-ови* сасвим истиснут из именичког парадигматског система.

- вок. сг. код властитих именица женског и мушког рода страног порекла представља се на следећи начин: *анна, анна!* *оуслыша Господъ молнтвы твоѣ* (Јак. 63, Дим. 11б), *Марїа, прѣехъ те отъ црѣкве* (Јак. 65, Дим. 13а), не *бон се, Марїе*, (Јак. 65, Дим. 13а), не тако, *Марїе*, (Јак. 66, Дим. 13б), *Марїа, что се сѣтворн* (Јак. 67, Дим. 14а), *Марїе, что еестъ се* (Јак. 68, Дим. 14б), *юакїмъ, юакїмъ, оуслыша Господъ Богъ молнтвы твоѣ* (Јак. 63, Дим. 11б), *юснфѣ... оубон се* (Јак. 65, Дим. 13а), *послоушан мѣ, юснфъ*, (Јак. 67, Дим. 14а).

Какав би био закључак? Властита имена женског рода (*Ана, Марија*) у ном. имају наставак *-а* и често је вок.=ном., као што се види из примера. У Ник. властито женско име *Саломија* јавља се у лику *салѡма* па тако гласи и вок. Једном се само бележи лик *салѡма* (Ник. 1а). И властита имена мушког рода су најчешће у номинативном облику са сасвим спорадичним вок. на *-е*, што се види из примера у претходном пасусу.

Супин се у нашим споменицима не бележи. У позицијама где би се он очекивао налазимо конструкцију са инфинитивом:

- *сѣннде въ ран свон погоднтн* (Јак. 63, Дим. 11б), *възъмши сѣсоудъ нзыде почрѣпстн водоу* (Јак. 65, Дим. 13а), и *понде нскатн бабоу ивѣрѣанноу* (Јак. 68, Дим. 14б).

Језичко-стилске одлике

Читав језички хабитус наших апокрифа, све њихове стилске особености упућују на специфичност библијског текста који у њима поприма одлике разговорног, свакодневног језика што није својствено канонском јеванђељском тексту који не допушта слободне језичке и стилске интерпретације. Р. Симић и Ј. Јовановић Симић потрудили су се да језичко-

-стилском анализом Вуковог превода Новог завјета, на основу његова два исечка и то: Мт. 1. 18–25; Мт. 2. 1–23 и Лк 2. 1–21 укажу на граматичке облике у Вуковом преводу Новог завјета који, по њиховом мишљењу, „учествују у стилској организацији библијског текста“ (Симић, Јовановић Симић 2012: 394–395 и даље). Користећи овај занимљив рад указаћу на неке одлике овога типа у наша три апокрифна јеванђеља српске редакција са ослонцем на канонски јеванђељски текст.

Од 18–21 стиха Јеванђеља по Матеју, глава 1 гласи:

18. *А рођење Исуса Христа било је овако. Кад је Марија, мати његова, била испрошена за Јосифа, а још док се нијесу били састали, нађе се да је она трудна од Духа светог.*

19. *А Јосиф муж њезин, будући побожан, и не хотећи је јавно осрамотити, намисли је тајно пустити.*

20. *Но кад он тако помисли, а то му се јави у сну анђео Господњи говорећи: Јосифе, сине Давидов! Не бој се узети Марије жене своје; јер оно што се у њој зачело од Духа је светог.*

21. *Па ће родити сина, и надјени му име Исус, јер ће он избавити свој народ од грјеха њиховијех (Писмо 1985: 3).*

Овај догађај исказан у само четири стиха у Јак. и Дим. излаже се у главама: VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV.

У гл. VIII и IX говори се о томе како су Маријини родитељи, Јоаким и Ана, дошли у дом Господњи где је Марија боравила све до своје дванаесте године. Црквени великодостојници су закључили да је време да се уда и послали су једнога од свештеника да се у светињи над светињама помоли Богу за њу па шта му Бог објави то и да уради. Јавио се анђео Господњи и затражио од свештеника Захарије да сакупи „всѣ вдовствоую штеѣ вѣ людехъ и да принесутъ къждо свон жьзль“; одн. „да сакупи све удовце и да сваки понесе своје жезло“ (Јак. 65, Дим. 126) на коме ће Бог показати своја знамења и одредити ко ће јој бити муж. Првосвештеник је сакупио сва жезла, ушао у светилиште, помолио се, онда их је поново свима разделио. Јосиф је добио последње жезло са кога је узлетела голубица и спустила му се на главу. Првосвештеник је објавио Јосифу да ће он узети Марију. Следи изузетно лепо и у народном духу срочен Јосифов одговор: сыны нѣдѣю юнѣншеѣ, и азъ старъ есмь, она же юннатъ еда како воудоу смѣхъ сыноуь израилевоуь, одн. „синове имам млађе, ја сам стар а она млада; служићу за подсмех синовима Израилевим“ (Јак. 65, Дим. 13а). Свештеник Захарија укорио је Јосифа и опоменуо га да се боји Бога и Јосиф је, наравно, пристао.

У глави X и XI говори се о осам девојака из племена Давидова које треба да преду златне нити и другу драгоцену прећу па је и Марији допало у део да преде црвени конац. Кад је у једном тренутку изишла у двориште да донесе воду јавио јој се анђео Господњи речима: „не бој се, маріе, обрѣте бо благодатъ прѣдъ самѣмъ владыкою и зачнеши слово егѣ“, односно „не бој се, Марија, добила си благодат пред самим Владиком и зачећеш реч његову“ (Јак. 66, Дим. 136).

Речи анђела Господњег већ имају свечан и узвишен тон, примерен ономе ко их исказује и оној којој су речи упућене, Богородици.

Следећа, XII глава говори о томе како је Марија отишла Јелисавети, мајци Св. Јована Претече која је дочекала мајку Господа Исуса Христа речима: „отъ коудоу мнѣ се да прѣидеть мати господа моего къ мнѣ“, односно „откуда то да к мени дође мати Господа мојега“ (Јак. 66, Дим. 136). Обзирно се описује, уз употребу синтагме „дньъ дньѣ“, одн. како се „из дана у дан“ (синтагма сасвим у духу народног језика) све више примећивала њена бременитост.

Веома је драматична глава XIII која говори о томе како се Јосиф вратио кући, кад је Марија била у осмом месецу трудноће, и тада видео: *марию не празноу* (Јак. 66, *непразноу* Дим. 136), односно видео је да је Марија „бременита“. У очајању је пао на земљу и почео да нариче над својом судбином питајући се ко је оскрнавио Марију коју је он као девицу преузео из цркве Господње. Огорчен је на њу и упућује јој многе речи прекора на шта она, скрушена и очајна, одговара: „живъ господь когъ мон, тако не вѣмъ отъ коудоу се ксть въ мнѣ“, одн. „тако ми Бога живога, не знам откуда ово у мени“.⁹

У глави XIV анђеолов Господњи разрешава и отклања све сумње које муче Јосифа речима: „да не оубовиши се отроковнице сѣ, еже во къ нѣн отъ доуха ксть светаго, родитъ же сына и наречешн нме кмоу инсоуѣ ть во спасеть людн своѣ отъ грѣхъ нхъ“, односно „не бој се ове девојке; оно што је у њој од Духа је светог; родиће сина и даћеш му име Исус; он ће спасити људе своје од грехова њихових.“ (Јак. 67, Дим. 136). И у овом анђеловом обраћању осећа се узвишеност тренутка у коме се саопштава да ће се родити Спаситељ рода људскога, Христос.

Читава композиција овог опширног исказа поседује неку врсту стилске градације, попут оне у канонским јеванђељима – најпре, не треба се бојати девојке; даље, зачела је од Духа светог (није, дакле, починила никакав грех), родиће сина, име ће му бити Исус, и најзад, и најважније – он ће бити Спаситељ читавог рода човечијег.

Јеванђељу по Матеју 2. 1–16 одговара садржај у главама XXI и XXII, с тим што се у глави XXII јеванђељска прича наставља приповедањем о томе како је Марија сазнала да цар Ирод тражи децу да их побије; уплашена, она повија младенца Христа и ставља га у волујска јасла. Јелисавета је такође сазнала за ову страшну вест и пожурила је да сакрије Јована, али није могла наћи неко скровито место. И тада се обратила планини речима: „горо божїа, прѣиди матеръ съ чедомъ... н абїѣ разстоупи се гора н прїеть тоу коупїно съ чедомъ.“ (Јак. 70, Дим. 156, у Ник. 26–3а овај текст гласи овако: *горо нїна прѣиди мѣ мѣтеръ. съ чедомъ... н абне проседе се земља н прїеть ѿ*).

⁹ И на овом месту као и на другим местима где се спомиње Маријина бременитост не употребљавају се речи као „дете, младенац“ и сл., него се то стање исказује неутралним, персонелизованим заменицама „ово, то“.

Многа питања која су везана за апокрифну традицију у српској, као и у другим словенским књижевностима, захтевају исцрпну и свеобухватну анализу која подразумева и већи број споменика српске редакције, а као компаративни материјал и понеки споменик из писмене традиције других словенских народа.

Циљ овога рада био је, што је на почетку и речено, да на основу три рукописа српске редакције који садрже *Протојеванђеље Јаковљево* а потичу из различитих временских периода (XV, XVI, XVII в.) укаже, пре свега, на језичке појаве које су значајне за историјски развој српскословенског језика (па и народног), као и на њене правописне школе; даље, указује се на неке маркантније морфолошке појаве у односу на старословенски језик у односу на српскословенски; најзад, пажња је макар делимично била усмерена на језичко-стилске карактеристике.

Сва три рукописа писана су у традицији ресавске или постресавске правописне школе, са одступањима од познатих узуса, нпр. писање њ и њ итд.

Рукопис *Никољац 53* издваја се од остала два по томе што, иако је писан српскословенским језиком, садржи и неке одлике народног језика, нпр. вокализација јерова. У друга два рукописа нема вокализације, која је у посматраном периоду већ знатније продирала у српскословенски језик.¹⁰

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1971.
- Ђорђевић, Петар. *Старословенски језик*. Београд: Матица српска, 1975.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*. – 2. изд. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- Милошевић Ђорђевић, Нада. *Заједничка тематска и сичејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*. Београд: Филолошки факултет, 1971.
- Младеновић, Александар. *Историја српског језика*. Одабрани радови. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Мошин, Владимир. *Историјски записи*. Год. XIV, књ. XVIII. Цетиње – Титоград, 4, 1961: 698–699.
- Николић, Светозар. *Старословенски језик*. Т. I. Београд: Научна књига, 1978.
- Опис – Љубица Шгављанин Ђорђевић, Мирослава Гроздановић Пајић, Луција Цернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Књига прва. Београд, 1986.
- Пыпин, Александр. *Исторія русской литературы*. Том I. Древняя письменность. С.-Петербургъ, 1911.
- Писмо – Свето писмо Старога и Новога завјета*. Превео Стари завјет Ђ. Даничић. Нови завјет превео Вук Стеф. Карацић. Београд, 1985.
- Савић, Виктор. „Издавање средњовековних српских ћирилских споменика и савремена електронска стара ћирилица.“ *Јужнословенски филолог* књ. LXII (2006): 291–324.
- Симић, Радоје и Јелена Јовановић Симић. „Лингвистичке и стилске особености у језику Вукова превода Новог завјета.“ У: *Теолингвистика*. Међународни зборник радова. Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања, 2012: 394–401.
- СПЕРАНСКИЙ, Михаил. *Славянскія апокрифическія евангелія* (Общій обзоръ). Москва, 1895.

¹⁰ В. нап. 8.

Gordana Jovanović

SOME LINGUISTIC FEATURES OF NEW TESTAMENT APOCRYPHA
OF THE SERBIAN REDACTION (AS SHOWN ON THE EXAMPLE
OF THE PROTOEVANGELIUM OF ST. JAMES)

Summary

New Testament apocryphal texts of the Serbian redaction make a significant corpus in Serbian medieval written heritage. Thanks to the prominent Serbian scholar Stojan Novaković, who published the *Protoevangelium of St. James* and subsequently the *Apocryphal Stories about the Holy Virgin* in the journal *Starine JAZU*, Serbian scholarship became familiar with apocryphal texts already in the second half of the 19th century. Apocrypha have been studied by literary historians and, partly, theologians. However, apart from longer or shorter linguistic notes in manuscript catalogues, linguists have not studied these texts.

The aim of this paper is to draw attention to certain linguistic features which may be relevant for further study of the history of the Serbian language by analyzing three apocrypha of the Serbian redaction (15th–17th centuries) which contain the *Protoevangelium of St. James*.

Key words: apocryphal texts, *Protoevangelium of St. James*, *Apocryphal Stories about the Holy Virgin*.

Радмило Маројевић
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет

ПОСЕСИВНЕ КАТЕГОРИЈЕ У ПРАСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ (КОНКУРЕНЦИЈА ПОСЕСИВНИХ ПАДЕЖА И ПОСЕСИВНИХ СУФИКСА)

У раду се разматрају, прво, прасловенски посесивни суфикси: 1) *-inъ*, који је настао додавањем суфикса **-nǫ-s > -nъ* посесивном генитиву основа на **ī*: **gǫst-ej-(s) + *-nǫ-(s) > gost-inъ*; 2) *-ovъ*, који је настао додавањем суфикса **-ǫ-s > -ъ* посесивном генитиву основа на **ŭ* (чији је наставак био пренесен на **ǫ*-основе): **Rā d-ou-(s) + *-ǫ-(s) > Rad-ovъ*; 3) *-jь¹*, наслијеђен из праиндоевропског, у ком је модификовао основински наставак **-jǫ-s*, почиње се додати генитивној основи или генитивном облику у цјелини, и друго, прасловенски посесивни падеж и (датив, генитив, са којим се изједначио аблатив пренијевши на њега, у оквиру старих **ǫ*-основа, свој падешки наставак **-ǫ-ǫt > -a*).

Кључне ријечи: праиндоевропски језик, прасловенски језик, посесивни суфикси, суфикс *-inъ*, суфикс *-ovъ*, суфикс *-jь¹*, посесивни падежи, посесивни датив, посесивни генитив, аблатив.

Увод

0.1. Предмет разматрања у овом раду су питања конкуренције посесивних падежа и посесивних суфикса у прасловенском језику. За изражавање посесивног значења конкурисали су, прво, падежи између себе (посесивни датив, посесивни генитив, а и аблатив, који је пренио на нови генитив, у оквиру старих **ǫ*-основа, свој падешки наставак **-ǫ-ǫt > -a*); конкурисале су, друго, синтаксичке и суфиксалне категорије — категорија падежа и морфема с деривационим значењем (у оквиру посесива као хибридне врсте ријечи у стадијуму формирања); конкурисали су, најзад, један другом сами посесивни суфикси.

0.2. Конкуренцијом (међусобном) посесивних суфикса у овом раду се нећемо посебно бавити. Тај тип конкуренције у староруском језику и у историјском развоју руског језика био је предмет разматрања у монографији *Посесивне категорије у руском језику (у својој историјској развоју и данас)* [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 63–110, 113–126, 182–175], из које је

издвојена и посебно објављена студија *Посесивни придеви са суфиксом -иѣ у историји руског језика* [МАРОЛЕВИЋ 1983^б: 7–60]. Конкуренција посесивних суфикса у старославенском језику обрађена је у посебној расправи *Присвојни придеви (possessiva) у старославенском језику* (1997), која је прештампана у књизи *Старославенске студије* [МАРОЛЕВИЋ 2000^а: 33–62].

Конкуренција језичких средстава уопште и посесивних суфикса посебно у живом језику разматрана је у расправи под насловом *Конкуренција језичких средстава и динамика језичког развоја* [МАРОЛЕВИЋ 2000^б: 43–52], а у пјесничком тексту — у раду *Конкуренција посесивних категорија у Његошевом језику* [МАРОЛЕВИЋ 2003: 171–185].

0.3. Пошто је трећа врста конкуренције [„конкурисали су, најзад, један другом сами посесивни суфикси“ — види т. 0.1], и у погледу прасловенске реконструкције и у погледу описа промјена у старославенском и староруском као позним прасловенским дијалектима, обрађена у претходним нашим књигама и чланцима [види т. 0.2], у овом раду ћемо размотрити двије претходне врсте конкуренције — међусобну конкуренцију падежа за статус творбене базе посесивних суфикса (и за изражавање одређених типова посесивних значења) и конкуренцију синтаксичких категорија (тј. падежа) и суфиксалних категорија (тј. посесива) за изражавање одређених типова посесивних значења.

Посебан предмет рада су три отворена питања упоредне граматике словенских језика:

(1) Како је настао посесивни суфикс *-иѣ*?

(2) Како је настао посесивни суфикс *-овѣ* и како се објашњава његов морфолошки амбијент — основе на **о*?

(3) Како је настала флексија *-и* у дативу јединине основа на **о*?

1. Посесивни суфикси

1. Посесивни суфикс *-иѣ* настао је на словенском терену, тј. у епоси позног прасловенског језика. Како се тај суфикс тумачио у досадашњој литератури, и како га треба тумачити?

1.1. У монографији *Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развоју и данас)* изнијели смо историју питања о томе како се словенски посесивни суфикс *-иѣ* дотад тумачио и размотрили, на примјерима из староруских споменика, првобитне морфолошке услове његове употребе [МАРОЛЕВИЋ 1983^а: 43–50].

(1) Из те историје питања издвојићемо тумачење које је изнио Александар Белић у својим послижератним предавањима, објављеним под насловом *Наука о грађењу речи*. Пошто суфикси *-овъ* и *-инъ* показују припадање појединачним лицима, може се, сматра Белић, претпоставити да они представљају „попридевљене падеже за припадање, *ов* — старо дативно *оу* + *ъ*, а *ин* — старо дативно *еј* од основа на *ї*, дакле *еј* + *нъ*“ [Белић 1949: 190]. Потврду за своје објашњење Белић налази и у томе што се од датива или генитива гради „присвојни облик“ код замјеница. Наведеним тумачењем објашњава се и значење придјева са суфиксима *-овъ* и *-инъ* [Белић 1949: 190–191].

(2) Белићево тумачење прихвата Радосав Бошковић у чланку *Нека питања именичке моције и прасловенске деривације* (1976) творбено растављајући „прасловенска — и општесловенска — *adiectiva possessiva* типа *gostinъ, golqbinъ* [...] на дативе *gostei, golqbei* + структурално *нъ*“ [Бошковић 1978: 457–458]. С тим у вези треба подсетити да је Бошковић постанак именице *gostъja* као творбеног типа везао за „прасловенски деривациони систем некадашњих именица на *ї*“ разликујући два типа односа — п р в и: „суфикс пун, с реалним значењем (моционо *a*); општи део празан = основа, а не падеж; резултат деривације: мовирани *фемининум*“; д р у г и: „суфикс празан, структурални (*ъ* < *os*); општи део пун = падеж; резултат деривације: придеви дативскога (наменскога) или посесивнога значења“ [Бошковић 1978: 457]. Прву комбинацију представљају именице типа *gostъja* (која је настала од основе с пуним степеном основинскога наставка **gostei-*), а другу придјиви типа *opaћu* < **oratejъ* (који су настали попридевљењем датива намјене **oratejъ*); посесиви типа *gostinъ, golqbinъ* Бошковићу служе пак као „фактичка допуна — и деривациона потпора — овим категоријама“ [Бошковић 1978: 457].

(3) Белићевим тумачењем, које је Бошковић теоријски образложио, утврђено је, дакле, да посесивни суфикс *-инъ* није настао од основе с пуним степеном основинскога наставка (на примјер **gostei-*) него од посесивног падежа (и Белић и Бошковић полазе од датива **gostei*) — суфиксацијом његовом помоћу структуралног суфикса *-нъ* < **nōs*. То је несумњив резултат који је донијела досадашња историја питања јер се без њега не би могло објаснити значење које је с падежа пренесено на новоформирани (преинтеграцијом) суфикс *-инъ*. Ни Белић ни Бошковић, међутим, не разматрају могућност образовања суфикса од посесивног генитива као творбене базе, него полазе искључиво од посесивног датива. Можда су ти падежи у кругу старих основа на **ї* већ били хомонимични у вријеме за које се, с разлогом, везује формирање нових посесивних суфикса (завршетак друге подјеле ријечи на врсте — дефинитивно раздвајање именица и придјева уз формирање посесива као хибридне именичко-придјевске врсте ријечи): 1° дјеловањем закона отвореног слога у генитиву се изгубило крајње **-s*: **kost-ej-s* > **kost-ej*; 2° облик датива **kost-ej-oj*

фонетским путем би дао *kost-ъјј јер је на прасловенском терену од компоненте *e* у хетеросилабичком дифтонгу *eј* (то јест кад је он стајао испред вокала) добијен полугласник предњег реда *ь* [Бошковић 1968: 35], па се зато као највјероватније објашњење узима да је датив *kost-eј постао „од *kost-eј-eј < *kost-eј-oј путем хаплоглогије“. С обзиром на прилике у другим индоевропским језицима, „ово објашњење не би морало бити нетачно. Претпоставка *kost-eј-eј < *kost-eј-oј чини га, у сваком случају, мање вероватним него што би оно било без ње“ — закључио је Радосав Бошковић [Бошковић 1985: 25].

Бошковићу смета (прогресивни) карактер асимилације у реконструисаној гласовној промјени, пошто прасловенски карактерише регресивна асимилација. Асимилација је, међутим, могла бити и регресивна, као што је вјероватно и била: *kost-eј-oј > *kost-oј-oј, па је хаплоглогијом први дифтонг изостао: *kost-oј (а дифтонг -oј на крају ријечи под одговарајућом интонацијом прелази у -i). Нешто слично се десило и с дативом основа на *ѡ: „Кад се зна да је у словенским језицима *eу* испред *o* и *a* прелазило у *ou*, онда облику *synovi* од **sūnevoj* није потребан никакав коментар“ [Бошковић 1985: 24]. Ако се прихвати ова наша корекција, генитив и датив у кругу старих основа на *ї нису били хомонимични прије монофтонгизације дифтонга него тек последице ње: генитив *kost-eј > *kost-i*, датив *kost-oј > *kost-i*. Пошто је дифтонг *oi* у медијалној позицији прелазио у *ě*, генеза посесивног суфикса *-inъ* морала би се и фонетски везати само за генитив: **gostej* (< **gostejs*) + структурални суфикс *-nъ* (< **nōs*) = **gostej-nъ* > *gost-inъ*, а не за датив (јер би **gostoi* + *-nъ* дало **gostěnъ*).

НАПОМЕНА.

Почев од овог рада, ми користимо термин у лику *преинтеграција* (према руском *переинтеграция, переразложение*) пошто је досад коришћени лик „перинтеграција“ настао значењски немотивисаном замјеном руског префикса страним (по „правилу“ да уз страну ријеч иде и страни префикс).

1.2. У учењу о суфиксацији разликујемо суфиксацију ријечи (руски: слово) од суфиксације облика ријечи (руски: словоформа), а у оквиру ове посљедње — суфиксацију падешког облика без предлога од суфиксације падешког облика с предлогом. У обје групе суфиксација се данас остварује додавањем суфикса на основу падежа, а у прасловенској епоси могла се остваривати и додавањем суфикса на пун падешки облик, без елидирања падешког наставка. Деривацију која се остварује додавањем суфикса на основу падежа без предлога илустровали смо — у првом дијелу критичког приказа Клајнове Творбе речи — творбом посесива (тзв. присвојних придјева). На примјер, посесив *крáљев* није изведен од основе номинатива *крáль* него од основе падежа за припадање (ген. *крáља*,

дат. *краљу*), помоћу суфикса *-ов*. На творбену базу указује акценат посесива [МАРОЛЕВИЋ 2005^a: 772].

У расправи о морфемској анализи у граматичком систему савременог српског језика уз претходну констатацију додали смо и сљедеће запажање: „Историјски посматрано, творбена база би се могла идентификовати само као (посесивни) генитив: 1° јер је синкретизам старог (праиндоевропског) генитива и старог (праиндоевропског) аблатива проузроковао формирање посесива као хибридне врсте ријечи, на коју је било пренесено посесивно значење синкретичког падежа (новог словенског генитива); 2° посесив је могао имати атрибут или апозицију у генитиву, а то указује да је посесив преузео синтаксичку функцију посесивног генитива, од којег је и образован; 3° на генитив као творбену базу указује творба посесивних замјеница, и прасловенских: *nas-ъ + -jь¹ → našъ*, и српских: *њег-а + -ов → његов*“ [МАРОЛЕВИЋ 2005^b: 131]. На генитив као творбену базу при формирању посесивних суфикса указивали смо и раније [види т. 6].

Наведена аргументација, у обрнутом редослиједу, може се навести и у расправи о разматраном питању, тј. о питању од којег су посесивног падежа, генитива или датива, суфиксацијом његовом, у прасловенском језику формирани нови посесивни суфикси, *-итъ* и *-овъ*.

(1) Видјели смо [т. 1.1.(1)] да је Белић као аргумент за своје тумачење постанка посесивних суфикса *-итъ* и *-овъ* навео да се од датива или генитива гради „присвојни облик“ код замјеница. Ако се изузму посесивне замјенице *тојъ, твојъ, својъ*, у којима је суфикс *-jь¹* послужио само као функционално појачање одговарајуће праиндоевропске посесивне замјенице модификујући њену основу (и преводећи је из веларне у палаталну прономиналну деклинацију) [види нап.], све остале посесивне замјенице настале су суфиксацијом од посесивног г е н и т и в а личне замјенице (по правилу, од његове основе, без финалног вокала). Тако су од генитивне основе *nas-ъ, vas-ъ* личних замјеница *ту, ву* већ у прасловенском изведене, помоћу суфикса *-jь¹*, присвојне замјенице **nas-јъ > našъ, *vas-јъ > vašъ*. Од генитива *њих* личне замјенице 3. л. мн. *они / оне / она* те од генитивне основе *њег-а* личне замјенице *он / оно* у историјском развоју српског језика изведене су, помоћу суфикса *-ов*, присвојне замјенице *њихов* и *његов*. Од генитива *их* личне замјенице *они* у историјском развоју руског језика изведена је, помоћу суфикса *-н’- < -ьн’ъ*, присвојна замјеница *ихний*. Дијалекатска пак форма *еговий* настала је од генитивне основе *ег-о* помоћу суфикса *-ов-*.

Аналогно су настале посесивне замјенице чија је творбена структура мање прозирна. Тако је од генитива *њих* личне замјенице 3. л. мн. настала у српском језику и посесивна замјеница *њин < *ñihn*, помоћу суфикса *-н < -ьн’ъ*, уз секундарно губљење сугласника *х*. Помоћу истог суфикса, од генитива *ње* личне замјенице 3. л. јд. ж. р. *она* изведена је присвојна замје-

ница *њен*. Ни варијанта *њезин* није настала од датива (с постфиксом |зи|) *њојзи* него од генитива (с постфиксом |зи|) *њези*. За руски дијалекатски облик *ейный*, који је изведен помоћу суфикса *-н-* < *-нѣ*, као творбена база није послужио датив *ей* него генитивна основа облика *еѣ* (= *jej-о*): 1° посесивна замјеница има, као и посесивни генитив, атрибутивну функцију; 2° у руском језику посесивни датив у највећем броју функција изгубљен је знатно раније, тако да новоформирана посесивна замјеница није могла да га истисне или замијени. Уосталом, Макс Ф А С М Е Р, у свом Етимолошком рјечнику руског језика, генитив личне замјенице наводи као творбену базу не само посесивне замјенице *іхний*: „народн. новообразование от формы род. п. мн. ч. *их*“ [ФАСМЕР³1996 II: 145] и *агов7*: „От род. п. ед. ч. *его* образовано др. русск.-слав. *еговь*“ [ФАСМЕР³1996 II: 8, s. v. *егó*] него и *ейный*: „диал. От род. п. ед. ч. ж р. *еѣ*“ [Фасмер³1996 II: 13].

НАПОМЕНЕ.

1. У етимолошким рјечницима посесивне замјенице за прво и друго лице једнине и за свако лице друкчије се, и различито прва од друге двије, објашњавају.

1° Замјеницу *тојь* Макс Ф А С М Е Р, у поменутом Етимолошком рјечнику руског језика, овако тумачи: „Родствено др.-пруск. *mais* (из **majas*) «мой», вин. ед. *maian*, и.-е. **mojos* от **moi* (см. *ми*), подобно тому, как лат. *meus*, гот. *meins* «мой» восходит к и.-е. местн. п. ед. ч. **mei*“ [ФАСМЕР³1996 II: 639]. Уз ову формулацију преводилац, Олег Т Р У Б А Ч О В, није имао никакву допуну. У Етимолошком рјечнику словенских језика, који је излазио у његовој редакцији, наводи се и његово, усмено изнесено тумачење (аутор рјечничког чланка је Жана Жановна В А Р Б О Т): „Праслав. **тојь*, притяж. местоимение 1 л. ед. ч., имеет точное соответствие в др.-пруск. *mais* ‘мой’ (< **majas*) и восходит к и.-е. **mojos*, которое является производным с *-о-* основой от местоименной формы дат. или местн. падежа **moi* (слав. **mi*). Ср. лат. *meus* < **mej-os* от **mei*, гот. *meins* от того же **mei* с суф. *-но-* [...]. По мнению О. Н. Трубачева (устно), сопоставление со структурой **našь* < **nas-jo-* и **vašь* < **vas-jo-* позволяет предполагать **тојь* < **toj-jo-*. Иное толкование структуры и.-е. **mojos* — как соединения местоименной основы **то-* с формантом притяжательности *-jo-* — см.“ (с позивом на литературу, коју ћемо ми, као и за горње основно тумачење, изоставити) [ЭССЯ 1992 XIX: 128].

2° Замјеницу *твојь* Макс Ф А С М Е Р овако етимологизује: „Родствено др.-пруск. *twaīs* «твой», ж. *twaia*, стар. производное от и.-е. местн. п. ед. ч. **tvoi* [...]. Ср. далее др.-инд. *tvas* «твой», авест. *θwa-*, греч. *σός* (**tvos*), др.-лат. *tovos*, лат. *tuus*, лит. *tāvas* «твой», гомер., лесп., дор. *τεός* (**tevos*)“ [ФАСМЕР³1996 IV: 33].

3° За замјеницу *svojь* Макс ФАСМЕР каже: „Праслав. **svojь* родствено др.-прусск. *swais, swaia* «свой» [...], др.-лат. *sovos* «suus», лит. *sāvas* «свой», лтш. *savs*“ [ФАСМЕР³1996 III: 583].

У приказу монографије О. Семерењија о индоевропским терминима сродства Олег ТРУБАЧОВ, између осталог, каже: „Ја не буду подробно излагати анализ термина ‘сестра’ [...], упоману лишь интересний пассаж [...] о выделяемом здесь корне **su-* ‘род, семья’ и производном отсюда притяжательном прилагательном местоимении **smo-*. Разъяснения первоначальных отношений здесь весьма помогают удачно используемые Семерењи архаические особенности употребления этого местоимения именно в славянском, ср. рус. *я — свой, мы — свой*, т. е. независимо от лица, что в большинстве языков подверглось вторичной перестройке типа *я — мой, мы — наши*“ [ТРУБАЧЕВ 2006: 217]. За нас је од принципијелне важности нешто друго — то што О. СЕМЕРЕЊИ, у одјелку „Sister“ своје студије [SZEMERÉNYI 1977: 32–47], праиндоевропску посесивну замјеницу реконструише у облику **swo-* односно **s(e)wos* [SZEMERÉNYI 1977: 44], а не у облику **swojos*, који је прасловенска иновација.

2. Праиндоевропски облици посесивне замјенице другог лица јединине — у једним дијалектима **tovos*, у другима **tevos*, у трећима **tvos* — нарочито су индикативни: они показују да су се ти облици образовали од основе (посесивног) генитива, чију су функцију преузимали, али уз дијалекатски различите апофонијске односе. Сам ФАСМЕР каже: „Прасл. род. п. ед. ч. **tebe* из **teve*, ср. др.-инд., авест. *tava*, род. п. ед. ч., лит. род. п. ед. ч. *tavāš*, диал. *tēvės*. Слав. -b- происходит из **tebě* (дат. п. ед. ч.; см. *тебѣ*)“ [Фасмер³1996 IV: 35, s. v. **тебѣ**], што значи да је примарни прасловенски облик **tvōs* изведен помоћу суфикса **-ōs* од основе генитива са нултим прегласом: **tev-* > **tv-*. Аналогно је образован и облик посесивне замјенице сваког лица **svōs*: **sev-* > **sv-*.

Посесивна замјеница *tojь* није могла настати додавањем посесивног суфикса *-jь* < **-jō-s* на основу која се и сама завршавала на *i-*. Поред тога, не може се претпоставити да је као творбена база могао послужити енклитички облик датива. Зато се и овде мора претпоставити примарни прасловенски облик **mnōs* који је изведен помоћу суфикса **-ōs* од основе генитива са нултим прегласом: **men-* > **mn-* (уз губљење другог сонанта у изведеници).

3. Облике потпуно паралелне позним словенским налазимо само у старопруском језику, па се посесивне замјенице *tojь* < **mjōs*, *tvojь* < **tvjōs* и *svojь* < **svjōs* не могу сматрати праиндоевропским формама, па ни балтичко-словенском језичком цртом, него резултатом утицаја прасловенског језика само на један од балтичких језика. Суфикс **-jōs* у анализираним примјерима још нема функцију посесивног суфикса него је употребијен као суфикс секундарне адјективности, којим се атрибутивна посесивност само наглашавала — творбена база је већ имала ка-

тегоријално значење посесивне замјенице. Да је прасловенски претходно имао тип *svōs показује изведеница *svobъ, која — упркос Ф А С М Е Р О В О М тумачењу: „Праслав. *sveboda, svēboda «свобода» связано с целав. *svobъstvo, sobъstvo* «persona», где *svobъ от svojъ (см. *свой*), т. е. «положение свободного, своего члена рода»“ [ФАСМЕР³1996 III: 582, s. v. **свобѣда**] — није могла настати од секундарне форме *svōjōs него од примарне *svōs.

Суфикс *-jъ* < **-jō*-s као суфикс секундарне адјективности налазимо и у другим категоријама — у радним партиципима садашњег и прошлог времена и у компаративима. Њима само треба прикључити посесивне замјенице *tojъ, tvojъ, svojъ*.

(2) Посесив је могао имати, у облику *г е н и т и в а*, атрибут (на примјер у староруском: братъ Якунов слѣпаго) или апозицију (на примјер у старославенском: *въ домоу давѣдоуѣ отрока своего*) [ове и друге примјере види у МАРОВЕВИЋ 2000^a: 26–30]. То потврђује, као што смо већ истакли, да је посесив (по ранијој терминологији: присвојни придјев) преузео синтаксичке функције посесивног генитива — и да је од њега и образован.

(3) У расправи *Посесиви као хибридна врста речи прасловенског језика*, која је претходно објављена на руском језику као реферат за краковски конгрес слависта [МАРОВЕВИЧ 1998: 615–621], ми смо дошли до сљедећих закључака: „У прасловенском језику је била формирана хибридна врста речи — посесиви (имена притяжательные, *nomina possessiva*), прелазна између супстантива (имена существительные, *nomina substantiva*) и адјектива (имена прилагательные, *nomina adiectiva*), као последица синкретизма старог аблатива и старог генитива и семантичке преоптерећености овог последњег после губљења посебног аблативног падешког облика. Посесивна значења старог генитива била су пренета на суфиксалне посесивне категорије (*-ъ/-ь, -jъ, -ьjъ, -injъ, -evъ/-ovъ*), које су преузеле заједно са значењем и синтаксичке позиције генитива [...]“ [МАРОВЕВИЋ 2000^a: 26].

Ако је синкретизам старог (праиндоевропског) генитива и старог (праиндоевропског) аблатива проузроковао формирање посесива као хибридне врсте ријечи, и ако је на ту нову врсту ријечи било пренесено посесивно значење тог синкретичког падежа у формирању (новог словенског генитива), онда је потпуно разумљиво да је *г е н и т и в* (стари индоевропски генитив) послужио као творбена база за грађење изведеница са структуралним суфиксом *-нъ* < **nōs*, па се преинтеграцијом генитивног наставка, који је унио (атрибутивно) посесивно значење, и структуралног суфикса, који је унио категоријално значење нове врсте ријечи, формирао нови посесивни суфикс *-injъ*. Датив је остао са својим намјенско-посесивним значењем, које се реализовало на нивоу реченице, и са својом падешком формом, без битнијих формално-семантичких промјена.

2. И посесивни суфикс *-овъ* настао је у епоси позног прасловенског језика. Погледајмо како се тај суфикс тумачио у досадашњој литератури, и како га треба тумачити.

2.1. У монографији *Посесивне категорије у руском језику (у своје историјском развоју и данас)* изнијели смо историју питања о тумачењу словенског посесивног суфикса *-овъ* и размотрили, на примјерима из староруских споменика, првобитне морфолошке услове његове употребе [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 27–43].

(1) Из те историје питања издвојићемо п р в о тумачење, које је изнио А. МЕЈЕ у монографији Општесловенски језик: „Тип прилагателних, изражавајућих припадност, на *-овъ* [...] првоначално представља тип производних с тематичком гласном основом на *-ѣ-*: *Петровъ* од *Петръ* (дат. п. ст.-слав. *Петрови*)“ [МЕЈЕ 1951: 275]; суфикс *-овъ* „был извлечен из производних на *-о-* од основ на *-ѣ-*“ [МЕЈЕ 1951: 297], а прецизирала га С. В. ФРОЛОВА наглашавајући да је суфикс *-овъ* „результат отвличенія из вторично произведенных по основам на *-*ѣ* и на *-*ā* (процесс адъективации) древних основ на *-*й* с долгим, дифтонгическим видом суфикса (*-*оѣ* или *-*еѣ*), свойственных ряду падежей, в частности генитиву“ [ФРОЛОВА 1963: 7].

На исти начин је порекло суфикса објашњавао Александар БЕЛИЋ у својим предрачним универзитетским предавањима, објављеним под насловом *Образовање речи — сложенице и суфикси*, истичући да је *-овъ* као суфикс посесивних придева деноминативног поријекла и да су од некадашњих основа на *-*ѣ* у јачем степену типа **sūnoѣ* добијени помоћу суфикса **-os* придеви „који значе приписивање особине или онога што значи именица другом предмету“ — **sūnoѣ-os*. Већ у прасловенском се суфикс *-овъ* „одвојио од основа на *ѣ* и почео самостално употребљавати“ [БЕЛИЋ 1931: 59–60].

(2) У својим послеријатним универзитетским предавањима из науке о грађењу ријечи Александар БЕЛИЋ је изнио друго тумачење. Док је 1931. сматрао да је придевски суфикс **-os* додаван именичкој основи (**ѣ* основи с пуним степеном основинског наставка), Белић сада каже да суфикс *-овъ* показује припадање појединачним лицима мушког рода и да се зато може претпоставити да он представља „попридевљени падеж за припадање“: старо дативно *оѣ + њ*. Оваквим постанком аутор објашњава и значење придева на *-овъ* [БЕЛИЋ 1949: 190–191].

Ново Белићево тумачење подржава Радосав БОШКОВИЋ у чланку *Српскохрватско когѣн* (1975) сматрајући да је „њ додавано некадашњим дативима типа **Stanоѣ* (= Станиславу), који су на тај начин постали посесивни придеви типа *Stanовъ*“. Постанак суфикса *-овъ* Бошковић наводи као потврду тумачењу „да су помоћу деривационог суфикса *ъ* (< *os*) заиста прављени у прасловенском језику придеви од падежних основа и

падежа именичких“⁴, па му посесиви типа *Stanovъ* служе као доказ да су од облика *kamene, kaměne, kamêne* — као од генитива материје — образовани суфиксом *ъ* придјеву *kamen-ъ, kaměn-ъ, kamên-ъ* [Бошковић 1978: 403]. Наведене и неке друге врсте придјева свједоче, по Бошковићу, „да је суфикс *ъ* био некада продуктиван за грађење придева од падежа и падежних основа именичких. Однос **Stanou* = падеж: *kaměn-* = падежна основа ствар је искључиво деривационе технике: *ъ* се могло додавати само падежима или основама на сугласник; отуда основа *kaměn-* место генитива *kaměne*“ [Бошковић 1978: 403–404 (у цитатима знак | указује на прелазак на нову страну)].

(3) Размотривши историју питања нешто подробније него што смо је овдје изложили, ми смо дошли до оваквог (претходног) закључка: „Као што се из наведеног прегледа тумачења постанка суфикса *-ovъ* види, нису у науци још дефинитивно решена многа питања везана за настанак и првобитну употребу овог суфикса. Али изнета мишљења, узета у целини, дају доста основа за два закључка: а) да је суфикс *-ovъ/-evъ* настао у кругу старих *ǰǰ* и *ǰ* основа и да се пренео на основе *ǰǰ* и *ǰ*; б) да су придеви на *-ovъ/-evъ* настали дометањем придевског суфикса *-ъ < os* сегменту *-eu/-ou-* старих основа на *ǰǰ* и *ǰ*, али остаје нејасно да ли је то *-eu/-ou-* падешки наставак или вид основе“ [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 31].

Послије анализе најстаријих морфолошких услова употребе суфикса *-ovъ/-evъ* у староруским споменицима, могли смо „са више одређености говорити о многим питањима везаним за настанак, значење и развој овог суфикса“ [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 40]. Од петнаест посебних питања која смо том приликом размотрили за нашу данашњу расправу од важности су нарочито два (4° и 6°). Ево како су она формулисана:

„4° Од основе с пуним степеном основинскога наставка *-eu- ǰǰ* основа (*tomitel'-eu-*) помоћу суфикса *-ъ < os* добијени су придеви типа **tomitel'euъ* са посесивним значењем. Зашто су ови придеви од почетка имали само посесивно значење? С једне стране, придеви типа **tomitel'euъ* грађени су од оног вида основе који су старе *ǰǰ* основе имале у генитиву и дативу, падежима генетичко-посесивног и посесивно-наменског значења. С друге стране, након деловања закона отвореног слога генитив *ǰ* основа (некадашње *ous*) поистоветио се с основом с пуним степеном основинскога наставка, тј. с оним видом основе од кога је изведен придев суфиксом *-ъ*. Могуће је да су придеви типа *tomitel'evъ* били оно граматичко средство на које је пренето посесивно значење генитива типа *tomitel'eu* у време кад се формирао специфични систем словенских посесивних категорија“ [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 40];

„6° Придеви на *-evъ* од самог почетка ступају у чврст семантички однос са дативима на *-evi*. Док се придев специјализовао за генетичко-посесивно значење, датив је имао посесивно-наменско значење. За придев се везивала атрибутивна посесивност, за датив — објекатско-предикативна“ [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 41].

2.2. Белићевим тумачењем, које је Бошковић теоријски образложио, указано је, дакле, да посесивни суфикс *-ovъ* није настао од основе с пуним степеном основинскога наставка (на примјер **sūno-*) него од посесивног падежа (и Белић и Бошковић полазе од датива, и то од датива основа на **ǫ*; Бошковић изричито наводи датив **Stanou*) — суфиксацијом његовом помоћу структуралног суфикса *-ъ < *ǫs*. То је несумњив резултат који је донијела досадашња историја питања јер се без њега не може објаснити значење које је с падежа пренесено на новоформирани (преинтеграцијом) суфикс *-ovъ*. Ни Белић ни Бошковић, међутим, не разматрају могућност образовања суфикса од посесивног генитива као творбене базе, него полазе искључиво од посесивног датива. То је једна слабост њиховог тумачења. Друга је: они нешто што није довољно јасно (како је настао прасловенски суфикс *-ovъ*) објашњавају нечим што никако није било јасно, нечим што тек треба објаснити — откуд у основа на **ǫ* наставак *-и*, који и Белић и Бошковић изводе од дифтонга *-оу*, кад спољашња реконструкција указује на **(Stān)-ǫ-oi*, што би преинтеграцијом дало јат **(Stan)-ě*?

Видјели смо [у т. 1.1] да сви докази говоре у прилог суфиксације посесивног генитива (а не датива) при формирању посесивног суфикса *-inъ*. Сви ти аргументи, и са истим степеном увјерљивости, могу се навести и за објашњење генезе суфикса *-ovъ*. Несумњиво је, дакле, да је суфикс *-ovъ* настао преинтеграцијом од флексије генитива *-оу* и структуралног суфикса *-ъ*, али остају отворена три додатна питања: 1° како и у оквиру којих основа је формирана суфиксална варијанта *-evъ* и какав је њен однос према посесивном суфиксу *-ъ < *ǫs*; 2° како и у оквиру којих основа је формирана суфиксална варијанта *-ovъ* и какав је њен однос према посесивном суфиксу *-jъ¹ < *ǫs*; 3° како су основе на **ǫ* добиле у дативу сингулара наставак *-и < -оу*, до којег се долази унутрашњом реконструкцијом, поређењем словенских језика, и какав је био однос тог наставка према наставку јат (*ě < -oi*) који би се фонетски развио из наставка **-ǫ-oi*, до којег се долази спољашњом реконструкцијом, поређењем са другим индоевропским језицима. Па да размотримо та додатна питања.

(1) Одговор на прво питање — како је формирана суфиксална варијанта *-evъ*, у оквиру којих основа, и какав је њен однос према посесивном суфиксу *-ъ < *ǫs* — прилично је једноставан.

1° Суфиксацијом генитива **iū* основа типа *tomitel'-eu* помоћу суфикса *-ъ < *ǫs* добијени су посесиви типа **tomitel'-eu-ъ*. Преинтеграцијом од окамењене флексије (посесивног) генитива *|eу|* и структуралног суфикса *|ъ|* (= нултог суфикса с наставком *-ъ* у номинативу једине мушког рода) добијен је нови посесивни суфикс *|evъ|* као јединствена морфема (компонента *-ъ* у његовом саставу је, наравно, флексија номинатива једине мушког рода). То се десило послје монофтонгизације дифтонга: у таутосилабичком положају дифтонг **eу* прелази у *-и* (на примјер у генитиву: *tomitel'-и*),

у хетеросилабичком положају — у *ev* (на примјер у посесиву: *tomitel'-ev-ъ*). Суфикс *-evъ* је имао примарно само посесивно значење зато што су посесиви типа *tomitel'evъ* као новоформирана хибридна врста ријечи били оно граматичко средство на које је пренесено посесивно значење генитива типа *tomitel'eu* у вријеме кад се формирао специфични систем словенских посесивних категорија.

2° У процесу стапања основа на **ǐŭ* са основама на **ǐǔ* ове прве су на ове друге пренијеле, поред појединих падешких наставака, и посесивни суфикс *-evъ*. Другим ријечима, иако је посесивни суфикс *-evъ* настао у крилу **ǐŭ* основа, последије укључивања ових основа у деклинацију основа на **ǐǔ* морфема *|ev|* је постала деривационо обиљежје основа на **ǐǔ*.

3° Именице које су припадале **ǐŭ* деклинацији изводиле су првобитно придјеве с општим односно-посесивним значењем (које је укључивало, у зависности од контекста, и значење припадности, и значење посједовања) помоћу суфикса *-ь < *-ǔs*, тј. преласком у тематску, **ǔ* деклинацију. Та придјевска образовања укључивала су се потом у посесиве као хибридну именичко-придјевску врсту ријечи као категорију у формирању. Творбена база, именица типа **tǔmǐtǐl-ǐŭ-s*, и њена изведеница, посесив типа (masculinum) **tǔmǐtǐl-ǐǔ-s*, разликовале су се по основинском наставку, тј. по типу деклинације. Последије одговарајућих фонетских промјена те сливања основа на **ǐŭ* и основа на **ǐǔ* у један деклинациони тип, именица типа *tomitel'ь^I*, и њена изведеница, посесив типа (masculinum) *tomitel'ь^{II}* [о њему види у Маројевић 2000^a: 36–37], постале су лексичко-граматички хомоними. Ова хомонимија била је узрок формирања суфикса *-evъ* и посесива типа *tomitel'evъ* и истискивања, које се завршило тек у историјско вријеме, суфикса *-ь* и посесива типа *tomitel'ь^{II}* из живе употребе. У конкуренцији двају суфикса основна предност суфикса *-evъ* састојала се у томе што је он био формално изразитије граматичко средство, а додатна предност — у томе што је он био семантички прецизније граматичко средство: он није имао опште односно-посесивно значење (које је укључивало, у зависности од контекста, и значење посједовања), него само значење припадања.

(2) Одговор на друго питање — како је формирана суфиксална варијанта *-ovъ*, у оквиру којих основа, и какав је њен однос према посесивном суфиксу *-ь^I < *-ǔs*, који карактерише неке старе основе на **ǔ* — није тако једноставан.

1° Потпуно паралелан развој онеме који је довео до формирања суфиксалне варијанте *-evъ* није могуће претпоставити зато што међу основама на **ǐ* са обиљежјем живо само се за двије именице са сигурношћу може рећи да су припадале овом деклинационом типу — за *sunъ* и *volъ*, али се за њих не може тврдити да су у прасловенском имале или могле

имати суфикс *-ovъ*: прву карактерише посесив *synovъhъ*, изведен суфиксом *-hъ* < **-hъ* од генитива **sūnoŭ*; другу — посесив *volujъ*, изведен суфиксом *-jъ* < **-jъ* од генитива **vōloŭ* (у таутосилабичком положају дифтонг **oŭ* прелази у *u*, у хетеросилабичком положају — у *ov*).

2° Зато се мора претпоставити да су у процесу стапања основа на **ŭ* са основама на **ǫ* ове прве на ове друге преносиле, поред других падешких наставака, и генитивни наставак *-oŭ* < **-oŭ-s*. Као и све друге основе у једнини, осим основа на **ǫ*, основе на **ŭ* су имале хомонимичне падешке наставке (старог) генитива и аблатива: Nom. **sūn-ŭ-s*, Gen. **sūn-oŭ-s*, Abl. **sūn-oŭ-s*, Dat. **sūn-eŭ-oj*. Основе на **ǫ* су имале различите падешке наставке (старог) генитива и аблатива. Од (старог) аблатива настао је наставак *-a* < **-ǫt* синкретичког падежа, тј. новог генитива. Који је наставак имао стари генитив основа на **ǫ* не може се утврдити ни унутрашњом (сви словенски језици имају примарно аблативни наставак *-a*, осим секундарног наставка *-u* из основа на **ŭ*), ни спољашњом реконструкцијом (други индоевропски језици имају различите, али очито секундарне, аналошке наставке) [Бошковић 1985: 19, 22–23]. Може се претпоставити, мада таква претпоставка није од већег значаја за нашу даљу анализу, да је стари генитив основа на **ǫ* имао, као и све друге вокалске основе, наставак **-s*, па је генитив био хомонимичан с номинативом: Nom. **Stān-ǫ-s*, Gen. **Stān-ǫ-s*, Abl. **Stān-ǫt*, Dat. **Stān-ǫj*. Да су основе на **ǫ* имале у генитиву флексију **-s* претпоставља и Георгије ХАБУРГАЈЕВ: „Большинство исследователей полагает, что основы на **ǫ* отражают старую форму отложительного падежа, характеризовавшуюся формативом **d*, перед которым тематический гласный был долгим: **dǫr-ǫ-d* > дара, **nǫzj-ǫ-d* > ножа. Старым показателем собственно родительного падежа был форматив **s*, который в конце слов славянами также должен был быть утрачен“ [ХАБУРГАЈЕВ 1974: 190]. Да би избјегле ову хомонимију, основе на **ǫ*, нарочито оне једносложне, могле су позајмити од основа на **ŭ*, поред других падешких наставака, и генитивни наставак *-oŭ* < **-oŭ-s*. Можемо, дакле, закључити да су, али тек у крилу **ǫ* основа, од (аналогских) генитива типа **Stān-oŭ* помоћу суфикса *-ъ* < **-ǫs* добијени посесиви типа **Stān-oŭ-ъ*. Преинтеграцијом од окамењене флексије генитива |*oŭ*| и структуралног суфикса |*ъ*| (= нултог суфикса са наставком *-ъ* у номинативу једнине мушког рода) добијен је нови посесивни суфикс |*ovъ*| као јединствена морфема (компонента *-ъ* у његовом саставу је, наравно, флексија номинатива једнине мушког рода).

3° У старославенском и староруском језику у оквиру старих основа на **ǫ* суфиксална варијанта *-ovъ* налазила се у оштрој конкуренцији с посесивним суфиксом *-jъ* < **-jъ*. Поставља се питање зашто су двотематске основе типа **Stānoj^slāv-ǫ-s* > *Stanislavъ*, настале комбинацијом синтаксичке творбе (срастање облика 3.л. јд. императива у оптативном значењу) и деривације (суфикс *-ъ* < **-ǫs* у квалитативнопосесивном зна-

чењу), градиле посесиве типа $*\text{Stāno}\dot{\text{j}}^{\wedge}\text{slāv-j}\ddot{\text{o}}\text{-s} > \text{Stanislavl}'\text{ь}$, са суфиксом $-\text{j}\text{ь}^{\text{I}}$, док су скраћена имена типа $*\text{Stān-}\ddot{\text{o}}\text{-s} > \text{Stan}\text{ъ}$ такву суфиксацију избјегавале. Одговор је прилично једноставан: скраћена имена типа $*\text{Stān-}\ddot{\text{o}}\text{-s} > \text{Stan}\text{ъ}$ имала су своје варијанте типа $*\text{Stān-}\dot{\text{i}}\ddot{\text{o}}\text{-s} > \text{Stań}\text{ь}$, с хипокористичким суфиксом $-\text{j}\text{ь}^{\text{II}} < *\dot{\text{i}}\ddot{\text{o}}\text{s}$. Изведенице с (посесивним) суфиксом $-\text{j}\text{ь}^{\text{I}}$ биле би хомонимичне хипокористичима типа *Stań* па су скраћена имена типа *Stan*ъ свој посесивни облик добиле суфиксацијом — помоћу суфикса $-\text{ь}$ — (посесивног) генитива на $-\text{ou}$, генитива чији је наставак, као што је већ речено [види горе т. 2°], позајмљен од основа на * $\ddot{\text{u}}$. Тако су (и зато су) добијени посесиви типа $*\text{Stan-ou-}\text{ь}$.

(3) Одговор на т р е ћ е питање — како су основе на * $\ddot{\text{o}}$ добиле у дативу сингулара наставак $-\text{u} < -\text{ou}$, до којег долазимо унутрашњом реконструкцијом, и какав је био однос тог наставка према наставку *јат* ($\check{\text{e}} < -\text{o}\dot{\text{i}}$) који би се фонетски развио из наставка $*-\ddot{\text{o}}\text{-o}\dot{\text{i}}$, до којег долазимо спољашњом реконструкцијом — неупоредиво је сложенији.

1° Синкретизам аблатива и генитива, као тенденција и као процес, одвијао се кроз два комплементарна појавна облика: а) атрибутивна посесивна значења генитива преносе се на посесивне суфиксе; б) непосесивна значења преузима аблатив. Генитив, прије него што ће се потпуно утопити у аблатив, остаје у тијесним оквирима личних замјеница од којих се нису формирале посесивне замјенице и придјевских ријечи у супстантивној функцији (укључујући имена по мужу, као и женске патрониме који су били категорија у формирању).

2° У једном периоду језичког развоја атрибутивна посесивна значења изражавала су се посесивом (по правилу и антепозицијом): $*\text{Stan-ou-}\text{ь}$ *brat*ъ, а полупредикативна се и даље исказују генитивом (и само постпозицијом): $*\text{on}\text{ъ}$ *jest*ъ *brat*ъ *Stan-ou*.

3° Полупредикативна посесивна значења су се изражавала и дативом (по правилу у постпозицији и с наменскипосесивном нијансом у значењу): $*\text{on}\text{ъ}$ *jest*ъ *brat*ъ *Stan-o}\dot{\text{i}}. Када су се аблатив и генитив потпуно изједначили (у сингулару је значење синкретичког падежа у оквиру основа на * $\ddot{\text{o}}$ преузео стари аблативни наставак $-\text{a} < -\ddot{\text{o}}\text{-}\ddot{\text{o}}\text{t}$, код осталих основа два падежа су већ била хомонимична), реликт некадашњег генитива, у реченицама типа $(\text{on}\text{ъ}$ *jest*ъ *brat*ъ) *Stan-ou}, почео се схватати као варијанта датива (Dat.^{II}), јер се скоро идентично значење исказивало паралелним обликом, некадашњим дативом (Dat.^I) $(\text{on}\text{ъ}$ *jest*ъ *brat*ъ) *Stan-o}\dot{\text{i}}. Конкуренција Dat.^I $*-\text{o}\dot{\text{i}} > *-\check{\text{e}}$: Dat.^{II} $*-\text{ou} > *-\text{u}$ завршила се истискивањем наставка $*-\check{\text{e}}$, који је био хомонимичан с локативом, у корист функционално изразитијег наставка $-\text{u}$, који није био резервисан ни за један други падеж једнине (у оквиру старих основа на * $\ddot{\text{o}}$, наравно). Треба још подсетити да су се у једнини у свим основама већ разликовали наставци датива и локатива, са изузетком основа на * $\ddot{\text{a}}$.***

3. Посесивни суфикс *-jъ¹* није споран са аспекта његовог постанка у праиндоевропском језику. Али је од несумњивог научног интереса размотрити његово укључивање у систем прасловенских посесивних категорија и његов развој са аспекта творбене основе којој се прикључивао.

3.1. У монографији *Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развоју и данас)* изнијели смо историју питања о тумачењу словенског посесивног суфикса *-jъ¹* и размотрили, на примјерима из староруских споменика, првобитне морфолошке услове његове употребе [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 14–26].

(1) Словенски посесивни суфикс *-jъ¹* индоевропског је поријекла: „Славјански јазык унаследовао от общеиндоевропейског суффикс прилагателных *-jo- и *-ijo-“ [МЕЙЕ 1951: 286]. Разлику у значењу придјева изведених суфиксима *-jъ¹* и *-ъjъ* (који су по поријеклу варијанте истога суфикса) МЕЈЕ овако формулише: суфикс *-jъ¹* служи за творбу придјева који обично означавају припадност појединачном лицу а не колективу, док суфикс *-ъjъ* често има шире значење [МЕЙЕ 1951: 286–287].

(2) На словенском терену некадашње суфиксалне варијанте *-jъ¹* и *-ъjъ* развиле су се у посебне суфиксе са диференцираним значењем. Однос форманата *-jъ¹* и *-ъjъ* размотрен је у нашем раду *О прасловенском суфиксу -ъjъ уопште и придеву вођъjъ посебно* (1984), који је објављен и на руском језику [МАРОЈЕВИЋ 1985: 82–85]. Цитираћемо закључак чланка: „Суфикси *-jъ* и *-ъjъ* су, по нашем мишљењу, функционално били разграничени већ у прасловенском језику. Први, суфикс *-jъ*, додавао се сингуларној именичкој основи, градећи придев са основним значењем припадности појединачном лицу. Такав придев је на специфичан начин улазио у парадигму именице од које је изведен [...]. Други, суфикс *-ъjъ*, додаван је именичкој основи у плуралу, градећи придев са значењем припадности или својствености множини лица. Придев на *-ъjъ* није на специфичан начин улазио у парадигму именице од које је изведен“ [МАРОЈЕВИЋ 2000^a: 79]. Другим ријечима, *-ъjъ* је задржао свој статус придјевског суфикса, док је *-jъ¹* суфикс посесива као нове, хибридне врсте ријечи.

3.2. У учењу о суфиксацији морамо разликовати три творбена поступка, карактеристична и за словенску историју посесивног суфикса *-jъ¹*: суфиксација ријечи (1); суфиксација облика ријечи од падешке основе (без предлога или с предлогом) (2); суфиксација облика ријечи од пуног падешког облика, без елидирања падешког наставка (3).

(1) Деривација која се остварује додавањем суфикса на основу ријечи, тј. модификовањем именичке основе, може се илустровати творбом посесива (тзв. присвојних придјева) типа *Jaroslav-ъ + -jъ¹ → Jaroslavъ¹*.

(2) Деривација која се остварује додавањем суфикса на основу падежа (генитива) без предлога може се илустровати творбом посесива типа *mater*-e + *-jь¹* → *materь* и посесивних замјеница типа *nas*-ъ + *-jь¹* → *našь*.

(3) У прасловенској епоси била је могућа и деривација која се остваривала додавањем суфикса на п у н о б л и к падежа (опет генитива) с предлогом (без елидирања падешког наставка), о чему свједоче старославенски придјевии типа *bez uma* + *-jь¹* → *bezumajь* [овај и друге примјере и њихова тумачења види у МАРОЛЕВИЋ 2000^a: 41–43, 63–70]. Деривација која се остварује додавањем суфикса на о с н о в у падежа с предлогом као начин грађења ријечи била је карактеристична већ за прасловенски језик, у овом случају с другим суфиксом: *bez um*-a + *-ьнъ* → *bezumьнъ*.

Деривација која се остваривала додавањем суфикса на п у н о б л и к падежа без предлога (без елидирања падешког наставка) у прасловенској епоси може се илустровати сљедећим примјером: од старог аблатива **dōm-ō-ōt* именице **dōm-ō-s*, која је некад припадала деклинацији старих основа на **ō*, помоћу суфикса *-jь¹* изведен је придјев *dōmā hī* < **dōmō-ōt-īōs* 'који је од дома' [опширније у МАРОЛЕВИЋ 2005^a: 693–694].

НАПОМЕНА.

У вези с питањем о могућности издвајања интерфикса |a| аутор *Творбе речи у савременом српском језику* Иван КЛАЈН каже: »Поставља се питање да ли на основу тако малог броја потврда — једна реч за *и*, један формант за *у* — има смисла уврстити ова два вокала међу спојне. У сваком случају, сложенице као *сврси-сходан*, *хиљаду-годишњи*, где *и* односно *у* још задржавају функцију флексионог наставка, не смемо наводити као примере за спојни вокал, јер проглашавањем за „спојник“ ма ког вокала који се нађе на крају првог дела сложенице тај појам би изгубио сваки смисао. Најбоље се то може увидети поређењем с речима као што је *пољ-о-привреда*, где је *-о-* додато на основу уз коју иначе никада не иде као наставак, тако да служи искључиво њеном повезивању с другим делом сложенице. Напоменимо још да Бабић није узео у обзир реч *домазет* [...]: да јесте, вероватно би закључио да је у њој спојник *-а-*, па би испало да сваки од пет вокала може бити спојни! Уколико сматрамо да у књижевном језику још постоји прилог *дōма*, *домазет* би се могло сврстати у сраслице („*домāзет* исто, што: *дōма зѣт*“, Маретић 1899: 363), па би отпао и тај једини пример за спојник *-а-*« [КЛАЈН 2002 I: 25]. Акцент и прилога и генитива је, наравно, *дōма*, а дефинитивно Маретићево објашњење гласи „*domāzet* је *doma zet* (imam domāzeta, тј. imam dōma zēta)“ [МАРЕТИЋ ³1963: 387].

Овдје ћемо подсетити како Клајн тумачи три ријечи с коријеном *дом*: 1° прилог *дōма*: „Суфикс *-а* имамо само у прилогу *дома*, а и он је данас редак у Србији, јер се замењује са *код куће* односно *кући*. (Пореклом

је вероватно стари локатив, мада то није сигурно: види Скока под *дѡм*)“ [КЛАЈН 2003 II: 324]; 2° придјев *дѡмѡћѡ* (који оставља без акцента и без друге дужине): »Друкчији по значењу и по дужини вокала *a* јесте једини пример од именичке основе — *домѡћѡ*, „стара... творба, која се налази и у чешком и пољском језику“, како каже Скок под *-аћѡ*« [КЛАЈН 2003 II: 278]; 3° именицу *домѡћин*: „Треба подсетити, ипак, да се суфикс задржава и у множини у речима *домѡћин*, *тућин* [...] / *Домѡћин* и *тућин* су уједно и једини примери с придевским основама“ [КЛАЈН 2003 II: 91 (знак / указује на нови пасус у текстовима који се цитирају)].

Прије него што видимо „Скока под *дѡм*“, да подсјетимо да се прилог *дома* тумачио као окамењени облик локатива једнине старе основе на **ǫ domъ*: „Является по происхождению древней индоевр. формой местн. п. ед. ч. **domō*(u) от основ на **ǫ* (**domǫs*)“ [ШАНСКИЙ и др. 21971: 129]. Ову етимологију наводи на првом мјесту (с библиографским подацима које ћемо ми изоставити) и Макс Ф А С М Е Р, али се осврће и на тумачење по којем је ријеч о адвербијализованом облику генитива једнине старих основа на **ǫ*: „Как правило, рассматривается как древняя форма и.-е. местн. п. ед. ч. **domō*(u) от основ на -u, т. е. от **domus* [...]. Напротив, Бругман (Grdr. 2, 2, 696; KVGr. 452), Вондрак (V. Gr. 2,4) считают слав. *doma* старой формой род. п. ед. ч. Последнее было бы необычно для древней основы на -u, но для местн. п. ед. ч. с таким окончанием дальнейшие слав. параллели отсутствуют“ [ФАСМЕР 31996 I: 527].

Локативно тумачење без образложења одбацује Петар СКОК, сматрајући да је прилог настао адвербијализовањем номинатива или акузатива плурала (значи основе на **ǫ* средњег рода!): „Prilozi: (sveslav. i prasl.) *doma* (općenito hrv.-srp.) »kod kuće, kući (mirovanje i kretanje)« tumači se kao prastari ie. lokativ sing. *domō(u)*, rus. *domá*. Ali to tumačenje ne treba da stoji. Може се тумачити и као n. ak. pl. за oznaku kretanja kamo. Da je to tumačenje moguće, dokazuje čakavski izričaj: *proša je iz dōm* (gen. pl.) »otišao je od kuće«” [Skok 1971 I: 424, s. v. **dōm**].

Георгије ХАБУРГАЈЕВ је, међутим, указао да је старославенско *домз* првобитно припадало деклинацији старих основа на **ǫ*: „К старым основам на **ǫ* обычно причисляют и слово *домз*. Однако это недоразумение, основанное на некритическом использовании фактов латинского языка. Слав. *domъ* — из индоевр. **dōmōs* (ср. греч. *δομος* [...] — «строе-ние», древнеинд. *dāmah*, < *dōmōs*), а не **dōmǫs*. Основу на **ǫ* это слово имело первоначально и в латинском языке, на что указывают архаические латинские формы родительного падежа *domi*, дательного *domo* (в латинском это слово рано подверглось влиянию основ на **ǫ* — типа *fructus*)“ [ХАБУРГАЈЕВ 1974: 176 (нап.)]. На тај начин отпада резерва према Бругмановом тумачењу, које је прихватио Вондрак, а које се може поткријепити и неким новим аргументима: 1) од старог аблатива **dōm-ǫ-ǫt* помоћу суфикса *-jъ*¹ изведен је придјев *дѡмѡћѡ* < **dōm-ǫ-ǫt-jōs* ‘који је од дома’; 2) адвербијализацијом старог аблатива **dōm-ǫ-ǫt* настао је и прилог (српско) *дѡма* (акцент код Клајна је погрешан), (руско) *дѡма*

(акценат код Скока је погрешан) у значењу 'од дома', тј. код куће, а не у значењу „у кући“; 3) прасловенско име *Domaslavъ* (посвједочено у новгородском запису на брезовој кори из 60–90. година XII вијека: оу домаслава [ГрБ № 155 (Зализняк 2004: 381); види и Маројевић 1985: 9]) не значи „(нека буде) у дому славан“ него '(нека буде) од дома славан'. Поред *ѿ-основе *Domaslavъ* посвједочена су и друга имена с првом компонентом *doma-*, између осталих *ї-основа *Domagostъ* (у новгородском запису на брезовој кори с краја XI и почетка XII вијека): ѿ домагости [ГрБ № 902 (Зализняк 2004: 247)] с ономотолошким значењем '(нека буде) од дома трговац' и *ѿ-основа *Domažirъ* (у запису на брезовој кори из Старе Русе из прве половине XII вијека): оу домажира [ГрБ Ст. Р. № 20 (Зализняк 2004: 331)] с ономотолошким значењем '(нека буде) од дома богат'. Прозодија српског и руског прилога указује на стари аблатив, који је, последице синкретизма аблатива са старим генитивом, преузео функцију новог генитива, док је прозодија локатива одражена у облицима (у) *дѡму* у српском, односно (на) *дому* у руском језику. Треба подвући да нема словенских паралела које би потврђивале могућност губљења друге компоненте дифтонга у локативу једнине **domōu* > **domō* > *doma* (а то значи да се локативно објашњење прилога *дѡма* мора сасвим одбацити, али не у корист тумачења Петра Скока).

Послије ове етимолошке дигресије чији је циљ био да покаже како се у етимологији не може ослањати (само) на Скока, који је често непоуздан, констатовати прво, да је именица *домѡзет* стварно сраслица и да је у њој компонента -а окамењена флексија праиндоевропског аблатива, односно словенског генитива, и друго, да је и прилог *дѡма* настао адвербијализацијом тога аблатива, односно генитива, а не суфиксацијом, па је у његовој морфемској структури компонента -а окамењени наставак, а не суфикс.

II. Посесивни надежи

4. Поставља се питање: у којој мјери је посесивни д а т и в могао конкурисати посесивном генитиву у прасловенском језику?

4.1. Посесивни датив је имао своје семантичко и граматичко поље, друкчије од оног које је заузимао и заузима посесивни генитив. Значење и синтаксичке функције посесивног датива у староруском језику описане су у монографији *Посесивне категорије у руском језику (у своје историјском развјетку и данас)* [Маројевић 1983^a: 56–62]. У закључку одговарајућег одјељка истакли смо специфичности употребе посесивног датива у односу на друге посесивне категорије: 1° његово посесивно значење се, по правилу, остварује на нивоу реченице, а не на нивоу синтагме; 2° поред посесивног значења он изражава објекатске нијансе значења; 3° њиме се исказује блиска повезаност субјекта посесивности са објектом посесивно-

сти, његова заинтересованост за стање у коме се налази, радњу коју врши или трпи објекат посесивности [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 61]; 4° употребљава се, у кругу личних замјеница, „и за изражавање ненаглашене, већ одређене посесивности“, чији је субјекат претходно већ исказан посесивом, посесивном замјеницом или посесивним генитивом, као у примјеру из ЛИ ок. 1425, л. 303 об. (1289): *приде княгини его. и сестра ему Олга* [МАРОЈЕВИЋ 1983^a: 62].

4.2. Посесивни датив је могао конкурисати посесивном генитиву само у једном типу конструкција: *близкоуѡ сѡщюѡ изаславоу кзпаѡзюѡ* 'који беше блиски рођак Изјаславу кнезу (= Изјаслава кнеза)' [ЕвО 1056–1057 (запись писца)]. Уз преузимање значења, могла се пренијети и (аналошка) флексија -и са генитива на датив (генитив се потом потпуно слио с аблативом), а тиме ми и објашњавамо флексију -и < *-оу у дативу сингулара основа на *ѡ у позном прасловенском [види т. 2.2.(3)3°].

5. Поставља се и друго питање: у којој мјери је аблатив могао конкурисати посесивном генитиву у прасловенском језику?

5.1. Аблатив није конкурисао посесивном генитиву за статус творбене базе при формирању посесивних суфикса словенских, с једне стране, због свог укупног значења (које се с посесивним значењем старог генитива више додиривало него пресијецало), с друге стране, због тога што је он у кругу тематских основа, тј. основа на *ѡ, јединих у којима се у једнини разликовао од генитива, задржао и своју стару форму и своја значења. Стапајући се са њим и прихватајући његов падешки наставак, генитив је морао своја посесивна значења пренијети на посесиве као нову хибридную врсту ријечи и на посесивне замјенице, захвативши при том и понеко аблативно значење: *Петров* страх 'страх од Петра', *његово* зло 'зло од њега, зло од његовог дјелања' [за ову прву нијансу значења види т. 5.2].

5.2. Аблатив није имао посесивно значење у ужем смислу, али су се његова значења испреплетла са значењима старог генитива, па и са посесивним значењем. Тако се могло десити да се, као последица синкретизма генитива и аблатива, на посесиве и посесивне замјенице преноси и нијанса аблативног значења: бојим се *Петра*, бојим се *њега* → *Петров* страх 'страх од Петра', *његов* страх 'страх од њега'.

Као илустрација може послужити 1360. стих Горског вијенца:

Кад али је оно [ѡнѡ] стари Озро
и бирани за њим [зањим] Озринићи
(није од њих [ѡдњих] ниједнога [ниједнога] жива!):
пуче [пуче] на нас [нанас] сваке грдне [грдне] јаде
што у Чеву цркву не градимо —
Аранђелу, да ни свуд помага.

Ондена се мало не покласмо —
и сад дрхтим од његова страха!
[ГВ 1353–1360].

Стих је Александар Младеновић протумачио: „сердар Вукота се толико уплашио сањајући Озра и биране Озриниће, да и сада дрхти од страха од тога сна“ [Младеновић 1997: 103]. Ми смо то прокоментари-сали: „Сердар Вукота се није уплашио сна него *Озра*, он дрхти од *Озрова* страха (страха од *Озра*)“ [Маројевић 1998: 83; Маројевић 1999: 181]. У четвртом издању коментатор је своје нетачно тумачење контаминирао са нашим тачним: „сердар Вукота се толико уплашио сањајући Озра и биране Озриниће, да и сада дрхти од страха од тога сна, тј. од страха од Озра“ [Младеновић 2001: 116].

Стих су прије Младеновића тачно протумачили Трифун Ђукић: „и сад дрхим од тога како сам се од њега уплашио“ [Ђукић 1941: 160], Антун Барац: „Dgšce od straha, kako se grepaо staroga Ozge“ [Barac 1947: 185] и Никола Банашевић: „од страха пред њим (пред Озром)“, позивајући се на примјере које наводи Отокар Колман (*Slavia* VI, 1927–1928, 402) [Банашевић 1973: 299].

Своје тумачење 1360. стиха Горског вијенца изнио је и Михаило Стевановић: »Синтагму од његова страха у стиху: / И сад дрхтим од његова страха (1360) — / више нелогичну него необичну и за данашње осећање језика, неки коментатори нису сматрали да је потребно објашњавати. М. Решетар, нпр., који је као историчар језика у њему налазио више примера такве конструкције, у њој није осећао ништа необично; други су се (Латковић, рецимо, и Радовић) повели ту за Решетаром. Т. Ђукић, међутим, и А. Барац опширним реченицама казују тачан смисао овога стиха. А једини је Н. Банашевић дао адекватну синтагму [*вар. адекватно значење*] објашњавајући да — „од његова страха“ — значи од страха пред њим. / Буквално узете синтагме: *његов страх* у наведеном Његошеву стиху; *мој страх* у стиху из народне песме: Цио Стамбол јесте позатваран од мојега страха великога, и *страх Малог Радојице*, опет у стиху народне песме: Ја не могах вечерати с миром / све од страха Малог Радојице — значе: *његов страх*, *мој страх* и *страх Малог Радојице*, а у ствари су то: страх који се има од њега, односно од мене, односно од Малог Радојице. У стиху било које врсте од не би могло доћи тамо где му је место, не би, мислим, у десетерцу ишло: Цио Стамбол јесте позатваран / од великог страха од мене или: Ја не могах вечерати с миром / све од страха од Малог Радојице. И зато језик допушта ову „хаплоглогију“, тј. елизију првог предлога од, како у стиховима народних песама или Качићева десетерца (Све у страху Бога великога) [види ове и сличне примере у Ђ. Даничића, *Српска синтакса*, Београд 1858, 51. и у студији: Отокар Колман, *Dva české překlady Njegošova „Horského věnce“*, *Slavia* VI, 402], тако, јамачно, и у стиховима Његошева пева. Вук Караџић је, нашавши је у народним песмама, допуштао

себи слободу елизије првога *од* и у прозним саставима, као у примеру: *Многи људи од страха Турскога побјегну у хајдуке* (под речју *хајдук* у Рјечнику)« [СТЕВАНОВИЋ 1976: 94–95; цит. и варијанту наводимо према: СТЕВАНОВИЋ 1990: 151 (исправили смо техничку грешку)].

Стевановићево историјсколингвистичко објашњење не стоји: није ријеч ни о каквој „хапологији“, тј. елизији првог предлога *од*, него о старој синтаксичко-семантичкој одлици посесивних замјеница и посесива, који су имали шире значење него у савременом језику. И Вук Караџић није под утицајем народних пјесама „допуштао себи слободу елизије првога *од* и у прозним саставима“, него је тако говорио на основу свог живог језичког осјећања. Као што је тако говорио и Милан РЕШЕТАР, на примјер у коментару 389. стиха у свом другом издању Горског вијенца: „јер Турци од црногорскога страха не смију да из њих на поље изађу“ [РЕШЕТАР 1892: 28].

6. Посесивног генитива што се тиче, и данас можемо „сасвим одређено закључити да посесиви нису, као резултат неке жестоке конкуренције, истиснули посесивни генитив, него су га просто замијенили. Послије синкретизма старог аблатива и старог генитива и њиховог стапања у нови генитив са кумулирањем огромног броја значења, граматички је постало неодрживо исказивање атрибутивне посесивности именичким генитивом. Genitivus possessivus се граматички маргинализује — своди се на неке замјенице, поименичене придјеве и њима исказане апозитивне допуне. На празно (тачније: ослабљено, које се празни) мјесто долази новоформирана хибридна врста ријечи — *nomina possessiva*: преображавају се (добијају нову граматичку функцију и значење) неки индоевропски општепридјевски суфикси — *-jb < *jōs*, *-b/-b < *ōs*, а попридјевљењем посесивних падежа формирају се нови посесивни суфикси — *-inъ*, *-ovъ/-evъ*. Да посесивни придјеве не истискују посесивни генитив него га замјењују, доказ је њихова деривациона генеза (настају адјективизацијом посесивног генитива) и синтаксичка употреба (преузимају све синтаксичке функције које је имао посесивни генитив). / Поставља се, најзад, питање зашто посесиви у историјском развоју словенских језика бивају замјењивани или замијењени истим тим посесивним генитивом. Ова тенденција је условљена, с једне стране, промјенама у придјевским ријечима, што је ствар појединачне историје словенских језика, и развојем аналитичности словенских језика. У међувремену се проширила и учврстила употреба генитива са бројним предлозима, што поново враћа простор адноминалном генитиву за изражавање значења атрибутивне посесивности“ — закључили смо у расправи о конкуренцији језичких средстава уопште и посесивних суфикса посебно у живом језику [МАРОЈЕВИЋ 2000^б: 44–45] поновивши тај закључак у чланку о конкуренцији посесивних категорија у пјесничком тексту — у Његошевом језику, из којег преузимамо и горњи цитат [МАРОЈЕВИЋ 2003: 176–177 (исправили смо штампарске грешке)].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАНАШЕВИЋ 1973: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Београд, 1973.
- ВАРАС 1947: Р. Р. Njegoš. *Gorski vijenac*. U spomen stogodišnjice prvog izdanja. [Priredio: Antun Varas]. Zagreb, 1947.
- БЕЛИЋ 1931: Александар Белић. *Српски језик. (Образовање речи – сложенице и суфикси)*. Београд, 1931.
- БЕЛИЋ 1949: Александар Белић. *Савремени српскохрватски књижевни језик. II. Наука о грађењу речи*. Београд, 1949.
- БОШКОВИЋ 1968: Радосав Бошковић. *Основи упоредне граматике словенских језика. I. Фонетика*. Београд, 1968.
- БОШКОВИЋ 1978: Радосав Бошковић. *Одабрани чланци и расправе*. Подгорица, 1978.
- БОШКОВИЋ 1985: Радосав Бошковић. *Основи упоредне граматике словенских језика. II. Морфологија*. Никшић, 1985.
- ГВ: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. Подгорица, 2005.
- ЂУКИЋ 1941: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића. Београд, 1941.
- ЭССЯ 1992 XIX: *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*. Вып 19. Под ред. О. Н. Трубачева. Москва, 1992.
- ЗАЛИЗНЯК 2004: А. А. Зализняк. *Древненогородский диалект*. 2-ое изд., переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва, 2004.
- КЛАЈН 2002 I: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику*. Први део. *Слагање и префиксација*. Београд, 2002. (Прилози граматички српског језика. I)
- КЛАЈН 2003 II: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику*. Други део. *Суфиксација и конверзија*. Београд, 2003. (Прилози граматички српског језика. II)
- МАРЕТИЋ 31963: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Treće, nepromijenjeno izdanje. T. Maretić. Zagreb, 1963.
- МАРОЕВИЧ 1985: Р. Мароевич. *Заметки по историческому словообразованию*. 3–4. – *Этимология*: 1983. Москва: Наука, 1985, 82–88.
- МАРОЕВИЧ 1998: Р. Н. Мароевич. *Посесивы – гибридная часть речи праславянского языка (на материале старославянских и древнерусских памятников)*. – *Славянское языкознание: XII Международны́й съезд славистов*. Краков, 1998 г. Доклады российской делегации. Москва: Наука, 1998, 615–621.
- МАРОЈЕВИЋ 1983^a: Радмило Маројевић. *Посесивне категорије у руском језику (у својој историјској развоју и данас)*. Београд, 1983.
- МАРОЈЕВИЋ 1983^b: Радмило Маројевић. *Посесивни придеви са суфиксом -ъѣ у историји руског језика*. – Зборник [Матице српске] за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1983, књ. XXVI/1, 7–60.
- МАРОЈЕВИЋ 1985: Радмило Маројевић. *Посесивне изведенице у староруском језику: Антропонимски систем. Топонимија. „Слово о полку Игореве“*. Београд, 1985.
- МАРОЈЕВИЋ 1998: Радмило Маројевић. *Горског вијенца антикоментари*. [I] (*Александра Младеновића, љета господње 1997*). – Библиографски вјесник, Цетиње, 1998, XXVII, бр. 2–3, 73–85. [Прештампано у: Маројевић 1999, 161–184].
- МАРОЈЕВИЋ 1999: Радмило Маројевић. *Горски вијенац: изворно читање*. Никшић–Београд, 1999. (Његошев гласник. Књ. I).
- МАРОЈЕВИЋ 2000^a: Радмило Маројевић. *Старославенске студије*. Београд–Крагујевац, 2000.
- МАРОЈЕВИЋ 2000^b: Радмило Маројевић. *Конкуренција језичких средстава и динамика језичког развоја*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (14–19. 9. 1999). Књ. 29/1: Конкуренција језичких средстава у српском језику. Београд, 2000, с. 43–52.
- МАРОЈЕВИЋ 2003: Радмило Маројевић. *Конкуренција посесивних категорија у Његошевом језику*. – Пети лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Радови са научног скупа: Подгорица, 10. и 11. октобра 2002. Подгорица, 2003, с. 171–185.
- МАРОЈЕВИЋ 2005^a: Радмило Маројевић. *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (I)*. [Приказ књиге: Клајн 2002 I]. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик. Београд, 2005, књ. X, св. 1–2, 685–779.

- МАРОЈЕВИЋ 2005^б: Радмило Маројевић. *Творбена и морфолошка анализа у граматичком систему савременог српског језика* (I). – Наука и образовање: Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 11–12. новембра 2005). [На корицама: Бањалучки новембарски сусрети Наука и образовање]. Бања Лука, 2005, 123–151. (Научни скупови. Књ. 6. Т. I).
- МЕЙЕ 1951: А. Мейе. *Общеславянский язык*. Пер. со 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудничестве с А. Вайаном. Пер. и примеч. П. С. Кузнецова. Москва, 1951.
- МЛАДЕНОВИЋ 1997: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Сремски Карловци – Нови Сад, 1997.
- МЛАДЕНОВИЋ 2001: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Београд, 2001.
- РЕШЕТАР 1892: *Горски вијенац* владике црногорског Петра Петровића Његоша. Протумачио га Милан Решетар. Једанаесто, државно, издање. [Друго издање с коментаром Милана Решетара]. У Биограду, 1892.
- SZEMERÉNYI 1977: O. Szemerényi. *Studies in the kinship terminology of the Indo-European languages with special reference to Indian, Iranian, Greek and Latin*. Téhéran–Liège, 1977. (Acta Iranica 16. Troisième série. Textes et mémoires. Vol. VII. Varia 1977.)
- СКОК 1971 I: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva. Zagreb, 1971.
- СТЕВАНОВИЋ 1976: Михаило Стевановић. *Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца*. Београд, 1976.
- СТЕВАНОВИЋ 1990: Михаило Стевановић. *О језику Горског вијенца*. Београд, 1990.
- ТРУБАЧЕВ 2006: О. Н. Трубачев. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 2006, 214–219: Дополнения ко второму изданию. [1]: *Рецензия на книгу: O. Szemerényi. Studies in the kinship terminology of the Indo-European languages with special reference to Indian, Iranian, Greek and Latin*.
- ФАСМЕР ³1996 I: Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. I. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. 3-е изд., стер. Санкт-Петербург, 1996.
- ФАСМЕР ³1996 II: Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. II. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 3-е изд., стер. Санкт-Петербург, 1996.
- ФАСМЕР ³1996 III: Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. III. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 3-е изд., стер. Санкт-Петербург, 1996.
- ФАСМЕР ³1996 IV: Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. IV. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 3-е изд., стер. Санкт-Петербург, 1996.
- ФРОЛОВА 1963: С. В. Фролова. *История образования притяжательно-относительных прилагательных с суффиксом -ов/-ев в русском языке*. – Уч. зап. Куйбыш. пед. ин-та. 1963, т. 38, с. 7–77.
- ХАБУРГАЕВ ¹1974: Г. А. Хабургаев. *Старославянский язык*. Москва, 1974.
- ШАНСКИЙ и др. ²1971: Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. *Краткий этимологический словарь русского языка*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 1971.

РАДМИЛО МАРОЕВИЧ

ПОСЕССИВНЫЕ КАТЕГОРИИ В ПРАСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ (КОНКУРЕНЦИЯ ПОСЕССИВНЫХ ПАДЕЖЕЙ И ПОСЕССИВНЫХ СУФФИКСОВ)

Резюме

В настоящей статье рассматриваются, во-первых, праславянские посессивные с у ф ф и к с ы: 1) суф. *-иъ*, который был образован присоединением суффикса **-пѡ-s > -пъ* к родительному падежу принадлежности основ на **i: *gŏst-ej-(s) + *-пѡ-(s) > gost-iъ*; 2) суф. *-овъ*, который был образован присоединением суффикса **-ѡ-s > -ъ* к родительному

падежу принадлежности основ на *ǐ (падежная флексия которого была перенесена на *ǫ-основы): *Rā d-ou-(s) + *-ǫ-(s) > Rad-ovъ; 3) суф. -jъ¹, унаследованный из праиндоевропейского, в котором он модифицировал тематический гласный основы — *ǐǫ-s, стал присоединяться к генитивной основе или к генитивной форме в целом, и во-вторых, праславянские посессивные падежи (дательный падеж, родительный падеж, с которым совпал отложительный падеж, перенеся на него, в рамках древних *ǫ-основ, свою падежную флексию *-ǫ-ǫt > -a).

Ключевые слова: праиндоевропейский язык, праславянский язык; посессивные суффиксы, суффикс -itъ, суффикс -ovъ, суффикс -jъ¹; посессивные падежи, дательный падеж принадлежности, родительный падеж принадлежности, отложительный падеж.

Марта Ж. Бјелетић и Јасна Б. Влајић-Поповић

Институт за српски језик САНУ*

marta.bjeletic@isj.sanu.ac.rs

jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

ЈЕДНОТОМНИ ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА (МЕТОДОЛОШКИ АСПЕКТ)

У раду се описује методологија израде новог етимолошког речника српског језика, ограниченог на основни лексички фонд (око 7.500 речи), који је намењен стручној јавности и истовремено поспешивању рада на већ започетом вишетојномнику, а моћи ће да послужи и као предлог за израду будућих популарних издања.

Кључне речи: српски језик, лексикографија, етимолошки речник, методологија.

0. Већина словенских, као и осталих европских језика, има модерне, најчешће једнотомне етимолошке речнике – по правилу настале након завршетка рада на обимним вишетојномницима (нпр. SNOJ за словеначки, REJZEK за чешки, BORYŚ за пољски, Шапошников за руски језик).

1. Српски језик се у том погледу налази у специфичној ситуацији. Иако за њега (односно за српско-хрватски) постоји релевантан етимолошки речник (Скок), тај приручник је данас већ застарео (методолошки, у погледу коришћене литературе) и непотпун (не садржи обиље грађе која се појавила након његовог објављивања).¹ С обзиром на те околности, осамдесетих година прошлог века покренут је капитални пројекат новог свеобухватног етимолошког речника српског језика (ЕРСЈ), са најширим захватом у све штокавске говоре.² Будући да је у питању дугорочан подухват, чија ће реализација трајати годинама,³ временом је сазрела идеја о изради једнотомног речника који би нашој стручној и широј јавности представио етимолошку интерпретацију основног лексичког фонда српског језика.⁴

* Овај прилог је резултат рада на пројекту „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“ (178007) који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ За списак новије литературе и извора уп. ЕРСЈ 1: 13–29; 2: 5–11; 3: 7–14.

² Детаљније о томе у Предговору ОС, VIII–IX.

³ Поред *Огледне свеске* (1998), до сада су објављене три свеске ЕРСЈ (2003, 2006, 2008), које обухватају речи од *а* до *бјенути*.

⁴ Тог посла се подухватио део ауторског тима који ради на ЕРСЈ – Александар Лома, Јасна Влајић-Поповић, Марта Бјелетић и Снежана Петровић.

2. Према првобитној замисли овај речник је требало да буде намењен широкој публици, те је он по својој структури и неким методолошким решењима сличан научно-популарним речницима (в. § 6.1.). Међутим, убрзо је дошло до промене концепције. Одлучено је да се повисе методолошки захтеви обраде и да се она у границама предвиђеног захвата спроведе што темељније, уз обавезно преиспитивање, у целини и у појединостама, досадашњих етимолошких решења у складу са актуелним ступњем развоја историјске и компаративне лингвистике. Непосредан исход тога посла био би речник намењен првенствено стручној јавности, који треба да пружи научни допринос на пољу словенске, балканске и индоевропске етимологије. Посредно би, на једној страни, из њега проистекла мрежа обрађених чворшних тачака лексичког фонда која би олакшала и убрзала даље писање великог речника, а на другој страни он би послужио као основица за краће и популарније верзије које би испуниле иницијалну сврху подухвата.⁵

3. Избор одредница извршен је на основу *Речника савременог српског књижевног језика с језичким саветником* Милоша Московљевића, који садржи око 50.000 насловних речи.⁶

3.1. Из тог корпуса издвојено је око 7.500 лексема основног лексичког фонда.⁷ Језгро садржи близу 4.000 најосновнијих и најфреквентнијих речи које не захтевају дефинисање значења (нпр. *али, бресква, дирати, ја, кућа, леп, после, чешати се, шума*). У ширем кругу се налазе такође општепознате, али мање фреквентне речи (нпр. *ватићи, гуњ, елем, ждрал, зајанурити се, издашан, насумице, облапоран, пирити, ратосиљати се, тресет, ћаскати*), као и речи које припадају различитим регистрима и стиловима књижевног језика, уз које ће, према потреби, стајати семантичка дефиниција (нпр. *аспик, ћилкош, живопис, наргиле, обојак, резеда, тандем, ћумез, утва, црноризац, чатрља, шеврдати*). Намера је да се за почетак обради само лексика ужег језгра, а да се остатак уврсти у друго, проширено издање.

3.2. Овако дефинисан циљ подразумева да – у оквиру фонда домаће лексике – статус самосталних одредница имају само речи књижевног

⁵ У нашој средини несумњиво постоји интересовање за етимолошке приручнике, о чему сведоче скоро распродата издања прве три свеске ЕРСЈ. У даљој перспективи треба размишљати и о специјализованим етимолошким речницима (в. БЈЕЛЕТИЋ 2011: 296).

⁶ Речник је први пут издат у Београду 1966. године под насловом *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, затим је фототипски прештампан 1990, а за ову прилику је коришћено треће издање из 2000. године, технички исправљено и усаглашено са савременим правописом. Осим оптималног обима, предност овог речника је и у томе што није оптерећен неологизмима који су ушли у српски језик током последњих пет деценија.

⁷ Овај број се веома приближава већ препознатој оптималној вредности од око 8.000 одредница колико би требало да обухвата једнотомни етимолошки речник једног језика. Ову општу процену КРАЉИК (2008: 189) подупире подацима о просечном броју одредница које садрже једнотомници словенских језика, нпр. ШАНСКИЙ/БОБРОВА (око 10.000), SNOJ (8.583 у првом издању, 9.415 у другом), REJZEK (преко 11.000), BORYŚ (4.600), GLUHAK (1.800).

односно стандардног језика. Историјске и дијалекатске потврде не обрађују се посебно већ се помињу онда када су релевантне за тумачење насловне речи.⁸

3.3. Када су у питању речи страног порекла, носиоци одреднице могу бити не само позајмљенице као давно преузете и адаптиране стране речи које се више не осећају као такве (нпр. *занат, инат, кечига, ливада, рачун, хиљада, чорба, џак*) и одомаћени калкови тј. семантичке преведенице (нпр. *закључити, излог, кишобран*), већ и оне туђице (варваризми, интернационализми, технички термини) које чине део општег савременог лексикона (нпр. *авион, лак, узурпирати, фотелја, херој, церемонија, чоколада, шпорет*). За шири круг интернационализама, неологизама и терминологија појединих струка читаоци ће и даље морати да консултују речнике страних речи.⁹

4. Структура одреднице је четвороделна, при чему су сегменти јасно графички истакнути.

4.1. Први део садржи насловну реч, њену граматичку квалификацију, хронолошко одређење тј. датирање првог помена, затим пробране изведенице и изразе, а на крају и историјске потврде (старосрпске, српскословенске), уколико постоје.¹⁰ Семантичка дефиниција насловне речи даје се према потреби – у првом кругу по изузетку (нпр. у случају хомонима), а у другом онда када се процени да је то неопходно. Потоњи критеријум важи и за све изведенице наведене у првом делу одреднице.

4.1.1. Код одабира насловне речи поштује се лексемни принцип, што значи да се етимолошко гнездо разбија до нивоа посебног представљања формално-семантички осамостаљених облика, какви су нпр. глаголски парови *дерати* : -*дирати, кидати* : -*кинути*; глаголско-именичко-придевски низ *клонити се* : *клонути* : *клањати се* : *поклон* : *склон*; заменичко-придевски низ *се(бе)* : *засебан* : *међусобан* : *посебан* : *присебан* итд. Разлог за издвајање у посебну одредницу може бити и сопствена етимолошка проблематика разматране речи, нпр. творбено проблематично *дажбаина* према *дати*, семантички осамостаљено *добити* према *бити* 'esse', русизми *сопствен*, *способан* према *се(бе)*. Због ограничености речника на основни лексички фонд дешава се да носилац одреднице не буде изходна реч већ њена најфреквентнија изведеница, нпр. *гвозђе* уместо *гвозд*, *колац* уместо *кол*, *мајица* уместо *маја*.

⁸ О употреби дијалектизама у функцији етимолошке дискусије в. Влалкић-Поповић 2013.

⁹ Поменути речници (в. § 0.) међусобно се разликују по степену укључивања интернационализама и неологизама (деталније о некима од њих в. KRÁLIK 2001: 72–71; id. 2008: 189).

¹⁰ Старосрпске и српскословенске потврде иницијално се бележе у већем броју и дају се оригиналним писмом, а за грчке речи се користи алфавет (сходно правилима ЕРСЈ). У популарној верзији предвиђа се селективно навођење историјских потврда у савременој ћириличној транскрипцији, а грчког у латиничној.

4.1.1.1. Празне одреднице су намењене лакшем препознавању оних изведеница које се помињу и/ли тумаче на другом месту тј. под основном речју. Често је упућивање само олакшица за читаоце – код провидних веза као што је нпр. *вечит* на *век*, *кутњак* на *кут*, *прећи* на *ићи*. Понекад се празном одредницом указује на мање очигледне везе какве постоје међу паровима различитих типова, нпр. *изопачити* и *опак*, *пâс* и *појас*, *поспан* и *спавати*, као и на дублете, нпр. *гребсти* и *гребати*, *падати* и *пасти*, евентуално на суплетивне основе, нпр. *јесам* и *бити*, *мене* и *ја* итд. Осим тога, празним одредницама се несамосталне глаголске основе упућују на одговарајућу одредницу, нпр. *-валити* на *ваљати*, *-вести*, *-ведем* на *водити*, *-вести*, *-везем* на *возити*, *-ливати* на *лити*, *-нети* на *носити*, *-зрети* на *назрети*. Изузетно се празне одреднице односе на ретке али етимолошки занимљиве речи, протумачене у склопу других одредница, нпр. архаизам *заувар* под интернационализмом *харизма*.

4.1.1.2. Речи без статуса посебне одреднице понекад се објашњавају у оквиру „туђе“ одреднице, са којом нису у етимолошкој већ у некој другој вези, нпр. *ласан* s.v. *лак*, *огрозд* s.v. *грозд*, *плајваз* s.v. *оловка*, *трепетљика* s.v. *јасика*, *тулипан* s.v. *лала*, чиме ће се знатно увећати број етимолошки обрађених речи.

4.1.2. Доследно се даје граматичко одређење како насловне речи одреднице, тако и њених изведеница. У принципу се наводе само генитивски завршетак и ознака рода за именице, завршетак презентске основе и ознака вида за глаголе, завршеци женског и средњег рода за придеве, ознака врсте речи за непроменљиве речи, а тек по изузетку и додатна одређења, ако постоји двострука парадигма глаголске промене, алтернативна именска основа, ако је неки падеж осим генитива једине битан за етимолошку дискусију итд.¹¹

4.1.3. Датирање се за старије помене врши на нивоу века, а за скорије документоване речи, ако је то у извору назначено, и тачном годином прве писмене потврде. За први помен насловне речи узимају се и њене посредне потврде (путем деривата, ономастике), уколико су посведочене раније од ње саме.¹²

4.1.4. Одабир изведеница врши се по комбинованом критеријуму који, с једне стране, настоји да прикаже творбени потенцијал насловне речи, а с друге тежи селективности изостављањем сасвим прозирних или пак секундарних деривата. Крајњи циљ је да се поброје реално коришћене речи које ће, пошто се једном нађу у првом делу одреднице, затим аутоматски бити евидентирани и у регистру на крају речника.¹³

4.2. У другом делу одреднице даје се порекло насловне речи.

¹¹ Граматичка информација је у научно-популарним речницима различито заступљена, у неким чак и потпуно изостаје (в. KRÁLIK 2008: 190).

¹² Поменути речници се међусобно разликују и у погледу хронолошког одређивања одредница (в. KRÁLIK 2001: 74; id. 2008: 191).

¹³ О различитим приступима навођењу деривата у поменутим речницима в. KRÁLIK 2001: 74; id. 2008: 190.

4.2.1. Ако је у питању реч прасловенске старине (било аутохтона, било позајмљена), ту се даје њена прасловенска реконструкција и наводе паралеле из свих словенских језика.¹⁴ Исти принцип важи и за позније позајмљенице општесловенске распрострањености. Код млађих домаћих изведеница упућује се на исходишну српску реч, етимологисану у самосталној одредници, нпр. *дакле* на *одакле*, *новац* на *нов*, *поклон* на *клонити* (*се*).

4.2.2. Када су у питању позајмљенице, у другом делу се по могућству даје непосредан страни предлошак (турски, грчки, мађарски итд.). У случају појединих интернационализама и међусловенских позајмљеница није увек могуће установити непосредни извор преузећа, па се тада наводи и њихов крајњи етимон. За разлику од домаћих речи, код којих се путем паралела из сродних језика долази до прасловенског предлошка, за позајмљенице се паралеле из других језика наводе у трећем делу одреднице, зато што нису од истог значаја за утврђивање етимологије речи. Код калкова се даје страна реч која је послужила као модел за домаћу творбу.

4.3. Трећи део је намењен дискусији везаној за најразличитија питања: изложено етимолошко тумачење, детаље творбе, семантичке помаке, податке који се тичу културне историје речи итд. Он по правилу почиње навођењем дубљих, балтских и осталих индоевропских паралела и евентуално праиндоевропског предлошка за домаће (прасловенске) речи односно одговарајућих пандана позајмљеницама (за гречизме и турцизме из балканских, за романизме најпре из романских, за интернационализме из главних европских језика итд.).

4.3.1. Етимолошка тумачења свде се на пет основних случајева: а) решене етимологије (нпр. *гљув*, *дебео*, *казан*); б) модификована или прецизирана постојећа решења (нпр. *гљачати*, *јасан*, *казна*); в) проблематизована општеприхваћена решења (нпр. *грана* : *граница* : *гранути*, *капак*, *летети*); г) нова решења (нпр. *боговетан*, *гломазан*, *спрат*; *готов*, *длака*, *луд*);¹⁵ д) речи које и даље остају нејасне (нпр. *галама*, *клевета*). Код речи без општеприхваћеног тумачења аргумендују се два, евентуално три могућа решења, од којих једно може бити и ново, ауторско. Новине изложене у случајевима б), в) и г) могу се односити на различите хронолошке равни интерпретације речи: српско-хрватску, јужнословенску, прасловенску или индоевропску.

4.4. У четвртом делу се сумарно цитира коришћена литература пошто се у тексту одреднице не прецизирају аутори појединих решења. На првом месту је по правилу Скок, затим за домаће речи следе прасловенски,

¹⁴ У овом погледу ће се српски речник разликовати од већине поменутих једнотомника (в. KRÁLIK 2001: 74–75; id. 2008: 191–192).

¹⁵ Понуђена тумачења само српских речи, о којима је мало или нимало писано, и оних општесловенских, о којима већ постоји богата литература, представљају различите нивое доприноса словенској етимологији.

индоевропски или речници појединих словенских језика (уколико је решење преузето из њих), док се за позајмљенице наводе специјализовани речници и референтни етимолошки речник дотичног језика. Евентуални чланци или студије посвећени разматрању речи наводе се на крају. Знак да је у одредници изнето сасвим ново решење стоји на концу тог низа.

5. Речник ће бити снабдевен уводом, списком литературе и скраћеница, као и регистром српских речи поменутих у одредницама.

6. У току рада на речнику испоставило се да изненађујуће велики број речи основног лексичког фонда заправо нема јединствено прихваћено тумачење (нпр. *брава, готов, купати, мотка, ручак*).¹⁶ Стога се тај рад не своди на компилацију из постојеће литературе, него доноси и знатан број нових решења (односно предлога или бар нових поставки проблема), од којих су нека садржана у већ објављеним радовима аутора речника, док се поједина формулишу по први пут (в. § 4.3.1.)¹⁷ – што је у складу са стручном наменом овог лексикографског подухвата (в. § 2.).

6.1. Из свега изложеног јасно је да описани речник представља својеврстан компромис између популарног и научног. Популаран је само по форми: избор речи је типичан за такве речнике, нема дефиниција значења, не даје се комплетан творбени инвентар, не прецизирају се аутори појединих етимолошких тумачења, а с друге стране – ванлингвистичке занимљивости, атрактивне читаоцима, помињу се кад год је то могуће. По својој суштини овај речник је научан: садржи прве помене, паралеле из свих словенских и многих несловенских језика, продубљену дискусију, нова решења, податке о експанзији наших речи у суседне језике, а све то на бази најновије етимолошке литературе – славистичке, балканолошке и индоевропеистичке.

6.2. Сви горепоменути етимолошки речници последње генерације нашли су своје место негде на скали између популарног и научног. Посматран у том контексту, методолошки профил нашег речника показује се као специфично најближи капиталним етимолошким речницима словенских језика (какви су за своје време били нпр. VASMER или MASNEK). Упркос ограничениости на основни лексички фонд, за то га квалификује управо садржај трећег дела одреднице (в. § 4.3.). Превага научне компоненте над популарном у великој мери је условљена чињеницом да се овај једнотомник ради у функцији вишетомног *Етимолошког речника српског језика* (в. § 1.–2.)¹⁸.

¹⁶ Та чињеница је у складу са Мејеовом „рачуницом“ да је само једна десетина индоевропске лексике етимолошки јасна (в. KRÁLIK 2001: 75).

¹⁷ Подробно о доприносу неких конкретних ауторских решења из српског једнотомника славистици и индоевропеистици в. Лома 2011; id. 2012.

¹⁸ Имајући у виду Малкилову поделу научно-популарних речника на оне који настају на основу монументалних научних речника и оне који се пишу као претходница таквим речницима (в. KRÁLIK 2008: 188), овај једнотомник би, упркос томе што је велики речник већ започет, ипак припадао другој групи.

7. Као илустрација описаног методшког поступка у прилогу се наводи узорак од осам одредница којима су представљене речи различитог порекла.

гвѡжђе -а п. (XIV), такође *гвѡжђа* пл. семантичка преведеница нем. *gefallen* (у ‘кљуса, замка, клопка’, *гвѡзден* adj., *гвѡжђара*, *гвѡжђарија* f. coll. ◀ Од стерп. *gvozdiī* (читај: *гвоздје*) coll. ‘клинови (као део воденичног прибора), даље и ‘метал од којег се клинови кују’
▲ Семантички помак је био извршен до XV в., када се први пут бележи придев *гвозден* у примени на ножеве. С.-х. заст. *гвѡзд* ‘клин, ексер’ је од псл. **gvozďь(jь)*, уп. стсл. *гвоздь*, *гвоздин*, мак., буг. *гвозд*, пољ. *gwózdź*, дљуж. *gózdź*, гљуж. *hózdź*, рус. *гвоздь*, укр. *гвоздь/гвіздь*, блр. дијал. *гоздзь*, вероватно у вези са псл. **gvozďь* ‘шума’, стерп. *гвоздь* ‘исто’, данас само у топонимији (*Гвоздац*), ако се узме да је реч изворно означавала заштиљен дрвени колац (уп. сличну семасиологију код **бѡр**). Из других ие. језика пореди се гот. *gazds* ‘колац’, стисл. *gaddr* ‘колац, шпиц’, срисл. *gat* ‘врбова гранчица’ < ие. **ghazdh-*, даље срп. *gass* ‘изданак’, лат. *hasta* ‘мотка, држаље, копље’ (< ие. **ghast-*), а са друге стране, нем. *Quast(e)* ‘кита, ђуба; реса’ (< ие. **gъos-d-*). ● Skok 1: 643; ЭССЯ 7: 185–186; SP 8: 317–318; ESJS 201 s.v. *gvozďb*.

дѡпасти (се) -паднѣм (се) pf. (XV), *дѡпадати се* impf., *дѡпадљив* adj., *дѡпадљивост* f. ◀ Превербална сложеница од **до** и **пѡсти** ▲ Нерефлективно *допасти* у народном говору значи ‘доћи, стићи’, нпр. у НП: *црни Аран под Солун допаде*, ‘прискочити’: *Војин паде а Јован допаде*, | *те увати рањена Војина*, ‘припасти некоме, снаћи га’: *а тако те мука не допала*, већ стерп.: *и јако би их која тешкоћа допала от које годѣ стране* (XV в.). Та значења су стара, уп. слч. *dopadnuti* ‘пасти; испасти, свршити се; ухватити, затећи некога (на делу)’, чеш. *dopadat* ‘падати, затицати, доспевати; испадати’, пољ. *dopasć* ‘долетети, дојурити, насрнути’. Претпоставља се да је у рефлексивном значењу ‘свијати се, годити’ реч у српско-хрватском (од XVIII в.), као и у слн. *dopásti*, -*pádem* (од XVI в.),

семантичка преведеница нем. *gefallen* (у изразима као *es gefühlt mir* ‘допада ми се’), која се раширила са кајкавско-чакавског северозапада; немачко значење ‘добро, како треба пасти’ вероватно се развило преко коцкарске терминологије. Међутим, распрострањеност овог значења на целом штокавском подручју и у бугарском (*допадам (се)* ‘одговарати, одговарати намени, бити сличан; свијати се’ = *допадна ми (се)* ‘одговара ми, свија ми се’), као и то што се среће у народној поезији (*ниједан се не допаде були*), указује на могућност домаћег развоја, у којем је посредујућа карика могло бити значење ‘оставити утисак, учинити се’ (ЦГ, Дубр.), нпр. *допаде му се слаба* ‘учини му се рђава (пушка)’, уп. чеш. *dopadat* такође и у значењу ‘личити’. ● Skok 2: 615a s.v. *pásti*?; Михајловић 1982–1984: 83; Snoj 118–119; Kluge 337.

йзлет -а м. (XIX), *йзлетнйк* м., *йзлетнйчкй* adj. ◀ Поствербал од *излѣт(j)ети*, в. **лѣтети**, као калк за нем. *Ausflug* ▲ Нем. реч се изводи од *ausfliegen* ‘излетети’ и изворно је означавала први лет младих птица и прво пролећно излетање пчела, од XVIII в. и привремен одлазак људи из места боравка. ● Skok 1: 290 s.v. *lètjeti*; Kluge 75.

јѡлов -а, -о, adj. (XIV), *јѡловѡст*, *јѡловица* ‘јалова овца’, *јѡловина* f., *јѡловити* impf. ‘кастрирати’, *јѡловити*, *јѡловити се* pf.; стерп. *јѡловъ* (овьца, бравъ) ◀ Од псл. *(j)alovъ(jь), уп. цсл. *ловва* adj. f., *ловвъ*, мак. *јалов*, буг. *јалов*, слн. *јалов*, слч., чеш. *jalový*, гљуж., дљуж., пољ. *jalowy*, рус. *яловый*, укр. *яловий*, блр. *ялавая* adj. f. ▲ Псл. придев има тачне паралеле у лет. *ālava* ‘јалова крава’, лит. дијал. *olauš* ‘неожењен’, ако се не ради о позајмљеницама из словенског, што с обзиром на одсуство *j-* у њима није вероватно. Балтски облици говоре у прилог секундарности

ликова без *-ov-* слн. дијал. *jál* и рус. дијал. *Ялая*. Из употреба јасно излази да се придев првобитно примењивао на јалове женке домаћих животиња, пре свега на краве и овце које не дају млеко, а тек секундарно на неплодне мужјаке, жене, мушкарце, земљиште итд. Као сточарски термин, могао би бити псл. позајмљеница из дијалекта иранских Скита у којем је *d* прелазило у *l*, изведен од (хипотетичног) скит. **ālu-* ‘храна’ = ав. *ādū-* ‘жито’, согд. **dwk < *ādu-ka-* ‘исто’, од корена који је у **јѐсти**, с обзиром на то да се јалове животиње кољу за јело. Против везе са лет. *jels* ‘сиров, незрео’, лит. *jelas* ‘неслан, пресан’ и даље са гр. ἄλιος ‘некористан, узалудан’ (о стварима) говоре и семантика и фонетика (бсл. **ālavas*, без **j-*!). ● Skok 1: 751–754; ЭССЯ 1: 67–68; NIL 212; Vaillant 4: 440; A. Loma, SEB 1/2000: 347.

ка̀па *-e* f. (XIV), *ка̀пица* dem., *ка̀пети-на* augm.; стсрп. *капа* ◀ Од познлат. *sappa* ‘капуљача; плашт са капуљачом’ ▲ Изворно значење лат. речи чува се у романским језицима: ит. *sappa*, шп. *sapa*, фр. *chape* ‘(свештенички) плашт, мантија, (мушка) кабаница’; из романског и сргр., нгр. *к̀ап(π)α* ‘огртач’, алб. *kápë* ‘плашт са капуљачом’. У герм. и слов. језицима се преко ‘капуљача’ развило данашње значење: нем. *Kappe*, енгл. *cap*, рус. *ка̀па*, буг. *ка̀па* ‘капа’. Стсрп. *капа* се односи на део одеће православног свештеника и монаха, пре на монашки огртач са капуљачом него на капу; као термин из сфере православног хришћанства вероватно је дошао грчким посредством. Напротив, стсрп. *капуч* (одећа световних лица) изводи се из ит. *sarrucio* ‘капуљача’. Одатле изведено име фрањевачког реда „мале браће“ *капуцина*, путујућих калуђера-просјака одевених у мантије са капуљачама, преузето је у скорије време као *капу̀шино* < ит. *sarrucino* или *капу̀цинер* < нем. *Kapuziner*. Тај напитака, настао у Бечу, назван је тако јер својом смеђом бојом подсећа на капуцинску одору. Уп. **пелерина**, изворно ‘одећа ходочасника’. Семантички развој у ‘капа, покривало за главу као засебан део одеће’ условио је да реч у свом прво-

битном значењу буде замењена изведеницом *капу̀љача*, начињеном према *куку̀љ-ица*, *куку̀љ-ача* < лат. *cucullus* ‘капуљача’, уп. **закуку̀љити**. В. **ка̀пѹт**, **ка̀пѹла**. ● Skok 2: 38–39; Snoj 216; БЕР 2: 213; Vasmer 1944: 7.

лу̀чити *-ѿм* impf. (XIII), *од-, раз-* pf.; стсрп. *о̀тъ-*, *раз-ло̀чити* ◀ Од псл. **lōčiti*, *lōčoo* (*se*), уп. стсл. **лжчити**, мак. *лачи*, буг. *лѣча*, слн. *lōčiti*, слч. *lūčit* ‘са, чеш. *loučiti*, длуж. *lucyś*, пољ. *lączyć*, рус. дијал. *лучи́ть*, укр. *лүчити*, блр. *лучыць* ▲ Псл. глагол је итератив-каузатив од **lękti* ‘кривити’ (уп. **лѣцати се**, **лүк**, **лүка**) и има блиске формалне паралеле у лит. *lankūti*, *lankai* ‘навраћати, посећивати’, лет. *liocīt*, *lioku* ‘савијати, покретати, усмеравати’. Изворно сточарски термин: **‘усмеравати грла стоке да се једна од других одвоје или окупе’* (уп. *лучити жагање од оваца*); симплекс **lōčiti* поред ‘раздвајати’ у северним слов. језицима значи и ‘окупљати, повезивати’, што је последица утицаја превербалних облика, с једне стране **ot-*, **orz-lōčiti*, с друге *sz-lōčiti*. В. **о̀длука**. Није сродно са **слүчѹј**, где је *-у-* од псл. **u* а не од **o*. ● Skok 2: 324–325; ЭССЯ 16: 132–134; 162–163.

мирѝсати *мѝришиѿм* impf. (XV), *за-, на-, по-мирѝсати (се)* pf., *мѝрис* m., *мѝрисан*, *-сна*, *-сно*, *мѝришиѿвав* adj.; стсрп. **мѝрсати** ◀ Од гр. *μυρίσαι* ‘намирисати’ ▲ Балкански гречизам, уп. буг. *мѝрисам*, рум. *a miroși* ‘њушити’. Гр. глагол изведен је од гр. аор. *μυρόσαι* од *μυρόνειν* = *μυρίζειν* ‘мазати миришљавим уљем’, а ово од именице *μύρον* п. ‘миришљаво уље за мазање, парфем’, која је и сама ушла у старосрпски као **мѝро** (писано и **мүро**) ‘освештано уље за помазивање’ (уп. *миропомазати*, *миропомазаник*), такође ‘мирисна течност из моштију светаца’ (уп. светитељско име Стефана Немање *Симеон Мироточиви*). Именица *мѝрис* (уп. буг. *мѝрис*, рум. *miros* ‘њух’) је поствербалног постања. Сходно своме пореклу, испрва је имала значење козметичког средства и пријатног мириса, али је временом истисла слов. *во̀нь(а)* као неутралан назив за сваки предмет опажања чулом њуха

и сузила му значење на непријатан мирис, **зѡдах** (уп. **вѡњати**, српсл. **благга** **вѡна** ‘пријатан мирис’), а делимично је потисла и **њѡх** у значењу чула, па се каже **чуло мириса**; за **дѡх** *‘мирис’ в. *милѡдух* s.v. **мѡо**. Уп. **мирѡ-ђија**. ● Skok 2: 428–429; Vasmer 1944: 99; БЕР 4: 116–117.

сѡбља -e f. (XV), *сѡбљаст* adj., *сѡбљица* dem., *сѡбљѡрка* f.; стерп. **сѡбља**, **сѡбниа** [читај: *сѡбја*] ◀ Општесловенска позајмљеница из познатог извора, уп. мак. *сѡбја*, буг. *сѡбја*, *сѡбља*, слн. *sǎblja*, слч. *šablja*, чеш. *šavle*, длуж. *zabla*, *sabla*, пол. *szabla*, струс. **сѡбља**, рус. *сѡбля*, укр., блр. *шѡбля* ▲ Реч је најраније посведочена у руском летопису где означава оружје турских народа, Хазара, којима су Словени плаћали данак у VIII в., и Печенега, под 968. годином. Код Срба се јавља у XV в. као назив за карактеристично оружје османских Турака; од приближно истог времена посведочена је и у пољском као и у мађарском (*szablya*); словенским, а можда и мађарским

посредством ширила се даље по Европи, уп. рум. *săbie*, алб. (дијал.) *săblë*, *săbjë*, мађ. *szablya*, ит. *sciabola*, лит. *šiðblë*, *šðblë*, лет. *šable*, нем. *Säbel*, *Sabel*, затим хол. *sabel*, фр., енгл. *sabre*, шп. *sable*. У мађарском реч нема етимологије (старо извођење од *szab* ‘сећи’ одбацује се као творбено неприхватљиво) и пре је позајмљена из словенског (српско-хрватског?) него обратно, али се не тумачи ни из словенских језичких средстава. Вероватно је, као и сама реалија коју означава, источног порекла, иако досадашњи покушаји тумачења из турских и, шире, алтајских језика (киргиског, протобугарског, тунгуског) нису изнели на видело убедљив етимон. Код Словена изгледа да се ширила са истока на запад; изворни лик јој се може реконструисати и као **sabl’a* (са етимолошким *l*) и као **sabja*. ● Skok 3: 181–182; Фасмер 3: 541; Bezlaj 3: 212; Snoj 636; БЕР 6: 398–399; Boryš 590; EWU 1379; Kluge 778; Г. Добродомов, *Етимологија* 1968: 192–194; М. Stachowski, SEC 9/2004, 133–141.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛЕТИЋ, Марта. „Резултати и перспективе српске етимолошке лексикографије.“ У: *Грамматика и лексика у словенским језицима*. Нови Сад–Београд: Матица српска–Институт за српски језик САНУ, 2011: 289–299.
- ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ, Јасна. „Дијалекатска лексика у кратком етимолошком речнику српског језика.“ *Српски језик* 18 (2013) (у штампи).
- ЕРСЈ – *Етимолошки речник српског језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- ОС – Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. *Огледна свеска*, Београд 1998.
- ШАНСКИЙ, Николай М., Татьяна А. Боброва. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Дрофа, 2003.
- ШАПОШНИКОВ, Александр К. *Этимологический словарь современного русского языка* 1–2. Москва: Флинта, 2010.
- BORYŠ, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- GLUHAK, Alekko. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec, 1993.
- KRÁLIK, L’ubor. „O príprave stručného etymologického slovníka.“ V: ONDREJOVIČ, Slavomír a Matej Považaj (ed.). *Lexicographica ’99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: Veda, 2001, 69–78.
- KRÁLIK, L’ubor. „Populárno-vedecký etymologický slovník ako žáner etymologickej lexikografie (na príklade slovenčiny).“ V: *XIV. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov*. Ed. Slovenský komitét slavistov. Slavistický ústav Jána Stanislava SAV. Bratislava, 2008: 185–196.

- LOMA, Aleksandar. „Die Belgrader etymologischen Projekte und ihre indogermanistische Relevanz.“ Изложено на скупу 5. *Jenaer Mai-Kolloquium: Schleichers Erben – 200 Jahre Forschung zum Baltischen und Slavischen*, Jena, 11–12. Mai 2011, предато за штампу у *Denkströmen. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*.
- LOMA, Aleksandar. „Von Indogermanischen zum Slavischen und zuerueck. Probleme und Perspektiven einer vertiefenden Wortforschung in Bereich der slavischen Sprachen.“ V: VŮKYPĚL, Bohumil. (ed.) *Metody etymologické praxe*. Praha 2012, 122–133. (= *Studia etymologica Brunensia* 14).
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 21968.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- SNOJ, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan, 22003.
- VASMER, Max. *Russisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1950–1958.

Marta Bjeletić, Jasna Vlajić-Popović

THE SINGLE VOLUME *ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE SERBIAN LANGUAGE*
(METHODOLOGICAL ASPECT)

Summary

The paper deals with the methodology of compiling a new, single-volume *Etymological dictionary of the Serbian language*, which encompasses the basic lexical fund (ca. 7,500 lemmata). It is meant for professional use and aimed to be a means for expediting the work on the already commenced multivolume dictionary, as well as the basis for future popular editions. After explaining different criteria for various choices made by the authors and describing the four-segmented structure and content of lemmata, it is concluded that this dictionary is a specific compromise between the popular and professional. It is popular in form: limited word list, absence of definitions and complete lists of derivatives, heightened stress on facts of historic and cultural interests. It is professional in essence: it provides detailed etymological discussion based on most up-to-date references, first attestations, parallels from both close and distant languages (Slavic, Balkan and Indo-European, Turcic respectively), etc. The method described is illustrated by lemmata *gvožđe*, *dopasti (se)*, *izlet*, *jalov*, *kanal*, *lučiti*, *mirisati*, *sablja*.

Key words: Serbian language, lexicography, etymological dictionary, methodology.

Стана С. Ристић

Институт за српски језик САНУ, Београд*
stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

СТЕРЕОТИП ДОМОВИНЕ У ЗАЈЕДНИЧКОЈ КОНЦЕПТОСФЕРИ ПОЈМОВА ДОМА И МАЈКЕ (ЕЛЕМЕНТИ ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ СВЕТА У ТЕЗАУРУСНОМ РЕЧНИКУ САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА)

У раду је представљен стереотип домовина у заједничкој концептосфери појмова дом и мајка на системском материјалу савременог српског језика из тезаурусног Речника САНУ. Применом теоријско-методолошких поступака Лублинске етнолингвистичке школе утврђено је да се стереотип домовине у српском језику заснива на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу две лексема *домовина* и *отаџбина* и да заједно са појмовима дом и мајка спада у културне, егзистенцијалне и универзалне концепте, засноване на позитивним елементима „свог, блиског“ из опозиције „свој – туђи“. Бројним примерима из семантичког поља лексема *домовина*, *отаџбина*, *дом*, *кућа* и *мајка* представљене су специфичности ових концепата у српској лингвокултури, као и сличности са другим словенским лингвокултурама, пре свега са пољском, а затим са руском и бугарском.

Кључне речи: стереотип домовина, концептосфера стереотипа, профилисање стереотипа, параметри профилисања, српски језик.

1. Увод (предмет, грађа, методологија)

1.1. На одабраном материјалу из тезаурусног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (РСАНУ) биће представљени елементи који указују на језичку слику света носилаца српског језика у виду језичких односно културних стереотипа. РСАНУ обухвата два века у развоју лексике српског језика и у централном делу свог корпуса репрезентује стабилно стање лексичког система савременог српског језика на просторној, временској, функционалностијској и нормативној равни. По веома исцрпном опису граматичких, лексичкосемантичких и комуникативно-прагматичких карактеристика лексема и потврда њихо-

* Рад је урађен у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ве употребе у различитим функционалним стиловима материјал овог речника може се сматрати системским, па самим тим и репрезентативним за етнолингвистичка истраживања (Бартмињски 2011). Као носиоци информација о језичкој слици света стереотип домовине и заједничка концептосфера биће представљени на лексичкосемантичком и творбеном материјалу лексема *домовина / отаџбина, дом / кућа и мајка*, и то са теоријско-методолошког становишта Лублинске етнолингвистичке школе и са истицањем сличности тих елемената у језичкој слици света неких словенских лингвокултура.

1.2. Материјал РСАНУ, осим речничких чланака лексема *домовина* и *отаџбина, дом* и *кућа* и лексема *мајка*, обухвата и лексичке јединице њихових творбених гнезда са афиксалном и семантичком деривацијом, као и њихове синониме, антониме, хиперониме и хипониме. Системност овог материјала потврђују и представљени фразеологизми, карактеристични синтагматско-синтаксички спојеви и типичне колокације. С обзиром на то да речнички материјал својом лексикографском обрадом и примерима употребе бројних лексема из семантичког поља сваке од наведених доминантних, прототипичних лексема, потврђује обухватне, вишедимензионалне појмовне представе домовине / ОТАЏБИНЕ, ДОМА / КУЋЕ и МАЈКЕ у српском језику, на њему су утврђени најважнији, општи параметри¹ за профилисање наведених појмова у свим аспектима њихове стереотипизације.

1.3. У досадашњем истраживању представљени су стереотипи ДОМА (Ристић, Лазич Коњик 2012; Ристић 2012 и 2012а) и МАЈКЕ (Ристић 2012б), док ће у овом раду бити представљен стереотип домовине у заједничкој концептосфери сва три наведена појма.

1.4. У кругу разматраних културних, егзистенцијалних и универзалних концепата² концепт домовине спада и у идеолошке концепте, што га на појмовном плану и на плану стереотипа чини тешко одредивим и знатно динамичнијим од друга два концепта. У српском језику овај појам, који се због функционалностилске ограничености употребе третира као „узвишени“ појам, означавају две синонимне речи *домовина* и *отаџбина*, с тим што је ова друга више стилски маркирана.³ Употреба обе речи у српском језику, као и у пољском реч *ojczyzna*, карактеристична је углавном за књижевни, едукативни, црквени и политички дискурс (Радовић Тешић 2009: 119; Бартмињски 2011: 245). Разлике у стереотипизацији овог појма у одређеним националним културама јављају се у

¹ У питању је параметризација заснована на различитим аспектима: физичким, егзистенцијалним, друштвеним, емотивним, аксиолошким и др. (исп. Бартмињски 2011: 39–40, 222–224).

² О универзалности појма „домовина“ в. Бартмињски 2011: 245–246.

³ Сам појам је у романским и словенским језицима етимолошки везан за појмове „дом“ и „отац“ („pater“) (пољ. *ojczyzna*, рус. *отечество*, буг. *татковина*) (Бартмињски 2011: 245).

виду модификације универзалног концепта и представљају особине одређеног националног стереотипа домовине, које су подложне идеолошким променама (Бартмињски 2011: 246–247).

2. Заједничке особине концепата

Појмови домовине, дома и мајке, представљају релативне појмове јер се одређују у односу на некога, што се може формализовати у виду израза: А је дом / домовина / мајка Х-а (исп. нав. дело: 252).

2.1. Прототипична представа дома у српском језику, како је истакнуто у раду Ристић, Лазић Коњик 2012,⁴ одговара значењу које је у РСАНУ представљено као прво, примарно значење лексеме *дом* 1а „кућа као место где човек живи са својом породицом“, и заснована је на физичким и друштвеним аспектима, као и прототипична представа домовине. Сличност на концептуалном плану потврђена је и творбеном повезаношћу лексема које означавају ове појмове, мотивне лексеме *дом* и из ње деривирани лексеме *домовина*, као и мотивне лексеме *отац*, из породичне сфере, и из ње деривирани лексеме *отаџбина*. У профилисању заједничке концентосфере ових појмова у српској лингвокултури учествује и лексема *кућа* са својим семантичким и творбеним потенцијалом у метафоричним употребама, а оба вишедимензионална појма суделују у њеном профилисању, не само физичким и друштвеним него и емотивним и аксиолошким параметрима.

2.2. На основу семантичких реализација лексеме *мајка*, њених творбених еквивалената, као и илустративног контекста њихове употребе у РСАНУ, у раду Ристић 2012⁶ представљен је стереотип МАЈКА у српском језику. Утврђено је да је овај стереотип у српском језику као и у пољском профилисан биолошким, емотивним, друштвеним и аксиолошким параметрима (Бартмињски 2011: 195–217; Ристић 2012⁶).

Особине стереотипа МАЈКА у српском језику поређене су са особинама овог стереотипа у неким другим словенским језицима: руском, бугарском и пољском, и то углавном на основу лексикографског материјала у дескриптивним речницима ових језика.⁵ У етнолингвистичким ис-

⁴ У наведеном раду је вишедимензионалност концепта *дом*, осим на системском материјалу РСАНУ, представљен и на материјалу електронског корпуса српског језика, народних пословица и анкета. Овом приликом позиваћемо се само на елементе заједничке концептосфере потврђене речничким материјалом.

⁵ За пољски језик испоређени примери за сва три појма узети су из преведене монографије Ј. Бартмињског (2011), а за примере „мајке“ само из речника руског и бугарског језика (ССРЈА 6, РСБКЕ 2). Уз њих се наводи само податак о страни, при чему се, из техничких разлога, не наводе извори о којима су дати подаци на крају рада. За бројне потврде из РСАНУ за лексеме *дом*, *кућа* *домовина*, *отаџбина* и *мајка*, као и за њихове деривате и еквиваленте, не наводе се подаци о томовима и странама, само се по потреби наводи одредничка реч под којом се јавља потврда, док се уз контекстуалне примере наводи иницијал имена и презиме писца или извор из кога је речнички пример преузет.

траживањима утврђено је да појам „мајка”, као и појмови „дом“ и „домовина“, спада у групу основних егзистенцијалних појмова (Бартмињски 2011: 195).

Заједничку концептосферу ових појмова у српском језику, као у пољском, руском и бугарском језику, потврђују традиционалне формуле односно симболи: *рођена мајка*,⁶ (пољ. *rodzona matka*: 195), *родни дом*, *родна груди*, *родни крај*; *земља мајка* (пољ. *ziemia matka*: 195, рус. *природа-мать*: 715, буг. *мајката земља*, *мајката природа*: 47), *мајка Србија* (пољ. *Mater Polonia*, *matka Polka*: 195, рус. *родина-мать*, *мать-родина*: 715, буг. *мајката родина*: 47), па и симбол *Мајка Божија* (пољ. *Matka Boska*: 195) који мотивише неке аспекте заједничке концептосфере, иако се у српском језику чува углавном у екскламативним изразима са избледелим значењима.⁷

Осим наведених формула културни концепт мајка многим другим аспектима суделује у профилисању заједничке концептосфере, придружујући се културним концептима дом и домовина. Схватање домовине као мајке показује њено високо лично и друштвено вредновање, па уз централну улогу у дому, породици, појам „мајка“ може се сматрати и централном тачком заједничке концептосфере. На језичком плану то се потврђује употребом речи *дом* и *домовина*, којом се подражава употреба речи *мајка* и њених метафора (исп. Бартмињски 2011: 258). Други елементи заједничке концептосфере сва три појма биће показани у представљању стереотипа домовина.

3. Стереотип домовине

На речничком материјалу утврђено је да стереотип домовина у српском језику профилишу следећи параметри (аспекти): просторни (физички), друштвени, културни и институционални, који се заснивају на емотивним, аксиолошким и идеолошким параметрима.

3.1. *домовина / отаџбина* у РСАНУ

домовина

1. „земља, држава у којој се неко родио и у којој је одрастао, постојбина, отаџбина“;
2. „земља или крај одакле нешто води порекло, одакле потиче“;
3. „(у народним песмама) дом“;
4. „заст. домаћинство“;
5. „заст. породица и родбина“;

⁶ О оваквој емфатичној употреби придева *рођени* уз родбинске називе (*рођена мајка*, *рођена сестра*) в. Ivić 1995: 232–233.

⁷ За српски језик карактеристичне су још две формуле: *мајчина љубав* (рус. *материнская любовь*: 698, *материнские чувства*: 698–699) и *мајчино срце* (у руском језику и *правда-матка*: 705, а у бугарском *мамина скут*: 52).

отаџбина

1. „земља, држава у којој се неко родио, у којој је одрастао, домовина“;
2. „фиг. земља или крај одакле нешто води порекло, одакле нешто потиче, постојбина“;
3. „покр. имовина наслеђена од оца или од других предака, очевина“.

3.2. Издвојена значења лексема *домовина* и *отаџбина* показују да се овај појам примарно концептуализује у просторном смислу у виду концентричних кругова. Примарно значење обе лексеме у језичком стандарду указују на најшири круг означен хиперонимима *земља* и *држава* док секундарна значења, нормативно и функционалностилски ограничена, означавају кругове овог појма који се сужавају према центру по редоследу означеном хипонимима: *крај*, *домаћинство*, *очевина* и *дом / породица*. Просторни аспект је један од аспеката који суделују у стереотипизацији појма „домовина“ док су други, не мање важни аспекти представљени у системском лексикографском материјалу: у примерима употребе основних лексема, њихових творбених деривата и семантичких еквивалената (синонима, хиперонима, хипонима), као и у њиховим карактеристичним спојевима. Тако да се „домовина“ у уобичајеној представи носилаца српског језика, концептуализује као вишедимензионалан појам профилисан следећим параметрима: просторним (физичким), друштвеним, институционалним, емотивним, аксиолошким и идеолошким. Просторни и друштвени аспекти представљају базу стереотипа, док остали функционишу или унутар базе, варирајући њене профиле, или, пак, организујући посебне профиле, што ће се у даљем излагању показати. Друштвени аспекти, аналогно просторним, јављају се у виду концентричних кругова, који се према редоследу сужавања означавају лексемама *држава* („државна, национална заједница“), *сународници*, *земљаци*, *суседи (комшије)* и у централном делу лексемом *породица*.

3.3. Опозиције

Вишеаспектност односно вишедимензионалност стереотипа *домовина*, као и стереотипа *дом*, заснива се на бинарним опозицијама: „свој – туђи“ „унутрашњи простор – спољашњи простор“⁸, које се у профилисању оба стереотипа реализују у виду друштвених, емотивних (психосоцијалних) и просторних параметара: *дом / домовина* је оно што је блиско, пријатељско, што пружа сигурност, тако да ови појмови опонирају појму „свет“ који се перципира као нешто далеко, туђе, опасно. На мисаоно-сазнајном плану појам „дома“ на основу просторног параметра границе функционише као изворни, полазни домен у категоризацији других појмова, док се на основу истог параметра појам „домовине“ јавља као циљни домен (Ристић 2012). Тако се на основу параметра границе концептуално поље *дома* шири и умрежава са другим концептуалним

⁸ У питању је оријентациона категоризација која је у основи оријентационих појмовних метафора (КЛИКОВАС 2004: 22–24).

пољима у језичкој слици света, па и са концептуалним пољем домовине. У смислу актуелне глобализације занимљиво је умрежавање којим се неутрализује параметар границе, што у српском језику потврђује метафора СВЕТ ЈЕ ДОМ (Ристић, Лазич Коњик 2012 и Ристић 2012), односно потенцијална метафора СВЕТ ЈЕ ДОМОВИНА, којим се укида опозиција „унутрашњи простор – спољашњи простор“ и антонимијски однос лексема *дом / домовина – свет*:

3.4. Парадигматски и синтагматски односи

У савременом српском језику параметризацију за профилисање стереотипа домовина осим употребе лексема *домовина* и *отаџбина*, употребљују употребе лексема из истог семантичког поља, уређене различитим односима: хиперо-хипонимским, еквонимским, синонимијским, антонимијским; затим и као парадигме регуларних деривационих низова творбеног и семантичког карактера, или, пак, као структурне јединице у предикатско-синтагматским спојевима.

3.4.1. Синоними. У српском језику постоји невелики број назива који именују појам „домовине“ у његовим различитим видовима: *земља, место, држава, завичај, родни крај, родна груда, дом, кућа, огњиште (породично, рођено)*, откривајући особине по којима се именовани појмови удаљавају од уобичајене (прототипичне) представе означене лексемама *домовина / отаџбина*. У одређеним контекстима они се јављају као синоними лексема *домовина*, профилишући физичке (просторне), идеолошке, друштвене, емотивне и аксиолошке аспекте домовине. Тако лексема *дом, кућа, огњиште (породично, рођено), завичај, родни крај, родна груда* у својим метафоричним или метонимијским значењима, носе позитивну конотацију, истичући особине тоpline, блискости и сигурности; лексема: *земља, држава, место* истичу просторне, друштвене, идеолошке и институционалне параметре. Све оне показују да се појам „домовине“ као и појам „дома“, концептуализује као простор издвојен од спољашњег света са заштитном функцијом и као уточиште које пружа осећај тоpline, блискости и сигурности и који се емотивно доживљава.

3.4.2. Хипероними / хипоними. У парадигматском систему наведени називи, који профилишу стереотип домовине у његовом непрототипичном виду, заједно са прототипичним лексемама *домовина* и *отаџбина* представљају хипониме, па се на основу истакнутих разлика успоставља хијерархијска уређеност читавог хипонимског низа. Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам „домовина“ имају лексема *место, земља и држава*.

3.4.3. Деривати. Посматрано с творбеног аспекта обе лексема, *домовина* и *отаџбина*, у полисемној структури реализују семантичку деривацију ланчаног типа, која је знатно скромнија од полисемне структуре лексема *дом* и *кућа* са ланчаном и радијалном полисемијом. Тако се значења обеју лексема крећу у оквирима истог семантичког поља и то како у стандардним тако и у застарелим и покрајинским реализацијама.

У афиксалној деривацији, за разлику од семантичке, неки деривати излазе изван њиховог основног појмовног смисла, али незнатно, и они су углавном територијалне или временске ограничености употребе: *домовница* „документ“, *домовинаш* „присталица Странке права у Хрватској“ и *домовинашки*; и деривати: *домовински*, *домољубље*, *отаџбени*, *отаџбеник*, *отаџбеница* „патриоткиња“, *отаџбински*, *отаџбенички*, *отаџбеништво*.

Евидентан је знатно нижи степен деривационе продуктивности лексема *домовина* и *отаџбина* у односу на лексеме *дом* и *кућа* које и у овом домену, као и у семантичкој деривацији, попуњавају творбену парадигму лексеме *домовина*. Тако се придев *домаћи* у многим реализацијама може интерпретирати и у семантичком пољу „домовине“: „кућне / домовинске израде“: *домаћа комовица*, *домаћи дукан*, *домаће вино*, *домаће сириште*; „домовински“: *слика домаћег уметника*; „породични / домовински“: *домаћи људи*, *домаћи народ*; „неусиљен, слободан, препознатљиво наш, домовински“: *домаће понашање*, *домаћи човек*; „блискост“: *одомаћити се*; *удомаћити се*; *дома* прил. „у свом крају, у домовини, отаџбини“; *домаја* заст. „домовина“; *домобран*, *домољуб*, *домољубље*, *домородство* и др.

4. Профилисање стереотипа *домовина*

На основу речничког материјала утврђено је да се стереотип *домовине* у српском језику јавља у виду четири основна профила: просторном (физичком), друштвеном, културном и институционалном, док остали релевантни параметри: аксиолошки, емотиви и идеолошки функционишу унутар њих варирајући ове профиле.

4.1. Просторни (физички) параметри

Просторну димензију овог профила представља појам „земља“ као државна територија, чији суверенитет се чува границама, па се унутрашњост ограничене територије исказује примерима: *бити у домовини*, *вратити се у домовину*, *отићи из домовине*, *посетити домовину*, *напустити домовину*. Просторно поимање *домовине* реализује се у егзистенцијалном и психичком смислу, на што упућују сва значења речи *домовина* и *отаџбина*. У егзистенцијалном смислу се она одређује као место рођења, живљења, одрастања или повратака, а у психичком смислу као место са којим је човек повезан осећањем љубави, носталгије и сигурности. У уобичајеној представи носилаца српског језика *домовина* је њихова земља, држава, државна територија, која је у новијој историји XX века била вишенационална, па се до најновијег времена није могла поимати и као национална држава.

Просторно уже схватање *домовине* као родног места, родног краја, завичаја, како показује речнички материјал, код савремених носилаца српског језика није уобичајено. Још уже поимање *домовине* као *дома*

(домаћинства, породице) и очевине у РСАНУ је маркирано временском и територијалном ограниченошћу употребе. Значење *домовина 2* и *отаџбина 2* „земља или крај одакле нешто води порекло, одакле потиче“ јавља се на периферији и не мотивише профилисање стереотипа пошто не припада личној ни егзистенцијалној сфери. Међутим, у личној сфери просторно профилисање овог типа реализује лексема *крај* у фразему *родни крај* и његови синоними: *родно место*, *родна груда*, *завичај*, просторно поимање које се у пољском језику именује и као „мала домовина“ („*mała ojczyzna*“, 249). У неком будућем времену, због актуелне глобализације, постоји могућност да се простор домовине шири на Европу или на читав свет, што је већ евидентно у неким лингвокултурама, нпр. у пољској, у којој се јављају спојеви Европа домовина („*Europa ojczyzna*“, 249) и верски обележен spoj „небеска домовина“ („*ojczyzna niebieska*“, 252). Истакнути просторни аспекти у стереотипу домовина организовани су у виду концентричних кругова који ће бити представљени у назначеном редоследу.

4.1.1. Домовина као земља, државна територија

Овај просторни профил реконструисан је из семантичког поља хиперонимних лексема *држава* и *земља*. У примарном значењу лексеме *држава 1a* „правно независна и одређеним границама омеђена територија са становишта једне или више народности под истом политичком влашћу“, истакнути су институционални, правни и политички аспекти овог појма, док је просторни аспект идентификован лексемом *територија* и истакнуте су *границе* као релевантне вредности омеђеног унутрашњег простора друштвено профилисаног лексемом *народност*, у значењу „народ, нација“ (РСАНУ 1966, под *држава*). Оваквом концепту државе у српској лингвокултури више одговара концепт домовине, „државне домовине“, земље која је у дужем историјском развоју у XX веку, поред Србије, обухватала и друге националне заједнице, и која је имала различите називе, од којих се у памћењу савременика највише памти назив Југославија. У полисемној структури лексеме *држава* реализована су и значења ужег простора, територије као и код лексеме *домовина*, и то значење „покрајина“ и „имање, посед, имовина“, али ван језичког стандарда.

Основни профил „националне домовине“, Србије, у српском језику се исказује лексемом *отаџбина* и њеним творбеним и значењским еквивалентима (в. Радовић Тешић 2009: 119, 127), чије су базичне вредности: српски народ / нација, српски језик / култура / историја / традиција. Овом концепту „националне отаџбине“ са просторног аспекта више одговара хипероним *земља 4a* „држава, национална територија“, што је потврђено спојевима, примерима и дериватима који овај појам профилишу родољубивим, емотивним и културним аспектима, истог типа као и појам отаџбине: *мила земља*, *наша земља*, *све те земље јесу отаџбина српскога народа*; *Језик је продукт наше земље као ми* (А. Г. Матош); дериватима: *земљак*, *земљакиња*, *земљаков*. У заједничкој концептосфери концепт „националне отаџбине“ подржавају елементи из концептуалног

поља МАЈКЕ, што потврђују изрази *мајка (мати) земља, матица земља, матична земља* у значењу „држава у односу на своје сународнике (мањине) у другим земљама“ (РСАНУ, под *земља*), као и деривати лексеме *мајка*: *матица* 2а „место потицања, порекла, завичај, постојбина“: *остати у матици, бити већи од матице земље*.

4.1.2. Домовина као родни крај, завичај

Овај просторни профил потврђују примери: *домовина* 2 и *отаџбина* 2: *домовина научног социјализма, домовини глади, отаџбина међународног права*; деривати *отаџбеник* „заст. сународник, земљак“: *приморски отаџбеници, бити препознат од отаџбеника, отаџбеничка хрватска ексклузивист*. Овакво поимање домовине потврђују и лексеме из истог семантичког поља, као што су *завичај* 1а „место са ближом околином где се неко родио и где је одрастао, родно место, родни крај“: *оставити завичај, одселити се у завичај; завичај* 1б „место, крај где се живи, пребива; земља, област коју настањује неки народ“: *почеше се селити у нове завичаје, бити у свом новом завичају, цео српски завичај, бранити свој завичај и слободу своју*; деривати: *завичајан*: *руже завичајне, завичајно осећање, завичајна раван, завичајни дом; завичајац* „домаћи човек, домородац, суграђанин, земљак“; *завичајка, завичајник, завичајница, завичајно* „као завичај, предано, верно“: *волети завичајно; завичајност* (РСАНУ, под *завичај* и деривати); затим лексема *крај* и изр. *родни (рођени, свој) крај* у значењу „завичај“: *поћи у родни свој крај, наши родни крај, напустити свој крај* (РСАНУ, под *крај*). Наведени примери указују на јаку емотивну везу са завичајем и саосећање, емпатију са завичајним проблемима, што илуструју поетски примери из РСАНУ: *На убогом пољу мога завичаја / не чује се пјесма весела и жетве* (А. Шантић); *И над мојим завичајем, над житним пољима, / Лутају тешки облаци* (Д. Тадијановић); *Ко те зна Србију, зна почетак бола / и крв завичајну* (О. Давичо).

4.1.3. Домовина као дом

У лексикографском материјалу лексеме *домовина* 3 (у народним песмама) реализује се у значењу „дом“: *домовина Божјих угодника, Нек свак иде својој домовини; домовина* 4 у значењу „домаћинство“: *имати веома велику и пространу домовину, свој дом и домовину прегледати*; и *домовина* 5 у значењу „породица, фамилија“: *некога прати његова домовина, доћи са својом домовином (фамилијом), невеста нема никога од домовине, нако домаћина, у Санџаку је жени домовина родбина њеног мужа*; затим *отаџбина* 3 у значењу „очевина“. Ово, просторно уже значење отаџбине у заједничкој концептосфери подржавају и деривати лексеме *мајка*: *матичњак* 4 „покр. кућа, домаћинство од кога воде порекло чланови породичне задруге“; *материнство* 2 и *мајчинство* „имање наслеђено од мајке, мајчевина“, као и деривати *мајчевина* и *мајковина* са истим значењем.

Иако речнички материјал лексеме *домовина* и *отаџбина*, на нивоу језичког стандарда, не показују концентричну уређеност просторних кругова у профилисању стереотипа *домовина*, уже просторно схватање

домовине као дома, маркирано као застарело, потврђује традиционалност оваквог поимања, које у језичком стандарду показује лексикографски материјал лексеме *дом* и њених семантичких и творбених еквивалената, који профилишу елементе заједничке концептосфере разматраних појмова. Тако неки афиксални деривати лексеме *дом* повезују ова два концептуална поља: *домобран* 1 и *домобранитељ* „онај који брани свој дом, своју домовину, територију“; *домобрижан* „пун бриге за дом, за домовину“; *домовати* „становати, пребивати, боравити“; *домовит* „заст. 1. који је добар домаћин, који својствен, добром, угледном домаћинству, домаћински; 2. који припада одређеном крају, завичају, домородан, завичајан“ (в. и употребу деривата *домаћи*, т. 3.4.3).

Поимање домовине као дома у заједничкој концептосфери потврђује метафорично значење лексеме *дом* 1г „фиг. родни крај, постојбина, отаџбина“ и *кућа* 5 „фиг. место пребивања (село, град и сл.); родни крај, родна земља, завичај, домовина“. У поетским примерима из РСАНУ истичу се емотивни и родољубиви аспекти дома као домовине: *Не љубит тебе мученички доме*, | ... Ој как' бих мого (Крањч. С. 3, 7). Сјај ми сунце домовини слаткој | ... Шта ја не ћу, да угледат можеш, | Да ми *дом мој слободу доживи!* (Бот. 2, 140), док су потврде за поимање куће као домовине, засведочене углавном примерима из публицистичког стила, емотивно неутралне и засноване на друштвеним аспектима, било у значењу „место пребивања (село, град и сл.)“ било у значењу „родни крај, родна земља, завичај, домовина“: Француска и Русија имале [су] пуне руке тешкога посла у *својој кући* (Ј. Јовановић). Наши привредни проблеми *код куће* нису ни мали... ни лаки (Летопис Матице српске 326). Кад га је сам генерал позвао... да запева *једну своју „од куће“*, он је први пут пустио срцу на вољу (В. Петровић).⁹

Од више физичких аспеката дома / куће, представљених у раду Ристић, Лазић Коњик (2012) у виду мотива, интерпретативну улогу у профилисању физичких аспеката домовине / отаџбине има мотив отуђивања, који у спојевима типа: *продати / изнајмити кућу* реализује само лексема *кућа*, а не и лексема *дом*, а који се у концепту домовине, па и дома јавља са превреднованим, друштвеним и емотивним параметрима у спојевима типа: *изгубити дом / домовину, отаџбину, иселити се из дома / домовине, отаџбине, бити протеран из дома / домовине, отаџбине* и сл.; затим и мотив „дома“ као унутрашњег простора, што показују уобичајени спојеви: *отићи, отпутовати из дома, куће / из домовине, отаџбине; вратити се дому, кући / домовини, отаџбини; напустити дом, кућу / домовину, отаџбину*.

Концепт дома се проширује на појам „домовине, отаџбине (родног краја)“ не само на основу просторних него и на основу физичких пара-

⁹ У истом концептуалном пољу реализована је метафора косово је српски дом, потврђена публицистичким примером из електронског корпуса, али је много више обрађена као мотив у поезији српских песника (в. Ристић 2012б).

метара. Тако заједничку концептосферу домовине и дома преко метафоризације у фразеологији мотивишу делови куће праг, зидови, прозор, кров и др. (*прекорачити праг нечије куће, примати некога под свој кров, вратити се у окриље породице* и др.), на основу којих се моделирају колективни, културно утврђени сценарији понашања који се преносе на шире просторне заједнице: родно место, завичај, па и на домовину. Профил домовине као дома представља прототипичну варијанту домовине због своје интерпретативне функције у односу на остале просторне варијанте стереотипа, јер се наведени елементи дома јављају као интерпрентати „великих домовина“ које се описују помоћу тих елемената, слично као у пољском језику (исп. БАРТМИЊСКИ 2011: 260), што показују реализације: *под српским / завичајним кровом, под небеским кровом, мајка Србија, отац нације / домовине / отаџбине, браћа сународници / земљаци* и сл.

5. Друштвени (егзистенцијални, емотивни) параметри

Друштвени аспекти организовани су такође у виду концентричних кругова који одговарају просторним круговима: дому – породица, родном месту – суседи, покрајини и завичају – земљаци; земљи – нација, свету – човечанство, а идентични су и по вредности: за дом и породицу: љубав, топлина, разумевање, спокојство и осећај сигурности; за земљу и нацију: патриотизам, солидарност, приврженост, јединство културе и историје (исп. БАРТМИЊСКИ 2011: 255, 257), што показују примери типа: *ништа није прескупо за отаџбину, патриотска оданост према отаџбини, отац / оци отаџбине, гроб отаџбеника, најплеменитији отаџбеник, отаџбеничка дужност, отаџбеничка прегнућа*.

5.1. Овај профил се може представити на основу сценарија понашања који функционишу у језику и култури, што показују карактеристични спојеви лексема *домовина* и *отаџбина*. Утврђено је да у овом погледу постоје велике сличности између српског и пољског језика: *бранити отаџбину* „*bronić ojczyzny*“ (*борити се „walczyć“, проливати крв „przelewać krew“, умрети „umrzeć“, погинути „zginąć“, пасти за отаџбину „polec za ojczyznę“ / пасти у одбрани отаџбине „polec w obronie ojczyzny“*), *бранилац отаџбине* „*obronca ojczyzny*“, *синови отаџбине* „*synowie ojczyzny*“ (248); *доносити славу домовини* „*przynosić słubę ojczyźnie*“, *непријатељ, издајник домовине* „*wróg, zdrajca ojczyzny*“ и *служење домовини* „*służbę ojczyźnie*“ (248). Постоји и сличност у слогану: *За краља и отаџбину* (РАДОВИЋ ТЕШИЋ 2009: 126) и пољског *Бог, част, отаџбина* „*Bóg, honor, ojczyzna*“ (249). Ово су сценарији у духу патриотско-херојске етике наслеђене из историје ратовања и борби у одбрани отаџбине. Профил у оба језика на сличан начин употпуњују и емотивни аспекти, љубави, привржености и носталгије: *љубав према домовини* „*miłość do ojczyzny*“ (248), у српском и примери: *воleti домовину, домовинска љубав,*

домовински мирис, патриотизам, патриотски, у песмама је буктала силна ватра отаџбеништва, моје отаџбеништво; затим и спој вратити се у домовину „wrócić na łono ojczyzny“ (248). За емотивно-родољубиве аспекте илустративни су и спојеви исказани преко интерпретативних метафора из концептуалног поља МАЈКА и ДОМ: мајка домовина, синови отаџбине. Овај профил подлеже сакрализацији (исп. Радовић Тешић 2009: 127), на што указују исти изрази у српском и пољском језику: на олтару отаџбине „na ołtarzu Ojczyzny“ (265). Искуства прогнанства или емиграције у српском језику као и у пољском, показују спојеви друга / нова домовина „nowa / przybrana ojczyzna“ (248), живети изван домовине „żuć rosa ojczyzną“ (249), а у српском језику и примери употребе израза стари крај „земља у којој се неко родио, домовина (за исељенике који живе у другој, страни држави)“: кренути у стари крај, распитивати се за стари крај, отпремити некога у стари крај (РСАНУ, под крај).

5.2. У свакодневном поимању овај профил се употпуњује и другачијим критичким и прагматичним односом према домовини, у којем се истичу очекивања од домовине, па и незадовољство оним што домовина пружа: оставити домовину на цедилу, радници немају домовине, хинити поштење и отаџбеништво, наше отаџбеништво је већ изумрло, добити ореол огорчених отаџбеника, а данас и пословица: Домовина је тамо где ми је добро „Tam ojczyzna, gdzie dobrze“ (249), актуелна у српском и у пољском језику.

5.3. Идеолошке компоненте у профилисању друштвених аспеката домовине реализоване су у дефиницијама лексема из њеног семантичког поља у којима се истиче статус држављанина, припадност нацији (в. деф. земља и држава, т. 4.1.1.), као и спојеви слични у српском и пољском језику: независна, слободна, ослобођена домовина „niepodległa, wolna, wyzwolona ojczyzna“ (248), а у српском и застарели пример отаџбена слобода.

5.4. Друштвени аспекти домовине реализују се напоредо са аксиолошким и емотивним аспектима, и у овом домену елементе заједничке концептосфере употпуњују исти аспекти дома, што показују исте семантичке реализације у прва три значења лексеме домовина, последње значење лексеме отаџбина и следећа значења лексеме дом 1б „домаће огњиште, породица, породична заједница“; 5а „род, племе; породица, лоза“ и лексеме кућа 3а „они који живе у једном кућанству, домаћинству, породична заједница, породица“; кућа 3б „породица; род; лоза, династија“; кућа 3г „заједница од више породица истог презимена, везаних пореклом од истог претка, братство“. Осим заједничких значења, исте друштвене параметре илуструју исти синтагматски спојеви. Тако се спој домаће (рођено) огњиште, мотивисан емотивним параметрима у метонимијском значењу лексема дом и кућа, значењски повезује не само са лексемама домовина и отаџбина, него и са њиховим хипонимима: зави-

чај, родно крај, родна груда. Исти су емотивни и аксиолошки параметри (задовољство поседовања свога дома, / домовине, осећање поштовања и љубави према свом дому / домовини, према члановима своје породице / свог народа, својих суседа, сународника, земљака), потврђени спојевима: *мој, твој, свој, његов дом / домовина; поштовати / ценити / величати свој дом / домовину* и сл. Заједнички друштвени параметри дома и домовине покривени су полисемном структуром придева *домаћи*, који у већини својих реализованих спојева покрива и семантичко поље лексеме *домовина* (в. т. 3.4.3).

5.5. На основу друштвених аспеката појам „мајка“, као и појмови „дом“ и „домовина“, концептуализује се као „породица, чланови породице“, што потврђује фигуративна употреба варијантне лексеме *мати*: *Ми, сестре ... смо њој и мати и отац* (В. Петровић) (буг. *Ти баца, ти майка* у народном говору, 47). Исти аспекти профилишу овај појам као „народни, национални“, што потврђују деривати *материн* и *матерњи* у споју *матерњи језик*, проширујући концептосферу и на културне аспекте. И други спојеви ових деривата могу се интерпретирати у семантичком пољу *дома* и *домовине, отаџбине: материни синови* (рус. *маменький сынок*: 582 и *матушкин сынок*: 714) као *домаћи / домовински / отаџбински синови*, или према *материњи значај* (уп. рус. *материнство* 2: 700), реализује се и спој *домовински / отаџбински значај*.

6. Културни (аксиолошки) параметри

Домовина се у српском језику, као и у пољском, појављује у виду високих етичких идеала, вредности, општег добра, чију стабилну позицију заузимају језик, култура, традиција, историја и правда, што се може илустровати примерима: *завичај језику је Панонија, створити отаџбинске осећаје, различита доба отаџбинске историје, отаџбински рат; домовински ослободилачки рат*; Није отаџбина само земља, територија... Отаџбина је и Правда, и Управа (Д. Васић); примером фигуративне употребе лексеме *завичај: створити нове завичаје просвете*; као и примерима значења лексеме *завичај 2* „заст. обичај, традиција, завет“: *држати се старинских завичаја*.

6.1. Од многих аксиолошких аспеката који суделују у профилисању дома, а којим се преко бројних израза, фразема, потврђених у РСАНУ, позитивно или негативно вреднују и други појмови (в. Ристић, Лазич Коњик 2012), једино позитиван аксиолошки параметар марљивости, брижљивости односно његов опозит немарљивост, небрижљивост, реализовани у споју *стећи / изгубити свој дом / кућу*, мотивише интерпретацију сличног споја лексеме домовина: *стећи своју (нову) домовину* односно *изгубити своју домовину*, при чему у концептуалном пољу домовине долази до превредновања параметара из аксиолошке у друштвену сферу.

6.2. На основу високог друштвеног вредновања мајке и особине „пружа уточиште“ засновано је метафорично значење лексеме *мајка*, представљено као *мајка* 4б „домовина, завичај“, што је реализовано у виду традиционалне симболичке формуле: *мајка Србија (мајка Босна)*. На симболичном плану *мајка домовина*, како потврђују примери њене употребе, повезује се са симболом *Мајке Божије*, на основу чега се у језичкој слици света носилаца српског језика заснивају следеће заједничке особине МАЈКЕ и ДОМОВИНЕ: „спремна да жртвује своју децу“, „мученица је, пати због страдања своје деце“ и „суро̀ва је у својој спремности на жртву“: Да ли ће... да се наше тежње... потпуно остваре у овој *намученој мајци Србији* (Домановић Р); Наши најбољи јунаци... служе другоме, а *мати Србија цивили* (Игњатовић Ј). *Суро̀ва и врлетна мајка Босна...* не да ти ни у посљедњим тренуцима растанка да се нагледаш свога најрођенијег (Ћопић Б.), као и особине „штити своју децу“ и „опрашта својој деци“, засноване на друштвеним и етичким аспектима.

Поимање МАЈКЕ као „узора части“, засведочено синтагматским спојем: *часна мајка* у значењу „редовница, калуђерица, опатица“, има свој еквивалент у заједничкој концептосфери МАЈКЕ и ДОМОВИНЕ: *отац / син отаџбине / домовине*.

На биолошким егзистенцијалним особинама мајке, „рађа“ и „доји“, засновано је метафорично значење исказано формулом *мајка земља*, реализовано у значењу *мајка* 4 фиг. а. (уз реч „земља“) „она која је извор животних добара, која храни, хранитељка, родитељка“. б. „(уз појмове који означавају земљу, крај и сл.) као симбол домовине, завичаја и сл.“. У заједничкој концептосфери ово рангирање *мајке* са хиперонимом *земља* из парадигматског низа лексема *домовина* и *отаџбина*, потврђује високо вредносно позиционирање мајке у свести носилаца српског језика, на основу чега се појам „земља“ концептуализује и као *домовина* не само по физичким параметрима, него и по егзистенцијалним и емотивним параметрима, што је засведочено примерима употребе: *утроба матере земље, набрекну мати земља као добра родилца*. У заједничкој концептосфери оваква веза појмова профилише више заједничких особина њихових стереотипа. Из употребе ове формуле у заклетви: Тако је то, брате, *ове ми мајке земље* – сви ћемо у њу (Весел. 10, 2), издваја се следећа особина мајке и отаџбине: „има драгоцену вредност за своје дете“, затим особину „деца су за мајку / отаџбину светиња“, потврђена у примеру: Милосно се клања *земља мајчица светоме кораку своје дјеце* (А. Цесарец); „пружа деци сигурност и независност од „другог“, „туђег“: Та... везаност за *мајку земљу*, даје... независност (З. Шубић); „деца су захвална мајци“, потврђена у примеру: Нека је хвала природи *мајци нашој земљи* (Ј. Хорват) (в. Ристић 2012б). Мотивну везу ова два појма потврђује значење лексема *груда* 2б и израз *родна грудa* у значењу „родна грудa завичај, домовина“ (РСАНУ, под *груда*), метафорично изведена из синтагматског споја *груда (грудва) земље*, а потврђена примерима: *не изгубити везу са традицијом и грудом, борити се на грудима Хрвата и Боса-*

наца; родна груди чека веите руке да јој подигну вредност и лепоту, изгубити родну груду, остати сред рођене груди, љубав за родну груду, као и поетским примерима са снажним емотивним аспектима, кајања због учињеног греха према родној груди, домовини: Та бијох пјесник – у пола луда / Ситна ми била рођена груди (С. Страхимир Крањчевић); Оставих тебе, презрех твоје сузе / И со и хлеб твој, топла груди моја (А. Шантић).

На психичким, емотивним аспектима засновано је више особина мајке, које се могу интерпретирати и као особине домовине, што потврђује формула *моја мајка / моја домовина*, којом се исказује снажна лична емотивна веза, на основу чега се издвајају особине оба стереотипа „мајка / домовина се воли“ и „дете / народ има потребу за топлином мајке / за заштитом домовине“, као и високо аксиолошко позиционирање мајке и домовине у личној сфери. Из емотивног односа мајке према деци издвојено је више заједничких позитивних особина мајке и домовине: „поносна на своју децу“: *постати, бити дика материна / дика домовине*; „узор за меру љубави, пожртвовања“, потврђена традиционалном формулом: *мајчина љубав* и аналогним спојем *домовинска љубав*.

7. Институционални параметри

Овај профил је структуриран у виду концентричних кругова који су аналогни просторним круговима: брак, породица (према дом), општина, средња власт, регионална самоуправа, друштвена удружења и организације (према родни крај), држава (према домовина) (исп. БАРМИЊСКИ 2011: 256). У дефиницији лексеме *држава* управо су истакнути институционални аспекти овог појма (в. деф., т. 4.4.1) па се као основне вредности истичу независност, слобода, моћ државе као институције, дужности и обавеза њених грађана и др., што потврђују деривати својим значењима и примерима употребе: *држављанин* „припадник, поданик једне државе“: *српски држављанин, права и дужности држављанина, слободна воља држављана, слободни држављани, држављанка; држављанство* „статус држављанина према држави, поданство; правно-законска припадност одређеној држави“: *губити држављанство, српско држављанство*, при чему устаљени спојеви са придевом *државни* указују на институционалне вредности: *државни грб / застава (власт, влада, господар, печат, празник, првенство, репрезентација, универзитет* и др.). Улога првог човека у држави истиче се на исти начин као и улога домаћина у дому, што потврђује лексема *државник* 1 „онај који се стара о државним пословима; онај који у јавном и политичком животу заузима видно место“.

7.1. Државна домовина у први план ставља институцију суверене државе која стоји изнад интереса регионалних група, а захтева од грађана као својих „поданика“ да служе домовини, да је бране, да се жртвују и да раде за њену добробит, што потврђују уобичајени спојеви: *служити домовини, држављанска савест, држављанска дужност*. Просторна

димензија се поистовећује са државним границама, а „отаџбинска заједница“ са заједницом грађана који имају обавезу да бране државу. Основне вредности „државне домовине“, Југославије, у српској лингвокултури су: југословенски народи и народности, братство јединство народа и народности, неповредивост државних граница, јединствен културни простор, слобода националног опредељења, тековине народноослободилачке борбе, једнакост, равноправност и др.

7.2. Семантичка доминанта националне домовине, Србије, је српска нација, која као мултинационална етничка заједница чува и негује вредности суживота са припадницима других нација: сународника, земљака, свих грађана, држављана Србије. Истакнуте разлике у поимању „државне домовине“ и „националне отаџбине“ у језичкој слици света носилаца српског језика показују да се у идеолошкој сфери појам домовине непрекидно реинтерпретира, стварају се нове идеолошке варијанте: заједнице народа и народности, национална заједница, грађанске и регионалне заједнице.

7.3. На идеолошким аспектима заснована је концепција „социјалистичке домовине“ са прокламованим вредностима правде, равноправности и једнакости за све своје грађане, која се одржала у не тако малом раздобљу српске историје XX века (пољ. *socjalistycznej ojczyzny*, 265). Ова концепција је одбачена, тако да савремена варијанта „државне домовине“ прокламује нове идеолошке вредности, засноване на традицији вишенационалне државе републиканског уређења и грађанског патриотизма, што потврђују примери: *домовинска флота, домовинска цеста, отаџбинске дубраве и горе; бранити отаџбински подвоз, погодбе отаџбинске*.

8. Закључак

На основу анализе системског језичког материјала из тезаурусног Речника САНУ, изведеног са когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког аспекта, закључено је следеће: 1) да се у српском језику концепт домовине заснива на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу две лексеме *домовина* и *отаџбина*; 2) да се овај културни концепт у језичкој слици света, као и културни концепт дома, заснива на опозицијама „свој – туђи“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“; 3) да је стереотип домовина заснован на четири основна профила: просторном, друштвеном, културном и институционалном; 4) да варирање основних профила условљавају аксиолошки, емотивни и идеолошки параметри; 5) да у профилисању стереотип домовина гради заједничку концептосферу са стереотипима дом и мајка, који као културни и егзистенцијални концепти представљају и универзалне концепте са специфичним обележјима језичке слике

света српске лингвокултуре; б) да је заједничка концептосфера профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима, заснованим на позитивним елементима „свог, блиског“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРТМИЊСКИ, Жежи. *Језик – Слика – Свет*. Приредио Д. Ајдачић. Превела М. Бјелетић. Београд: Slovo Slavica, 2011.
- РИСТИЋ, Стана. „Стилски аспекти концептуализације појма дом у књижевном дискурсу”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 42. Београд: МСЦ, 2012 (у штампи).
- РИСТИЋ, Стана. „Концепт дома у религијском дискурсу.” *Теолингвистичка истраживања српског и других словенских језика*. Тематски зборник. Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 2012а (предато у штампу).
- РИСТИЋ, Стана. „Особине стереотопа МАЈКА на материјалу тезаурусног речника савременог српског језика.” В: *Сборник научних работ по материјалам Међународной научной конференцији „Украинская и славянская толковая и переводная лексикография: теория, практика, перспективы”*. Киев: Украинский комитет славистов и Институт украинского языка НАН Украины, 2012б (у штампи).
- РИСТИЋ, Стана и Ивана ЛАЗИЋ КОЊИК. „Дом у српском језику.” *VI Konferencję w ramach konwersatorium EUROJOS na temat: Koncepty: DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR w aksjoserze Słowian i ich sąsiadów (21–23. 10. 2012)*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Instytut Filologii Polskiej UMCS w Lublinie, Komisja Etnolingwistyczna przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, Fundacja Slawistyczna, 2012 (реферат послат за штампу).
- РАДОВИЋ ТЕШИЋ, Милица. *С речима и речником*. Београд: Учитељски факултет, 2009.
- ИВИЋ, Милка. *О zelenom konju*. Novi lingvistički ogledi. Biblioteka XX vek 82. Beograd: Slovo graf, 1995.
- КЛИКОВАЦ, Душка. *Metafore u jeziku i mišljenju*. Beograd: XX vek, 2004.

ИЗВОРИ

- РСАНУ. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XVIII (а – оцарити)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2010. Том IV, 1966 (*дом, домоваина* и *деривати*). Том XI, 1981 (*кућа* и *деривати, мајка* и *деривати*). Том XII, 1984 (*мама, матер, матера* и *деривати*). Том XVIII, 2010 (*отаџбина* и *деривати*).
- РСБКЕ. *Речник на съвременния български книжовен език*. Том. 2 (Л – П), Българска академия на науките, Институт за български език, София, 1957: 51–52 стр. (*мама, мамин*), 47 стр. (*майка*).
- ССРЛЯ. *Словарь современного русского литературного языка*. Том. 6 (Л – М). Москва – Ленинград: Институт русского языка АН СССР, 1950: 714–716 (*мать*); 698–700 стр. (*материнский – материться*); 701 стр. (*матерний*); 702–703 стр. (*матерь*); 703–705 стр. (*матица – маткин*).

Стана Ристич

СТЕРЕОТИПЫ РОДИНЫ В ЕДИНОЙ КОНЦЕПТОСФЕРЕ ПОНЯТИЙ ДОМ
И МАТЬ (ЭЛЕМЕНТЫ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В ТЕЗАУРУСЕ
СОВРЕМЕННОГО СЕРБСКОГО ЯЗЫКА)

Резюме

В работе представлен стереотип родина (серб. *домовина*) в единой концептосфере понятий (свой) дом/очаг (серб. *дом*) и мать (серб. *мајка*) на систематизированном материале современного сербского языка из тезаурусного словаря Сербской академии наук и искусств. При использовании теоретико-методологических подходов Люблинской этнолингвистической школы установлено, что стереотип родина в сербском языке базируется на лексико-семантическом, словообразовательном, синтагматическом и парадигматическом потенциале двух лексем *домовина* и *отаџбина* („отечество“) и совместно с понятиями (свой) дом и мать относится к культурным, экзистенциальным и универсальным концептам, основанным на позитивных элементах «своего, близкого» в оппозиции „свой – чужой“. Многочисленные примеры семантических полей лексем *домовина*, *отаџбина*, *дом*, *кућа* и *мајка* („родина“, „отечество“, „(свой) дом“/ „очаг“, „дом“ и „мать“) представляют специфику этих концептов в сербской лингвокультуре, а также их сходство с другими славянскими лингвокультурами, прежде всего с польской, затем – с русской и болгарской.

Ключевые слова: стереотип родина, концептосфера стереотипа, профилирование стереотипов, параметры профилирования, сербский язык.

Предраг Пипер*
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за славистику

ГРАМАТИКА ЕКСЦЕПТИВНОСТИ У СРПСКОМ И ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА¹

Предмет овог рада је семантичка категорија екцептивности, у чијем је средишту категоријално значење изузимања мањег скупа из неког већег скупа, због чега се значење екцептивности увек остварује у вези са значењима рестриктивности и опште квантификације, што се разматра у уводном делу рада. Даље се анализирају облици и значења екцептивности у именском изразу, у простој и у сложеној реченици у српском језику и другим савременим словенским књижевним језицима.

Кључне речи: екцептивност, рестриктивност, квантификација, именски израз, проста реченица, сложена реченица, српски језик, словенски језици.

1. У основи овог излагања је теза, широко прихваћена у савременој лингвистици, да је план садржаја сваког језика организован као хијерархизовани систем значења различите ширине и сложености и облика њиховог изражавања. Најшира значења и облици њиховог изражавања називају се семантичким категоријама, не без извесне условности, јер степен општости појединих семантичких категорија није сасвим исти као што није исти ни степен њихове граматицизованости и повезаности са другим семантичким категоријама. Неке семантичке категорије, као на пример темпоралност или квантификација, релативно боље су проучене и на општелингвистичком плану, и типолошки, конфронтативно, контрастивно, ареално, или у појединим језицима, а друге категорије су проучене релативно слабије, пре свега, зато што су ужег опсега, мањег степена развијености и сложености или слабије граматицизованости. Таквим релативно мање развијеним семантичким категоријама припада и категорија екцептивности, која се овде разматра на материјалу српског и других словенских језика.

* piper@eunet.rs

¹ Овај рад је настао у оквиру истраживања на пројекту 178021 – *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије из програма Основних истраживања.

2. Значења ексцептивности изражавају се у словенским језицима I. именским изразима (нпр. *Само они то знају*), II. простим реченицама (нпр. *Они су само питали*), или III. сложеним реченицама (нпр. *Доћи ће осим ако га нешто спречи*), уп.

I срп. *Не живи човек САМО О ХЛЕБУ* (Лк 4, 4); блг. *не САМО С ХЛЯБ ще живее човек*; блр. *не ХЛЕБАМ АДНЫМ будзе жыць чалавек*; глс. *Wot CHLĚBA SAMOHO njeje člowjek žiwu*; мак. *Човеком не живее САМО ОД ЛЕБ*; пољ. *Nie SAMYM CHLEBEM człowiek żyć będzie*; рус. *не ХЛЕБОМ ОДНЫМ будет жить человек*; слк. *Nie SAMYM CHLEBOM žiž bude človek*; слн. *Človek naj ne živi SAMO OD KRUNA*; укр. *Не ХЛИБОМ САМИМ буде жити людина*; чеш. *ne SAMÝM CHLEBEM živ bude člověk*.

II срп. *САМО вјеруј!* (Мк. 5, 36); блг. *САМО вярвай*; блр. *ТОЛЬКИ веруй*; глс. *JENO wjēr*; мак. *САМО верувај Ми*; пољ. *TYLKO wierz*; рус. *ТОЛЬКО веруй.*; слк. *LEN ver*; слн. *SAMO veruj*; укр. *ТІЛЬКИ віруй*; чеш. *TOLIKO věř*.

III срп. *Она већ неће бити ни за шта ОСИМ да се проспе напоље* (Мт. 5, 13); блг. *Тя вече за нищо не струва, ОСВЕН да се хвърли вън*; блр. *Яна ўжо ні на што не прыдатная, ХІБА што выкінуць яе прэч*; глс. *K ničemu so wona hižo niehodži, СНІВА zo ju na hasi wusurpi*; мак. *Таа веќе за ништо не е, ОСВЕН да се фрли надвор*; пољ. *Na nic więcej już się nie przyda, TYLKO ABY była precz wyrzuciona*; рус. *Она уже ни к чему негодна, КАК РАЗВЕ выбросить ее вон*; слк. *Na nič nie je už síca, LEN ju vuhodit*; слн. *Ni za drugo, KAKOR DA se vrže proč*; укр. *Не придасться вона вже нінащо, ХІБА ЩОБ надвір була висунана*; чеш. *K ničemuž se nehodí více, NEŽ ABY byla ven vyvržena.*²

3. Ако се упореде реченице какве су у српском језику (1) *Нико други није болестан*, (2) *Само је он болестан* и (3) *Сви осим њега су здрави*, види се да те реченице имају денотат за који се констатује да постоји извештан скуп елемената који обухвата два подскупа: сви чланови већег подскупа имају обележје 'здрав', а сви чланови мањег подскупа, који је у том примеру једночлан подскуп, имају обележје 'болестан'. Када се у семантички фокус стави већи подскуп датог скупа мора се изабрати реченица (1), а када се у семантички фокус стави мањи подскуп истог скупа, мора се изабрати реченица (2), а када се пореди цео скуп са својим мањим делом, који се види као изузетак, мора се изабрати реченица (3) или нека слична. Другим речима, ексцептивни изрази (ексцептиви, в. Ивић /ур./ 2005: 173) означавају да у оквиру истог скупа постоји и да се издваја мањи скуп с неким посебним обележјем свих његових чланова, које чланови већег скупа немају. У случајевима као што је (1) у првом плану је квантификација, у (2) рестрикција, а у (3) компарација и ексцепција.

4. Слично другим категоријалним значењима, и ексцептивност се додирује с неколико других значења високог степена општости и у језичком систему и у његовим појединачним реализацијама. Међу њима је најважнији однос између ексцептивности и рестриктивности, што су, у основи, два слична односа. Издвајање мањег дела неке целине као изу-

² У другим јужнословенским језицима новоштокавске основе ситуација се у погледу значења и облика изражавања ексцептивности не разликује од ове коју налазимо у српском језику, осим у понеком типолошки небитном детаљу, због чега се овде примери из тих језика не наводе.

зетка, што је суштина ексцептивности, нпр. (4) *Нико осим њега није болестан*, заснива се на ограничавању, односно сужавању те целине на њен други део, што је суштина рестриктивности, нпр. (5) *Сви други су здрави*. Другим речима, за ексцептивност је карактеристично да неки рестриктивно одређени скуп има статус изузетка.

Ограничени скуп, као део основног скупа, који остаје пошто се један део основног скупа изузме, у реченицама са ексцептивним изразима ређе се именује, и у таквим случајевима прибегава се рестриктивима *остали*, *други*, *другачији* и сл. (у конструкцији са исказаним или са имплицираним општим квантификатором), нпр. (6) *Осим њега, сви други (ученици...) су болесни*; (7) *Осим њега, сви остали (ученици...) су болесни*; (8) *Осим њега, нико други (од ученика) није здрав*.

Експлицитна квантификација општим квантификатором скупа из кога се нешто изузима може, као што је речено, бити изостављена, нпр. (9) *(Сва) његова деца су болесна осим Мирка*, ако се може подразумевати са ослонцем на контекст и ситуацију. С друге стране, као што показују претходни примери, прецизност квантификације може бити појачана додавањем рестриктива *други* општем квантификатору, нпр. *нико други / свако други*. Такве реченичне конструкције су сразмерно ређе, а са нормативног гледишта нису сувишне јер садрже допунску информацију о ексцептивности: прво се саопштава да је скуп окрњен (*нико други / свако други* и сл.), а затим се именује изузетак (нпр. *осим њега*), за разлику од реченица без таквог рестриктива, у којима се прво саопштава информација о целини скупа (нпр. *нико/свако* и сл.), а затим се именује изузетак, који сужава квантификацију изречену претходним именским изразом. Инверзном линеаризацијом општа квантификација се рематизује, нпр. (10) *Осим њега нико други није дошао*.

Према томе, разликују се реченице са ексцептивом и неизраженом рестриктивношћу, нпр. (11) *Нико то не зна осим њега*, и реченице са ексцептивом и израженом рестриктивношћу, нпр. (12) *Нико други то не зна осим њега*, с обзиром на то да ли је у реченици са ексцептивом рестриктив употребљен или изостављен, уп. такође: (13) *Ништа (друго) није видео осим зидова*; (14) *Осим тебе никог (другог) нема*; (15) *Све (друго) смо пренели у нови стан осим полица за књиге*.

Та факултативност рестриктива ипак није потпуна. Она не важи за рестриктив у именском изразу који је у саставу предикатског израза са одричном заменицом, нпр. (16) *То није ништа друго осим молба*, али важи ако је у предикатском изразу општа заменица, и ако је ексцептив *само не*, нпр. (17) *То је све (друго) само не молба*.

5. Из реченог се види да је један од обавезних чланова у односу који одређује суштину ексцептивности општа квантификација (Ковачевић 1998: 206; Станојевић 2003). У реченицама са именским ексцептивом основни скуп се обично означава именским изразом са општим квантификатором, какви су у српском *свако*, *свашта*, *нико*, *ништа*, *ико*, *шта*, *ко* 'било ко', *шта* 'било шта', реторичко *ко* или *шта* ('нико', 'ништа'), *нема*

другог, није било другог и сл., нпр. (18) Сви су болесни осим ње, (19) Нико није здрав осим ње, (20) Ко то може знати, осим њега!

У реченицама са ексцептивом заменички израз опште квантификације може бити изостављен, нпр. (21) осим алата и материјала (ништа) друго му не треба; (22) Сем тебе (никог) другог нема; (23) (Све) друго смо пренели у нови стан осим ових полица, па се у том погледу разликују реченице са ексцептивом и неизраженом општом квантификацијом, и реченице са ексцептивом израженом општом квантификацијом. Уп. такође:

срп. Нико није благ осим једнога Бога. (Мт. 19, 17); блр. Ніхто ня добры, тольки адзін Бог; буг. Никой не е благ, освен един Бог; глс. JEDYN je dobry, Bóh; мак. Има САМО ЕДЕН што е добар – а тоа е Бог; пол. JEDEN jest TYLKO dobry, Bóg; рус. Никто не благ, КАК ТОЛЬКО один Бог; слк. JEDEN je dobrý, [Boh]; слн. САМО EDEN je dober; укр. Ніхто не є Добрий, КРИМ Бога САМОГО; чеш. Žádný není dobrý, NEŽ JEDINÝ, totiž Bůh.

Уочљива формална разноврсност истог семантичког садржаја у појединим словенским језицима, какву показују претходни преводни еквиваленти (Мт. 19, 17), додатно илуструје широке синтаксичке могућности исказивања ексцептивности.

6. Ексцептивни именски израз у српском језику конституишу именица, или именички употребљена реч и ексцептивни везник, предлог или предлошки израз осим, сем, изузев, изузимајући, са изузетком, за које је ексцептивна употреба примарна.

Секундарно се у српском језику у ексцептивном значењу употребљавају именски изрази с предлозима чије је примарно значење просторно до, ван, изван, мимо (а стилски су изразито маркирани као застарели осем, окром, кром, разма), уп. (24) Сва су му деца болесна осим Мирка, (25) Сва су му деца болесна сем Мирка, (26) Сва су му деца болесна изузев Мирка, (27) Сва су му деца болесна изузимајући Мирка, (28) Сва су му деца болесна са изузетком Мирка, (29) То не зна нико до он, (30) Он не зна за други живот ван/изван, овога; (31) Има мимо ово(га) још нешто (Николић /ред./ 2007). Уп. (25) са следећим примерима:

блр. У јаго ўсе дзеци хварэюць, АКРАМЯ/АПРАЧА Мирка; буг. Всичките му деца са болни освен Мирко; мак. Сите негови деца се болни освен Мирко; пол. Wszystkie jego dzieci są chore, oprócz Mirko; рус. У него все дети болеют, КРОМЕ Мирко; слк. Všetky jeho deti sú choré OKREM Mirka; слн. /Vsi/ njegoví otroci so bolni RAZEN Mirka; укр. /Uci/ ŭogo діти хворі, КРИМ Мирка; чеш. (Všechny) jeho děti jsou nemocné, КРОМЕ/МИМО Mirka.

У примерима (26)–(28) значење ексцептивности је додатно лексикализовано јер се у предлошкој функцији употребљавају лексеме чија је основна функција именовање категоријалног значења ексцептивности (изузети, изузетак).

7. Ексцептивни именски израз означава мањи подскуп (или елементар ако је подскуп једночлан) који се по нечему издваја од већег подскупа истог скупа, нпр. (32) Сви су отишли осим/сем Марка. [→ Сви други су отишли, а изузетак је Марко, који није отишао], (33) Нико осим/сем Марка

није остао. [→ Нико други није остао, а изузетак је Марко, који је остао], (34) Тамо не расте ништа осим/сем кактуса. [→ Тамо не расте ништа друго, а изузетак су кактуси, који тамо расту]. Обавезни део реченичних структура са ексцептивним генитивом је општи квантификатор *сви/нико, сваки/ниједан, све/ништа, свугде/нигде* и сл., који се не односи на целину скупа од кога се нешто изузима, него на већи подскуп тога скупа, због чега му се, ради веће прецизности, може додати рестриктив *други* или *остали* (нпр. *Сви други су то знали осим њега*), који је обавезан у парафрази ексцептива.

Генитивни именски изрази са предлошки употребљеним облицима *изузев, изузимајући* или *са изузетком* углавном су одлика административног, научног или публицистичког стила, нпр. (35) *Предавању су присуствовали сви студенти изузев/изузимајући Мирка*, [→ *Предавању су присуствовали сви други студенти, а Мирко је био изузетак и није присуствовао предавању*]; (36) *Предавању су присуствовали сви студенти прве године са изузетком троје болесних* [→ *Предавању су присуствовали сви други студенти прве године, а троје болесних студената прве године били су изузетак и нису присуствовали предавању*]. Последње две парафразе показују да и именица *изузетак*, у облику и функцији предлошког израза *са изузетком*, може бити основно, лексичко средство изражавања ексцептивности.

8. У српским ексцептивним именским изразима са *осим* или *сем*, именица или именички употребљена реч може се налазити у било којем падежном облику, уп. (37) *То не чини ни једна друга животиња осим/сем та*; (38) *Успео је да побегне од свега осим од себе самог*; (39) *Можете се ослонити на свакога осим на ту особу*; (40) *Дружио се са свима осим с тим човеком*; (41) *Волео је да прича о свима сем о себи*.

Иако се *осим/сем* традиционално убрајају у предлоге, у већини таквих случајева *осим/сем* нису предлози него везници који уводе елидирану ексцептивну клаузу, слично употреби везника *као*, нпр. (42) *То не зна нико као Петар*; (43) *Ни од кога нећеш то добити као од њега*; (44) *Никоме неће то поћи за руком као њему*; (45) *Никога не знам тако добро као њега*; (46) *Ни са ким није тако искрена као с њим*; (47) *Ни о коме не говори тако лепо као о њему* и сл. Замена везника *као* везником *осим* у наведеним и сличним реченицама води преобликовању поредбене у ексцептивну реченицу нпр. (48) *То не зна нико осим Петар* (о облику *осим Петра* в. даље), (49) *Ни од кога нећеш то добити осим од њега*, (50) *Никоме неће то поћи за руком осим њему*, (51) *Никога не знам тако добро осим њега*, (52) *Ни с ким није тако искрена осим с њим*, (53) *Ни о коме не говори тако лепо осим о њему*. Дакле, као што је (54) *Не верује никоме као њему*, елидирани облик реченице чији је пуни облик (55) *Не верује никоме као што верује њему*, тако је и (56) *Не верује никоме осим њему* елидирани облик реченице (57) *Не верује никоме осим што верује њему*, и сл.

Везници *осим* или *сем* у елидираним конструкцијама, сведеним на именски израз, могу бити употребљени са именицом или другом речју у именичкој функцији у сваком од падежних облика, нпр. (58) *Ко може опраштати гријехе ОСИМ ЈЕДИНИ Бог?* (Лк. 5, 21); (59) *А ја вам кажем да сваки који отпусти жену своју, ОСИМ због прељубе, наводи је да чини прељубу* (Мт. 5, 32); (60) *И дошавши у кућу, не допусти никоме да уђе ОСИМ Петру и Јовану и Јакову, и дјевојчином оцу и матери* (Лк. 8, 51); (61) [*Свако*] *Ко отпусти жену своју, ОСИМ за прељубу, и ожени се другом, чини прељубу* (Мт. 19, 9); (62) *А овај се род не изгони [никако друкчије] ОСИМ молитвом и постом* (Мт. 17, 20); (63) *Нема [нигде] пророка без части ОСИМ у постојбини својој и у дому своје* (Мт. 13, 57).

Изузетак у односу на правило о употреби ексцептивних везника у именском изразу представљају ексцептивни именски изрази са генитивом, типа (64) *Зна све предмете ОСИМ математике*, који се не могу објаснити сажимањем зависне клаузе без других промена у структури реченице јер је у њима дошло до преласка везника у предлог или предлошки израз: *осим, сем, изузев, са изузетком* и др.

9. Ексцептивна употреба предлога *до* у савременом српском књижевном језику је ретка и донекле застарела, нпр. (65) *Неће никог другог до њега* = (66) *Неће никог другог ОСИМ њега*, (67) *Тога нема нигде до овде* = (68) *Тога нема нигде ОСИМ овде*.

Поред чињенице да се словенски језици мање или више разликују у избору предлога који могу изразити ексцептивност, једна од очљивих разлика у исказивању ексцептивности именским изразом у појединим словенским језицима тиче се могућности да у тој функцији буде употребљен предлог који се примарно употребљава у некој другој функцији, уп., на пример, потпуну неподударност са другим словенским језицима када је реч о еквивалентима за српско ексцептивно *од*:

срп. *Неће никог другог до њега*; бел. *Яны не хочуць / не прымуць нікога іншага, АКРАМЯ/АПРАЧА яго*; буг. *Той не иска никого другога (никой друг) ОСВЕН него*; рус. *Они не хотят никого, КРОМЕ него*; пољ. *Nie chcą nikogo innego TYLKO niego*; слк. *Nechse nikoho iného, LEN/OKREM neho*; слн. *Ne želi nikogar drugega RAZEN njega*; укр. *Вони не хочуть нікого іншого, КРИМ нього*; чеш. *Nechce nikoho jiného NEŽ jeho*.³

Као што се *осим/сем* употребљава или предлошки (са генитивом) или везнички, у споју са било којим падежним обликом (т. 8), такву дистрибуцију има у српском језику и *до*, уп. пример његове употребе уз облик номинатива и различите еквиваленте у другим словенским језицима.

срп. *То не зна нико до он*; бел. *Гэтага не ведае ніхто, АКРАМЯ/АПРАЧА яго*; буг. *Това не го знае никој ОСВЕН него*; пољ. *О tym nikt nie wie OPRÓCZ niego*; рус. *Этого не знает никто, КРОМЕ него*; слк. *To nevie nikto, LEN on*; слн. *Tega ne ve*

³ Наведене примере из других словенских језика, који се овде и даље у раду наводе без ознаке извора, омогућили су ми: Здењек Андрле, Маја Ђукановић, Најда Иванова, Милена Ивановић, Наталија Копривица, Предраг Обућина, Тања Петровић, Стефановић Родић, Микита Супрунчук, Милена Танасијевић, Анета Хомзова, којима се и овом приликом топло захваљујем.

nihče RAZEN njega; укр. *Про це не знає ніхто, КРИМ нього*; чеш. *To není nikdo KROMĚ/ MIMO něho // To není nikdo NEŽ/NEŽLI on.*

10. У именским изразима са генитивом није искључена екцептивна употреба синонимичних предлога *ван* и *изван*, нпр. (69) срп. *Окрене руски у друштву где нико ВАН нас два не разумије.* – Л. Лазаревић; (70). *Вода опере све ИЗВАН срамоте.* – Пословица (СТЕВАНОВИЋ 1969: 276). Уп. такође:

срп. *Не мислим да за то постоји неки други разлог ВАН овога*; бел. *(Я) не думаю, што для гэтага існуе/ёсць нейкая іная прычына, АКРАМЯ/АПРАЧА гэтай; буг. Не смятам/мисля, че за това има някаква друга причина ОСВЕН тази*; поль. *Nie sądzę, że jest inna przyczyna do tego OPRÓCZ tej*; рус. *(Я) не думаю, что для этого существуют/есть какая-то другая/иная причина, КРОМЕ этой*; слк. *Nemyslím si, že pre to existuje iný dôvod OKREM tohto*; слн. *Ne mislim, da za to obstaja neki drugi razlog RAZEN tega*; укр. *Не думаю, що цьому є інша причина, КРИМ цієї*; чеш. *Nemyslím si, že pro to existuje nějaký jiný důvod KROMĚ tohoto/NEŽ tento.*

Иако је за екцептивно *ван* предлошка функција основна, *ван* се као везник у елидираним конструкцијама (аналогно везнику *осим*) среће у именским изразима у којима именица или њен супститут може бити и у неком другом падежу, нпр. (71) *Удовици и њезиној кћерци не остаде друго ВАН ова кућа и нешто земље* ('... осим што им је остала ова кућа и нешто земље'), а употребљава се и у експлицитно везничкој функцији у саставу везничког израза, нпр. (72) *Ниједан човек не може посинити никога ако има девојака ВАН АКО би му кћери на то пристале*; (73) *Ти не можеш ништа друго ВАН да плачеш* (СТЕВАНОВИЋ 1969: 274-275). Таква употреба је у савременом српском књижевном језику застарела.

11. Екцептивни предлози или везници могу бити замењени партикулама *само* или *једино* ако им претходи одрични општи квантификатор, што није могуће ако тако употребљеном предлогу или везнику претходи афирмативни општи квантификатор, уп. (74) *То не зна нико ОСИМ њега* – (75) *То зна свако ОСИМ њега*; (76) *То не зна нико, САМО он (то зна)* – (77) **То зна свако, САМО он* (али: /78/ *То зна свако, САМО он то не зна*), (79) *То не зна нико, ЈЕДИНО он* – (80) **То зна свако, ЈЕДИНО он*, али: (81) *То зна свако, ЈЕДИНО он то не зна*).

Аналогну ситуацију видимо у другим словенским језицима, нпр. (82) чеш. *Budova byla prázdná, JEN ve vrátnici byla ještě služba.* (PETR /red./ 1987), (83) глс. *JENOŽ Jan je domjasy nadawk wčera napisal* (Молдован ред./ 2005: 336); (84) слн. *САМО jaz sem za delo.* (ТОПОРИЋИЋ 2000: 448); (85) мак. *САМО/ЈЕДИНСТВЕНО ти си го видел* (МИНОВА-ГУРКОВА 1994: 208) итд.

12. Значење екцептивности у српском језику може се емфатички појачавати напоредном употребом екцептива и рестриктива, нпр. *осим једино, сем једино, до једино, до само* и сл. Такви изрази нису чести, а у њима је *једино* увек на другом месту. Уп. (86) *Како уђе у дом Божији, и узе хљебове предложења, и једе, и даде онима што бијаху с њим, које никоме није било допуштено јести СЕМ ЈЕДИНО свеишеницима.* (Лк. 6, 4); (87) *А о дану томе или о часу нико не зна, ни анђели на небу, ни Син, до ЈЕДИНО Отац.* (Мк. 13, 32); (88) *Немамо овдје до САМО пет хљебова и двије*

рибе. (Мт. 14, 17); (89) *У сну јаве јој се свети мученици Агфеј, Филадельф и Кирил и рекну јој да ће оздравити, САМО И ЈЕДИНО ако се крсти у име Господа Исуса Христа.* (Св. Николај Жички, Охридски пролог, 15. март);

13. У ексцептивном именском изразу основни носилац ексцептивности је, као што је речено, или предлог или везник, нпр. (90) *Ту није расло ништа ОСИМ корова/коров*, али то може бити заменички придев *сами*, нпр. (91) *Ту је растао САМИ коров* са значењем 'све што је ту расло, без изузетка, био је коров'. Исто значење се може исказати и простом реченицом у чијој је структури речца *само* (92) *Ту је растао САМО коров*, или њеним синонимима или приближним синонимима *искључиво, једино*; дакле, (93) *Ту није расло ништа ОСИМ корова*; (94) *То је растао САМО коров*; (95) *Ту је растао сами коров*.

Општа квантификација може бити препуштена подразумевању, али је стално присутна у семантичкој структури реченице са ексцептивним значењем, нпр. (96) *Ту није било (никаких) биљака ОСИМ корова*. Таквим реченицама изражава се негативна ексцептивност, одн. у њима се појам изузетка уводи у форми негирања да изузетак постоји.

Реченице типа (93) и (94) налазе се у конверзивном односу јер исти денотат осмишљавају на супротан начин: ако је у реченици с негираним предикатом именски израз с везником/предлогом *осим*, тада њен конверзив може бити само реченица без негације у предикату, и обратно, ако у реченици са везником/предлогом *осим* у именском изразу нема негације у предикату, у њеном синтаксичком конверзиву са *само* мора бити негација у предикату.

Између реченице (94) и (95) постоји значењска разлика у томе што (95) садржи додатну интензификацију 'много', тј. (95) значи што и (94), али значи још и 'било га је много', тј. има додатно значење велике количине онога што је у сфери опште квантификације, као што показује парафраза 'све што ту расте јесте коров, кога има много'. Ако је у предикату негација, реченице као што је (93) не могу имати паралелу те врсте јер оно чега нема, не може бити интензификовано.

Значење опште квантификације у простим реченицама са *само*, као и у њиховим синонимима или конверзивима, у колоквијалној употреби ексцептива може бити додатно појачано употребом заменичког општег квантификатора *све*, нпр. *Ту расте све сами коров*. Именица у таквом именском изразу има плурално или збирно значење, нпр. *У реду су стајали (СВЕ) САМИ пензионери* ('у реду није стајао нико о с и м пензионера') / *У реду је стајао (СВЕ) САМИ пензионер*. Судећи по преводним еквивалентима претходне реченице, генеричка употреба именице у именском изразу са ексцептивно употребљеном заменицом, у већини словенских језика не изгледа могућа или је ретка, уп.

бел. *У чарзе стаялі (усе) адны пенсіянеры*; буг. *На онашката стояха САМО/ЕДИНСТВЕНО пензионери*; пољ. *W kolejce stali SAMI emeryci*; рус. *В очереди стояли (все) одни пенсионеры*; слк. *V rade stáli (všetko) SAMÍ dôchodcovia / V rade stál SAMŮ dôchodca*; слн. *V vrsti so stali (vsi) SAMI upokojenci*; укр. *У черзі стояли одні ТІЛЬКИ пенсіонери*; чеш. *V řadě stáli SAMÍ důchodci*.

14. Посебан тип изражавања ексцептивности представљају реченице са именским изразом у облику именичке заменице *сам*, нпр. (97) *Он је САМ поправљао тај ауто* ‘нико о с и м њега није поправљао тај ауто’. Заменица *сам* у том значењу има и рефлексивну функцију (Пипер 1984-1985) јер упућује на субјекат реченице у којој је употребљена, било да је он експлицитан, као у наведеним примерима, било да се подразумева, нпр. (98) *То је написала сама* и сл. Такав именски израз готово увек се састоји од само једног елемента – од заменице *сам*, евентуално у споју са прилошким интензификатором, нпр. (99) *Саградио је кућу сасвим сам*. Поред ексцептивног значења ‘нико осим њега...’ заменица *сам* има и ауто-социјативно значење, уп. (100) *Он је то написао са пријатељем* и (101) *Он је то написао сам*, где *сам* значи ‘*са собом’ (а не ‘са другом’, нити ‘са братом’ и сл.), али се такав израз **са собом* не употребљава ни у једном словенском језику, него се редовно и аутоматски замењује заменицом *сам*.

Семантичка сложеност заменице *сам*, у којој је ексцептивност само једна од значењских компоненти, показује да *сам* није типичан ексцептив него да је ексцептивност једна од компоненти семантичке структуре те заменице.

15. Ексцептивност имплицирају и именски изрази са квантификатором *једини*, са значењем ‘не постоји нико други о с и м њега’, нпр. (102) *Прати на пут ЈЕДИНОГ сина*, или (103) *Зар си ти ЈЕДИНИ странац у Јерусалиму?* (Лк. 24, 18) и сл.

16. *Само* (а такође: *једино* или *искључиво*) и као прилошка одредба предиката има рестриктивно значење, уп. (104) *Ивана је писала, преводила и прекућавала*. (105) *Ана је САМО преводила*, с парафразом за (106): ‘Ана је преводила и ништа друго није радила’, или ‘Ана је писала и то је било све што је радила’.

Као што је било речено (т. 4), рестриктивност и ексцептивност су два аспекта истог односа: рестриктиви означавају мање унутар већег не истичући да због тога мање има статус изузетка, а ексцептиви означавају изузетак унутар већег не истичући да је тај изузетак мање унутар већег, што се подразумева за сваки изузетак.

Рестриктиви са експлицитном ексцептивношћу јесу они рестриктиви који самом својом унутрашњом формом (речено термином А. А. Потембе), односно начином означавања, саопштавају да је реч не само о рестриктивности, него о ексцептивној рестриктивности, тј. таквој рестриктивности која има статус изузимања и искључивања. Такви су у српском језику прилози *искључиво* и *изузетно*. За разлику од *искључиво* (107), прилог *изузетно* је реченични прилог јер он не одређује само део реченице него целу реченицу (108), уп. (107) *Пије искључиво лимунаду* и (108) *Испратила их је, изузетно, чак до лифта* (‘испратила их је чак до лифта, што је било изузетно’)

Као што су афирмативне реченице са рестриктивом *само* у именском изразу конверзивне реченицама са негацијом у именском изразу и

ексцептивом осим (нпр. *Она пије само воду* ↔ *Она не пије ништа друго осим воде/воду*), то важи и за реченице у којима само није у именском изразу, него одређује садржај предиката, нпр. (109) *Он само спава* ↔ *Он не ради ништа друго осим што спава*. Уп. такође:

срп. *Она САМО нема искуство*; бел. *У яе ТОЛЬКІ няма вопыту/досведу*; буг. *Тя САМО няма опит*; мак. *Таа САМО нема искуство*; полј. *Она TYLKO не та doświadczenia*; рус. *У неѐ ТОЛЬКО опыта нет*; слк. *Она ALE nemá skúsenosť*; слн. *Она САМО нита izkušēn*; укр. *У неї ЛИШЕ/ТІЛЬКИ немає досвіду*; чеш. *Она JEN/JENOM/POUZE nemá zkušenosti*.

17. На нивоу сложене реченице ексцептивност се изражава и напореднословеним и зависнословеним структурама, како синдетским тако и асиндетским. У напореднословеним реченицама са ексцептивном компонентом значења, употребљавају се партикуле *само*, *једино* или *искључиво*, нпр. *Сви су отишли, а САМО је он остао*, (110) *Сви су одустали, а ЈЕДИНО он није*, (111) *Свако се жалио на услове рада, а ђутали су ИСКЉУЧИВО нови радници* и сл.; као и у асиндетским реченицама, нпр. (112) *Нико није издржао, САМО је он остао до краја* (о партикули *само* в. Ристић и Радић-Дугоњић 1999: 128–139). Напореднословене реченице с тим партикулама нису ни засебна врста напореднословених реченица, ни врста или подврста адверзативних реченица (Ковачевић 1998: 36–42), јер немају специфичне граматичке одлике које би им обезбеђивале такав статус. Њихову припадност адверзативним реченицама показује, пре свега, употреба датих партикула као конкретизатора у сложеним реченицама са адверзативним везником, који може бити изостављен, нпр. (113) *Сви су отишли, а САМО је он остао* / (114) *Сви су отишли, САМО је он остао* ('сви су отишли осим њега').

18. Напореднословене реченице са ексцептивним значењем у синтаксичкој литератури се обично називају искључним или ексклузивним.⁴ Пошто се њима изражава ексцептивно значење, и пошто је у граматици термин *ексклузиван* већ оптерећен другим садржајима (нпр. у термино-

⁴ Брабец, Храсте и Живковић (1970: 202) издвајају искључне (или ексклузивне) реченице и илуструју их примерима *Бијаше ведар зимски дан, само је танка копрена лежала на долини; Не оглашује се клепка ни звонцад, тек жалосно се растеже грактање врана; Сви су омладинци пошли на љетовање, тек што су поправкаши остали код куће; Имам одличне оцјене у свим предметима, једино у кемији сам слабији; Катичић „изузетне“ реченице сматра посебном врстом супротних (1986: 490–493), а изузетни прилози и везници су *само*, *само што*, *једино*, *једино што*, *тек* и др. (1986: 490); за Силића и Прањковића (2005: 250) значење ексклузивности илуструју и примери попут *Почети седницу без председника, Поступити мимо обичаја* и сл., а искључни (ексклузивни) конектори су *само*, *једино* и сл. (тако да термин *ексклузивни* употребљавају у два значења). У Граматици Ж. Станојчића и Ј. Поповића разликују се ексклузивне и ексцептивне реченице, али се обе илуструју истим примером *У соби је владала тишина, осим што се чуло куцање зидног сата* (1997: 344); ексклузивне реченице се у тој граматици илуструју и примерима типа *Сви су се вратили кући, само је Зоран наставио пут*. М. Ковачевић користи термин *искључне* реченице (1998), а Ј. Минова-Гуркова у синтакси македонског језика користи термин *искључни* (*ексклузивни*) за посебну врсту напореднословених реченица (1994: 208), слично је и у синтакси бугарског језика: Попов (ред.) 1983: 409 итд.*

лошкој опозицији према *инклузиван*), те пошто је координацијска ексцептивност само један од случајева када се исто категоријално значење (нпр. временско, узрочно-последично итд.) изражава и зависносложеним реченицама (где је јаче граматикализовано) и напоредносложеним реченицама (где је слабије или врло слабо граматикализовано), координацијска ексцептивност се овде терминолошки не измешта изван категорије ексцептивности, чије је граматичко тежиште у зависносложеној реченици.

19. У напоредносложеним реченицама *само, једино* или *искључиво* нису везници него партикуле (као у примерима /113/, /114/), или прилози за рестриктивно степеновање, нпр. (115) *Ништа није рекла, САМО их је поздравила*, као што се и у синдетској адверзативној реченици *само* може употребити у прилошкој функцији, нпр. (116) *Ништа није рекла, већ их је САМО поздравила*.

Иако су и у напоредносложеним реченицама *само, једино* и *искључиво* рестриктиви, а не ексцептиви (мада је разлика између рестриктива и ексцептива скоро увек сигнификативна, а не денотативна), у напоредносложеним реченицама наведени рестриктиви ипак учествују у изражавању ексцептивности јер имају лексичко-граматички ослонац у оном делу напоредносложене реченице у којем се именује већи подскуп с којим се мањи подскуп пореди, а таква компарација је, као што је такође речено (т. 3) својствена свакој ексцептивности (в. и КОВАЧЕВИЋ 1998: 206)

20. У напоредносложеним реченицама остварује се и ексцептивно значење *минималног захтева* ('ништа друго није потребно да учиниш осим да...'). Рестриктивни прилози се у таквим реченицама употребљавају у конструкцији са предикатом у императиву, нпр. (117) *Само тражи (и) добићеш*. Уп. такође (118) *Госпoде, нисам достојан да под кров мој уђеш, него САМО реци ријеч, и оздравиће слуга мој*. (Мт. 8, 8).

Ексцептивност се ту схвата као услов за последичну реализацију садржаја другог предикацијског дела сложене реченице. Ако такву сложену реченицу отвара предикацијски део са значењем минималног захтева као изузетка, реченица је синдетска и саставна, као у наведеном примеру, али друкчија линеаризација предикацијских делова захтева и структурне измене у начину њиховог повезивања: ако је предикацијски део са значењем минималног захтева као изузетка на другој позицији у реченици, таква сложена реченица је асиндетска, уп. (119) *Оздравиће слуга мој, само реци реч* (Мт. 8, 8) и зависносложену реченицу са условном клаузом: (120) *Ако само кажеш реч, он ће оздравити*. Синдетске реченице са ексцептивним делом у препозицији могу бити повезане и везником *па*, нпр. (121) *Само реци реч ПА ће он оздравити*.

21. У синдетским зависносложеним реченицама са ексцептивним значењем употребљавају се и везнички спојеви *осим што, само што, једино што, сем што, осим ако, осим уколико* и више других, нпр. (122) *Ништа није рекла ОСИМ ШТО их је поздравила*, (123) *Све је у реду, САМО ШТО мало касне*, (124) *Доћи ће да ти помогне, ЈЕДИНО ШТО нема довољно алата*. У таквим реченицама уз ексцептивност се обично изражава и неко

друго категоријално значење, нпр. условно, просторно или временско (Антонић 2013 /у штампима/), нпр. (125) *Рекли су да ће доћи ОСИМ АКО се деси нешто непредвиђено*, (126) *Сликали су се на многим местима ОСИМ ГДЕ је било забрањено*, (127) *Он редовно свраћа овамо СЕМ КАДА је јако заузет*. Могућност интерполације конкретизатора испред последњег елемента у везничком изразу показује да је у њима такав конкретизатор имплицитно присутан и када није формално изражен, уп. претходна три примера и следеће: (128) *Рекли су да ће доћи ОСИМ у СЛУЧАЈУ АКО се деси нешто непредвиђено*, (129) *Он свраћа увече овамо СЕМ ОНДА КАДА је јако заузет*, (130) *Сликали су се на многим местима ОСИМ ТАМО ГДЕ је било забрањено* и сл.

22. У сложеним реченицама с везничким изразима *осим што*, *осим кад*, *осим да*, *осим ако/уколико* и сл. (*сем што...*, *сем кад* итд.), негација у управном делу не захтева и не искључује негацију у делу реченице са условно-ексцептивним значењем, уп. (131) *Примиће цвет, осим ако је ружа* ‘примиће цвет само ако цвет није ружа’; (132) *Примиће цвет, осим ако није ружа* ‘примиће цвет само ако је цвет ружа’; (133) *Неће примити цвет, осим ако је ружа* ‘примиће цвет само ако је цвет ружа’; (134) *Неће примити цвет, осим ако није ружа*: (а) ‘примиће цвет само ако цвет није ружа’, или интерпретација (б) ‘примиће цвет само ако је цвет ружа’.

У реченицама с негацијом у управном делу и везничким изразима *осим ако*, *осим уколико*, *осим у случају да је* и сл. у саставу клаузе, негацију у предикату такве клаузе неки говорни представници српског језика интерпретирају као појачавање негације управног дела, а не као негирања садржаја предиката клаузе (в. горе интерпретацију /б/). Уп. такође (135) *Не треба да једеш ОСИМ ако ниси јако гладан* као синоним за обичније: (136) *Не треба да једеш ОСИМ ако си јако гладан* и сл. Пошто интерпретације типа (б) нису стабилне ни широко прихваћене, а уз то уносе двосмисленост, која може бити сметња у комуникацији, нема разлога да се инсистира на њиховој нормативној прихватљивости у српском књижевном језику.

23. Садржај ексцептивне клаузе може бити афирмативан, нпр. срп. (137) *Све је у реду ОСИМ што се разболео Марко*, или може бити под негацијом, нпр. (138) *Он ће све то урадити, ОСИМ оног што не уме*, тј. ‘Он ће (све) то урадити, с тим изузетком што неће урадити оно што не уме’. Уп. такође: (139) *Он ће све то урадити ОСИМ КАДА му се нареди*. ‘...осим што неће урадити када му се нареди’ (140) *Он ће све то урадити ОСИМ АКО му се нареди*. *Осим када* и сл. заправо је елидирано *осим онда... када...*, нпр. (141) *Био је добар радник осим када би се напио* (‘био је добар радник осим што није био добар радник онда када би се напио’).

Општи квантификатор у првом делу реченице с негацијом у ексцептивној клаузи може бити имплицитан или експлицитан. Рестриктивна квантификација у првом делу такође се може подразумевати или исказати, нпр. (142) *Он ће све (друго) урадити осим оног што не уме*.

24. Посебан тип сложених реченица са ексцептивним значењем јесу реченице у којима се ексцептивност укршта са значењем специфичне разлике. Уп. (143) *Ти близанци су скоро исти, с тим што је први мало виши;* (144) *Ти близанци су скоро исти ОСИМ ШТО је први мало виши.* Уп. (144) са следећим примерима:

бел. *Гэтыя/Тыя блізныты амаль аднолькавыя, толькі/пры гэтым першы крыху вышэйшы;* буг. *Тези близнаци са почти еднакви, САМО ЧЕ прввият е малко по-висок;* пол. *Ci bliźniacy są prawie tacy sami OPRÓCZ TEGO, ŻE (ten) pierwszy jest trochę wyższy;* рус. *Эти/те близнецы почти одинаковые, ТОЛЬКО/ПРИ ЭТОМ первый немного выше;* слк. *Tie dvojčata sú takmer rovnaké, OKREM TOHO, ŽE prvý je trochu vyšší;* слн. *Ta dvojčka sta skoraj enaka, RAZEN DA je prvi malo višji;* укр. *Ці близнюки майже однакові, АЛЕ перший трохи вищий;* чеш. *Ta dvojčata jsou skoro/téměř stejná, KROMĚ TOHO, že první je o trochu vyšší.*

Редослед предикацијских јединица у таквим сложеним реченицама је чврст: клауза са ексцептивним значењем, по правилу, није на првом месту ако није рематизована, нпр. (145) *Осим што је први мало виши, ти близанци су скоро исти.*

Сложене реченице са спецификативним значењем (без ексцептивног значења) означавају да у извесном скупу истоврсних елемената неки међу њима има(ју) и неко додатно специфично обележје, нпр. (146) *Виђа старе пријатеље, с тим што се с неким од њих и дружи.* У њима су објекти поређења обједињени управним делом по заједничком обележју, а клаузом се неки међу њима по извесном критеријуму додатно издваја. Чињеница да се то издвајање саопштава као д о д а т н а спецификација показује да у спецификативним реченицама постоји и адитивно значење ('а поред тога', или 'а уз то' и сл.). Када се управним делом реченице на г л а ш а в а истоврсност елемената неког скупа, а другим истиче специфичност о којој саопштава тај део реченице, тада та специфичност добија статус изузетка, па стога таква клауза има спецификативно-ексцептивно значење.

25. У зависнослуженим реченицама са клаузом временске, просторне или неке друге ексцептивности, у саставу клаузе су везнички спојеви: *осим/сем када, осим/сем где, осим/сем да, осим/сем ако, осим/сем уколико* и др., нпр. (147) *Ништа није рекла ОСИМ ДА је уморна,* (148) *Не морате одговорити ОСИМ АКО желите;* (149) *Он неће отићи тамо ОСИМ АКО га позову.* (150) *Ништа не може да јој уради ОСИМ ДА јој смањи плату.* (151) *Он никада не пева ОСИМ КАДА попије.* (153) *Ништа му ниси учинио ОСИМ ШТО СИ РЕКАО ДА НИЈЕ У ПРАВУ.* Уп. такође:

срп. *И не могаше онде ни једнога чуда учинити, осим што мало болесника исцјели метнувши на њих руке* (Мк. 6, 5); бел. *не мог там ніякага цуду стварыць, толькі нямногіх хворых, усклаўшы на іх рукі, ацаліў;* буг. *И не можеше да изврши там никакво чудо; САМО малцина болни изцери, като възложи ръце върху им;* глс. *A njemóžeše tam žadyn dźiw scinić, СНІВА ZO WIHOJI jeno někotrych chorych na nje ruce položiwši;* мак. *Таму не можеше да направи многу чуда, ОСВЕН ШТО исцели неколку болни, допирајќи ги со Своите раце;* пол. *I nie mógł tam dokonać żadnego cudu, TYLKO niektórych chorych uzdrowił, wkładając na nich ręce;* рус. *И не мог совершить там никакого чуда, ТОЛЬКО на немногих*

больных возложив руки, исцелил их; слк. *A nemohol tam urobiť iného divu, LEN ČO na niekoľkých chorých položil ruky a uzdravil ich*; слн. *In ni mogel tam storiti nobenega mogočnega dela, SAMO na nekaj bolnikov je položil roke in jih ozdravi*; укр. *І Він тут учинити не міг чуда жадного, ТІЛЬКИ деяких хворих, руки поклавши на них, уздоровив*; чеш. *I nemohl tu znamení žádného učiniti, JEDINÉ málo nemocných, vzkládaje na ně ruce, uzdravil*.

В. и различите примере из електронских извора:

срп. *Шта има ново, ОСИМ ШТО је све поскупело?* блр. *Жыхароў не відаць, ТОЛЬКІ сюд-туд зрэдзь часу стрэнеш каторага, і тое калі выязджае на машыне*; буг. *Ние си имаме всичко, ОСВЕН ЧЕ нямаме нищо, понеже не сме заедно*; глс. *zarunanje abo finacielny dobyt看 dóstawa, СНІВА, ZO TA PISOMNI dowolnosć*; мак. *За Чесниот Пост не јадеше ништо ОСВЕН ШТО се причестуваше*; поль. *Baranowski uwazał, że podzielał je również sam margrabia, TYLKO nie mógł uzyskać w Petersburgu zgody “na zlagodzenie przepisów cenzuralnych*; рус. *Ты осознаешь, что они ничего не могут делать, КРОМЕ КАК любоваться окружающим космосом*; слк. *Od teba sa nežiada nič iné, ОКРЕМ ТОНО, АБУ SI BOL PRÍTOMNÝ*; слн. *Nič ni rekla, RAZEN DA je utrujena*; укр. *Ви не мусите відповідати, якщо бажаєте*.

Клаузе које почињу са осим ако, осим да, осим када и сл. (154) представљају, као што је речено, сажете облике клауза са осим што (155), у којима је испуштен предикат изречен претходном реченицом, а за којима следи временска, условна или допунска клауза коју отвара када, ако или да, нпр. (156) *Он неће тамо отићи ОСИМ (што ће отићи) ако је тврдоглав*. (157) *Он никада не пева ОСИМ (што пева) када попије*; (158) *Ништа не може да ти уради ОСИМ (што може) да ти смањи оцену*.

Сагласно томе, везнички спојеви осим ако и сл. уводе различите сукцесивне предикације од којих је прва, ексцептивна, сведена на ексцептивни везник, а друга је условна, временска или допунска, дакле: осим што..., ако....

26. Условна ексцептивност се у српском језику изражава сложеним реченицама са зависним клаузама у чијем су саставу везнички спојеви осим ако, осим уколико, сем ако, сем уколико, изузев ако, изузев уколико. Таквим реченицама се од више околности (нпр. ‘пада киша’, она је болесна’, ‘она је уморна’ итд.) под којима би се могла остварити нека ситуација (нпр. ситуација ‘она ће доћи’, или ‘она би дошла’), изузима околност под којом се та ситуација не би могла остварити; или се од више околности под којима се нека ситуација не би могла остварити, изузима околност под којом би се та ситуација могла остварити. Уп. (159) *Она ће доћи ОСИМ АКО није позвана*, ‘она ће доћи, с тим изузетком што неће доћи без позива’; (160) *Она ће доћи ОСИМ АКО је позвана*, ‘она ће доћи, с тим изузетком што неће доћи ако је позвана’; (161) *Она неће доћи ОСИМ АКО није позвана*, ‘она неће доћи, с тим изузетком што ће доћи ако није позвана’; (162) *Она неће доћи ОСИМ АКО је позвана*, ‘она неће доћи, с тим изузетком што ће доћи ако је позвана’ и сл.

27. У кондиционалним клаузама минималног услова ексцептив само у саставу клаузе даје јој значење изузимања свега осим минималног услова, од чијег остварења зависи реализација садржаја управног дела рече-

нице, нпр. (163) *Ако САМО седнем, заспаћу* 'није потребно ништа друго да учиним о с и м да седнем да бих заспао', Уп. такође: (164) *Ако се САМО дотакнем хаљина његових, оздравићу* (Мк. 5, 28); (165) *И ако неко напоји једнога од ових малих САМО чашиом студене воде у име ученичко, заиста вам кажем, неће му плата пропасти* (Мт. 10, 42).

28. Категоријално значење ексцептивности у словенским језицима се изражава, као што је овде показано, на три формално-структурна реченична нивоа: у именском изразу, у простој реченици и у сложеној реченици, и напореднослуженој и зависнослуженој, а његови главни граматичко-лексички носиоци су везници, предлози и речце, чију дистрибуцију регулишу чврста синтаксичка правила.

Ексцептивност је у најтешијој вези са категоријалним значењима квантификације, рестрикције и компарације, и на парадигматском и на синтагматском плану, и само се уз узимање у обзир те чињенице могу објаснити и природа ексцептивности и њени различити појавни облици. Граматички центар ексцептивности чине зависнослужене реченице чију клаузу отварају везнички спојеви са зависнослуженим значењем. За разлику од субординацијске ексцептивности, координацијска ексцептивност (традиционално: ексклузивне реченице) знатно је слабије граматикализована. У простој реченици ексцептивност изражавају конструкције са прилозима код којих је у првом плану рестриktivна функција, а ексцептивност је имплицирана, нпр. (166) *Само питам*. У именском изразу ексцептивност се изражава везницима, предлозима и речцама. Именски израз са ексцептивним везником и именицом (или другом супстантивно употребљеном речју) често има функцију замењивања клаузе чији се изостављени део подразумева, нпр. (167) *Никоме није помогао осим (што је помогао) њему* аналогно компаративним конструкцијама типа (168) *Никоме није помогао као (што је помогао) њему*. Пуна препозиционализација ексцептивног везника среће се у генитивским изразима, нпр. (169) *Зна све осим математике*, а рестриktivна партикула имплицира ексцептивност, нпр. (170) *Зна само математику*, слично функцији рестриktivног прилога у простој реченици или клаузи. Рестриktivност са имплицираном ексцептивношћу може имати и облик конгруентног атрибута, нпр. (171) *Ту су били све сами слависти*.

У простим реченицама ексцептивне одредбе предиката нису експлицитне него прате значења неког од рестриktivних прилога. То су у јужнословенским језицима *само* или његови синоними, у источнословенским језицима прилози с коренском морфемом *-т-*, док су у западнословенским језицима заступљене различитие граматичке могућности.

У сложеним реченицама ексцептивност се изражава пре свега у форми зависнослужене реченице с клаузом коју најчешће отвара везнички спој чији први члан има примарно ексцептивно значење. Уочљива је разноврсност таквих везничких израза у појединим словенским језицима.

ИЗВОРИ

Електронски корпуси:

Český národní korpus (http://ucnk.ff.cuni.cz/english/hledat_v_cnk.php)
 Dolnoserbški tekstovы korpus (<http://www.dolnoserbški.de/korpus/>)
 Fida PLUS Corpus slovenskega jezika (http://www.fidaplus.net/Pisni/Pisni_index.html)
 Hornjoserbski tekstovы korpus (<http://80.153.223.118/cgi-bin/corpus>) (14)
 Korpus Języka Polskiego Wydawnictwa Naukowego PWN (www.korpus.pwn.pl)
 Korpus savremenog srpskog jezika (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php>)
 Narodowy Korpus Języka Polskiego (<http://nkjp.pl/poliqarp/nkjp-balanced/>)
 Russian National Corpus (<http://ruscorpora.ru/en/index.html>)
 Uniwersalny słownik języka polskiego (<http://usjp.pwn.pl/>)
 Українська мова <http://ukrajinskamova.org.ua/>

Преводи Новог Завета:

белоруски: <http://old.knihi.com/biblija/>
 бугарски: <http://www.bg-patriarshia.bg/index.php?file=bible.xml>
 македонски: <http://svetopismo.com.mk/index3.php>
 пољски: <http://www.biblia-internetowa.pl/Mat/1/1.html>
 руски: <http://days.pravoslavie.ru/Bible/Index.htm>
 словачки: <http://www.biblia.sk/sk/evanjelicky>
 словеначки: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=&lang=sl>
 српски: <http://svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/NoviZavet/NoviZavet.htm>
 украјински: <http://www.ukrainian-bible.co.uk/>
 чешки: <http://www.wordplanet.org/cz/41/5.htm>
Swjate Pismo Noweho Zakonja. – Budyšin: Domowina, 1966.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Ивана. „Неке модификације временског односа у реченици с темпоралном клаузом“. *Јужнословенски филолог* LXIX, 2013 (у штампи)
- ЗАГНТКО, Анатолиј. *Теоретична граматика украјинској мови*. Донецк: ДонДУ, 1996.
- Ивић, Милка (ур.): П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Ј. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. У редакцији Милке Ивић. – Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 2005.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Синтакса сложене реченице у српском језику*. – Београд: Рашка школа – Србиње: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 1998.
- МИНОВА-ГУРКОВА Лилјана. *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. – Скопје: Радинг, 1994.
- МОЛДОВАН, Александар Д. и др. (ред.). *Јзыки мира: славянские языки*. Москва: Academia, 2005.
- НИКОЛИЋ, Мирослав (ур.). *Речник српскога језика*. – Нови Сад: Матица српска, 2007.
- ПИПЕР, Предраг. Pronomina reflexiva у српскохрватском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. – XXVII/XXVIII (1984–1985): стр. 633–639.
- ПОПОВ, Константин (ред.). *Грамматика на съвремения български книжовен език*. Т. 3. *Синтаксис*. – Софија: БАН, 1983.
- РИСТИЋ, Стана и Милана Радић-Дуговић. *Реч. Смисао. Сазнање. (Студија из лексичке семантике)*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1999.
- СТАНОЛЕВИЋ, Веран. „Експериментални изрази и њихов формално-семантички третман“. *Српски језик*, VIII, 1-2, 2003: стр. 477-492.
- СТАНОЛЧИЋ, Живојин, Љубомир Поповић. *Грамматика српског језика*, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе. – Пето издање. – Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнојезичка норма)*, II, Синтакса. – Треће издање. Београд: Научна књига, 1979.
- BRABEC, Ivan i Mate HRASTE, Sreten ŽIVKOVIĆ. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. – Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- COMRIE, Bernard and Greville G. CORBETT (eds). *The Slavonic Languages*. London – New York: Routledge, 1993.
- DALEWSKA-GREŃ, Hanna. *Języki słowiańskie*. – Warszawa: PWN, 1997.
- FASSKE, Helmut und Siegfried MICHALK. *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart: Morfologie*. – Bautzen: VEB Domovina-Verlag, 1981.
- GROCHOWSKI, Maciej - Stanisław KAROLAK, Zuzanna TOPOLIŃSKA. *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Składnia*. – Warszawa: PWN, 1984.
- КАТИЋИЋ, Radoslav. *Sintaksa hrvatskog književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. – Drugo izdanje. – Zagreb, 1991.
- PAULINY, E., J. RUŽIČKA, J. ŠTOLC. *Slovenská gramatika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1968.
- PETR, Jan (red.). *Mluvnice češtiny 3, Skladba*. – Praha: Academia, 1987.
- SILIĆ, Josip i Ivo PRANJKOVIĆ. *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*. – Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- ТОПОРИЋИЋ, Jože. *Slovenska slovnica*. – Četrta, prenovljena in razširjena izdaja. – Maribor: Obzorja, 2000.

Предраг Пипер

ГРАМАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ИСКЛЮЧЕНИЯ В СЕРБСКОМ И В ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Предметом доклада являются выражения со значением исключения (эксцептивности) в славянских языках, обозначающие существование в каком-нибудь множестве подмножества со специальным дифференцирующим признаком и статусом исключения. Выбор семантического фокуса в таких случаях дает возможность конверсивных интерпретаций одной и той же референтной ситуации, ср. в серб. *Сви су дошли осим њега* и *Само он није дошао*. В первой части доклада рассматриваются общие вопросы семантики эксцептивности и ее отношение к семантически наиболее близким категориям, напр. связи эксцептивности с общей квантификацией (ср. конверсивы со сказуемыми в отношении дополнительной антонимии, напр. серб. *Сви су присутни осим ње / Нико није одсутан осим ње*), а также с категориальным значением ограничения (напр. серб. *Сви /други/ су присутни осим ње*), имеющим различные формы выражения.

Во второй части доклада рассматриваются формы и значения эксцептивности в именной группе, в простом и в сложном предложении. В средствах выражения эксцептивности в славянских языках обнаруживается высокая степень сходства, на фоне которого вырисовывается специфика отдельных славянских языков в выражении данного категориального значения, на что в докладе обращается особое внимание.

Првослав Т. Радић
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 prvoslavt@yahoo.com

КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА СЛОВЕНСКА ПЕРИФЕРИЈА ИЗМЕЂУ ЈЕЗИЧКИХ АРХАИЗАМА И ИНОВАЦИЈА

Српски говори на Косову и Метохији део су словенске језичке периферије и разумљиво је што с обзиром на такав положај чувају низ архаизама на различитим језичким плановима. Налазећи се, међутим, у вишевековном контакту са низом балканских језика, што несловенских (шиптарски, делом арумунски) што словенских (македонски), ови су говори развили и бројне, махом структурне иновације, којима се део ове зоне непосредно укључио у тзв. балкански језички савез. Циљ овог рада је да, и поред постојања извесне релативности у одређењу појмова језичка архаичност и језичка иновативност, укаже на посебност косовскометохијске дијалекатске зоне у којој су непосредно сучељени и словенски архаизми и општебалканске иновације. За илустрацију су ми послужиле две језичке особине: трагови старосрпског акута (тј. метатонијског неоакута) и развој аналитизма у инструменталу и локативу.

Кључне речи: Косово и Метохија, српски језик, архаизми, иновације, старосрпски акут, инструментал – локатив.

1. Увод

Познато је да српски говори на Косову и Метохији¹ припадају два дијалектима чије је исходиште управо у овој области – косовско-ресавском и призренско-тимочком. Први, косовскометохијски дијалекатски тип, као и косовско-ресавски дијалекат у целини, садржи низ архаизама у језичком систему, посебно на акценатском, фонетском, па и морфолошком плану. Други, косовскометохијски дијалекатски тип, као и призренско-тимочки дијалекат у ширем захвату, поред једног броја себи

¹ У овом раду под Косовом и Метохијом подразумевам административну целину (покрајину) на југоистоку Р. Србије. У географском, пак, смислу, ова два појма не испуњавају у потпуности територију коју обухвата Косово и Метохија као покрајина. Метохија захвата југозапад покрајине, највећим делом уз албанску државну границу, а Косово се обично своди на котлину „од Качаника на југу до Кос. Митровице на северу“ (Урошевић 1965: 1). Сам север покрајине у географском смислу, дакле, не припада Косову и Метохији, иако ће у овом раду он бити тако посматран.

својствених архаизама познаје и бројне структурне иновације, већином морфолошке и морфосинтаксичке природе, којима се ова зона непосредно укључује у тзв. балкански језички савез. Према појединим истраживачима, овај дијалекат припада управо централној зони балканског језичког савеза, тј. балканским дијалектима „првог степена“ (SCHALLER 1975: 105). Док су на северу косовскометохијски говори чвршће везани за српске дијалекатске континууме, у јужнијим областима се развијају у непосредном суседству два језика, једног несловенског (шиптарски) и једног словенског (македонски). И други балкански језици (нпр. арумунски) различитим миграционим путевима заплускивали су косовскометохијску област.

2. Архаизми и иновације

2.1. Из инвентара тонске акцентуације: Старосрпски акут

Обе издвојене косовскометохијске зоне су део језичке периферије не само српске него и словенске, па је разумљиво што чувају знатан број архаичних језичких црта. Ипак, балканистичке иновације су избрисале један број ових одлика, што се најпре одразило на стање у акцентуацији, морфологији и морфосинтакси. Неутралишући тонске опозиције, динамичка акцентуација, вероватно још један од балканизама који је захватио источно крило балканословенских говора, пренела се, тако, у призренско-тимочки дијалекат, обухватајући, дакле, и део косовскометохијских говора. Но, она северна, тј. северозападна косовскометохијска област, као део косовско-ресавског дијалекта, сачувала је тонску акцентуацију. Штавише, у овој и суседним областима на североистоку остали су трагови једне прастаре акценатске вредности, – акут добијен процесима прасловенске метатоније, тзв. метатонијски неоакут (/ старосрпски, или копаонички акут). За овај акценат се сматрало да је из источних и јужних „штокавских“ (тј. српских) говора нестао већ око VII и VIII века (Белић 1999: 427), укључујући део србијанских говора „од Метохије и Копаоника до румунске етничке границе“ (Пешикан 1969: 117). У осталим „штокавским“ говорима, као и у „чакавском“ и „кајкавском“, тврдило се по овој научној парадигми, овај акценат се чува.

Могло би се рећи да историјат овог питања у србистици има за собом данас већ готово читав век. Још почетком XX в. у антрополошкој литератури указивало се на чињеницу да се у ибарској области речи „нешто више отегнуто изговарају“ (Илић 1905: 553),² под чим се можда подразумевао управо акустички утисак изломљене интонације, као основно обележје старосрпског акута.³ Ипак, у лингвистичкој литератури до-

² То је управо време када развој дијалектологије у Србији, на челу са А. Белићем, добија широки замах.

³ Моја дијалектолошка истраживања копаоничке области показала су, нпр., да становништво нижих копаоничких предела под народским термином „отезања“ (одн.

шло је тек много касније до препознавања овог акцента, чему су претходила вишедеценијска несигурна бележења ове акценатске вредности (углавном представљане дугоузлазним акцентом) у лингвистичким текстовима и упитницима. Гл. Елезовић ће, тако, још почетком прошлог века, наводећи примере постојања узлазних акцената у пећком крају, између осталих навести и облике *мнадица* (/ *мнадица*, *мнадицу*), *дође* (3. јд. през.), *даће* („ни у даће ни у седеће“) (ЕЛЕЗОВИЋ 1911: 469–470).⁴ Белићева истраживања говора из косовскометохијског североисточног суседства (1929), обелодањена нешто касније, указала су на постојање једног акцента у жупском говорном типу „који све више развија врло интересантну акценатску систему (под утицајем *ђака* и сл. *ђак* и т. д.)“ (БЕЛИЋ 2000: 282, исп. о томе шире у: РАДИЋ 2010). Даље од тога аутор није ишао. Ни у другој половини XX века, када је М. Московљевић подсетио на давнашњу Белићеву екскурзију по Жупи на којој је и сам учествовао, а научна јавност се путем његових бележака упознала са постојањем „врло распрострањеног дугог акцента, који је врло сличан чакавском акуту“ (МОСКОВЉЕВИЋ 1960: 83) – србистика још није била спремна да се позабави овом појавом, остајући на Белићевој визури „врло интересантног“ акценатског система развијеног под утицајем аналогije.⁵ Пар деценија касније, ипак је скромно и врло одмерено указано на то да се у овој области, поред деловања аналогije, у једном броју примера можда крије прастара акценатска вредност (РЕМЕТЋ 1981: 570). Но, и даље се у дијалектолошким радовима и упитницима овај акценат неће издвајати као посебност у акценатском систему, а у графичкој визури најчешће ће се представљати знаком за дугоузлазни акценат. Тако, у дијалектолошким упитницима САНУ из Горње Лопаштице и Доње Репе, у области Лаба, на југоисточним падинама Копаоника, где данас готово више нема српског становништва (исп. УРОШЕВИЋ 1965: 139–321), М. Вукићевић (1983; 1984) је забележио низ примера са дугоузлазним акцентом уместо за косовско-ресавски дијалекат уобичајеног дугосилазног (нпр. *грóјзе*, 64, 71, *кóњ*, 54; *спáшен*, 89, *брáле* 110).⁶ У једној потоњој дијалектолошкој монографији о говору ибарске стране Копаоника, тек у илустрацијама обрађеног говора (дијалекатским текстовима) биће забележени акценатски ликови *нађу* и *лóјзе* (БОЖОВИЋ 1993: 313, 317), а уз други пример, потврђен на левој страни Ибра (с. Придворица), аутор је у загради ставио знак питања. Ипак, већ поодавно измењена научна клима и у међувремену довољно прикупљеног дијалектолошког материјала из ове области, укључујући све јасније назнаке о посебности забележене акутске вредности

⁴ О могућим разлозима за потоње Елезовићево одустајање од оваквог бележења в. РАДИЋ 2010: 233–239.

⁵ Белић ће, очито, својим „превидом“ да се овде ради о метатонијском неоакуту, по инерцији свог ауторитета још дуго онемогућавати да се ова појава нађе на листи србистичких научних питања.

⁶ На широј територији косовско-ресавских говора ова стара акценатска вредност поистоветиће се са дугосилазним акцентом.

(исп. Радић 1990: 9–11), вероватно су утицали на ревизију овог питања, овог пута и у највишим научним круговима. То је, најзад, резултовало јасним ставом да се „у делу подручја источно од Копаоника и јужно од Западне Мораве сачувала фонолошка индивидуалност прасрпскохрватског акута, тј. прасловенског неоакута“ (Ивић 1994: 240).

Овим је, међутим, тек отворено питање заступљености овог акута на српској језичкој територији, како северно и североисточно од Копаоника, према централној Србији, тако јужно и југозападно, према њеној косовскометохијској области. Поменути Божовићеви примери најавили су могуће присуство овог акцента на косовскометохијској страни не само на западним падинама Копаоника, у правцу Ибра, него и на левој страни Ибра. Потоњи описи дијалекатског материјала из лепосавићког краја, у поткопаоничкој области (РАДОИЋИЋ 1996, посебно у приложеним текстовима из села Јелакце, Брзанце, Бело Брдо, Црнатово, стр. 43–52), укључујући Горње Граничане и Земаницу (РАДИЋ 2010а: 43–54), потврдили су присуство овог акцента. Овдашњи материјал показује да се он углавном јавља у следећим граматичким категоријама:⁷

- у презенту: *смѐ̑јѐм се, нѐ̑маш Ј, р̑ди, пр̑ича, д̑в̑ђу Б, идѐм, спрѐма, п̑нти ББ, п̑лимо, распрѐме, от̑иђу Ц, зн̑м, да ми д̑ш, не смѐш, к̑жем, св̑раш, нем̑ се м̑тиш, к̑пи, дар̑ва, отпл̑ти, замѐ̑не*, као и: *цѐ̑ди, к̑ди се, д̑ђу, осу̑шим, помѐшам, избег̑вам*, исп. *сто̑* (‘стоји’) ГГ, *п̑шеш, к̑пи, пр̑ича, мѐ̑симо*, као и: *нѐма, р̑ди, љ̑бе се, ц̑рамо З*;

- код именица: *к̑в̑њ, м̑јка, дев̑јке, дѐвери Ј, н̑ћ, седми ј̑л, р̑дник, кол̑ч, гла̑ву* (ак.), *око ог̑а̑; зд̑рав̑е, у гв̑зју ББ, око кра̑ва, прет ко̑њем Ц, г̑с, с̑, дѐвер, дев̑јка, сѐнка, кот̑, нап̑не га сла̑мѐ, рук̑м*, као и *п̑зник, те ср̑п, р̑п, кол̑ч, млад̑ић ГГ, ул̑р, тѐсто; гра̑ње*, исп. *кол̑ч, тѐсто, мѐ̑со; цвѐ̑е З*;

- код придева и заменица: *м̑ла, г̑р̑ни* (јд.) Ј, *р̑ђ̑в, могу̑ћан Б, ра̑ћено, опрѐм̑ена, т̑ј, шт̑ ме стр̑а, пред мон̑м ББ, изл̑чен, шт̑ зн̑м ј̑*, исп. *сељачка ГГ, кам̑чак м̑ли З*, итд.⁸

И сама дистрибутивна обележја овог акцента указују на његову посебност у односу на савремено стање у већини српских говора. Не оспо-

„одуговлачења“) углавном подразумева начин говора планинског становништва, где је и учесталост овог акута већа. Штавише, поједини испитаници су и сами, по свом сопственом језичком осећању, указивали на дуже трајање овог акута у односу на дугосилазни акценат (исп. Радић 1990: 10–11). Таквих запажања је било и у стручној литератури (исп. FINKA, ŠOJAT 1968: 147).

⁷ Наводим део материјала из ових насеља. Материјал И. Радоичић преносим ћирилицом, транскрипцијски упрошћен. Смањеност фонационе изломљености код овог акцента представљена је у мом материјалу знаком за дугоузлазни акценат, односно за неакцентовани квантитет.

⁸ Овај акценат се спорадично јавља и у другим облицима, нпр. императиву (исп. *поп̑ричај / поп̑ричај З*), појединим прилозима (*г̑р Ј, так̑ ББ*), партикулама (*ин̑чи Б*) и др.

равајући удео аналошких појава у ширењу домета ове акценатске вредности, па каткад и њену мотивисаност говорном експресијом, уочавамо да овај узлазни акценат може стајати на свим слоговима у речи (нпр. *мѣси, кола̑ч, кот̑а̑, рук̑ом, распр̑еме*, исп. *стой*), те да се може наћи и на једносложницама (*зн̑ам, к̑о̑у̑г̑, г̑ос, с̑о̑*, исп. *с̑р̑п, р̑еп*). Материјал показује да је у појединим категоријама (презентски облици, збирне именице и др.) он још увек стабилне употребе у односу на свој конкурент, односно „иновацију“ исказану у дугосилазном акценту (исп. фус. 6). То су основне граматичке категорије у којима се овај акценат одавно бележи и у делу далматинских или посавских говора, те зато прве успоредбе између копаоничког и „осталих акута“ овог типа указују на то да би се овде могло најпре трагати за фреквенцијским разликама у погледу учешћа овог акцента у појединим позицијама у речи, односно граматичким категоријама (Радић 2010а: 49).

Остаје, међутим, питање: Да ли је овај акценат у блиској прошлости захватао и јужније крајеве, односно праву косовскометохијску област (исп. фус. 1), територију јужно од копаоничког географског комплекса? Поменути подаци из пећког краја с почетка прошлог века (Г. Елезовић), па и неки савремени овдашњи прежици овог акцента, чија нас темељитија анализа тек очекује, показују да је он вероватно постојао и на крајњем југозападу косовско-ресавског дијалекта, односно на копаоничко-метохијском правцу. Иако, изгледа, у ограниченом броју, примере са дугоузлазним акцентом у „нетипичним“ позицијама препознајемо и у недавно објављеном речничком материјалу из северне Метохије.⁹ То је област која више није етнички и језички (поглавито) српска, али је вековима представљала значајан миграциони правац за српске сеобе из области Скадра и северне Албаније (тзв. косовско-метохијска миграциона струја) – управо према Копаонику и централној Србији (Цвилић 2000: 139). Отуда је логично претпоставити некадашњи виши степен језичке уједначености управо на овом правцу, те и изворишта (складишта) низа индигених језичких појава на крајњем југозападу косовско-ресавске дијалекатске области. Због тога дијалектолошка истраживања ове зоне ни данас не губе свој смисао. Но, лингвистички је посве другачија ситуација у осталим косовскометохијским областима, у говорима који припадају призренско-тимочком дијалекту, где су тонске опозиције неутралисане и где данас влада динамичка акцентуација. То, ипак, не значи да се и у овим областима, које је такође захватала косовско-метохијска миграциона струја, не може трагати за остацима тонске акцентуације. На то нас посредно наводи низ података расутих по дијалектолошким монографијама које описују овдашње говоре. Тако је на крајњем југу, у говору Сретечке Жупе, спорадично указано на трагове тонског акцента, иако је он протумачен као резултат „честог дуљења интензивног акцента“

⁹ Исп. одредницу *л̑о̑зе* (/ *л̑џе*), или облике *сп̑авам* (: одредн. *с̑р̑бес*), *нас̑адиши* (: одредн. *ст̑џар*), *гал̑оп* (: одредн. *гал̑оп*) (Букумирић 2012).

(Павловић 1939: 144). Посебно су драгоцени подаци из Ђаковице о акценту „изворно других слогова“ који је „већином само упола сачувао свој квантитет“ (Стевановић 1950: 89). Иако је, по аутору, ђаковачки акценат „само у изузетним случајевима [... курз. П. Р.] и тонски одређен“, обим изнетог материјала као да то оспорава. Аутор, додуше, сматра да овај „полудуги“ акценат („донекле експираторне природе“) има „нешто изразитији низлазни карактер“, тј. да се „до извесне висине пење, а затим одједанпут нагло пада“ (Исто: 89).¹⁰ У низу наведених примера (исп. *пѹт*, *кл'ѹч'*, *зѹн*, да се *венћã*, Исто; *ста̃ри*, *до̃ђе*, *прѹћа*, *изра̃дено* итд., Исто: 96) за акценатовани слог се може претпоставити место старог акута.¹¹

2.2. Из балканске анализације: Инструментал – локатив

Географски положај косовскометохијских говора резултовао је и великим бројем структурних иновација, махом инфилтрираних из суседних балканских језика. Слабљење флексије, односно упрошћавање система падежних наставака у корист општег падешког облика (*casus generalis* / ОП), представљеног обликом акузатива или номинатива, једна је од балканистичких особина које се одавно шире косовскометохијским говорима. Ова појава је чвршће укореењена у јужној, југоисточној и источној области (као делу призренско-тимочког дијалекта), а тек се у одређеној мери јавља и у севернијим косовскометохијским областима (као делу косовско-ресавског дијалекта). Ови процеси анализације посебно су видљиви на плану нестабилне употребе наставака за инструментал и локатив. Један општи поглед на заступљеност ових падешких облика у косовскометохијским говорима могао би издвојити више морфолошких типова, у распону од примера темељитог губљења до углавном стабилне позиције ове падешке разлике. Тај распон у основи одговара ареалном низу који се у смеру југ(исток) – север(озапад) простире од високо до слабо балканизованих говора, што се, у осталом, показује низом других особина, укључујући и акценатске (исп. 2.1). У погледу заступљености флексије у инструменталу и локативу, илустроваћу то у основним потезима кроз три главна морфолошка типа, ослањајући се, притом, на скромне узорке материјала из косовскометохијских говора:

¹⁰ Занимљиво је да, трагајући за одговарајућим акценатским знаком, аутор управо узима знак ~, који графички не може представљати акценатску силазност. Но, и М. Московљевић, описујући жупски акценат „који је врло сличан чакавском акуту“, истиче да се његов тон „почетку пење као у дугоузлазног, а прикрају пада“ (Московљевић 1960: 83).

¹¹ Спорадичних података о елементима тонске акцентуације има и из севернијих области. Подаци из Приштине и Јањева (Д. Барјактаревић, М. Павловић, исп. о томе у Радић 2010: 232–233) говоре да би се у појединим акценатским дуљењима и овде можда могло трагати за остацима старосрпског акута. Уз податке о локалној миграционој испреплетаности, то све упућује на постојање овдашњих различитих акценатских система, који су делом и резултат укрштања старе тонске и нове динамичке акцентуације. Такав је акценатски систем Летнице са крајњег југоистока Косова и Метохије, у коме аутор препознаје стари акут (Ђуровић 2000: 28).

- доследно (или прилично доследно) губљење флексије у инструменталу и локативу у корист ОП: инстр. *ос онај крв* (253 – текстови), *сос крчази*, *сос рѣмници* (169); лок. лежи у *апс*, на клин виси (160); *по ўлице*, *по потоци*, у *свилени повоји*, у *столови*, *по тавани* (169) (ПАВЛОВИЋ 1939, исп. 165);

- делимично потискивање флексије из ових падежа у корист ОП, тј. њено ограничено чување у једном од падежа, односно у појединим његовим категоријама, нпр. инстр. *със ћерку*, *сос нож* (144); лок. *има у Призрен*, *пѣвале би по сакѡце* (145), – али и лок.: *иш’ле су по свѣту*, *кал’ав се по зѣмл’е* (146, исп. 106) (СТЕВАНОВИЋ 1950);¹²

- доследна (тј. прилично доследна) очуваност флексије из ових падежа, исп. инстр. *идѣ с пѣшкѡм*, *седѣ с кѡпѡм* (256), *умѣвѣ се водѡм* (254), лок. *наћѣ га по мѣрѣсу* (257), *брѣнѣ о детѣту* (258) (БАРАКТАРЕВИЋ 1979), у коју се тек спорадично укључује ОП.

У овој скали косовскометохијских говора посебну пажњу заслужују они у којима се у морфолошком систему активно одвијају процеси међусобног сукобљавања аналитизма и синтетизма, односно у којима се укорѣњује употреба општег падежа. Овде се та супротстављеност може непосредније пратити, те се може уочити и да сам уплив општег падежа захтева одређене морфосинтаксичке предуслове, на пример претходно слабљење језичког осећања за инструменталско-локативску дистинкцију.¹³ То се, чини се, најбоље исказује кроз појаву мешања наставака за инструментал и локатив у појединим значењским категоријама. Овакве појаве у говорима који у основи још увек чувају свој синтетизам несумњиво најављују његову разградњу у овим падежима, односно напредовање аналитизма и општег падежа.¹⁴ Тако сам у прикупљеном разнородном, али по обиму скромном материјалу из косовскометохијске области (фолклористика, дијалектологија) бележио примере замене инструменталске флексије локативском на плану именских речи. То су примери типа: „па лупне главом у диреку пред *ајату кућном*“ (217), „Ја сам царско дете [...] него сам овако и јоште *оваквом начину* загубио се“ (101) (БОВАН 1989), „Занатем се *нијакем бавили нѣсмо, сѡмо сточѡрству*, *стѡку смо чѡвѡли*“ (Бело Брдо (Базићи), Божовић 1993: 314 – текстови), „Не вѡлим *тѡме* да се бѡвим“ (Г. Граничане, Радѣ 2010а: 216), исп. „Нѣкѡко пред *рѡту* [...]“

¹² Слично стање у погледу степена очуваности ових наставака бележи се, нпр., у призренском говору (РЕМЕТИЋ 1996: 451, 461–462, 464), као и говору Горе (МЛАДЕНОВИЋ 2001: 468, 281). Боља очуваност локативске флексије има свој пандан у појединим шиптарским говорима.

¹³ Познато је, уосталом, да су и у српском књижевном језику поједина значења (нпр. месно) заступљена у оба ова падежа, као што су и поједина значења инструментала (нпр. просекутивно) и локатива (нпр. позиционо) међусобно прилично блиска.

¹⁴ На ове појаве у србистици још увек није довољно скренута пажња, можда и због тога што се од стране истраживача лако подводе под различите говорне „грешке“ у испитиваном материјалу.

позив̄о е људе к њему из ов̄ога краја“ (Бело Поље код Пећи, БАРИАКТАРЕВИЋ 1979: 322). Ни уметничка литература, изгледа, није без трагова ове појаве, наравно код аутора који су пореклом из ове географске области и који не владају довољно добро књижевним језиком. Тако сам у једном тексту књижевника Григорија Божовића (1880–1945), родом из Ибар. Колашина, забележио пример: „привезао узицом и обесио о десно раме, тобоже *неком српском нарочитом начину*“ (Божовић 2005: 154).¹⁵ Продор локативске флексије у инструментал није могао остати без супротне појаве, продора наставка за инструментал у служби локатива, исп. „да се бањамо у оном црном *морем* (125)“, што се посредством аналитичких процеса друге врсте (мешања и потирања флексије у локативу и акузативу) бележи и у примеру: „Ћела седна на *оном каџом поклопљеном* у коју је била девојка“ (99) (Бован 1989).

Ова појава неутрализације у домену флексије инструментала и локатива бележи се и изван косовскометохијске области, како у непосредном суседству (исп. Радић 2010а: 215–218), тако, изгледа, у широј области србијанских говора. У поморавском (јагодинском) крају сам, на пример, забележио више потврда обличке замене инструментала локативом, макар је реч о примерима у којима је неретко тек један део синтагме подложен овом мешању: „назива га *неком* вештаком, *неком најгорем човџу*“, „сваки надарен *нечему*“, „не мџу да га избјџем *ничему* [о ексеру]“, „*његџом* радом успео“, „*најстарџем* се човџком називџало сџло“, „сви мџдији су јџдан за *дрџгом* џсти“ (исп. и „под *прџтиску*“ м. ’под притиском’). Овде су такође присутни примери замене облика локатива инструменталом, исп. „долазимо по *позивом*“ (исп. и „*поготџвом*“ м. ’поготову’). И на другим србијанским пунктовима, укључујући и језичку грађу из блиске прошлости, могу се забележити примери инструменталско-локативског морфолошког колебања (Радић 1997). Ова појава се, тако, као и претходно описана (в. 2.1.), може непосредно везати за бројне етномиграционе таласе који су из косовскометохијске области водили према северу и североистоку, али и за стално живе аналитичко-синтетичке сударе управо на овој територијалној дијагонали југозапад – североисток (нпр. Пећ – Вршац). А она није могла мимоићи средишње делове Србије.¹⁶

Но, судари овог типа могли су одликовати и сваку балканску билингвну средину у којој је (балкански / балканословенски) аналитизам супротстављен (словенском) синтетизму.¹⁷ Није онда необично што се

¹⁵ Наравно, и поред тога остаје питање колико је ово резултат какве „лекторске“ интервенције у тексту.

¹⁶ Зато ће се ова појава спорадично бележити и у језику образованих говорника српског језика, нпр.: „задовољан *брзом опоравку* [пацијента]“ (директор Ургентног центра у Београду, ТВБК, 14. III 2003), „нико се не бави *обичном човеку*“ (градоначелник Јагодине, ТВ Пинк, 20. IX 2008), али и: „атрактивни смо и по *намеђу*“ (заменик министра за спољне послове, ТВ Палма плус, 16. VII 1999) (исп. Радић 2003: 134–135).

¹⁷ Појава неразликовања, одн. обличког мешања инструментала и локатива уочљива је и у говору странаца (укључујући и западне Европљане) у почетним фазама савладавања српског језика.

појава обличког мешања инструментала и локатива може приметити и у језику Шиптара када говоре српски (књижевни) језик, као у примерима: „патили смо под овом режимом“ (активиста, РТС 16. XI 2000), „и једном и другим [по поступком] се губи“ (посланик у републичкој скупштини, ТВБ92 21. X 2011); „по сваком ценом“ (политички аналитичар, ТВ Палма плус, 30. VII 2005), „у самом згради општине“ (градоначелник Бујановца, ТВБК, 15. II 2003). На исти начин, наравно, усвајају српски језик и други са Балкана, на пример Арумунци (Цинцари), о чему нам, вероватно прилично верно, сведочи књижевни лик Кир-Јање из истоименог дела Вршчанина Јована Ст. Поповића (1806–1856). Кир-Јања, као досељеник из јужних балканских крајева, говори српски управо с препознатљивим граматичким „недостатком“: „да се посмејавате сос старом човеком“; „да не видим моја несрећа на овум светом“ (исп. Радић 1997: 237). Такво стање препознаћемо и у говору македонских Словена када говоре српски језик, што се назначује и у мултилингвној структури поменутог Кир-Јањиног говора. А познато је да се вековима словенско становништво, као и арумунско, из македонских и јужнијих области кретало према северу вардарско-моравском прометницом (Цвилић 2000: 139–140).

Грамматички преглед савремених балканских језика, поред тога што указује на мање или више унапредовали аналитизам, уз висок степен падешке синкретичности, прилично убедљиво сведочи управо о губљењу посебних морфолошких обележја за инструментал и локатив. Ових падешких облика, тако, нема у шиптарском (ŠUŠKA, NESIMI 1987: 56), арумунском (исп. ГОЛАВ 1984: 54), као што их нема ни у грчком (TRIANDAPHYLIDIS 1997: 121)¹⁸ и, наравно, македонском језику у коме је аналитизација најдаље одмакла (исп. КОНЕСКИ 1966: 114–119). Овакав обим губљења посебне флексије за инструментал и локатив наводи на закључак да су се у балканским језицима ови падежи први нашли на удару аналитизма. Управо су ови падежи „отсуствовали в езику на местното балкано-романско и гръцко население“ (АСЕНОВА 1989: 58, исп. ИЛИЕВСКИ 1988: 108–110),¹⁹ а непосредан или посредан романски и грчки језички утицај на (остале) балканске језике не може се оспорити.²⁰ Косовскометохијска област је свакако једно од жаришта ових међујезичких додира на Балкану, који за резултат имају напредовање аналитизма и у тамошњим српским говорима. Иако је на ову појаву у србистици већ указано, укључујући и њена прва тумачења (исп. Радић 1997), више материјала са овог

¹⁸ Грамматике шиптарског и грчког књижевног језика прилично верно одражавају стање морфологије у народним говорима.

¹⁹ Уосталом, управо су ови падешки облици у низу индоевропских језика били потиснути, односно изједначени са другим облицима (исп. за латински и грчки у СЛВЧЕНКО 1974: 171, 195).

²⁰ У науци се, нпр., и поред истицања старине шиптарског језика на Балкану, посебно указује на снажне романске утицаје којима је он био вековима прожет (исп. СЛВЧЕНКО 1974: 54–55).

терена могло би подробније представити механизме језичке аналитизације у области именских речи.

3. Закључак

Српски говори на Косову и Метохији, и поред њихове снажне осеке изазване нестајањем овдашњег српског становништва, остаће у славистици и уопште лингвистици запамћени по вредној ризници језичког блага, непресушном извору за будућа истраживања. Као део словенске језичке периферије, ови говори су показали колико се дуго у језичком систему могу чувати архаизми, понеки од њих значајни и са општесловенског гледишта. Такав један архаизам, чији се трагови бележе и у косовско-метохијским говорима, је старосрпски акут (тј. метатонијски неоакут), прастара акценатска вредност са већ познатим панданима у деловима западних јужнословенских области. Иако на србијанском тлу овај акценат данас опстаје поглавито у копаоничкој области и њеном суседству (по чему и назив „копаонички акут“), он се у прошлости свакако простирао и у оним крајевима у којима је тонска акцентуација поодавно потиснута и замењена динамичком. Но, ови говори нису лингвистима привлачни само по својим архаизмима. Налазећи се у вишевековном контакту са низом балканских језика, и несловенских и словенских (нпр. шиптарски, арумунски, македонски), косовскометохијски говори су развили и бројне структурне иновације којима се део ове зоне непосредно укључио у тзв. балкански језички савез. О томе добро сведоче процеси аналитизације у именском систему, где је посебно илустративно колебање флексије у инструменталу и локативу, исказано мешањем ових падешких наставака као једној од почетних фаза у развоју аналитизма.

Обе ове појаве, једна у слабљењу (повлачење старог акута и тонске акцентуације у целини), друга у напредовању (мешање наставака за инстр. и лок. и напредовање општег падежа), показују како на једном релативно ограниченом простору, непосредно једни поред других (одн. једни са другима), опстају словенски архаизми и балканистичке иновације.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АСЕНОВА, Петја. *Балканско езикознание: основни проблеми на балканския езиков съюз*. Софија: Наука и изкуство, 1989.
- БАРИАКТАРЕВИЋ, Данило П. *Говор Срба у Метохији*. Приштина: Јединство, 1979.
- БЕЛИЋ, Александар. „Периодизација српскохрватског језика“ [Београд, 1958]. У: Изабрана дела Александра Белића. Том 7: *Историја српског језика – студије, расправе, критике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999: 424–434.
- БЕЛИЋ, Александар. „Штокавски дијалекат“ [Београд, 1929]. У: Изабрана дела Александра Белића. Том 10: *О дијалектима*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000: 271–289.
- БОВАН, Владимир. *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*. Том II. Приштина: Јединство, 1989.

- Божовић, Маринко. *Говори средњега Ибра*. Приштина: Универзитет у Приштини, 1993.
- Божовић, Григорије. *Косовска прича*. Београд: Политика–Народна књига, 2005.
- Букумирић, Милета. *Речник говора северне Метохије*. Монографије. Књ. 15. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- Вукићевић, Милосав. „Горња Лопаштица (Подујево).“ *Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас*. Одбор за дијалектологију САНУ. Инв. бр. 156. Београд, 1983.
- Вукићевић, Милосав. „Доња Репа (Подујево).“ *Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас*. Одбор за дијалектологију САНУ. Инв. бр. 158. Београд, 1984.
- Ђуровић, Радосав. *Летнички говорни тип*. Врање: Филолошки факултет у Приштини, 2000.
- Елезовић, Гл. „Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи.“ *Српски дијалектолошки зборник* књ. II (1911): 464–473.
- Ивић, Павле. „Неоакут на падинама Копаоника“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. XXXVII (1994): стр. 239–246.
- Илиевски, Петар Хр. *Балканолошки лингвистички студии: со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик*. Посебни изданија. Кн. 14. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1988.
- Илић, Радомир М. „Ибар – антропогеографска проучавања.“ *Српски етнографски зборник* књ. VI (1905): 521–692.
- Конески, Блаже. *Историја македонског језика*. Превео Тодор Димитровски. Београд: Просвета (Београд) – Кочо Рацин (Скопје), 1966.
- Младеновић, Радивоје. „Говор шарпланинске жупе Гора.“ *Српски дијалектолошки зборник* књ. XLVIII (2001): 1–606.
- Московљевић, М. С. „Сећање на једну дијалектолошку екскурзију с професором Белићем.“ *Наш језик* књ. X, св. 3–6 (1960): 81–83.
- Павловић, Миливој. „Говор Сретечке Жупе.“ *Српски дијалектолошки зборник* књ. VIII (1939): 1–352 (+ карта).
- Пешикан, Митар. „О основима штокавске акцентуације.“ *Јужнословенски филолог* књ. XXVIII, св. 1–2 (1969): 107–142.
- Радић, Првослав. „Цртице о говору села Мрче у куршумлијском крају.“ *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXXVI (1990): 1–74.
- Радић, Првослав. „О неким појавама у деklinацији косовско-ресавских говора: у светлу синкретичко-аналитичких процеса.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XL, св. 2 (1997): 227–240.
- Радић, Првослав. „О два аспекта балканизације српског књижевног језика.“ *Јужнословенски филолог* књ. LIX (2003): 105–152.
- Радић, Првослав. „О траговима старосрпског акута у говорима Косова и Метохије: путевима једног научног открића у Срба.“ У: Милорадовић, Софија (ур.). *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Књ. 1. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини – Филозофски факултет, 2010: 229–242.
- Радић, Првослав. *Копаонички говор: етногеографски и културолошки приступ*. Посебна издања. Књ. 70. Београд: Етнографски институт САНУ, 2010а.
- Реметић, Слободан. „Српски призренски говор I: гласови и облици.“ *Српски дијалектолошки зборник* књ. XLII (1996): 319–614.
- Савченко, А. Н. *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*. Москва: Высшая школа, 1974.
- Стевановић, М. „Ђаковачки говор.“ *Српски дијалектолошки зборник* књ. XI (1950): IV–152.
- Урошевић, Атанасије. „Косово.“ *Српски етнографски зборник* књ. LXXVIII (1965): 1–387 (+ прилози)
- Цвијић, Јован. „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице“ [Београд, 1922]. У: Јован Цвијић. *Сабрана дела*. Књ. 4. Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства, 2000: 131–189.
- FINKA, Božidar и Antun Šojat. „Govor otoka Žirja.“ *Rasprave Instituta za jezik JAZU* knj. I (1968): 121–220.

- GOLAB, Zbigniew. *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia SFR Yugoslavia*. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1984.
- RADOIČIĆ, Ivana. „Fonološki opis govora leposavičke okoline.“ *Prilozi proučavanju jezika* knj. 27 (1996): 32–52.
- REMETIĆ, Slobodan. „Drenča.“ V: FILIPOVIĆ, Nedim (ur.). *Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Posebna izdanja. Knj. LV. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981, str. 570.
- SCHALLER, H. W. *Die Balkansprachen: Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg, 1975.
- ŠUŠKA, Đustina и Remzi Nesimi. *Priručnik albanskog jezika*. Priština: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova, 1987.
- TRIANDAPHYLIDIS, Manolis A. *Concise modern Greek grammar*. Translated by John B. Burke. Thessaloniki: Aristotle university of Thessaloniki, 1997.

Prvoslav Radić

KOSOVO-METOHIJAN SLAVIC PERIPHERY BETWEEN LINGUISTIC ARCHAISMS AND INNOVATIONS

Summary

Serb speeches in Kosovo and Metohija are part of the Slavic linguistic periphery and it is understandable that, regarding the position, they preserve a number of archaisms at various linguistic levels. However, having spent centuries in contact with a group of Balkan languages, both non-Slavic (Shqip, partly Aromanian) and Slavic (Macedonian), these speeches also developed numerous, mostly structural innovations which directly included part of this zone in the so-called Balkan language union. The aim of this paper is to draw attention – besides a certain relativity inherent in the linguistic definition of the terms “archaic quality” and “innovative quality” – to the specificity of the Kosovo-Metohijan dialectal zone in which Slavic archaisms and common Balkan innovations make direct contact. We have used two linguistic traits to illustrate this: the traces of the Old Serb acute (the so-called metatonic neoacute) and the development of analytism in the instrumental and locative.

Key words: Kosovo and Metohija, Serbian language, archaisms, innovations, Old Serb acute, instrumental, locative.

Срето З. Танасић

Институт за српски језик САНУ, Београд*
isj@isj.sanu.ac.rs

СЛАГАЊЕ ВЕЗНИКА И ПАРТИКУЛА У КООРДИНИРАНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА

У савременом српском језику јављају се координиране конструкције – синтагме и реченице – у којима заједно с везником долази и партикула *и/ни*, типа: *Зоран Терзић је данас селектор с најдужим стажом у европској одбојци, човек континуитета али и ауторитета*. У србистичкој литератури о тим су конструкцијама изношена различита мишљења, од тога да су у питању конструкције са два координирана везника до мишљења да су то врло специфичне конструкције с комбинацијом координираног везника и партикуле, прије свега по томе што се партикула по правилу не може редукovati, али може везник.

У раду ће се овакве конструкције партикула *и* и *ни* с независним везницима освјетлити из више аспеката: у оквиру питања могућности односно немогућности координације хомокатегоријалних везника, у оквиру питања могућности комбинавања везника и партикула у синтаксички спој и у оквиру могућности издвајања диференцијалних критеријума за везник и партикулу у том споју.

Кључне речи: српски језик, синтакса, партикуле, координиране конструкције.

У новије вријеме у српској научној литератури посвећује се подоста пажње једној специфичној врсти ријечи – партикулама. Оне су често хомоформне с везницима, што усложњава опис њиховог функционисања. За разлику од везника, чија функција није спорна, партикуле су језичке јединице које служе за истицање садржаја једног елемента реченице не ступајући с њим у синтагматску везу и у реченицу се укључују као њен факултативни дио¹.

У овом раду бавићу се једним типом слагања партикуле *и/ни* с независним везницима. Партикуле се јављају са независним везницима увијек у истом поретку: прво долази везник, а онда партикула. Специфичност употребе партикула са независним везницима јесте и у томе што се њима никад не истиче садржај цијеле клаузе испред које стоји,

* Рад је настао у оквиру пројекта 178021 – *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Према Ковачевић 1998: 247. О партикулама и њиховој посебности у лексичком систему лијепо се и јасно говори у раду Гортан-Премк 1994, као и у радовима Стане Ристић – Ристић 1993 и 1994.

него само садржај члана клаузе, синтаксеме или синтагме, испред ког стоји. То је посљедица структурног статуса независног везника, јер је он структурно аутономан у односу на структуру јединица које повезује (в. Ковачевић 1998: 11–35). Зато се и не може говорити о употреби партикула у независносложеним реченицама ако се мисли на могућност наглашавања партикулама цијелог реченичног садржаја; увијек се ради о дјеловању партикуле у оквиру саме прости реченице, о истицању неког реченичног члана. Ништа у том смислу не мијења чињеница да се и у оквиру независносложених реченица могу наћи у контакту независни везник и партикула: тада се наглашава почетни дио реченице. И тад је партикула у функцији интензификације садржаја реченичног члана испред кога стоји, и не удружује се с везником испред себе у сложени везник. Ако се тај истакнути члан реченице помјери од почетка у унутрашњост, с њиме ће поћи само партикула, не и везник: Домаће штедње у динарима практично нема, *а* и она у девизама је недовољна – Домаће штедње у динарима практично нема, а недовољна је *и* она у девизама. У нашој литератури је владало погрешно мишљење да код сложеног, саставно-супротног значења могу доћи у контакт везници *а* и *и* и оба вршити везничку функцију да би исказали тако сложено значење (уп. нпр. Стевановић, кад говори о везнику *а*). Међутим, то мишљење је данас одбачено (в. нпр. Ковачевић 1998: 246–257); и у том случају се ради о везнику *а* и партикули *и* у контакту. У контактном положају се могу наћи сљедећи независни везници и партикула *и*: *а* *и*, *али* *и*, *па* *и*, *те* *и*, *или* *и*. Овај посљедњи је риједак, али није искључен (в. Има и инфериорних људи који су ипак врло музикални; а чак и неке животиње играју на звуке музике, *или* *и* саме певају – Ковачевић 1998, 254: Дучић), а будући да нема диференцијалних синтаксичких карактеристика у односу на остале комбинације, њим се посебно нећу бавити. Није наведен, како се види, спој везника и партикуле *и* *и* јер није могућ контактни положај хомоформних јединица – овдје везника и партикуле (уп.: Ковачевић 1998: 256). У таквим ситуацијама везник се замјењује неким себи најсроднијим везником, начелно: ако везник повезује временски сукцесивне или каузалне садржаје координираних клауза, он се замјењује везницима *па* или *те*, ако ли пак повезује временски симултане садржаје, тад не могу доћи у обзир саставни везници, него само супротни *а* и *али*.

У савременом српском језику овакви спојеви партикуле *и* и независних везника јављају се често, посебно у књижевноумјетничком и публицистичком стилу. Најчешће се јављају супротни везници *али* и *а* (*али* чешће) и саставни *па* и *те*.

Може се сад поставити питање морају ли у случајевима гдје се налазе у контактном положају везник и партикула реченице постојати само такве везе или се може изоставити једна од ових јединица а да реченица остане граматична. Кад су посриједи партикуле и супротни везници, начелно је потврђена могућност изостављања једног од чланова тог пара

(Ковачевић 1998). Навешћемо неколико примјера са таквом комбинацијом везника и партикуле.

[1]

1. То је жалост за изгинулима у ратовима и биткама, *али и* побуна против власти... (Братић 2012а: 13).

2. ...с циљем да постигне свест о значају одговарајућих санитарних услова и важности хигијене, *али и* достојанства људи... (Пол., 31. 12. 2012, 13).

3. ...настајало је љубљење и честитање, *али и* јурњава за живим прасетом... (Пол., 31. 12. 2012, 24).

4. Та три појма представљала су за конзула и његов нараштај једно страшно замршено клупко сукоба, полета, заноса, светлих подвига, *али и* колебања, унутарњих неверстава... (Андрић, 67).

5. Широј планете слави се на стотине званичних, *али и* на хиљаде незваничних празника (Пол., 31. 12. 2012, 13).

6. Коларац је већину свог времена, *али и* новца, посветио хуманитарном раду (Вечерње новости, 4. 11. 2007, 13).

7. Писци, новинари, *али и* гинеколози, наставници, представљали су и представљају нашу земљу у иностранству (Вечерње н., 11. 11. 2007, 13).

8. Кредити се одобравају клијентима банке, *али и* другим грађанима (Вечерње н., 14. 8. 2009, 7).

9. Све брзо, *али и* ефикасно (Вечерње новости, 21. 1. 2008, 20).

10. Пушта сузу, *али и* стеже песнице (Вечерње н., 28. 1. 2008, Спорт, X).

11. Потпуно сам сигуран да ћемо и ми, *а и* Црвена звезда, имати доста проблема у утакмицама на страни (Вечерње н., 8. 10. 2007, 23).

12. Србија најскупља у региону, *а и* шире (Прес, 15. 11 ; 2007, 9).

13. Домаће штедње у динарима практично нема, *а и* она у девизама је недовољна. (Вечерње новости, 5. 1. 2008, 2).

14. Он и Млађан знају да су на правом путу, *а и* цифре им говоре у прилог (Правда, 6 и 7. 10, 2007, 5).

15. Били су богатији него занатлије у руднику соли Вјеличка, код Кракова, који је доносио трећину прихода држави и снабдијевао Шлезију, Карпате и Словачку, *а у последње вријеме и* мађарску равницу (Братић 2012б: 61).

16. Поред Лудог Грка први пут добро видимо дјечака Јакова, кога мајка, *а онда и* Јелена Сандаљева, повјерише овом странцу ... (Братић 2012б: 69).

17. Та пресуда је, међутим, дочекана *и* са аплаузима, *али и* са подозрењем. (Пол., 31. 12. 2007, 4).

18. Храбри гардиста, *али и* нежни поета, Сирано де Бержерак заљубљује се у своју лепу рођаку Роксен (Вечерње н., 5. 1. 2008, 35).

19. Она је веома комплексна и узбудљива особа, *али и* веома неконвенционална (Блиц, 2. 8. 2008, 24).

20. Мозак је прождрљив, *али и* избирљив. (Вечерње н., 5. 8. 2008, 38).

21. Она је тржишни инспектор, *али и* уметник. (Блиц, 9. 11. 2008, 13).
22. То је позив који прија, *али и* обавезује. (Вечерње н., 23. 4. 2009, 48).
23. Са умњацима се може, *а и* не мора (Вечерње н., 30. 12. 2007, Живот плус, IX).

[1a]

1. Хоћемо олимпијско злато, *али се* не одричемо *ни* европске титуле. (Вечерње н., 6-7. 1. 2008, 29).
2. Навалила мртва краљица на мртве хероје, *али ни* они се, мртви, не предају (Курир, 2. 2. 2008, 5: Брана Црнчевић).
3. Нећемо журити, *али ни* каснити (Курир, 20. 2. 2008, 4).
4. Била је тврда утакмица, *а ни* временске прилике нам нису ишле на руку (Блиц, 6. 4. 2008, 43).
5. Занимљиво је да у канцеларији високог представника Мирослава Лајчака нису могли да потврде наша сазнања, *али ни* да их демантују. (Курир, 29. 7. 2008, 3).
6. Нема ни сапуна, ни детерџента, *а наравно ни* дезодоранса (Правда, 15. 10. 2007, 23).
7. Некако, има душу, *а није ни* претерано блиндиран. (Вечерње н., 11. 11. 2007, 2).
8. Ни он, *а ни* бројни мештани са којима смо разговарали, не могу да се начуде како је... (Вечерње н., 5. 1. 2008, 37).
9. Она ... нема изливе љубоморе *и ни* у теорији га неће преварити са другим (Вечерње н., 13. 1. 2008, 15).
10. Ја не мењам ни стан, *а ни* плату. (Вечерње н., 18. 7. 2008, 3).
11. Многи не верују у систем, затим, боје се освете, јер је реч о моћним људима, *а и не желе* да се појављују на суду (Курир, 8. 1. 2008, 7)².

Кад је посриједи спој везника *али* и партикуле *и*, у грађи се налази знатно више примјера у којим је могуће изоставити везник, а у којим није могућа реченица са изостављеном партикулом. У овом другом случају ради се о томе да без партикуле нема услова за успостављање односа супротности између чланова реченице које ове двије јединице заједно повезују. Тако је у првих осам примјера и ту се може говорити да је везник *али* дошао као замјена за везник *и*, који не може доћи испред хомоморфне партикуле. У примјерима девет и десет могуће је изоставити партикулу зато што је у питању веза клауза или субклауза, тј. истоврсних предикатива, који могу доћи и у копулативни и у адверзативни однос. То је показатељ да је у питању партикула која има улогу конкретизатора

² Примјер је специфичан по томе што показује да се не само партикула *и* јавља испред партикуле *не*, него да се тако понаша и везник. Дакле, није могућа у књижевно-језичкој норми комбинација *ни не* (нпр. Они ни не говоре, него само: Они и не говоре), али није могућа ни комбинација *ни* везника и *ни* партикуле, него се остварује само *и ни*, као у наведеном примеру. Пример је моделски аналоган примерима са *а и*, и *али и*.

везничког значења. А у тој улози конкретизатори могу мијењати лексички тип везника, па је партикула носилац типа независног значења реченице (о конкретизаторима више у Ковачевић 2003:74–96).

Примјери 11–14 илуструју ситуацију са везником *a*: и овдје је чешће могуће изоставити везник него партикулу. То је зато што је партикула овдје по правилу условила замјену истоформног везника, везника *и* везником *a*, тако да тај партикулом условљени везник једино уз њено присуство може повезивати копулативне реченице. Зато је и могуће цијели спој свести на *и*, али није на *a*, јер тек уз присуство *и*, тај везник *a* може имати вриједност саставног везника.

Посебно су интересантни примјери 15 и 16. Ту су везник и партикула растављени прилошком одредбом за вријеме – у *последње вријеме, онда*. У тим реченицама може се изоставити било везник, било партикула. Ако би се уклониле ове одредбе, не би могао остати сам везник, а могла би из већ наведених разлога остати партикула. Овдје од супротних везника долази у обзир *a*, а не може се наћи везник *али*, зато може саставни везник *па*. Разлог је у томе што наведене временске јединице (у *последње вријеме, онда*) као и партикула, имају функцију конкретизатора везничког значења и у споју с било којим везником оне реченици задају копулативно-сукцесивно значење и тако показују да није у питању супротност, него сукцесивност радњи, низање.

Тако би се у примјеру 17 супротни везник могао изоставити, али зато што је у питању својеврсна наглашена полисиндетска структура (уп.: *и* са аплаузима, *али* и са подозрењем), у којој *али* нема функцију везника, него функцију интензификатора (њим се затвара полисиндетско низање, и наглашава посљедњи члан, иза кога се више не може низ продужити), док функцију везника сада врши *и*, јер се редуликује. Управо из тих разлога, ако би се изоставила прва партикула, друга не би могла опстати без неког независног везника испред себе, без такве операције *и* би било везник. Овако како је у датом примјеру наведено, прво *и* заправо има само улогу интензификатора, отвара низ, и тражи да сваки наредни члан буде наглашен, свако наредно *и* има улогу и везника и интензификатора, ако је само остварено, а те улоге као у овом примјеру (у примјеру 17) могу бити раздијељене на партикулу *али*³ као интензификатор и *и* као везник. Зато би се за такво *и* које долази у везничкој позицији, дакле не само испред првог елемента низа, могло рећи да је *и* *хомонимично*: истовремено врши функцију везника *и* и партикуле *и* (в. Ковачевић 2006: 349–350), по чему је аналогно нпр. са рефлексивним и пасивним СЕ (в. Танасић 2012: 20).

Нису у језичкој стварности случајеви увијек овако разграничени; постоје и такви случајеви гдје се може успоставити однос супротности или саставни однос међу члановима конструкције, па се могу остварити

³ *Али* овдје има улогу партикуле, зато што затвара полисиндетски низ, иначе у свим другим случајевима, како смо видјели, улогу партикуле има други члан низа, тј. *и/ни*.

обје могућности у погледу изостављања неког од чланова овог споја. Тако је у примјерима 18–23. У свим тим примјерима могу се изоставити било један било други члан споја везника и партикуле. Ако се изостави партикула, добију се координиране конструкције са односом супротности. Ако се изостави супротни везник, добију се конструкције са саставним односом, тј. *и* добија везничку вриједност. То је зато што се садржаји који се доводе у везу могу схватити и као копулативни и као супротни, јер никада не представљају контрадикторну супротност, њихово навођење се не искључује, тако да се могу јављати истовремено уз исти појам, што је јасан критеријум логичке копулативности. Стављањем супротног везника, увијек се жели нагласити нека (прије субјективна него објективно логичка) компонента супротности, која се потиरे, занемарује код успостављања саставног односа.

У примјерима из групе [1a] у спој с везником не улази партикула *и* него партикула *ни*. Ти примјери, с једне стране, показују да употреба партикуле *и* или *ни* зависи од потврдности односно одричности предиката реченице у којој се те партикуле употребљавају. Уколико је предикат потврдан, ванпредикатске чланове прати партикула *и*, уколико је одричан, то је партикула *ни*. Стандарднојезички (нормативни) разлози предодређују употребу партикуле *и* испред *не*, како је то у примјеру 11 (а слично је и у примјеру 9, гдје се искључује хомоформна *ни ни* комбинација везника и партикуле). С друге стране, ови примјери, најексплицитније показују да *и* и *ни* у датим спојевима нису везници, јер лексема *и* у саставу везника није „осјетљива“ на потврдност и одричност предиката (уп. нпр. *И ако* не дође, нећу се љутити : *Ако и* данас не дође, нећу се љутити).

У грађи су нешто рјеђи спојеви саставног везника *на* и партикуле *и*. Такви су слjedeћи примјери.

[2]

1. Они *и* не пјевају већ јече и кукају. То је жалост за изгинулим у ратовима и биткама, али и побуна против *сваке* власти, *на и* ове (Братић 2012б: 13).

2. Али, девојке из Србије су спремне на *све*, *на и* на велико европско злато (Курир, 30. 9. 2007, 21).

3. Од *свих* електропривреда бивше СФРЈ, *на и* у региону, само је ЕПС – јавно предузеће (Правда, 15. 10. 2007, 9).

4. Да ли у време глобалне економије *многе* владе, *на и* наша, постају пуке слуге међународног тржишта (Пол., 24. 11. 2007, 11).

5. На *сваки* сценарио, *на и* недемократски, Република Српска има спреман демократски одговор (НИН, 15. 11. 2007, 67).

6. Марта 1953. године утврђено је да се на икони Богородице Филермоске *сви* драгуљи на броју, *на и* центарални, највреднији (Вечерње н., 13. 1. 2008, 21).

7. Руски ТВ програми данима су, *na* и месецима, припремали народ за велику прославу (Пол., 10. 5. 2008, 3).

8. ...изјавио је да би било лоше ако уследи *било која* врста блокаде Космета, *na* и економска (Вечерње н., 16. 1. 2008, 3).

9. Оно што је Јестровић радио, *na* и Корорман, недопустиво је (Вечерње новости, 29. 1. 2008, 46).

10. Ми смо избирљива, *na* и размажена нација (Вечерње н., 2. 6. 2008, 21).

11. Испадање Аустријанаца, *na* и Румуна, није изненађење (Вечерње н., 19. 6. 2008, 47).

12. Изгледало је као да његови први кораци у Травнику треба да буду стално праћени изненађењима, *na* *чак* и пријатним (Андрић, 35).

13. Порађао је и жену и краву, и овцу и кобилу. *Па чак* и керушу. (Братић 2012б: 170).

14. Мада су слани путеви замршени, налик на испреплетане зраке сунца, они се *свуда* траже и налазе, *na* *чак* и тамо гдје их наизглед нема (Братић 2012б: 80).

15. Каткад, међу тим транспортима, било је људи *и* из Лике, *na* *чак* и из Паштровића, *и* Арнаутлука (Црњански, 144).

16. Многи су држали кројачке радионице. Радио сам у неколико, а шили смо за *познате* куће, *чак* и за „Диор“ (Пол. 31. 12. 2012, 24).

17. То *никоме* не смета, *na* *ни* нама (Вечерње н., 10. 11. 2007, 4).

18. *Нико*, *na* *ни* командант армије није могао да утиче на војно правосуђе (Вечерње н., 28. 11. 2007, 21).

19. *Нико* из руководства није поднео оставку, *na* *ни* господин Радујко (Курир, 29. 11. 2011, 40).

Примјери овдје наведени морају се различито тумачити. Специфични су случајеви (А) у примјерима 1–3, 5, 6, 8, 14 и 16. Ту *na* и служи за довођење у саставни однос неке јединице са лексемом која има статус универзалног потврдног квантификатора (о квантификаторима в. нпр. Пипер 1982) *свако*, *свудје* и сл. Аналогни су им и случајеви (Б) са примјерима 17–19, у којима умјесто *и* долази *ни*, зато што је предикат реченице негиран, и то уз негирани универзални квантификатор *нико*, *никад*, *нигдје* и сл. Семантички у ту групу улазе и примери с лексемама семантички сродним универзалним квантификаторима (лексемама које означавају групу или врсту појмова, као нпр.: *било који* (8), *познати* (16) и сл. У свим таквим примјерима са спојем *na* и или *na* *ни* није могуће укинути ниједан елемент споја, зато што они заједно врше конклузивно-копулативну функцију. Наиме, тим спојем из скупа означеног универзалним квантификатором искључује се појам који под тај скуп потпада, и ради истицања ставља се у саставни однос са тим општим појмом (уп. ...*сваке* власти, *na* и *ове*...), иако је он у њему садржан. Пошто је тај појам, односно реченични члан који га именује, издвојен из цјелине, аутоматски је и посебно истакнут. Ако се уклони везник *na*, синтаксема/синтагма која означава тај појам, на основу реченог, не може ступити у саставни

однос са синтаксемом или синтагмом која означава том појму надређен појам. Она може остати а да реченица буде прихватљива само ако је и даље одвојена паузом, односно запетом, чиме се показује да је издвојени појам дио општег појма исказаног с лијеве стране овог споја. Ако је пак у питању координирање семантичким опсегом истоврсних појмова (као нпр. ...кућа, *па и/ни* ливада...), онда је могуће изоставити копулативно-закључни везник *па* или *те*, јер он само потцртава конклузивност као тип саставног односа, и то преко наглашавања. Такав случај илуструју примјери (В) 7, 9, 10 и 11. Ако се пак жели нарочито истаћи координирани члан, онда се конклузивном везнику *па* или *те* додаје још и партикула *чак*, па се ствара спој *па чак и/ни...*, како је у примјерима (Г) 13, 15 и 16, који имплицира градацијско координирано значење, тј. затварање координираног низа, с посебним наглашавањем завршног члана⁴. Овдје имамо затварање најчешће полисиндетског градационог низа – полисиндет (КОВАЧЕВИЋ 1998: 246–257). Неки од примјера могу се различито протумачити, какав је нпр. онај наведени под бројем 4: није једносмјерно самом реченицом прецизирано да ли се ово с десне стране од споја *па и* подводи под (А) или придодаје (В) појму именованом реченичним чланом с лијеве стране тог споја.

Интересантан је и шеснаести примјер, зато што у њему испред партикуле и нема везника *па*, а могао би доћи, као и у примјерима 12–14. Он је остварен као јукстапозицијска структура, па зато ту наведена партикула *чак* и није обавезна, посебно тамо гдје је, као у примјеру 14, у комбинацији с партикулом *и*.

У обимној грађи нисам пронашао примјере са везником *те* испред ове партикуле, међутим, она није немогућа.

Занимљиво је и питање међусобне замјенљивости везника *а*, *али* и *па* испред партикуле *и*. Када су они у контактном положају, онда су готово редовно, уз само ријетке изузетке, супротни везници замјенљиви везником *па*. Мислим да ту долази до изражаја већ утврђено заједничко својство ових спојева да се могу свести на значење ријечце *такође*. Овдје то *такође* значи: ово с десне стране споја везник+партикула се придодаје оном с лијеве стране, може се схватити да је то с десне стране као и оно с лијеве стране⁵.

⁴ Примјер под бројем 12 овдје је наведен иако не припада теми овог рада – управо да би се показало да постоје и другачији случајеви иако су формално подударни с овим. Ту је ријеч о својеврсном стилском осамостаљивачу, гдје не постоји координација, а издвојени и наглашени атрибут се увијек може премјестити испред именице – в. КОВАЧЕВИЋ 2000.

⁵ У језику се јављају овакве конструкције са везом *као и/ни* умјесто везе независних везника и партикуле *и/ни*: урадио је иконостасе у Дечанима и оставио многе успјеле радове у Студеници, Пећи и Савини, *као и* по санчачким црквама (БРАТИЋ 2012б: 184). Међутим, синтаксички, то нису исте ствари: овдје је сублимирана зависна поредбена клауза, па ни овај спој није у координираним, већ у субординираним конструкцијама. Зато се у овом раду и не разматрају.

Међутим, у једном случају везник *на* никад није замјенљив супротним везницима *али* и *а*. Ријеч је о случају за који су већ навођени примјери.

1. Они и не пјевају већ јече и кукају. То је жалост за изгинулим у ратовима и биткама, али и побуна против *сваке* власти, *на* и ове (Братић 2012б: 13).

2. Али, девојке из Србије су спремне на *све*, *на* и на велико европско злато. (Курир, 30. 9. 2007, 21).

5. На *сваки* сценарио, *на* и недемократски, Република Српска има спреман демократски одговор (НИН, 15. 11. 2007, 67).

6. Марта 1953. године утврђено је да се на икони Богородице Филермоске *сви* драгуљи на броју, *на* и центарални, највреднији (Вечерње н., 13. 1. 2008, 21).

8. ...изјавио је да би било лоше ако уследи *било која* врста блокаде Космета, *на* и економска. (Вечерње н., 16. 1. 2008, 3).

14. Мада су слани путеви замршени, налик на испреплетане зраке сунца, они се свуда траже и налазе, *на чак* и тамо гдје их наизглед нема (Братић 2012б: 80).

Као што је већ речено, десно од споја везника и партикуле јавља се члан конструкције који се истиче издвајањем из своје цјелине именоване конструкцијом лијево од везничко-интензификаторског споја *сваке* власти (1), спремне на *све* (2) *сваки* сценарио (5) *сви* драгуљи (6) *било која* врста блокаде (8), *свуда* траже (14). То није нешто што се придодaje ономе што је исказано реченичним дијелом лијеве стране тог споја, него се ради о копулативно-закључном значењу сумпсумирања, подвођења дијела под цјелину, што могу само везници *на* и *те*, а никад не могу *а* и *али*. Ако би се у овим случајевима везничко-интензификаторски спој замијенио својим семантичким верификатором *такође*, то *такође* не би значило придодавање истакнутог садржаја, него *и његово припадање* оном што је именовано реченичним чланом с лијеве стране споја према коме се он истиче. Зато се у оваквим конструкцијама никад не може појавити супротни везник. Ако се пак садржај исказан наглашеним чланом реченице лијево од споја везника и партикуле придодaje на неку цјелину којој тај садржај не припада, онда је могуће да се везник *на* замијени и супротним везником, уп. 3. Од свих електропривреда бивше СФРЈ, *на* и у региону, само је ЕПС – јавно предузеће (Правда, 15. 10. 2007, 9) – Од свих електропривреда бивше СФРЈ, али и у региону, само је ЕПС – јавно предузеће. Овдје су у координираном односу својеврсни обимом подударни семантички појмови *бивша СФРЈ – регион*, па је могућа замјена *на* са *а*.

Семантички верификатор споја независних везника и партикуле *такође* може се прикључити том споју: *али такође* и, па се ствара својврстан семантички плеонастични спој јер и *такође* и *и* имају приближно исто копулативно значење. У таквом случају везник се може и изоставити.

И на крају ове групе дато је неколико примјера са партикулом *ни* иза везника. Они служе као потврда да се и уз саставне везнике та пар-

тикула јавља као и уз супротне у позицији са негираним предикатом, и понаша се исто као и уз супротне везнике.

Већ је истакнуто да се партикула *и/ни* јавља иза независних везника и у међуреченичкој позицији. Иако се у досада навођеним примјерима нашао понеки и такав, овдје ће се дати нешто више таквих примјера.

[3]

1. Била је тврда утакмица, *а ни* временске прилике нам нису ишле на руку (Блиц, 6. 4. 2008, 43).

2. Туку пацијенти, *али и* медицинско особље (Блиц, 6. 4. 2008, 11);

3. Некако су се склопиле звезде, *а и* наша сам добре партнере. (Блиц, 22. 9. 2007, 24).

4. Он и Млађан знају да су на правом путу, *а и* цифре им говоре у прилог (Правда, 6-7. 10. 2007, 5).

5. Домаће штедње у динарима практично нема, *а и* она у девизама је недовољна. (Вечерње н., 5. 1. 2008, 2).

6. Она ... нема изливе љубоморе *и ни* у теорији га неће преварити са другим! (Вечерње н., 13. 1. 2008, 15).

7. Они су други део одиграли изузетно добро, *а и* ми смо им мало помагали (Вечерње н., 15. 1. 2008, 45).

8. Ради се пуном паром, *а и* обавезе према извођачима се извршавају на време. (Вечерње н., 9. 4. 2008, 19).

9. Путари још обнављају улице, *али* се припремају *и* за зимску сезону (Вечерње н., 17. 10. 2007, 18).

Већ је речено да се у независносложеним реченицама партикулом истиче дио реченице испред кога та партикула стоји, она није везана уз везник. Ако се тај дио реченице, синтаксема или синтагма, помјери према крају, с њиме иде партикула, а везник остаје у међуклаузалном положају (9). Постоји једна разлика у погледу употребе ових партикула у координираним синтагмама и реченицама. У координираним синтагмама партикула се може редупликовати, а у реченицама то није могуће. У реченицама је могућа тзв. редупликација појединих везника с тим да у иницијалној позицији хомоформна лексема губи везничку функцију и постаје партикула интензификатор, нпр. *и – и, или – или, било – било* (в. Ковачевић 1998: 11–41), а међу тим везницима који се редупликују нема ниједног адверзативног (супротног). Зато наведени спојеви везника и партикуле имају много ширу дистрибуцију у координираним синтагмама него у координираним реченицама.

Познато је да се уз једну управну клаузу може појавити више зависних клауза са истом функцијом према управној. Те зависне клаузе међусобно успостављају одређене видове координације, што се често исказује и независним везницима. И у таквим случајевима може се јавити партикула *и/ни*. Навешћемо неколико примјера за такве реченице.

[4]

1. Најновије истраживање «Медијум Галупа» показује да је Тадић у Војводини знатно јачи од Николића, *али и да* је СРС моћнији од ДС-а (Прес, 15. 11. 2007, 2).

2. Аналитичари поново процењују да ће Србија председника добити у другом кругу, *али и да* ће Томислав Николић, по обичају, у првом кругу у Војводини добити највише гласова. (Вечерње новости, 16. 1. 2008, 4);

3. Тренер Звезде Александар Јанковић изјавио је да је задовољан победом, *али и да* му је жао што се лепшом партијом нису опростили од свог стадиона за ову сезону (Блиц, 18. 5. 2008, 42).

4. Занимљиво је да у канцеларији високог представника Мирослава Лајчака нису могли да потврде наша сазнања, *али ни да* их демантују (Курир, 29. 7. 2008, 3).

5. Нисам чуо да СПС то захтева, *али ни да* ми с том коалицијом почињемо преговоре следеће недеље (Курир, 14. 6. 2008, 2).

6. Рекао је *и да* остаје при ставовима које је имао пре 15 година, *али и да* политике прати реалност, мењају се, покушавају да каналишу процесе (Пол., 26. 11. 2011, 6).

7. Кlemente у понедељак долази у Београд да поднесе извештај, *али и да* се састане са Терзићем (Курир, 1. 12. 2007, 21).

8. Пораз од Немаца добро је уздрмао црвено-беле, *који* су имали иницијативу, стварали прилике, *али и* промашивали неколико пута (Вечерње н., 29. 10. 2007, 48).

У оваквим случајевима партикула има сталну позицију иза независног, а испред зависног везника, баш како је то кад се она јавља уз независне и зависне везнике. Наведени примјери нам дозвољавају да изнесемо још неке тврдње о понашању партикула у оваквим сложеним реченицама. Прво, оне се јављају уз различите врсте зависних везника, што и није никаква посебност кад су у питању зависносложене реченице. Друго, партикуле се овдје могу редуликовати, тј, доћи испред сваког од зависних везника (6). Треће, познато је да се при понављању истоврсних зависних клауза може изоставити зависни везник; то важи и у овом случају (8). То не утиче на понашање партикуле *и/ни*: она остаје на своме мјесту и модификује клаузу као да је везик иза ње.

Све речено може се свести на следеће. Познато је да се у савременом српском језику јављају координиране конструкције – синтагме и реченице – у којима заједно с везником долази и партикула *и/ни*. Појава тих партикула доноси увијек експресивну вриједност реченици. Увођењем партикула *и/ни* у овакве координиране конструкције мијења се морфосинтаксичка структура реченице. Употребом споја везника и партикуле увијек се затвара координирани низ, није дакле могуће наставити тај низ како је то могуће са самим везником, тако се употребом наведеног споја ограничавају неке од структурних могућности саме реченице. Тај спој, дакле, има утицај не само на експресивност садржаја реченице, него

и на њене структурне карактеристике. Будући да су интензификаторске партикуле по правилу партикуле пресупозицијског типа, њиховом употребом ослобђава се и прагматичка структура реченице. Она заправо и највише, јер очито дате партикуле првенствено имају утицај на прагматичку (ситуационо-комуникативну) структуру реченице, а преко ње и на њене остале карактеристике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. „Типови и врсте речи.“ *Јужнословенски филолог* L. Београд, 1994: 117–128.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд–Србиње: Рашка школа–СКПД Просвјета, 1998.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. „Конкуренција простих независних везника и везника са обавезним детерминатором у српском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 29, св. 1 (2000): 97–111.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Грамматичке и стилистичке теме*. Бања Лука: Књижевна задруга, 2003.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Списи о стилу и језику*. Бања Лука: Књижевна задруга, 2006.
- ПИПЕР, Предраг. „О типовима квантификатора у српском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 11, св. 2 (1982): 93–103.
- РИСТИЋ, Стана. „Партикуле и њихови функционални еквиваленти.“ *Јужнословенски филолог* књ. XLIX, 1993.
- РИСТИЋ, Стана. „Рече као јединице лексичког система (прагматичко-когнитивни приступ).“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 22, св. 2 (1994): 155–160.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*. Београд, ⁵1991.
- ТАНАСИЋ, Срето. *Из синтаксе српске реченице*. Београд: Београдска књига–Институт за српски језик САНУ, 2012.

ИЗВОРИ

- Андрић, Иво. *Травничка хроника*. Београд: Нолит, 1981.
- Блиц – *Blic*. Дневне новине, Београд.
- БРАТИЋ, Радослав. *Трг соли*. Београд, 2012а.
- БРАТИЋ, Радослав. *Страх од звона*. Београд, 2012б.
- Вечерње н. – *Вечерње новине*. Дневне новине, Београд.
- Курир – *Kurir*. Дневне новине, Београд.
- НИН – *НИН*. Недељне информативне новине, Београд.
- Пол. – *Политика*. Дневне новине, Београд.
- Правда – *Правда*. Дневне новине, Београд.
- Прес – *Pres*. Дневне новине, Београд.
- ЦРЊАНСКИ, Милош. *Сеобе, трећа књига*. Београд: Нолит, 1973.

Срето З. Танасич

СОГЛАСОВАНИЕ СОЮЗОВ И ЧАСТИЦ В КООРДИНАТИВНЫХ
КОНСТРУКЦИЯХ

Резюме

В современном сербском языке встречаются координативные конструкции – синтагмы и предложения, в которых, вместе с союзом употребляется и частица *и/ни*: Зоран Терзић је данас селектор с најдужим стажом у европској одбојци, човек континуитета *али и* ауторитета. В настоящей работе данные конструкции освещаются в нескольких аспектах: в рамках вопроса о возможности или невозможности координации омонимических союзов, в рамках вопроса о возможности комбинирования союзов и частиц в синтаксическое сочетание и в рамках возможности выделения дифференциальных критериев для союза и частицы в данном сочетании.

Наличие частиц всегда придает предложению экспрессивное значение. Введением частиц *и/ни* в такие координированные конструкции меняется морфосинтаксическая структура предложения координированной конструкции такого типа. При употреблении сочетания союза и частицы всегда закрывается координированный ряд, следовательно, отсутствует возможность продолжить этот ряд, как это бывает одним только союзом. Таким образом, употреблением приведенного сочетания ограничиваются некоторые структурные возможности самого предложения. Такое сочетание, следовательно, оказывает влияние не только на экспрессивность содержания предложения, но и на его структурные характеристики. Имея в виду, что интенсифицирующие частицы являются как правило частицами пресупозитивного типа, их употреблением осложняется также прагматическая структура предложения. Это случается в самой большой степени, так как очевидно, что данные частицы в первую очередь оказывают влияние на прагматическую (ситуативно-коммуникативную) структуру предложения, а благодаря ей, и на ее остальные характеристики.

Ключевые слова: сербский язык, синтаксис, частицы, координативные конструкции.

Милош М. Ковачевић
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 mkovacevic31@gmail.com

ПРЕДИКАТСКИ АПОЗИТИВ БЕЗ НЕПОСРЕДНЕ ВЕЗЕ С ПРЕДИКАТОМ

Проведена синтаксичко-семантичка анализа предикатског апозитива (предикативног атрибута) показала је да се он у реченицу не мора уводити нити преко глагола у предикату, нити преко супстантивне ријечи у субјекту или објекту, него да се може реализовати и преко синтаксичке везе с глаголом у „субпредикату“, тј. може се уводити у реченицу преко секундарног предиката израженог глаголским прилогом. На тај начин остварује се синтагматска веза два кондензатора реченичног значења (глаголског прилога и предикатског апозитива), с тим што само један од та два кондензатора (и то глаголски прилог) има непосредну синтаксичку и семантичку везу с предикатом.

Кључне ријечи: предикат, секундарни предикат, предикатски апозитив, глаголски прилози, реченични кондензатор.

1. Реченични члан који овдје термилошки одређујемо као *предикатски апозитив* – а који репрезентује придјев *уморан* у реченици *Марко је дошао уморан* – издвојио је још крајем XIX вијека младограматичар Херман Паул, називајући га *предикативни атрибут* (*prädikatives Attribut*) уочавајући да се он среће како у грчком и латинском тако и у словенским језицима, и да су његове двије темељне особине: а) да представља скраћену (кондензовану) реченицу, и б) и да успоставља двоструку зависност: према супстантивној ријечи у *субјекту* или *објекту* реченице и према глаголу у *предикату* (PAUL 1880: 116). Те двије карактеристике овог синтаксичког члана у каснијим бројним граматицама и синтаксичким радовима у различитим словенским и несловенским језицима нису довођене у питање, него су добиле статус његових готово нужних особина¹.

¹ У литератури је већ констатовано да су се, слиједећи Х. Паула, на „мање или више аналоган начин, служећи се истом или сличном терминологијом, овом појавом бавили многи лингвисти нарочито писци граматица на материјалу разних језика. Међу њима су К. Бругман [K. Brugmann], Т. Маретић, А. Сеше [A. Sechhayel], А. Белић, А. Мусић, Ф. Травничек [F. Travníček], З. Клеменсјевич [Z. Klemensiewicz], И. Шнајдер [I. Schneider], ауторски пар Г. Хелбих – Ј. Буша [G. Helbig, J. Buscha] итд.“ (Милошевић 1987: 176).

1.1. У србистици и/или сербокroatистици први је на овај синтаксички члан скренуо пажњу Ђ. Даничић, називајући га *прирочни (предикативни) додаток* (Даничић 1858: 5–6), а потом га је А. Мусић – позивајући се директно на Х. Паула – назвао *предикатни атрибут* (Мусић 1899: 59), док је Т. Маретић, оспоравајући адекватност Паул-Мусићевог термина, наведени члан назвао *предикатни привезак (адјункција)* (МАРЕТИЋ 1963 [1899]: 491). У XX вијеку – неријетко с основним циљем да се оспори адекватност дотад предлаганих рјешења – понуђен је већи број термина за ову синтаксичку јединицу, зависно од тога који је критеријум за њено издвајање истицан као најдоминантнији. Тако је у србистичкој и/или сербокroatистичкој синтаксичкој литератури XX вијека овај реченични члан најчешће именован као: *атрибутивно-предикативна одредба* (БЕЛИЋ 1939: 69–71), *атрибутско-прилошка (адвербијална) одредба* (БЕЛИЋ 1941: 455–456; СТЕВАНОВИЋ 1958: 23–34; 1969: 55; ВУКОВИЋ 1964: 68; 1971: 18–25), *привремени атрибут* (ЈАЛЕВИЋ 1962: 195; СТЕВАНОВИЋ 1969: 55; КЛАЈН 2005: 233), *предикатна допуна* (ЈЕРНЕЈ 1963: 77); *предикат(ив)ни атрибут* (DEROSSI 1971–1972: 27; МИЛОШЕВИЋ 1987: 175–177; SUBOTIĆ, PETROVIĆ 2000: 1150; ПИПЕР 2005: 334–336; SILIĆ, PRANJKOVIĆ 2005: 292), *сажети предикат* (RADIVOJEVIĆ 1972–1973: 122); *необавезни предикатни проширак* (РЕП 1979: 59–64; КАТИЋИЋ 1986: 452; КАРАВАЛИЋ 2003: 85; SILIĆ, PRANJKOVIĆ 2005: 292), *апозитив* (БЕЛИЋ 1941: 455–456; СТЕВАНОВИЋ 1958: 26–27; КЛАЈН 2005: 233), *предикатски апозитив* (КОВАЧЕВИЋ 1988: 74–79; БАБИЋ 2004: 151; РАЛИЋ 2007: 138–142), *актуелни квалификатив* (СТАНОЈЧИЋ, ПОПОВИЋ 1992 [1989]: 235), *предикатив* (МРЊИЋ 2005: 111); *предикативид* (СИМИЋ 2009: 8–10), *секундарни предикат* (MARKOVIĆ 2009: 221), итд.

1.1.1. Ниједан од наведених термина није се као општеприхваћен усталио у србистици и/или сербокroatистици. Готово свакоме од њих могао би се ставити приговор – а по правилу је и стављан – из аспекта оног другог. У овој раду ову синтаксичку јединицу зваћемо *предикатским апозитивом*, зато што „*ovaj termin (u navedenom sintagmatskom obliku) ima najviše uslova da odrazi sve najbitnije karakteristike ove sintaksičke jedinice i, što je za svaki termin mnogo značajnije, da bude jednoznačan – da se odnosi samo na ovu sintaksičku jedinicu (što kao nužan uslov nije ispunjeno kod većine nuđenih termina)*“ (КОВАЧЕВИЋ 1988: 76).

Готово сва литература сагласна је у томе да предикатски апозитив: а) „заступа“ кондензовану (скраћену) зависну реченицу, у којој је вршио функцију лексичког језгра именског предиката, због чега – уколико је придјевског типа – придјев мора бити у неодређеном виду, б) да има дво-струку синтаксичку и семантичку зависност: према именичком или замјеничком субјекту или објекту и према глаголском предикату, в) да је особина изражена предикатским апозитивом актуелна само у времену реализације радње предиката, и г) да није семантички маркиран, тј. да „његова форма сугерира само то да је особина која се приписује лицу, предмету или појави – од извјесног значаја за реализацију онога што означава реченични предикат – било да та особина – као паралелна предика-

ција – у неком смислу употпуњава информацију коју предикат носи – или да утиче на саму реализацију онога о чему реченични предикат информише“ (Милошевић 1987: 177).

Нема, међутим, потпуне сагласности о томе с којим је од реченичних конституената – субјектом или објектом с једне стране, или с предикатом с друге стране – веза предикатског апозитива примарнија, односно нема сагласности у томе преко кога се реченичног конституента – супстантивног у субјекту односно објекту или вербалног у предикату – у реченицу уводи предикатски апозитив. Док једни сматрају да предикатски апозитив непосредну везу успоставља са субјектом или објектом, а посредну са предикатом (уп. нпр.: MARETIĆ 1963: 491; Ivić 1983: 165; Милошевић 1987: 188; HELBIG, BUSCHA 2001: 464)², други, бројнији, сматрају да је основна разлика између правога атрибута и придјева у служби предикатског апозитива баш у томе што се овај други у реченицу никад не уводи преко супстантивне лексеме у субјекту или објекту него искључиво преко глагола у предикату (уп. нпр.: DEROSI 1971–1972: 27; PETI 1979: 64; KATIĆIĆ 1986: 452; KOVAČEVIĆ 1988: 76–78; DALEVSKA-GREŃ 1997: 528; SUBOTIĆ, PETROVIĆ 2000: 1158; SILIĆ, PRANJKOVIĆ 2005: 292).³

Сама чињеница да се предикатски апозитив може увести у реченицу без експлицираног супстантивног појма у субјекту (као нпр. *Дошао је уморан*), док његова реализација није могућа без експлицирано наведеног предиката – на својеврстан начин разрјешава наведену дилему: веза предикатског апозитива с предикатом кудикамо је значајнија с глаголом у предикату – и на структурном и на комуникативном плану – него са супстантивном лексемом у субјекту или објекту (в. о томе шире

² Уп.: „Kad se pridjevom izriče kakvo stanje imenice ili zamjenice, uz koje je neko vrijeme kao privezana, onda se pridjev zove privezak (adjunkcija)“ (MARETIĆ 1963: 491). «По генеративном пореклу ПА [предикативни атрибут] представља кондензовану укључену реченицу која информише о некој особини референта именице којој се прикључује ПА. На тај начин се *посредно успоставља и темпорални однос између ПА и реченичног предиката*» (Милошевић 1987: 188). Диференцирајући прилошку одредбу и предикатски апозитив, Г. Хелбиг и Ј. Буша (HELBIG, BUSCHA 2001: 464) констатују да „за разлику од приложних ознака, с којима иначе дијели мјесто у реченици, предикатни атрибут не овиси непосредно о глаголу *nego je dodatak jednom od nominalnih rečeničnih dijelova (subjektu ili objektu)*“ (KARABALIĆ 2003: 91); „Актуелни квалификатив је сродан са предикативима јер се његов садржај приписује субјекту или објекту“ па може бити „субјекатски актуелни квалификатив (актуелни квалификатив субјекта)“ или „објекатски актуелни квалификатив (актуелни квалификатив објекта“ (СТАНОЈЧИЋ, ПОПОВИЋ 1992: 235).

³ Уп.: Предикатни атрибути „представљају dio predikatske sintagme koji je u određenoj rečenici direktno vezan uz glagol, a smisao rečenice upućuje i na njegovu vezu sa subjektom“ (DEROSI 1971–1972: 27). Необавезни предикатни проширак није додаток именици или замјеници, него је „у реченицу уврштен изравно по предикату“ (PETI 1979: 64), тј. „predikatni proširak sam je predikat jedne ishodišne rečenice. Uvrštava se uz glagolski predikat druge“ (KATIĆIĆ 1986: 452), друкчије речено: предикатни проширак „se uvodi po predikatu i postaje njegov dio, a sročan je sa subjektom ili objektom“ (SILIĆ, PRANJKOVIĆ 2005: 292). Предикативни атрибут се, за разлику од атрибута и апозитивног атрибута, „uvrštava u rovnjinsku rečeničnu strukturu preko predikata“ (SUBOTIĆ, PETROVIĆ 2000: 1158). Он је, заправо, „predykat dodany predykatu glównego“ (DALEVSKA-GREŃ 1997: 528).

у КОВАЉЕВИЋ 1988: 76–77). Предикатски апозитив је, дакле, примарно приглаголски, а не присупстантивни додатак.

1.1.1.1. А да ли приглаголски нужно значи и припредикатски? Таква закључак сам се од себе намеће на основу досадашње литературе. Нигдје се, наиме, и не помиње могућност да би се предикатски апозитив у реченичну структуру могао увести преко некога глагола употријебљеног ван предиката. Уосталом, има мишљења – истина потпуно неоснованих – да је предикатски апозитив дио предиката, да припада структури предиката, чинећи својим присуством предикат сложеним⁴.

2. Неспорно је да предикатски апозитив води поријекло од дубинског именског предиката, да је он дакле у дубинској структури предикат. Неспорно је такође да предикатски апозитив у површинској структури није предикат, јер не носи граматичке одлике предикативности (не садржи категорију лица, времена и начина). Предикатски апозитив синтаксички није равноправан предикату, јер није изражен личним глаголским обликом. Наиме, „ријеч која отвара мјесто другим ријечима у реџеници, а да га нјој не отвара ниједна друга, јест предикат“ (Мршић 2005: 104). Ако се уводи преко предиката, предикатски апозитив логично не може имати исти структурни статус са предикатом као апсолутно независним чланом, будући да предикату не отвара мјесто ниједан други реченични члан, а предикат отвара мјесто навођењу предикатског апозитива. Уколико се предикатски апозитив уводи преко предиката у реченичну структуру, он је нужно зависни реченични члан као и сви чланови којима навођење предодређује сам предикат. А ако је зависни члан, он не може заузимати позицију независног члана, па самим тим не може бити саставни дио предиката, нити са пунозначним глаголом у предикату творити „сложени глаголски предикат“. Предикатски апозитив – поновимо још једном – јесте предикат дубинске, али не и површинске реченице, па се његове улоге у те двије структуре не могу нити смију поистовјеђивати. У дубинској реченици он, наиме, и није „предикатски апозитив“ него комплемент копулативног глагола с којим чини сложени именски предикат. Уосталом, и сам термин *секундарни предикат* одражава његову комуникативну а не структурну функцију у површинској реченичној структури. Будући кондензатор дубинског реченичног значења, предикативни атрибут дијели особине свих кондензатора као „нереџеничних јежићких средстава (тј. средстава без предикације у finitnom глаголском облику) у функцији саопштавања реџеничног садржаја“ (РАДОВАНОВИЋ 1990: 13). То значи да он у површинској реченичној структури нема граматички статус предиката, него

⁴ «Именски предикатни проширак обично има облик придјева, и то у неодређеноме облику, који је сročан или са субјектом, нпр. *Ана је лежала смирена*, или с објектом, нпр. *Нашли смо га iscrplјена*. Такав се предикатни проширак назива предикатним атрибутом, *јер се уводи по предикату и постаје његов дио*, а сročан је са субјектом или објектом» (СИЛИЋ, ПРАНЈКОВИЋ 2005: 292). „Некопулативни предикат с предикативним атрибутом у свом саставу увијек је сложени предикат“, као нпр.: *Ана улази весела*. (ПИПЕР 2005: 334–335).

да се тек у суодносу с предикатом открива и његова дубинска предикативна вриједност. Без експлицитно наведеног предиката он не може исказати своју комуникативну предикативну вриједност, своју функцију реченичног кондензатора.

У тој особини предикатски апозитив подударан је са свим реченичним кондензаторима: прије свега *глаголским прилозима* (о глаголским прилозима као кондензаторима реченичног значења в. нпр. SUBOVIĆ 1977–1978: 53–67; IVIĆ 1983: 155–176; KOVAČEVIĆ 1988: 72–74). Ваљда због тога хрватски граматичари, почев од М. Петија (PETI 1979), у необавезне предикатне проширке укључују и глаголске прилоге⁵ (в. нпр. KATIĆIĆ 1986: 460–465; SILIĆ, PRANJKOVIĆ 2005: 292–293). При том глаголски прилози представљају глаголске а именске ријечи именске предикатне проширке. И за једне и за друге тврди се да се уводе по предикату. И једни и други репрезентују у површинској структури дубинске предикате. У површинској структури, будући да не припадају личним глаголским облицима, они немају статус предиката – али у сарадњи с предикатом имплицирају своју дубинску предикатску (тј. реченичну) вриједност. Били глаголски или именски, они су предикатни проширци. Дакле, они се увијек уводе преко глагола у *предикату*.

2.1. У не баш сиромашној литератури о предикатском апозитиву – нигдје се, колико нам је познато, непосредна веза предикатског апозитива с предикатом не доводи у питање. То је на неки начин и логично, будући да тек уз експлицирани предикат предикатски апозитив може остварити улогу кондензатора реченичног значења. Постоје, међутим, случајеви у којима се предикатски апозитив не уводи у површинску структуру преко морфологизираниог предиката (предиката у личном глаголском облику) – него преко секундарног предиката израженог неличним глаголским обликом, као нпр.:

Возити *нијан* није дозвољено.

У наведеном примјеру предикатски апозитив *нијан* уведен је преко инфинитивног облика глагола (*возити*) у функцији субјекта реченице. Будући да је, са семантичког становишта, ријеч о реченици с уопштеноличним анонимним субјектом, онда у њеној структури и није могуће експлицитно навести супстантивну лексему нити у позицији субјекта нити у позицији објекта, што се у литератури безизузетно сматра нужним условом навођења предикатског апозитива. Сам овај примјер недвосмислено сугерише два, готово свој досадашњој литератури «контрирајућа»,

⁵ Уп.: „Glagolski predikatni proširci mogu imati oblik glagolskoga priloga sadašnjeg (*prolazeći*) ili glagolskog priloga prošlog (*prošavši*). Glagolski prilog sadašnji, jer se tvori od nesvršenih glagola, označuje radnju koja je paralelna s radnjom označenom glagolom u predikatu, npr. *Obično predaje stojeći* ili *Prolazio je kraj nas pjevušeći*. Glagolski prilog prošli, koji se tvori od svršenih glagola, označuje radnju koja prethodi radnji označenoj glagolom u predikatu, npr. *Promatrao nas je nalaktivši se*“ (SILIĆ, PRANJKOVIĆ 2005: 292).

закључка: а) предикативни апозитив може се увести и у реченице у којима није могуће експлицирати његов супстантивни (субјекатски или објекатски) елемент, и б) предикативни апозитив не мора се нужно увести преко предиката, него то може бити и субпредикат, тј. дубински предикат који, ако је као у нашем примјеру изражен инфинитивом, у површинској структури може заузимати чак и граматичку позицију субјекта.

2.1.1. Изузмемо ли предикат, најчешћи се *предикатски апозитив* уводи у реченицу или клаузу преко секундарног предиката израженог глаголским прилогом. Послужимо ли се терминологијом новијих хрватских граматичара (нпр. М. Петија, Р. Катичића и И. Прањковића), такве реченице могу се одредити као реченице у којима се именски предикатни проширак не уводи преко предиката него преко глаголског предикатног проширка.

Најприје наводимо примјере у којима придјевски предикатски апозитив конгруира са експлицираним или имплицитно присутним номинативним супстантивним субјектом, а да при том он, тај предикатски апозитив, не ступа у синтагматски однос са личним глаголским обликом у предикату него са глаголским прилогом као одредбеним предикатским чланом:

Успешни пословни човек Том Фиске, *возећи нијан*, и з а з в а о саобраћајну несрећу (Вечерње новости, 6. 11. 2006, 35); У своје време, кад год би патио од несанице, а патио је често, Сервантес б и, *лежећи будан*, п о к у ш а в а о да замисли неко место где му је било лепо у животу. (М. Капор, Самац, 46); *Шетајући* једног дана *гладан* кроз Централ парк у Њујорку, он [Рокфелер] п р о н а ђ е две јабуке опале са стабла. (М. Капор, Самац, 78); Он ј е *возећи у алкохолисаном стању* теже п о в р е д и о главу када је пао са мотора⁶ (Вечерње новости, 11. 8. 2010, 29).

У наведеним примјерима предикатски апозитив маркиран је болдованим курзивом, глаголски прилог садашњи обичним курзивом, а предикат реченице или клаузе спационирано. У свим примјерима предикатски апозитив изражен придјевом конгруентан је са субјектом реченице (уп. Том Фиске ... *нијан*; Сервантес ... *будан*; он ... *гладан*), али се он у реченицу не уводи преко предиката него преко глаголског прилога садашњег. Друкчије речено, у зависни синтагматски однос не ступају глагол у предикату и предикатски апозитив. То конкретно значи да у наведеним реченицама у непосредној синтагматској вези нису и з а з в а о је и *нијан*, него *возећи* и *нијан*; нису у непосредној вези п о к у ш а в а о би и *будан*, него *лежећи* и *будан*; не чине синтагматску везу п р о н а ђ е *гладан*, него *шетајући* *гладан*; односно нису синтагматски повезани п о в р е д и о је у *алкохолисаном стању*, него *возећи* у *алкохолисаном стању*. Предикатском апозитиву надређени синтагматски члан није гла-

⁶ У наведеном примјеру предикатски апозитив није изражен придјевом него предлошко-падежном конструкцијом у вриједности „придјевског израза“.

гол у личном глаголском облику (глагол у предикату), него глагол у облику глаголског прилога садашњег. У свим примјерима непосредна зависност остварује се између предиката и глаголског прилога с једне стране, и глаголског прилога и предикатског апозитива с друге. Будући да су и глаголски прилог и предикатски апозитив кондензатори дубинског реченичног значења, у наведеним примјерима остварена је *двострука кондензација*: глаголски прилог је заступник дубинског глаголског предиката, а предикатски апозитив – дубинског именског предиката. То се најбоље види на основу реконструкције дубинских реченица првога од наших примјера (а што као модел важи и за све остале наведене примјере):

Том Фиске, *возећи нијан*, и з а з в а о је саобраћајну несрећу.

1. ← *Том Фиске је изазвао саобраћајну несрећу.*

2. ← *Том Фиске је возио* (када је је изазвао саобраћајну несрећу).

3. ← *Том Фиске је био нијан* (када је возио).

Будући да се глаголским прилогом садашњим изражава радња дјелимично или потпуно паралелна⁷ с радњом глагола у предикату, тј. радња која је симултана с радњом предиката, стање субјекта обиљежено предикатским апозитивом нужно је актуелно не само у времену вршења радње глаголског прилога садашњег него и у времену вршења радње предиката. На тај начин предикатски апозитив – иако синтаксички није у непосредној вези са предикатом – семантички утиче на карактер радње предиката, овдје као узрок на посљедицу, па дата реченица значи: *Том Фиске је изазвао саобраћајну несрећу јер је возио кад је био нијан // Том Фиске је изазвао саобраћајну несрећу јер је био нијан кад је возио.* Предикатским апозитивом исказује се, дакле, субјектово стање актуелно примарно у времену вршења радње глаголског прилога, а секундарно и у времену вршења радње предиката. Овај тип реченице с двама кондензаторима реченичног значења могућ је само у монособјекатским вишеструкосложеним реченицама у којима главна клауза отвара мјесто навођењу зависне клаузе с глаголским предикатом израженим имперфективним глаголом, а та зависна клауза отвара мјесто другој зависној клаузи са именским предикатом. Све три клаузе имају исти субјекат, а радње или стања обиљежена њиховим предикатима морају бити дјелимично или потпуно симултани.

2.1.1.1. Предикатски апозитив, конгруентан са експлицираним или неексплицираним номинативним субјектом реченице или клаузе, не уводи се у реченицу само преко секундарног предиката израженог глаголским прилогом садашњим, него и преко оног израженог глаголским прилогом прошлим, као што то потврђују сљедећи примјери:

⁷ Ако је у предикату имперфективни глагол, онда је у питању потпуна паралелност, ако је пак перфективни, онда је у питању дјелимична паралелност, јер се свршена радња предиката као један глаголски акт уклапа у ток несвршене радње обиљежене глаголским прилогом садашњим.

„Зашто она сад плаче?“; зловолно се п и т а о Родољуб, *не могавши* – *бунован* – наћи ваљан одговор. (Б. Брђанин Бајовић, 104); „Лако је ... друкчије је ... теби. Ти си их, ко Југовића Мајка, деветеро рађала“, о т х у к н у ћ е Роћков тата – Спасоје – *излетјевши* из куће, *пометен*. (Б. Брђанин Бајовић, 121); То је неки нови, свежи Саша, спреман да стојички поднесе још једну смену власти и да још једном, *препливавши неоквашен* на другу страну, п о к а ж е како је он изнад дневне политике. (Правда, 4. 11. 2009, 25); С тим у вези, сетих се покојног пријатеља, глумца Паје Вујисића, који је једанпут преспавао пијан ноћ на чамцу, па је *пробудивши се* ујутру *мамуран и сав укочен*, и з р е к а о историјску мисао... (М. Капор, Драги наши, 23).

У свим наведеним примјерима више је него очигледно да предикатски апозитив успоставља непосредну синтагматску везу с глаголским прилогом прошлим, а тек посредну – преко глаголског прилога – и са предикатом. То значи да ове реченице имају један примарни (морфологизирани) и два секундарна (неморфологизирана) предиката. Семантичка веза садржаја тих трију предиката еквивалентна је њиховој синтаксичкој вези: секундарни предикат изражен глаголским прилогом прошлим околсно одређује радњу примарног предиката, док секундарни предикат изражен предикатским апозитивом успоставља логичко-семантичку везу са радњом секундарног предиката израженог глаголским прилогом. То потврђује и сљедећа у загради са стрелицом дата реконструкција дубинских вишеструкосложених реченица с еквивалентним примарним предикатима, чијим кондензовањем су и настале наведене „површинске“ реченице с двама кондензаторима:

„Зашто она сад плаче?“; зловолно се п и т а о Родољуб, *не могавши* – *бунован* – наћи ваљан одговор. (← ... зловолно се п и т а о Родољуб, јер *није могао* – зато што *је био бунован* – наћи ваљан одговор); ... о т х у к н у ћ е Роћков тата – Спасоје – *излетјевши* из куће, *пометен*. (← ... о т х у к н у ћ е Роћков тата – Спасоје – кад је *излетио* из куће, јер *је био пометен*); ... и да још једном, *препливавши неоквашен* на другу страну, п о к а ж е ... (← ... и да још једном, пошто је *препливао* а да *је* при том *остао неоквашен* на другу страну, п о к а ж е...); ... па је *пробудивши се* ујутру *мамуран и сав укочен*, и з р е к а о историјску мисао... (← ... па је кад *се пробудио* ујутру и при том *био мамуран и сав укочен*, и з р е к а о историјску мисао...).

Предикатски апозитиви уведени преко глаголског прилога прошлог за разлику од оних уведених преко глаголског прилога садашњег – зато што глаголски прилог прошли не изражава радњу симултану с радњом предиката – показују да се између предиката и предикатског апозитива не успоставља ни синтагматска ни семантичка веза. Предикатски апозитив, у наведеним примјерима, успоставља и синтаксичку и семантичку везу само са глаголским прилогом садашњим као секундарним (неморфологизираним) предикатом. Потврде ради, у првом од наведених примјера предикатски апозитив *бунован* не успоставља ни синтаксичку ни семантичку везу са предикатом п и т а о се, него са глаголским прилогом

не могавши, из чега проистиче да дата реченица има сљедеће, парафразирано представљено, значење: „Родољуб се није зловољно питао зато што је био бунован, него зато што није могао наћи ваљан одговор, а ваљан одговор није могао наћи зато што је био бунован“.

2.1.2. У случајевима када је предикатски апозитив конгруентан с номинативним субјектом, тај субјекат, како смо видјели, не мора бити и експлицитно наведен. Међутим, у случајевима када предикатски апозитив није конгруентан са супстантивном лексемом у субјекатској него у објекатској функцији – та супстантивна (именичка или замјеничка) лексема мора бити експлицитно наведена. Предикатски апозитив конгруентан са супстантивном ријечју у објекту такође не мора бити уведен преко морфологизираниог предиката, него може бити уведен преко секундарног (неморфологизираниог) предиката израженог глаголским прилогом (а) садашњим или (б) прошлим, што потврђују и сљедећи примјери из нашега корпуса:

(а) *Видећи је задовољну*, како му се учини, Рахим порасте у својим очима, диже се и полетје са читавим тим народом према небу (Р. Вучковић, 165); Један каплар истрча и, *видећи ме изнемоглу, рањених ногу*, зграби ме у наручје и пренесе преко жице (Вечерње новости, 1. 10. 2006, 27); *Гледајући је тако избличену*, Пип је помислио: „Како је ружна, јадница, не би је хтео ни онај одвратни водоинсталатер“ (П. Пајић, 203).

(б) *Видевши је тако бледу и уплакану*, Пип је помислио: „Каје се!“ (П. Пајић, 204); Њој формално регистровани и виšekратно конзумирани, а стварно-црквено невјенчани муж – дјетету биолошки отац, Д. О. Облак – одавно је отперјао преко ћизе, *оставивши* маломе само презиме, а њу *голу и босу*; али са алатом и занатом! (Б. Брђанин Бајовић, 95).

У свим наведеним примјерима предикатски апозитив изражен придјевом (а сви су такви сем једнога израженог беспредлошким квалитативним генитивом) конгруентан је са акузативним замјеничким правим објектом, који у свим примјерима, сем у посљедњем, има статус пролептичког објекта у дубинској зависносложеној реченици (о структурама с пролептичким објектом в. исцрпно у КОВАЧЕВИЋ 1998: 169–180), будући да му отварају мјесто глаголе видне перцепције у форми глаголског прилога садашњег или прошлог (*видјети* и *гледати*). То значи да предикатски апозитив означава стање у коме се налази лице у објекту у вријеме вршења радње глаголског прилога, тј. у вријеме субјектове «видне перцепције објекта». Тиме се – што потврђује и реконструкција дубинских реченичних структура дата у загради са стрелицом – јасно показује да предикатски апозитив нема непосредне ни синтаксичке ни семантичке везе са предикатом, него такву везу готово искључиво успоставља са глаголским прилогом као субпредикатом:

(а) *Видећи је задовољну* (← Кад ју је видио како је задовољна), како му се учини, Рахим порасте у својим очима, диже се и полетје са

читавим тим народом према небу; Један каплар истрча и, *видећи* ме *изнемоглу, рањених ногу* (← Кад ме *виде* како сам *изнемогла* и *рањених ногу*), зграбиме у наручје и пренесе преко жице; *Гледајући* је *тако избличену* (← Док ју је *гледао* где /како је *тако избличена*), Пип је помислио...

(б) *Видевши* је *тако бледу и уплакану* (← Кад је *виде* где је *тако бледа и уплакана*), Пип је помислио: „Каје се!“; ... одавно је отперио преко ђизе, *оставивши* маломе само презиме, а њу *голу и босу* (← и при том *оставио* њу док је била *гола и боса*).

Реконструисане дубинске структуре показују да се и предикатски апозитиви конгруентни са објектом у дубинској структури јављају у номинативној а не акузативној форми, будући да придјевски предикатив мора конгруирати са номинативним субјектом. Пошто се у савременом српском језику само у номинативу чува разлика између неодређеног и одређеног придјевског вида, онда није никакво чудо што ће се често сусретати одређена придјевска форма акузативног предикатског апозитива, што потврђују и сљедећи из корпуса забиљежени примјери, опет по правилу уз глаголске прилоге творене од глагола видне перцепције:

Видећи га *тако спетљаног и изгубљеног*, откривши да се њене речи одбијају од његовог лица, она о с е т и да се код њега, иако није било спољашњег опипљивог знака, променило управо то његово ћутање (П. Сарић, 28); *Видевши* га *таквог*, просјак упред којег је пролазио, уз е из шешира са земље испрошен динар и пружи му га. (П. Пајић, 173); Зато је верни Краљевићев коњ / у светло недељно јутро *з а п л а к а о* / *видевши* свог господара *побеђеног и немоћног* у смрти / у чијој је власти / засвагда већ био. (С. Ракић, 111).

Будући да се видна перцепција обиљежена глаголским прилогом увијек дјелимично или потпуно подудара са радњом предиката, предикатски апозитив конгруентан са пролептичким објектом својим садржајем посредно може успостављати логичко-семантичке односе и са садржајем предиката. Тако се из првог у групи (а) наведеног примјера (по чему он није изузетак од осталих) види да је предикатским апозитивом, иако он није у непосредној вези са предикатом, на неки начин изражен узрок предикатском садржају, пошто је контекстуално више него јасно да је *Рахим порастао у својим очима не само када је видио како је она била задовољна, него и зато што је она била задовољна*.

2.1.3. Управо због тога што непосредна синтаксичка веза са садржајем секундарног глаголског предиката чија је радња истовремена са радњом примарног глаголског предиката не само да не спречава него чак и „предодређује“ семантичку везу садржаја предикатског апозитива и садржаја предикта, неријетко није лако одредити да ли је предикатски апозитив у непосредној вези са глаголским прилогом као секундарним предикатом или пак са личним глаголским обликом као примарним предикатом. Ту потпадају сви они случајеви у којима се смисао реченице не мијења

без обзира да ли се предикатском апозитиву приписује непосредна или посредна синтаксичка веза са предикатом реченице, као нпр.:

„Битлсе“ и „Стоунсе“ сам слушао само на радио Луксембургу и, *млатарајући* главом *затворених очију*, замишљао како ми је коса дуга до рамена. (Е. Кустурица, 49); Стрпао је јагљук у џеп и заборавио: једва и сад – *жмиркајући* у мраку, *болних очију* – познаде шта је извукао. (Б. Брђанин Бајовић, 183); Спазио је како га кришом мотре од оног часа кад је приступио и Анђи целивао руку *наклонивши се* тим двома туђим женама, *затечен* неочекиваним присуством или, могуће, *пре збуњен* отвореним погледом оне млађе, девојке видљиво чедних и љупких црта лица. (М. Тохол, 180); *Отпустив* грлић, *још загрцнут*, Турхан прехвати: „Крећи, појићемо на Омбли!“ (М. Тохол, 189); Савремени човек је човек без равнотеже. Он се, *разбијен, фрагментизован, без свести* о Богосинству, *губећи* своју целовитост, наизглед *усправан*, урушује. (Печат, 28. 10. 2011, 26); Истина, уместо старих канти за ђубре, које су некад стајале у улазима зграда, добили смо на поклон са Запада најмодерније уличне контејнере, да би, *гладни, тражећи* храну, лакше могли да претрамо по њима. (М. Капор, Драги наши, 47); *Вирећи* кроз прозор, *окренут*, срећом, пристанишној згради, дугачкој бараци прекривеној маскирном бојом, Арсен је мого још дуго пре полетања да гледа две лепршаве беле хаљине. (М. Капор, Зое, 22).

У свим наведеним примјерима, без бојазни од промјене реченичног значења, предикатском апозитиву може се факултативно приписати непосредна синтаксичка веза или са примарним предикатом (уп. нпр.: замишљао сам *затворених очију*) или пак са глаголским прилогом као секундарним предикатом (уп. нпр.: *млатарајући* главом *затворених очију*). То уједно наводи на закључак да се семантичка «ирадијација» чланова реченице (овдје предикатског апозитива) не исцрпљује у њиховој непосредној синтаксичкој конструкцији.

3. И да закључимо. Проведена анализа показала је да се предикатски апозитив – као секундарном предикат који је кондензатор дубинске реченице с именским предикатом – не мора у реченицу уводити ни преко супстантивне ријечи у субјекту или објекту, нити преко примарног (морфологизираниог) предиката. Предикатски апозитив може се у уводити и преко секундарног предиката површинске реченице израженог инфинитивом или глаголским прилогом садашњим и прошлим.

3.1. Чињеница да се предикатски апозитив у реченичну структуру може уводити и преко глаголског секундарног предиката (најчешће глаголског прилога као кондензатора дубинског реченичног значења), доводи у питање, да не кажемо оспорава, многе готово општеприхваћене тврдње о предикатском апозитиву, будући да, непосредно или посредно, показује: а) да је предикатски апозитив нужно зависни реченични члан, б) да он структурно не припада предикату, тј. да није дио предиката, в) да је његова веза са супстантивном ријечју у субјекту или објекту увијек

секундарнија од везе са глаголом у глаголском предикату или субпредикату, г) да њим изражена особина субјекта или објекта не мора уопште бити актуелна у времену вршења радње предиката него да њено важење може бити ограничено временом вршења радње субпредиката (секундарног глаголског предиката), д) да у структурама с (пролептичким) објектом придјевски предикатски апозитив не мора бити у неодређеном виду, и е) да семантичка «ирадијација» предикатског апозитива често «прекорачује» границе синтагматске конструкције чији је зависни члан.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАБИЋ, Миланка. „О предикатском апозитиву.“ У: Вуковић, Ненад (ур.). *Живот и дјело академика Јована Вуковића: Зборник радова са научног скупа*. Подгорица: Редакција Монографије Пива и Пивљани, 2004: 151–163.
- БЕЛИЋ, Александар. „Апозиција, апозитив и сродни појави у словенској реченици.“ У: *III међународни конгрес слависта* (Београд, 18–25. 9. 1939). Репринт издања материјала неодржаног конгреса. Београд: Славистичко друштво Србије, 2008: 69–71.
- БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развоју. Лингвистичка истраживања*. Београд: Посебна издања СКА СХХХIV, 1941.
- ДАНИЧИЋ, Ђуро. *Србска синтакса*. Део првиј. Београд, 1858.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. „Сложена реченица с пролептичким објектом.“ У: *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд, Србиње: Рашка школа, Просвјета, 1998: 169–180.
- ЛАЛЕВИЋ, Миодраг. *Синтакса српскохрватског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1962.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. „О каузалној функцији предикативних атрибута у српскохрватском језику.“ *Studija linguistica Polono-Jugoslavica V* (Скопје, 1987): 176–190.
- ПИПЕР, Предраг и Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. У редакцији Милке Ивић. Београд, Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.
- СИМИЋ, Радоје. „Постоји ли двосмерна зависност.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 38, св. 3 (Београд, 2009): 5–10.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин и Љубомир Поповић. *Граматику српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. – 2. изд. Београд, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Завод за издавање уџбеника, 1992.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Карактер одредаба самосталних речи и разлике међу њима.“ *Јужнословенски филолог* књ. XXIII (Београд, 1958): 23–34.
- DALEVSKA-GREŃ, Hanna. *Języki słowiańskie*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PAN, 1997.
- DEROSI, Zlata. „Predikatni atribut.“ *Jezik knj.* XIX, sv. 1 (Zagreb, 1971–1972): 26–32.
- HELBIG, Gerhard i Joachim Buscha. *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Berlin etc.: Langenscheidt, 2001.
- IVIĆ, Milka. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta, 1983.
- JERNEJ, Josip. „О предикативној допуни у хрватскосрпском језику.“ *Filologija* br. 4 (Zagreb, 1963): 77–81.
- KATIĆIĆ, Radoslav. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: JAZU, Globus, 1986.
- KARABALIĆ, Vladimir. „Hrvatski imenski predikatni proširak i njemački ekvivalenti.“ *Suvremena lingvistika* br. 55–56 (Zagreb, 2003): 85–101.
- KLAJN, Ivan. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

- KOVAČEVIĆ, Miloš. *Uzročno semantičko polje*. Sarajevo: Svjetlost, 1988: 74–79. [2. издање. Београд: Јасен, 2012].
- MARETIĆ, Tomo. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. – 3. izdanje. Zagreb: Matica hrvatska, 1963. [1899].
- MARKOVIĆ, Ivan. „Rezultativni sekundarni predikat u hrvatskome.“ *Suvremena lingvistika* br. 68 (Zagreb, 2009): 221–246.
- MRŠIĆ, Tihomira. „Proširenje jednostavne rečenice (s osvrtnom na tzv. predikatni proširak i kopolativne glagole).“ *Filologija* br. 44 (Zagreb, 2005): 99–115.
- MUSIĆ, August. (1899). „Rečenice sa participom pret. akt. II u hrvatskom jeziku.“ *Rad JAZU* knj. 140 (Zagreb, 1899): 59–130.
- MUSIĆ, August. „Značenje i upotreba participa u srpskohrvatskom jeziku.“ *Rad JAZU* knj. 240 (Zagreb, 1932): 127–159.
- PALIĆ, Ismail. *Sintaksa i semantika načina*. Sarajevo: Bookline, 2007.
- PAUL, Hermann. *Principien der Sprachgeschichte*. Halle: Max Niemeyer, 1880.
- PETI, Mirko. *Predikatni proširak*. Zagreb: HFD, 1979.
- RADIVOJEVIĆ, Pavle. „Za izmenu termina predikatni atribut.“ *Jezik* br. 4 (Zagreb, 1972–1973): 118–122.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. „O 'kondenzaciji rečenice' kao jezičkom postupku.“ U: *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest, 1990, 13–27.
- SILIĆ, Josip i Ivo Pranjković. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- SUBOTIĆ, Ljiljana. „Značenje i funkcija glagolskih priloga u romanu 'Usta puna zemlje' Branimira Šćepanovića.“ *Prilozi proučavanju jezika* br. 13–14 (Novi Sad, 1977–1978): 53–67.
- SUBOTIĆ, Ljiljana i Vladislava Petrović. „Apozitivni i/ili predikativni atribut.“ *Јужнословенски филолог* knj. LVI, sv. 3–4 (Београд, 2000): 1141–1160.
- VUKOVIĆ, Jovan. „Sintagma u srpskohrvatskom jeziku.“ *Naučno društvo SRBiH, Radovi XXIV. Odjeljenje društvenih nauka* knj. 8. (Sarajevo, 1964): 5–76.
- VUKOVIĆ, Jovan. „Povezivanje leksičkih i sintagmatskih celina u rečenici.“ *Radovi ANUBiH XXXV. Odjeljenje društvenih nauka* knj. 14. (Sarajevo, 1970): 13–85.
- ZNIKA, Marija. *Odnos atribucije i predikacije*. Zagreb: HFD, 1988.

ИЗВОРИ

- а) књижевноумјетничка дјела
 Брђанин Бајовић, Бранко. *Сила: Пут у завичај*. Београд: Филип Вишњић, 2010.
 Вучковић, Радован. *Тумарања*. Београд: Свет књиге, 2005.
 Клапор, Момо. *Самац*, Београд: Књига-комерц, 2009.
 Клапор, Момо. *Драги наши*. Београд: Књига-комерц, 2009.
 Клапор, Момо. *Уна*. Београд: Књига-комерц, 2010.
 Клапор, Момо. *Зое*. Београд: Књига-комерц, 2010.
 Кустурица, Емир. *Смрт је непровјерена гласина*. Београд: Новости, 2010.
 Палић, Петар. *Небески народ*. Београд: Српска књижевна задруга, 2009.
 Ракитић, Слободан. *Потомак, нови потомак*. Београд: Рашка школа, 2007.
 Сарић, Петар. *Сара*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
 Тохов, Мирослав. *Звона за Тројицу*, Београд: Српска књижевна задруга, 2010.
- б) новине
Вечерње новости, дневне новине из Београда
Печат, седмичне новине из Београда
Правда, дневне новине из Београда

Miloš Kovačević

PREDICATE APPOSITIVE WITHOUT DIRECT SYNTACTIC
CONNECTION WITH THE PREDICATE

Summary

A sentence constituent for which there is still no generally accepted term either in Slavic, Serbian or Serbo-Croatian linguistics, but which is most often referred to as the *predicative attribute* (*predikat(iv)ni atribut*), *predicate appositive* (*predikatski apozitiv*), *current qualifier* (*aktuelni kvalifikativ*), *predicate adjunct* (*predikatni proširak*) or *attributive-adverbial modifier* (*atributsko-priloška odredba*) (as represented by the adjective *umoran* (*tired*) in the sentence *Marko je došao umoran* [*Marko came tired*]), was a frequent topic of linguistic research in various languages. As early as at the end of the 19th century the German Neogrammarian Hermann Paul identified the two basic characteristics of this sentence constituent: a) it represents a reduced (condensed) sentence, and b) it establishes double subordination: towards the lexical word in *the subject or the object* of the sentence and towards the verb in *the predicate*. These two characteristics have never been questioned in numerous later grammar books and syntactic articles dealing with various Slavic and non-Slavic languages, but achieved the status of the necessary qualities of this sentence constituent.

This paper shows how one of these characteristics – the one that is considered syntactically and semantically more important – and that is the relation between the predicate appositive with the predicate, is not the necessary feature of the realization of the predicate appositive. Contrary to the generally accepted view, this paper, for the first time in linguistic literature, proves that the predicate appositive does not have to be introduced into the simple sentence through the predicate. The necessary condition of its realization does not have to be the predicate (as claimed by all literature so far), but it can also be the present or perfect participle, as can be confirmed by the following illustrative examples: *Šetajući jednog dana gladan kroz Central park u Njujorku, on [Rokfeler] pronadje dve jabuke opale sa stabla.* (*Walking one day hungry through Central Park in New York, he [Rokfeler] found two apples fallen from the tree.*) (Momo Kapor); *Videvši je tako bledu i uplakanu, Pip je pomislio: „Kaje se!“* (*Having seen her so pale and in tears, Pip thought: „She regrets it.“*) (Petar Pajić).

Thus the predicate appositive does not necessarily establish the direct connection with the verb in the predicate, but can also be realized through the syntactic relation with the verb in the „subpredicate“. This makes the syntagmatic connection of the two condensers of sentence meaning (the participle and the predicate appositive), where only one of them (and it is the participle) has the direct syntactic and semantic connection with the predicate.

The paper gives a comprehensive syntactic and semantic analysis of these phrases with double condensers as constituents, resulting in the revision of some of the previously generally accepted views about not only the syntactic and semantic status of the predicate appositive in Slavic languages, but also about the (im)possibility of syntagmatic connecting of different types of condensers of sentence meaning.

Рајна М. Драгићевић
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за српски језик и јужнословенске језике
 rajnad@yahoo.com

ГЛАГОЛИ СА ДВА ПРЕФИКСА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ С ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

У раду се анализирају двопрефиксални глаголи у српском језику, с освртом на стање у неким другим словенским језицима. Посебна пажња посвећена је оним глаголима за које би се могло очекивати да је утицај два префикса на њихово значење највидљивији и најнеобичнији – то су тзв. „нелогични глаголи“ који имају префиксе у неком смислу супротстављеног значења или они који имају два иста префикса. У обзир су узети и глаголи чији је један од префикса речца *не-*, као и они којима се исказују два догађаја од којих један претходи другом. Пажња је била усмерена и на значај распореда префикса у успостављању одређеног значења глагола.

Кључне речи: двопрефиксални глаголи, творба речи, семантика, српски језик, словенски језици.

1. ПОСТАВКА ПРОБЛЕМА. Творенице најчешће имају дводелну структуру, па чак и онда када су настале тзв. комбинованом творбом, говорници их не доживљавају као троделне. Тако је, на пример, именица *среброљубац* настала од творбене основе именице *сребро*, корена глагола *љубити* и суфикса *-ац*, али би већина лингвистички необразованих говорника српског језика ову лексему доживела као било коју дводелну сложеницу и поред тога што у српском језику не постоји именица *љубац*. Одговор на питање због чега су творенице најчешће дводелне и зашто се и оне малобројне троделне перципирају као дводелне можда лежи у човековим ограниченим когнитивним способностима. Вероватно би интерпретација лексема које се састоје из више делова захтевала много већи напор, посебно ако би се могла прихватити хипотеза по којој се творенице у менталном лексикону не складиште у целини, већ постоје посебни резервоари за афиксе и за основе.¹

¹ Више о овоме исп. у Драгићевић 2007.

Управо у том смислу пажњу привлаче глаголи са два префикса, нпр. *запосести*, *изопрати*, *поназначити*, *придовезати*, *усагласити* итд. Они постоје у свим словенским језицима, недвосмислено се састоје из три дела, па се поставља питање како се развија значење ових сложених структура, какав је узајамни семантички однос између њихових префикса, као и однос између префикса и глагола у основи. Заинтересовало нас је колико уопште има таквих глагола у српском језику и какав статус они имају у лексичком систему савременог српског језика.

2. ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ. У српској лингвистици није посвећена велика пажња глаголима са два или више префикса. Први је о њима писао А. Белић (1949: 313–319). Обично се, примећује Белић (1949: 313), дешава да се према свршеном глаголу (нпр. *пробости*) гради учестали трајни глагол (нпр. *пробадати*), па се од њега једним од префикса може начинити свршени глагол, нпр. *испробадати*. „На тај начин нов префикс се управља према значењу глагола са једним префиксом, а не према самоме префиксу.“

Да улога првог префикса није искључиво везана за перфектизацију имперфективних префиксираних глагола и да однос међу префиксима и њихов утицај на глагол није увек исти, приметио је И. Клајн (2002: 286–290). Поред случаја када је први префикс додат глаголу који и сам садржи префикс, Клајн (2002: 287) издваја и случај тзв. правих двопрефиксалних глагола „у којима се оба префикса равноправно комбинују са основом, дајући значење које ни један ни други сам за себе не би могли имати: *ис-по-ставити*, *од-у-стати*.“ Ова два типа двопрефиксалних глагола привлаче пажњу како из угла семантике, тако и из угла творбе речи, јер се у првом случају творбена граница налази између префикса (*по+испадати* = *поиспадати*), док у другом случају постоје два творбена шава (*прет+по+ставити* = *претпоставити*). К. Конески (1995: 146), анализирајући двопрефиксалне глаголе у македонском језику, такође говори о два начина њихове творбе, али има другачији критеријум. По његовом мишљењу, као мотивни могу се јавити префиксирани глаголи којима се додаје још један префикс којим се нијансира значење већ префиксираног глагола (нпр. *до-излезе*, *до-ислуша*, *ис-препише*), а други начин подразумева да се на прост (непрефиксиран) мотивни глагол додају тзв. сложени префикси *испо-*, *изиз-* итд. (нпр. *испокраде*, *испонаучи*). У бугарској литератури такође се говори о сложеним префиксима (исп. нпр. истраживање Л. Крумове из 1986. год., о сложеном префиксу *изпо*), а у српској литератури о префиксацији глагола не помиње се овај термин.

А. Терзић (1997) показао је на примеру глагола са префиксима *пона-* у руском и српском језику да међу овим глаголима има прилично бројних глаголских подгрупа. Показало се да у српском језику, према *Речнику МС*, има око 40 глагола на *пона-*, али да их у разговорном језику има далеко више. А. Терзић (1997: 311) је приметио да „иако овакве глаголске структуре представљају јединствену радњу, њихови префикси имају знатну семантичку и творбену самосталност.“ То значи да Терзић уочава да

се семантика многих двопрефиксалних глагола заснива на међудејству и садејству префикса и да сваки од њих има своју улогу у формирању значења глагола.

Најпотпунију и најпрецизнију слику о глаголима са два префикса у српском језику дао је Б. Тошовић (2010). Он је анализирао понављање префикса у форми редупликације и трипликације. Уочио је да су ретки случајеви низања четири префикса. Низање префикса најчешће је код глагола, а ређе се јавља код именица, придева и прилога, док је најређе код предлога. Б. Тошовић је прикупио и анализирао 536 глагола са два префикса у српском језику.

3. О ГЛАГОЛИМА СА ДВА ПРЕФИКСА. У нашој грађи има нешто више од 500 глагола са два префикса. Екскерпирани смо глаголе из Речника САНУ, а глаголе који још увек нису обрађени у овом речнику, екскерпирани смо из Речника МС. У обзир смо узимали само оне глаголе код којих је из синхронијског угла јасно да се састоје из 2 префикса и глагола. Тако су, на пример, изостали глаголи *понагнути се*, *обујмити*, јер у савременом српском језику не постоје глаголи који би се добили изостављањем њихових префикса. Највећи број глагола спада у перфективне. Ако постоје оба парњака, екскерпирани смо само перфективни, а међу имперфективне у нашој грађи спадају само они који немају перфективни парњак. Б. Тошовић није прецизирао одакле је екскерпирао 536 глагола нити да ли је имао неких ограничења у прикупљању грађе. Према А. Терзићу (1997), велики број глагола на *пона-*, а то важи и за многе друге двопрефиксалне глаголе, спада у разговорно-периферни и супстандардни слој лексике. „Употребљени у стандардном језику“, сматра Терзић (1997: 311), „издвајају се као стилски снижена лексика. Њихова употреба у писаном језику ограничена је на стилове уметничке литературе и публицистике у којима се мање или више одражава структура разговорног језика.“² Због тога није необично што је у Речнику САНУ, као речнику књижевног и народног језика, забележено много више ових глагола него у Речнику МС (ако се има у виду и очекивана сразмера између ова два речника). Ако се узме у обзир да чак ни у Речнику САНУ ни приближно нису сви забележени, онда се може закључити да је број ових глагола у српском језику далеко већи од 536, до чега је дошао Б. Тошовић и колико је, отприлике, прикупљено из лексикографских извора и за ово истраживање.³

² К. Конески (1995: 146) исто констатује и за македонски језик. По његовим речима, полипрефиксални глаголи су често носиоци експресивности и карактеристични су за разговорни стил (нпр. *испотена*, *изизнауци*, *испоприкаже*).

³ Судајући према групи префикса *пона-*, у руском језику слично је као у српском (исп. Терзић 1997). Много је више ових глагола у разговорном језику него у речницима, иако је у Даљевом речнику забележено чак 400 руских глагола који почињу са *пона-*. Такви глаголи често спонтано настају у говору или у писаном језику. Ови глаголи, према А. Терзићу, у српском и руском језику имају слична значења и употребу, а разлике се углавном тичу извесних случајева видске корелације и синтаксичке спојивости прелазних глагола овог типа.

А. Белић (1949: 313–314) је запазио да се скоро сви префикси сем *до-* могу употребити као саставни део двојних префикса. У Речнику САНУ, међутим, обрађено је 25 двопрефиксалних глагола од којих је први *до-*: *доизрећи*, *донавезати*, *донадојити*, *допогледати*, *допријавити*, *доразгневити*, *досазрети* итд. Није необично ни да *до-* буде други префикс у низу: *издоходити*, *надобацити*, *одоглавити*, *подоводити*, *предомислити се*, *придодати* итд.

Према Б. Тошовићу (2010: 107), префикси *из-* и *пре-* најчешће се удружују са другим префиксима, док су, по речима И. Клајна (2002: 287), префикси *из-* и *по-* најпродуктивнији у стварању двопрефиксалних глагола.⁴ Према примерима из наше грађе, у праву је И. Клајн, али је могуће да је Б. Тошовић имао у виду све врсте речи, а не само глаголе. Анализа значења двопрефиксалних глагола коју је спровео Б. Тошовић издваја 29 значења ових глагола и указује на то да највећи број њих служи да означи дистрибутивност (44,05%): *испрегазити*, а затим следе: елиминисање (17,47%): *обездомити*, трансформација (4,83%): *преокренути*, простор (4,28%): *преусмерити*, интензитет (4,28%): *испремлатити*, додавање (4,28%): *надодати*, наднормативност (3,90%): *пренадражити*, деминутивност (3,35%): *попричекати*, инхоативност (2,04%): *узасјати*, сатуративност (1,67%): *надоручковати се*, кумулативност (1,67%): *надоносити*, аугментативност (1,30%): *преувеличати*, ретроспекција (1,30%): *препродати*, контакт (0,74%): *надовезати (се)*, интеракција (0,56%): *узнати се*, проспекција (0,56%): *предсказати* итд.

4. Захваљујући прилично детаљној општој слици о двопрефиксалним глаголима коју добијамо на основу закључака формалне, семантичке и статистичке анализе Б. Тошовића (2010), истраживачи који ће се убудуће бавити овим глаголима могу усредсредити пажњу на одређене подгрупе глагола из ове скупине, што ћемо и ми учинити. Нашу пажњу посебно привлачи значење глагола са два префикса који се не очекују један поред другог због тога што имају у неком смислу супротно значење или представљају два иста префикса. Очекивало би се да ће као производи таквог творбеног процеса настати „нелогични глаголи“. Да ли су они заиста такви?

4.1. Двопрефиксални глаголи у светлу транспрефиксације. И. С. Улуханов (2012) усмерио је пажњу на један посебан тип творбе речи који он назива *творбом речи заменом морфема* или *трансафиксацијом*. За потребе овог истраживања издвајамо само *транспрефиксацију* као вид *трансафиксације*. Постоје, наиме, префиксирани лексеме које нису настале додавањем префикса на неку другу реч, већ потичу од неке друге префиксирани лексеме и то процесом замене једног префикса неким дру-

⁴ Префикси *из-* и *по-* врло су продуктивни у грађењу двопрефиксалних глагола и у осталим јужнословенским језицима (за бугарски исп. Крумова 1986, а за македонски Конески 1995).

гим. Овај тип творбе посебно је карактеристичан за тзв. глаголе са супротстављеним резултатом или супротним смером дејства радње. Глагол *одледити*, тако, није настао од лексеме *ледити*, већ од глагола *заледити* заменом префикса *за-* префиксом *од-*. Доказ за овај начин творбе проналази се у семантици ових глагола. *Одледити* значи *отопити нешто што је било залеђено*. Глагол *одледити* налази се, дакле, у семантичкој вези са *заледити*, а веза са глаголом *ледити* изостаје. Тај однос сасвим је другачији између глагола *одломити* и *ломити*, јер они јесу у семантичкој и творбеној вези пошто *одломити* значи *ломећи одвојити*. Глагол *одледити* није у вези са *ледити*, а глагол *одломити* јесте у вези са *ломити*. Као постанак лексеме *одледити* објашњава се и настанак неких других глагола, исп., на пример, *одлепити*. Овај префиксал значи *одтсранити нешто прилепљено*, из чега се може закључити да је постао од глагола *прилепити* заменом префикса. Глагол *лепити* произвео је *прилепити*, а овај је дао глагол *одлепити*. У руском језику, по речима И. С. Улуханова, највећи број глагола насталих транспрефиксацијом може се пронаћи међу онима са префиксима *раз-* и *од-* (*от-*).⁵

Дешава се, међутим, да један од глагола са супротстављеним резултатом уместо да замени префикс префиксом свог парњака, задржава оба. То је један од начина настајања глагола са два префикса и разлог због којег у овом раду посвећујемо пажњу транспрефиксацији. Тако је, на пример, настао руски глагол *разукрупнити*. Уместо да глагол *укрупнити* транспрефиксацијом произведе *разукрупнити*, значење раскрупњавања постиже се простим додавањем префикса на већ префиксирани глагол. Тако, један поред другог, унутар једног глагола, стоје два префикса супротног значења. Овакве глаголе И. С. Улуханов шаљиво назива *нелогичним глаголима*. Заинтересовало нас је колико је у нашој грађи тзв. нелогичних глагола, да ли су они заиста нелогични иако се префикси у њиховом саставу супротстављају један другом и какве процесе они означавају.

Као што је и очекивано, такви примери су појединачни и нема их много, али отварају различита питања у вези са супротстављеним или наизглед супротстављеним префиксима у низу.

Префиксни низ *раз-* и *за-* понекад даје такав, нелогичан, спој. Примери су глаголи *разавити* и *разаплести* (*се*). Као резултат радње вијања и плетења добија се нешто што је завијено и заплетено. Отуда глаголи *завити* и *заплести*. Од ових глагола добијени су *разавити* и *разаплести*, који означавају радњу са супротним резултатом – предмет се поново доводи у стање пре завијања и заплитања. *Разавити* и *разаплести*, у ствари, значе *развијати* и *расплести*.⁶

⁵ Идентификовање творбе механизмом замене морфема показује у којој мери семантички приступ творби речи може прецизирати и изнијансирати опис творбених процеса. Ако би се узели у обзир само формални процеси, не би се могла уочити разлика у односу између *ледити* – *одледити* и *ломити* – *одломити*.

⁶ Префикси не улазе увек истим значењима у глаголе (или, како нам се чини) глаголи својом семантиком усмеравају значења префикса, па спој *раз-* + *за-* не даје увек

У тзв. нелогичне глаголе могли би се уврстити и неки од оних који су настали додавањем префикса *од-* и *у-* (нпр. *одудати*), односно *од-* и *уз-* (нпр. *одузимати*). Глагол *удати* као резултат има давање, док *одудати* као резултат има одузимање. Глагол *одузимати* такође спада у ову групу јер *узимати* и *одузимати* представљају глаголе са супротним смером дејства радње.⁷

Само на први поглед у ову групу спадају и глаголи са префиксима *о-* и *без-*: *обезмастити*, *обезвучити*, *обесолити* итд. Префикс *о-* означава стицање неког својства: *омастити*, *озвучити*, *осолити*, док префикс *без-* има супротно значење и подразумева губљење својства. Међутим, када се ови префикси распореде тако да *о-* претходи префиксу *без-*, онда се они не супротстављају, већ се префиксом *о-* исказује да је цео материјални или нематеријални објекат о којем је реч обухваћен губљењем неког својства. Префикс *о-* се односи, дакле, на глагол префиксиран префиксом *без-*, а није у саодносу само са префиксом *без-*. Другачије би било када би префикс *без-* претходио префиксу *о-*, за шта у српском језику нема примера. Тада би се као резултат добио нелогични глагол, јер би се префиксом *без-* уносило значење губљења својства глагола који заједно са префиксом *о-* означава стицање тог својства.

Из односа префикса *о-* и *без-* можемо запазити да распоред префикса двопрефиксалних глагола није случајан и да се променом њиховог распореда не добија исто значење глагола.

У семантички однос између префикса уплетена је семантика мотивног глагола, и то на два начина. Прво: префикси најчешће не ступају у директан однос, већ први префикс модификује значење већ префиксираног глагола, дакле односи се према глаголу, а не према префиксу. Друго: глагол диктира и то да префикси нису увек употребљени у својим основним, тј. типичним значењима. Због управо наведених разлога неретко се дешава да у примерима у којима се нижу префикси супротног значења нема нелогичности, нпр. *под-* + *на-*: *поднапити се*; *у-* + *на-*: *унакрстити се*, *из-* + *у-*: *изувити*.

исти резултат. Глагол *разасјати (се)* настао је од префиксала *засјати*, у којем префикс *за-* значи почетак радње, док *раз-* означава *разлити се*, *раширити се*, *распрострети се*, па *разасјати (се)* значи *облити се светлошћу*, *расветлити се*. У овом споју *раза-* не означава исто што и у глаголима *разавити* и *разаплести*. Посебан случај представља глагол *разаслати*, у којем *раз-* има дистрибутивно значење, а префикс *за-* нема одређену улогу јер глагол *заслати* не постоји у савременом српском језику. Овај глагол је, вероватно, настао аналогично, подтакнутом потребом да се облик префикса *раз-* не промени једначењем по звучности, а тиме би се значење глагола, можда, могло учинити мање јасним.

⁷ Сасвим другачију семантику имају неки други глаголи са ова два префикса. Тако, на пример, глагол *уминути* значи *ослабити у снази*, *интензитету*, *попустити*, *јењавати* (обично се односи на бол), док *одуминути* значи *нестати*, *престати*, *проћи*. Као да се низањем префикса исказује двостепеност радње – у првој фази бол или осећање ослабљује, а у другој сасвим нестаје.

4.2. ПРЕФИКСАЦИЈА ОДРИЧНИХ ГЛАГОЛА. Питање низања префикса чија значења нису компатибилна отвара још један проблем, а то је семантика глагола са два префикса од којих је други у низу префикс *не-*. Пажњу изазива већ и сама чињеница да се први префикс додаје глаголу са префиксом *не-*. Познато је, наиме, да осим у ретким случајевима (*негодovati*, *недостајати*, *нестати*), не постоји глаголски префикс *не-*. Има, међутим, доста примера међу двопрефиксалним глаголима у којима се као други префикс појављује *не-*: *донемоћи*, *заневаљати*, *занедати се*, *занемарити*, *занемоћи*, *занерeditи*, *занесвестити се*, *занеснажити се*, *занесрећити*, *занечистити*, *изнемарити*, *изнемоћи*, *изненаравити се*, *изнеприличити*, *изнерeditи*, *оневеселити*, *оневидети*, *онеимати*, *онејачати*, *онемарити се*, *онемилити*, *онемогућити*, *онепоштенити*, *онеспокојити*, *онеспретити*, *онечовечити*, *одневерити се*, *одневидети*, *однемилети*, *однемоћи*, *понестати*, *понечистити*, *прнемоћи*, *принемоћи*, *проневерити*, *разнерeditи*, *узнемирити*, *узнемоћи*, *узнерeditи*, *узнестрпити се*, *унерeditи*, *унесрећити* итд.⁸

У вези са низањем префикса супротног значења о којима је до сада било речи у овом раду, поставља се једно питање о глаголима који су управо наведени. Теоријски посматрано, ако се другим по реду префиксом негира радња, значи да ње нема, па се поставља питање сврхе првог префикса. Није ли сваки префикс који претходи одричној форми глагола у одређеном смислу супротстављен префиксу *не-*?

Да бисмо дошли до одговора на ово питање, треба осветлити ове глаголе. Пошто по традиционалном погледу на питање негације, не постоје глаголи са префиксом *не-*, јер је одричност синтаксичка, а не лексичка категорија глагола, очекује се да ови глаголи нису настали додавањем неког префикса на глагол који је већ префиксиран префиксом *не-*, већ да су оба префикса истовремено придодата глаголу. Дефиниције ових глагола указују, међутим, на то да су многи од њих настали од одричних придева или именица комбинованом творбом, нпр. *оневеселити* – *учинити невеселим*, *узнестрпити се* – *постати нестрпљив*, *занерeditи* – *довести у наред*, *онепоштенити* – *утицати на некога да постане непоштен*. Има и оних који су настали додавањем два префикса на глагол: *занедати се*, *понечистити*, *онеимати*. Неки су, као *проневерити*, настали од именица са два префикса (*проневера*).

Ови глаголи углавном означавају стања. Најчешће означено стање је стање немоћи. Префикс *не-* указује на чињеницу изостанка неке осо-

⁸ У раду о лексичкој негацији глагола (Драгићевевић 2011) залагали смо се за другачији приступ речци *не* испред глагола. Насупрот уобичајеном мишљењу да се речцом *не* испред глагола постиже само синтаксичка негација, покушали смо да покажемо да се та речца понекад понаша као префикс и да уноси у глагол нову лексичку вредност. Ово је нарочито упадљиво када глагол има квалификативну употребу, нпр. *Он не пуши* = *Он је непущач*; *Он не види* = *Он је слеп*; *Он не чује* = *Он је глув* итд. У прилог ставу да постоји глаголски префикс *не-* иде и постојање прилично бројне групе двопрефиксалних глагола од којих је онај ближи самом глаголу управо префикс *не-*.

бине или стања, чиме се означава супротно стање. Први префикс уноси у ове глаголе информацију о томе да је то стање (назовимо га минус-стањем) тек отпочело (*однемилети*, *узнемоћи*), да је доведено до крајње тачке (*изнемоћи*), да је појам обухваћен датим стањем (*онепоиштени*), да је обухваћен у приличној мери (*понестати*) или у претераној мери (*пренемоћати*).

И из ових примера закључујемо да језик тежи ка томе да укине нелогичности у значењу префикса, а самим тим и тзв. нелогичне глаголе и да се, у највећем броју случајева, први префикс односи на значење целокупног другог дела, тј. глагола са префиксом *не-*, употпуњавајући и прецизирајући информацију о стању исказаном њиме.

4.3. Ступњевитост радње и ретроспективност. У вези са оним глаголима који поседују два супротстављена префикса, као што су *развијени* и *развијени*, поставља се питање сврхе низања префикса, будући да је, као што је показано, њихово значење синонимично значењима глагола који имају само први префикс – *развијени* и *развијени*? Разлог за задражавање оба префикса лежи у потреби говорника да искаже двостепеност процеса: *развијени* значи развијени нешто што је претходно било завијено. Развијању је претходила акција завијања. Говорник жели да искаже сложеност догађаја – његову двофазност, тј. две активности које су обављене највероватније нечијом вољном радњом. Глагол *развијени* такође подразумева да је објекат развијања био завијен, али ступњевитост радње и двострука активност вршиоца радње није од значаја. Због тога семантика описаних глагола са два префикса привлачи пажњу – једним глаголом исказују се две супротстављене активности од којих је једна претходила другој.⁹

Такви глаголи имају ретроспективну семантику. О ретроспективности писао је Б. Тошовић (2010) наводећи примере глагола *преприсади*, *припокривати* итд., који такође, у већој или мањој мери, носе информацију о двофазности радње – прво је нешто посађено или покривено, па је поново посађено, односно покривено. Б. Тошовић значењски фокус ових

⁹ Неки од ових глагола који означавају две супротстављене радње или две радње супротстављеног правца привлаче пажњу тиме што подразумевају два или више учесника и тиме још више усложњавају значење ових глагола, јер се односе на слике целокупних ситуација. Такви су, на пример, глаголи *отпоздравити*, *отпримити* (*одговорити на поздрав*), *однаредити* (*променити неку наредбу*). Глаголи *отпоздравити* и *отпримити* у прототипичном случају подразумевају ову ситуацију: најмање два учесника се сусрећу, један поздравља другог, а затим му други отпоздравља. Глагол *однаредити* подразумева наредбодавца који прво издаје наредбу подређенима, а затим је повлачи. У том смислу занимљив је и глагол *препродати*, који, прототипично, подразумева 3 вршиоца радње: особа А је продала нешто особи Б, а она је то продала особи В. Да додамо још и то да радње исказане оваквим глаголима којима се исказују сложене слике са више учесника и више активности не морају увек бити супротног смера. Тако, рецимо, глагол *заостати*, у прототипичном случају, подразумева бар два учесника који се крећу ка неком циљу, али један се налази иза другог. Значења оваквих глагола који представљају слике целих ситуација заслужује посебно истраживање.

глагола овако описује: „удвоением выражается ориентация на то что уже было, произошло; речь может идти о возврате к предыдущему состоянию.“ Нама се чини да оријентација није на оном догађају који се десио дубље у прошлости, већ на оба догађаја у хронолошком следу. Примери ретроспективних глагола са два префикса које наводи Б. Тошовић указују на то да се помоћу два префикса, поред супротстављених радњи, може исказивати и једна радња која се два пута понавља.¹⁰ Тако, *припокрити* означава *поново покрити*, *боље покрити*. У ову групу уврстили бисмо и бројне глаголе са префиксима *до-* и *на-*: *донадојити*, *донагата-ти*, *доналити*, *донахвалити*, *донасладити се* итд. Ови глаголи су необични јер се префиксом *на-* који је први придодат глаголу указује на то да је радња у потпуности извршена (*надојити*, *налити*, *нахвалити*), а затим се, суштински неспојивим, неочекиваним, нелогичним, парадоксалним додавањем префикса *до-* указује на то да радња заправо није била до краја извршена и да се тек њеним каснијим поновним извођењем она у потпуности довршила. Глаголи *донадојити*, *доналити*, *донахвалити* итд. у ствари значе *додојити*, *долити*, *дохвалити*. Овај тип нелогичности запажамо и у непродуктивном префиксалном споју *до-* и *из-*: *доизглавити*, *доизрећи*. У овим глаголима се наизглед извршене радње *изглавити*, *изрећи* понављају, допуњавају и тиме, заправо, довршавају.¹¹

4.4. РАСПОРЕД ПРЕФИКСА. Управо описано значење глагола са префиксима *до-* и *на-* усмерава истраживачку пажњу и на глаголе у којима су ти префикси инверзно распоређени: прво *на-*, а затим *до-*. Такви су глаголи *надокитити*, *надолити*, *надописати*, *надотрпати* итд. Док се глаголима са *дона-* исказује да је радња извршена у потпуности, овим глаголима се означава да се накнадним понављањем исте радње, она извршила у још већој мери, да је допуњена, али не и да је у потпуности извршена. Неки од ових глагола, као, на пример, *надоплести* и *надокovati* могу значити да је понављањем радње објекту придодат неки део, па је он изменио првобитни изглед (исп. *Дугачак реп надокује. Нека му надоплете и руке на тај прслук*).

Ако се овом запажању о различитом значењу глагола са префиксима *дона-* и *надо*, придода запажање о различитом значењу глагола на *безо-* и *обез-* (о чему је било речи пред крај параграфа 4.1. у овом раду),

¹⁰ За понављање исте радње у бугарском језику специјализован је префикс *пре-* (нпр. *пре-избирам*, *пре-издавам*, *пре-покривам*, *пре-продавам*).

¹¹ Не треба, међутим, мислити да два префикса увек указују на две радње, јер се понекад један од префикса користи за прецизирање радње основног глагола, а други има адвербијалну улогу. Тако, на пример, глагол *подолетати* значи *долетети једно за другим*. Префикс *по-* носи значење адвербијала за начин (*Како долетети? Једно за другим*). Глагол *позадремати* може значити и *задремати један за другим* (по истом моделу као *подолетати*), али и *с времена на време задремати*. У првом значењу префикс *по-* се понаша као адвербијал за начин, а у другом случају, поред начинског, има и временско значење. Оваквих случајева (када се један од префикса понаша као адвербијал) има доста и они заслужују посебно истраживање.

може се закључити да распоред префикса у двопрефиксалним глаголима није случајан и да њихов различит редослед доводи до различитих значења глагола.

4.5. ГЛАГОЛИ СА ДВА ИСТА ПРЕФИКСА. Међу неочекиване случајеве ређања префикса свакако спада и низање два иста префикса. Док се на једној страни парадоксалних могућности низања два префикса налазе глаголи са два супротна префикса, на другој страни налазе се глаголи са два иста префикса. Таквих случајева нема много. У речницима српског језика забележени су само глаголи са два префикса *по-*: *поподигнути*, *поподићи*, *попоићи*, *попојести*, *попоседети*, *попостати*, *попочекати*.¹² Сви ови глаголи спадају у групу деминутивних глагола јер се њима, према подацима из Речника МС, означавају радње које се врше мало, што значи кратко или са slabим интензитетом: *поподићи* – *мало подићи*; *попоићи* – *мало поћи*, *учинити неколико корака*; *попојести* – *мало појести*, *попоседети* – *мало поседети*; *попостати* – *мало застати*, *попочекати* – *провести мало времена чекајући*. За понављање префикса код ових глагола И. Клајн (2002: 287) каже да оно „нема другу функцију осим експресивне“. Нама се чини да два префикса *по-* код већине ових глагола нема исто значење. *По-* које се налази уз сам глагол има граматичку улогу чисте перфектизације (*подићи*, *подигнути*, *поћи*, *појести*, *постати*), па се у ове глаголе другим *по-* уноси деминутивност. Другачије је са глаголима *поседети* и *почекати* у којима префикс уноси у глаголе деминутивно значење, тј. исказује да се радња исказана њима вршила кратко. Друго *по-* има заиста експресивну вредност: овим префиксом се још више наглашава краткотрајност радње. У оба случаја не може се говорити о редунацији префикса иако се исти префикс понавља.

5. ЗАКЉУЧАК. Да бисмо испитали утицај два префикса на значење глагола који их поседују, анализирали смо оне глаголе за које би се могло очекивати да је тај утицај највидљивији и најнеобичнији – то су тзв. „нелогични глаголи“ који имају префиксе у неком смислу супротстављеног значења или они који имају два иста префикса. Од једних до других, пут нас је водио и кроз анализу глагола чији је један од префикса речца *не-*, као и кроз осврт на глаголе којима се исказују два догађаја од којих један претходи другом. Пажња је била усмерена и на значај распореда префикса у успостављању одређеног значења глагола.

Први утисак је да се строга статистичка анализа значења ових глагола, какву је спровео Б. Тошовић (2010), тешко може спровести јер, како каже И. Грицкат (1955–1956: 46), „семантичка вредност везе између глаголског општег дела и средства за модификацију не може се унапред одредити, за њу нема калупа.“ Префиксни спој и глагол могу дати различите семантичке резултате, што зависи од много чинилаца. Због тога је узалудан сваки покушај да се спојеви префикса прецизно расподеле по

¹² У македонском језику се поред *попо-*, јавља и *изиз-* (нпр. *попокрие*, *изизнаучи*), исп. Конески 1995: 147.

значењу. У глаголској семантици може се говорити само о чешћим или ређим значењским могућностима, односно о типичним и нетипичним.

Показало се да се у скоро свим случајевима које смо испитали дво-префиксални глаголи понашају као дводелне, а не као троделне јединице и да се првим префиксом модификује значење остатка јединице, а то је префиксирани глагол, који представља јединствену семантичку целину. Семантика ових глагола указује на то да постоји само једна творбена граница и да се она налази између два префикса. Тиме се потврђује хипотеза о двочланости твореница без обзира на број јединица из којих се састоје.

Анализа је показала и то да иако речничке дефиниције неких дво-префиксалних глагола указују на то да се они могу свести на једнопрефиксални облик, ниједан од два префикса заправо није редундантан, чак ни у случајевима када глагол има два иста префикса. Покушали смо да покажемо да оба имају своју улогу у формирању значења глагола. Посебну пажњу побуђују они глаголи чија два префикса указују на две фазе у вршењу радње, чиме се значење глагола показује као сложена слика догађаја у низу. Понекад ти догађаји имају и супротну усмереност. Значење глаголских фаза, па и самог глагола постаје различито ако се замени распоред префикса. Указали смо и на случајеве када се један од префикса понаша као адвербијал (обично за начин или за време) и тиме указали на чињеницу да два префикса не значе увек и две радње или две фазе радње основног глагола. Занимљиво је и то што се понекад као други префикс појављује префикс *не-* којим се указује на непостојање неког стања, док се првим префиксом у низу указује на степен тог недостатка. Низање два иста префикса (а то се у српском језику дешава само у случају префикса *по-*) могуће је због тога што се функције овог префикса обично раздвајају, па се први у низу користи са деминутивним значењем, а други као граматички показатељ перфективности.

Много дво-префиксалних глагола могуће је уврстити у периферијску лексику српског језика која је маркирана као архаична или разговорна, али ови глаголи живе, како у српском, тако и у другим словенским језицима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар. *Савремени српскохрватски књижевни језик. II део: Наука о грађењу речи*. Београд: Научна књига, 1949.
- Грицкат, Ирена. „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику.“ *Јужнословенски филолог* књ. XXI св. 1–4 (1955–1956): 45–96.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. „Деривати у менталном лексикону.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 36, св. 1 (2007): 367–379.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. „Запажања о лексичкој негацији глагола.“ *Српски језик* књ. XVI (2011): 41–55.
- ŽELE, Andreja. *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.

- КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику, први део: Слагање и префиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства–Матица српска–Институт за српски језик САНУ, 2002.
- КОНЕСКИ, Кирил. *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*. Скопје: БОНА, 1995.
- КРУМОВА, Лилия. „За семантиката на представката *изпо-* и лексикографското представяне на образуваните с неа глаголи.“ В: *Въпроси на съвременната българска лексикология и лексикография*. София: БАН, 1986: 81–90.
- ТЕРЗИЊ, Александар. „Структурно-семантичке карактеристике глагола са префиксалном групом *пона-* у руском и српском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 26, св. 2 (1997): 309–320.
- ТОШОВИЋ, Бранко. „Нанизывание приставок в сербском, хорватском и бошнячком языках.“ У: Тошовић, Бранко и Арно Wonisch (Hg/Ur.). *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, Beograd: Beogradska knjiga, 2010, 1/2, 107–120.

Rajna Dragičević

VERBS WITH TWO PREFIXES IN SERBIAN LANGUAGE
IN REGARDS TO OTHER SLAVIC LANGUAGES

Summary

This paper analyzes verbs with two prefixes in Serbian language, at the same time comparing it with other Slavic languages. A special attention is given to those verbs where it was expected that the influence of the prefixes would be the most prominent – to those called ‘illogical verbs’ containing the prefixes with the meanings opposed to one another, and to the verbs with the same prefixes. We also analyzed verbs with the prefix *ne-*, as well as those verbs which denote two actions where one action precedes the other. An attention is given also to the importance of the position of prefixes and their effect on the verb meaning.

Key words: poly-prefix-verbs, word formation, semantics, Serbian language, slavic languages.

Душка Б. Кликовац
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 klikovac@fil.bg.rs

ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ЛИЦА КОД ПОКАЗНИХ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се, на теоријским основама когнитивне семантике, испитује употреба показних речи у српском језику (личних показних заменица, личних заменичких прилога и показних речца) с обзиром на њихову граматичку категорију лица. Утврђују се простори – физички и метафорички – на које или у оквиру којих се тим речима указује, а затим се разматра њихова ендофоричка употреба. Закључује се да се и ова последња може свести на њихове употребе у физичком и метафоричким просторима.

Кључне речи: српски језик, показне речи, заменице, заменички прилози, деикса, егзофора, ендофора, појмовна метафора.

I. Увод

1.1. Српски језик (односно српскохрватски дијасистем) један је од ретких словенских језика чији је систем показних речи „троличан“ – тј. организован према учесницима у комуникацији (говорнику, саговорнику, одн. особи која не учествује у комуникацији – обично зато што је одсутна).¹ Показне речи (у даљем тексту: ПР) обухватају личне показне заменице, личне заменичке прилоге и показне речце – које све (са изузетком зам. прилога *сад(а)*) имају у корену *-в-* ако указују на нешто у вези с говорником, *-т-* ако указују на нешто у вези са саговорником, и *-н-* ако указују на нешто у вези с особом која не учествује у комуникацији.² Тај систем ПР приказаћемо табелом, распоређујући речи према

¹ Међу словенским језицима такав систем има још македонски, док су мишљења у вези с неким другим словенским језицима различита (в. Кордић 2002).

² У традиционалној сербскохрватистици није било уобичајено да се у вези са показним заменицама и заменичким прилозима говори о граматичкој категорији лица, мада се њихова семантика везана за лица уочавала (в. нпр. Стевановић 1975). Ипак, има радова у којима су те речи класификоване и према лицима (Стевовић 1973; Симић и Симић 1981). Тако смо, уз детаљну семантичку анализу заменичких речи и предлог терминологије, учинили и ми (Кликовац 2010а, 2010б).

њиховим коренима (мада је, како ћемо видети у т. 2.1.2, у случају заменичких прилога за место однос између тих корена и лица сложенији):

	Заменице			Заменички прилози							Речца	
	за идентитет	за квалитет	за квантитет	за место			за време	за начин	за количину			
За 1. л.	овај	окак	оволики	овде	овамо	овуд(а)	одавде, одовуд(а)	довде	сад(а)	овако	оволико	ево
За 2. л.	тај	такав	толики	ту	тамо	туд(а)	одатле, отуд(а)	дотле	тад(а)	тако	толико	ето
За 3. л.	онај	онакав	онолики	онде	онамо	онуд(а)	оданде, одонуд(а)	донде	онда	онако	онолико	ено

1.2. Употреби ПР с обзиром на граматичку категорију лица у сербокроастици посвећена је одређена пажња. Њоме се бави З. Тополињска (1977); И. Клајн (1985), у општелингвистичкој студији посвећеној заменицама, разматра теоријска питања у вези с њом и коментарише један број карактеристичних примера; П. Пипер (1983, 1988), проучавајући заменичке прилоге у српском, руском и пољском језику, дотиче се и ње, а у другом раду (Пипер 2001) бави се катафоричком употребом заменица у српском језику; С. Кордић (2002) проучава употребу (егзофоричку и ендофоричку) заменица *овај*, *тај*, *онај* и презентатива *ево*, *ето*, *ено*; овима последњим у узвичним конструкцијама бави се М. Бабић (2010). ПР су са лексикографског становишта обрађене у великим једнојезичним речницима српског језика.

Наш је циљ овде да осветлимо граматичку категорију лица код ПР у српском језику полазећи са теоријских основа когнитивне семантике – приступа који подразумева да су у значењској мрежи неке лексеме просторна значења примарна (у том смислу што су настала прва, у употреби су типичнија, а у значењској мрежи централна), а остала секундарна (настала касније, у употреби су мање типична, а у значењској мрежи маргиналнија); при томе су непросторна значења изведена од просторних метафором, која је начин разумевања једног појмовног домена (често апстрактног) као другог (по правилу конкретног) (за приказ главних идеја в. Лелкоф и Џонсон 1980; Теллор 1989; Кликовац 2004, 2006; Расулић 2004). Тиме настављамо линију истраживања коју смо започели једним краћим радом (Кликовац 2006). Међутим, пошто је тема врло широка а простор којим располажемо ограничен, изузећемо употребу заменичких прилога за време, као и употребу ПР као корелатива зависних клауза.

Што се појмовног и термилошког апарата тиче, разликоваћемо упућивање на ванјезичку стварност (*егзофора*) и упућивање на садржину контекста (*ендофора*) – претходног (*анафора*) или потоњег (*катафора*).

Корисна ће нам бити и Билерова дистинкција на непосредно физичко показивање (*demonstratio ad oculos*) – за које, будући да може бити праћено гестом, И. Клајн уводи термин *остензивна егзофора* (1985: 68), и упућивање на појам који постоји у мислима (*deixis am Phantasma*) – које Клајн назива *ментална деикса* (1985: 67).

1.3. Као корпус за ово истраживање послужила су нам следећа дела: *Травничка хроника* (И. Андрић), *Сумњиво лице* (Б. Нушић), као и делови романâ *Људи говоре* (Р. Петровић) и *Корени* (Д. Ћосић). У обзир смо узели и примере из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (одсад: РСАНУ), одн. *Речника српскохрватскога књижевног језика* (одсад: РМС), примере из наведених радова о ПР и из корпуса разговорног језика (Савић и Половина 1989), као и неке које смо сами забележили у разговору. За мање фреквентне ПР потражили смо додатне потврде у *Корпусу савременог српског језика*.³ Ради уштеде простора примере ћемо наводити без њиховог извора.

2. Указивање у различитим врстама простора

ПР могу указивати – у складу са својим значењима – на простор, одн. нешто што се у њему налази (на оно што се у њему одвија, као и на ентитете, њихов број и одлике). У питању може бити физички простор, али и различити апстрактни простори. Оваква употреба ПР је егзофоричка; пошто у случају физичког простора показна реч може бити, у зависности од његове величине и природе ентитета, праћена гестом, у питању је остензивна егзофора; у случају апстрактних простора имамо посла с менталном егзофором.

2.1. Физички простор

2.1.1. Показним речима за 1. лице говорник упућује на нешто што је везано за њега самог:

Овај	(1) КАПЕТАН: [...] (Метне писмо у деп.) <u>Ово</u> се писмо, господине Вићо, неће читати!
Овакав	(2) Што га, бре, Мицо напусти. <u>Овакав</u> се направио. – И Александар пока- за савијен кажипрст.
Оволики	(3) Дође јесен, родила царевица па се искршила. Класови, да простите, ево <u>оволики</u> !
Овде	(4) ВИЋА (разгледао је нотес): Нема <u>овде</u> у нотесу ништа више.
Овамо	(5) ЈЕРОТИЈЕ: Дај <u>овамо</u> да видим! (Узима карту и чита.)
Овуда	(6) – Добро вече. Могу ли <u>овуда</u> изићи на врх села? – Туда. Имате још два-три корака свега.

³ Налази се на електронској адреси www.korpus.matf.bg.ac.rs.

Одавде	(7) Ја сам решио да сиђем у бунар [...]. Одозго, приликом спуштања, угледао сам дечака да стоји на ивици дна бунара. Када сам дошао до њега само ми је кроз сузе проговорио: „Чико, води ме <u>одавде</u> “.
Довде	(8) Мени је већ <u>довде</u> дошло! (Превуче љутито руком испод грла.)
Овако	(9) Могли бисмо овом напису без предомишљања дати наслов само „нови роман“ ... Мислимо да <u>овако</u> неће и не може бити никакве забуне.
Оволико	(10) Ако он мене савлада, нека носи моју главу. Не жалим ни <u>оволико</u> .
Ево	(11) КАПЕТАН: [...] (Вићи.) Где су хартије нађене код њега? ВИЋА (даје му): <u>Ево!</u>

2.1.2. Што се тиче ПР за 2. лице, најпре ћемо рећи нешто у вези с њиховим инвентаром. Заменички прилог *тамо* се по свом морфемском саставу (корену *т-* и суфиксу *-амо*) уклапа у подсистем заменичких прилога чије је основно значење место завршетка или правац кретања, и у њему би требао да заузима средње место – оно које означава место близу саговорнику: *овамо – тамо – онамо*. Типично значење му је, међутим, другачије – означава место завршетка / правац кретања или место налажења далеко од говорника, и у тим употребама чешћи је него системски „правилнији“ прилози *онамо* и *онде*.⁴ Тако, чак ни у примеру као што је *Доћи ћу тамо код тебе* не упућује на место близу саговорнику, него на место удаљено од говорника. Дакле, подсистем зам. прилога за упућивање на место налажења гласи *овде – ту – тамо (онде)*. А у подсистему са *овамо* и *онамо* место прилога *тамо* заузима прилог *ту* – тако да подсистем гласи *овамо – ту – тамо (онамо)*.⁵

Показним речима за 2. лице говорник указује на нешто што је у вези са саговорником:

Тај	(12) Дај овамо <u>ту</u> депешу!
Такав	(13) [Говорник погледа саговорникове чизме и каже:] Е, управо <u>такве</u> чизме и ја тражим!
Толики	(14) Та не би се бојо још <u>толики</u> да сте.
Ту	(15) ЈЕРОТИЈЕ (Милисаву): А јесу ли <u>ту</u> у фиоци списи што су нађени код онога? МИЛИСАВ: Овде су.
Туд(а)	(16) – Добро вече. Могу ли овуда изићи на врх села? – <u>Туда</u> . Имате још два-три корака свега.

⁴ Пипер (1988: 33, 36) такође констатује да се прилог *тамо* „употребљава равноправно у функцији исказивања како локативности тако и адлативности“, те да се може употребити и уместо *онде* и уместо *онамо*: *Налази се тамо, Отишао је тамо*.

⁵ Прилог *ту* је, иначе, редак у значењу места завршетка кретања: ни у нашем основном корпусу ни у РМС нисмо наишли ни на један такав пример, а од стотинак прегледаних примера из ЕК забележили смо само два таква. Ево једног (који илуструје анафоричку употребу тог прилога): *Узмите, на пример, једну чашу. Ако је празна, ви ту можете насути воду или неко друго пиће [...]*. – Подсистеми зам. прилога за место које смо реконструисали на основу наше грађе разликују се од оних које наводи Кордић (2002: 94): *овдје / ту – ту / тамо – ондје; овамо – тамо – онамо; овуда – туда – онуда*.

Одатле	(17) Знао сам их добро. Становали су такође на мансарди. [...] – Код тебе нешто смрди. – Вуците се <u>одатле</u> ! одговорих.
Дотле	(18) <u>Дотле</u> ваше; а амо је наше.
Тако	(19) Зашто <u>тако</u> говориш?
Толико	(20) – Оволико је висок! [Показује руком високо изнад себе.] – <u>Толико</u> ?!
Ето	(21) <u>Ето</u> ти књига, па види шта ћеш с њом. [Након што је говорник дао саговорнику књигу.]

Осим тога, показним речима *тај* и *тако* – које су међу ПР за 2. лице најчешће – говорник може указивати на нешто што је на извесном растојању од њега, али му је чулно доступно; положај саговорника (ако овај уопште постоји) није релевантан:

Тај	(22) (Из капетанове приватне собе чује се тресак, као кад се разбијају судови. Врата се нагло отварају и отуд лете у канцеларију: тањира, шерпење и саксије са цвећем. [...]) КАПЕТАН (скочи престрављен): Шта је <u>то</u> , море?
Тако	(23) Јевреји су гледали преда се, што је требало да значи: <u>тако</u> је и друкчије не може да буде, али ми нисмо ништа рекли. ⁶

2.1.3. Показним речима за 3. лице говорник указује на нешто што је далеко од њега (и евентуалног саговорника):

Онај	(24) Видите ли <u>онога</u> кадије?
Онакав	(25) Чуо јеси богом брата драги, / Да је <u>накве</u> [девојке] на свем свјету нема.
Онолики	(26) Иван хоће; ма, да није много да ми дамо <u>онолико</u> парче [њиве] за ово испод куће?
Онде	(27) <u>Онђи</u> сам оставила виле.
Онамо	(28) Излазим из чамца, идем лагано уз обалу, у томе правцу. Мислим: Како не потрче сви <u>онамо</u> !
Тамо	(29) Какво је време <u>тамо</u> код вас? [међуградски разговор]
Онуд(а)	(30) – Дакле, <u>онуда</u> ? – запита мајстор, окрену се и показа назад, тамо где се у позадини беше саткао недавно напуштени град са шареним манастирским куполама [...].
Оданде	(31) Тад је подигла главу и њене широко отворене очи среле су се с модри-кастим оком неба, притиснутим на узан прозор изнад певнице. <u>Оданде</u> ће се појавити светлост, помислила је [...].
Донде	(32) Тркамо се <u>донде</u> , до оног дрвета.
Онако	(33) Ено, <u>онако</u> треба да окрећеш, као она жена тамо! [Инструктор говори детету како да скија.]
Онолико	(34) Које то куче лаје <u>онолико</u> ?
Ено	(35) <u>Ено</u> аутобуса! [у тренутку кад се аутобус појављује у говорниковом видном пољу]

⁶ Говорник говори постојећем стању ствари објективно – што постиже тако што се од тог стања ствари ментално удаљава. Не имплицира се никакав саговорник.

2.2. Простор времена

Добро је познато да се време концептуализује метафорички. По једној од метафора, постојање се разуме као КРЕТАЊЕ ПО ВРЕМЕНСКОМ „ПУТУ“; при томе се будућност налази испред човека који се креће, а прошлост иза. У временском простору се могу запазити „тачке“ и „одсечци“ на различитој удаљености од садашњег тренутка, у којем се говорник типично налази.

2.2.1. Показним речима за 1. лице говорник указује на садашњи период, одн. појам који припада садашњости (метафорички, говорник указује на временски простор у коме се налази, одн. на ентитет у том простору); посведочене су све ПР за 1. лице осим *овде*, *овуда* и *одавде*:

Овај	(36) ЈЕРОТИЈЕ [...]: Јесте ли чули, господо? Увиђате ли колико је ово важна ствар? На нама је да спасемо државу; у нас, у <u>овоме</u> часу, гледа и држава и династија! [<i>овај</i> =садашњи]
Овакав	(37) У стара времена – веле – било је ових сила [анђела, светаца, змајева] више, када је свет био бољи и побожнији [...] али од кад свет поста <u>овакав</u> , и тих је штићеника људских нестало. [<i>овакав</i> =као што је сад]
Оволики	(38) Као што се види, размаци између издања нису мали, па ипак, Загоркиња има пуно права да се радује и <u>оволикима</u> . [<i>оволики</i> =као што су сад]
Овамо	(39) То се прилагођење збива од IX. стољећа <u>овамо</u> . ⁷ [<i>овамо</i> =досад]
Довде	(40) На њима [кристалима цинабарита] су остварене... форме, од којих неке нису биле <u>довде</u> познате.
Овако	(41) Па зар ти, мајку му, у <u>овако</u> озбиљним моментима, не умеш ништа више да кажеш? [у <i>овако</i> озбиљним=у озбиљним као што су сад]
Оволико	(42) И раније је било таквих путника намерника, али никад [...] <u>оволико</u> настраних, сумњивих и неваљалих. [<i>оволико</i> настраних=колико су сад настрани]
Ево	(43) У том сандуку је Тахир-бегов дед затварао своје рукописе; отац му је ту чувао новац; а он, <u>ево</u> , држи лекове и завоје.

Такође, неке ПР за 1. лице указују на период који непосредно претходи тренутку говорења (метафорички, говорник се окреће уназад и гледа временски простор који се непосредно граничи са простором садашњости):

Овај	(44) Живјела сам с тобом све <u>ове</u> године и слуга сам ти била.
Ево	(45) Не може да мисли ни о чему другом, <u>ево</u> већ скоро цела година.

Најзад, неке ПР за 1. лице указују на време које следи одмах за тренутком говорења (метафорички, говорник гледа испред себе, у будућност, и указује на одсечак временског простора који је непосредно пред њим):

⁷ Пипер (1988: 54) констатује да се прилог *наовамо* употребљава „када је реч о дужем временском периоду (нпр. деценије, векови)“. То потврђује и наш пример са *овамо*.

Овај	(46) Кад ће да вас оперишу? – Па казали <u>ових</u> дана.
Одавде	[РСАНУ бележи значење „од овог времена, одсад“, али без примера]
Ево	(47) И сада ће се, <u>ево</u> , поновити све исто, све до појединости.

2.2.2. ПР за 2. лице не употребљавају се да укажу на време.⁸

2.2.3. Говорник употребљава ПР за 3. лице да упути на прошло време или на појам везан за њега, при чему између тог прошлог времена и садашњег тренутка постоји извештан размак; таквом ПР говорник може позивати саговорника да се сети тог времена одн. појма, тј. да их призове из памћења – а одатле импликација да је то део њиховог заједничког знања и искуства. ПР за 3. лице то значење удаљеног времена задржавају и у анафоричкој употреби (пр. 48). У том погледу нарочито је занимљив пр. 52, у коме се јасно види да су прилог за 2. и за 3. лице еквивалентни, али нису сасвим синонимични: прилог за 2. лице је употребљен искључиво ендифорички, а онај за 3. лице функционише ендифорички, али је употребљен и егзифорички – указује на време удаљено од временског оријентира.

Онај	(48) ЖИКА (оставши сам, хукне и седа на своју столицу. Нађе однекуд <u>ону</u> крпу коју је раније држао око главе [...]).
Онакав	(49) Зар су се морали распродати сви фудбалери, <u>онакви</u> добри играчи?
Онолики	(50) Што је ово село овако опустело, где су <u>онолике</u> куће што су пре биле?
Тамо	(51) А већ <u>тамо</u> о Ђурђеву дошло је оно што је преврнуло ток његова живота.
Донде	(52) [...] то доба има да забележи два велика песника: Јована Ст. Поповића и Његоша. [...] Ради се на књижевним родовима који <u>донде</u> у српској књижевности нису били обделавани. Епској поезији, на којој <u>дотле</u> готово нико није радио, обраћа се нарочита пажња.
Онако	(53) ВИЋА (злобно): Из овога се писма види да госпођица воле неког и зато се према честитим домаћим синовима <u>онако</u> понаша.
Онолико	(54) Ко је то пуцао <u>онолико</u> ? ⁹
Ено	(55) <u>Ено</u> , оном лане ухватили Радојицу, да је убио ... некаква целебцију.

Такође, овим ПР говорник упућује на будуће време које не следи непосредно за садашњим, него је у некој мери удаљено:

⁸ Кордић (2002: 78) такође констатује да се временски изрази с *тај* увек тумаче анафорички (нпр. *тих дана, тог љета, у то доба*) и сматра да то доказује Белићеву тврдњу да је примарна употреба заменице *тај* била анафоричка. Не улазећи у расправу о тој тврдњи, рећи ћемо само да *тај* не може бити употребљено да укаже на време говорне ситуације из једноставног разлога што се и говорник и саговорник типично налазе у истом времену – дакле, обојица су у „сада“ (није говорник у „сада“ а саговорник у „тада“).

⁹ Није сигурно да у овом примеру говорник не указује и на просторну удаљеност (исп. *Ко то пуца онолико?*), али се свакако може схватити и као указивање на прошло време.

Онај	(56) А шта ће бити земљи? Ваљда ће се одвећ одморити? На <u>ону</u> годину, ако живи будемо, посејаћемо.
Донде	(57) Као секретар ви бисте морали имати један мали списак особа у пословним везама са нашим главним акционарима. А <u>донде</u> , могли бисте бар да позапамтите имена оних људи који су код нас на дуже или краће време имају закупаљено место за огласе.
Ено	(58) <u>Ено</u> , сутра нек изиђу људи.

2.3. Простори знања и сећања

Оно што је човеку близу (место, људи, предмети, појаве итд.), то добро познаје; што је од њега удаљено, не познаје добро. На тој егзистенцијалној вези између места и познатости заснована је појмовна метафора познато је близу, непознато је далеко (в. и Расулић 2006).

Управо та метафора одговорна је за неке употребе показних речи. Најзанимљивији су они примери у којима се физички простор и простор знања не поклапају. Такав је следећи пример, у којем се Сима налази ближе вратима о којима је реч него Даница:

(59) ДАНИЦА: Ти си погрешно врата. Не седи овде адвокат.

СИМА: Него?

ДАНИЦА: Ево овде, ова друга врата. 'Оди, показаћу ти.

Наиме, да се Даница руководила положајем врата у физичком простору, рекла би *Ето ту, та друга врата*; а чак и да се Сима и Даница налазе на истом одстојању од тих врата, она би рекла *Ено тамо, она друга врата*. Међутим, Даница „смешта“ врата у свој простор знања.

Ова метафора се, међутим, најчешће препознаје у употреби показних речи за 3. лице. Говорник, најпре, може указивати на простор који је њему самом непознат. Тако је у пр. 60, где је зам. прилог за 3. лице корелатив временске клаузе који упућује на непознато време у будућности, и у пр. 61, у којем се преомишља – дакле трага за нечим што му још није у простору знања:

(60) Рече да донде мира неће имати докле вилу не нађе.

(61) КАПЕТАН: [...] Је л' мора, господин-Жико, да се чита писмо?

ЖИКА: Па оно, мора!

Даље, употребом показне речи за 3. лице говорник саговорнику може сугерисати да из фонда свог знања узме оно што му је потребно и тако испуни садржајем ту реч:

(62) КАПЕТАН: Пути, Ђоко, јер сад ћу те ноктима задавити! Све си ми ти ово онако апотекарски замесио и посолио!

(63) Конзул се, онако промрзао и изломљен од дводневног јахања, тешко држао на ногама.

Такође, употребом ПР за 3. лице говорник саговорнику може сугерисати да из памћења „извуче“ оно на шта говорник указује; одговарају-

ћа метафора гласи ОНО ЧЕГА СЕ ЧОВЕК ДОБРО СЕЋА ЈЕ БЛИЗУ, ОНО ЧЕГА СЕ ДОБРО НЕ СЕЋА ЈЕ ДАЛЕКО (при томе, СЕЋАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ):

- (64) ЈЕРОТИЈЕ: [...] Кажу му нека завири где год се може завирити. По свима кафаницама. Нека оде и до оне Кате код горњег бунара, и она издаје собе за самце. Нека сврати и код онога газда-Јоце малог – и то је канда некакав револуционар; могао га је и он сакрити.
ВИЋА: То је онај кројач женског одећа?
- (65) ЈЕРОТИЈЕ: Ако, добро си учинио! Дакле, шта сам оно хтео да кажем? (Сети се.) Ах, да! Дедер, ти, Тасо прочитај ову депешу.

2.4. Простор поседовања

У неким употребама ПР примећује се метафора ПРИПАДАЊЕ НЕКОМЕ ЈЕ БИВАЊЕ У ЊЕГОВОМ ПРОСТОРУ. И она је заснована на егзистенцијалној вези између два појма о којима је реч: оно што човек поседује налази се типично уз њега, на дохват његове руке, или у његовом делокругу. А пошто поседовање имплицира контролу, ПРОСТОР КОЈИ НЕКО КОНТРОЛИШЕ такође се може разумети као ПРОСТОР КОЈИ МУ ЈЕ БЛИЗУ.

Простор поседовања / контроле препознајемо у пр. 66: Жикино *овде* не односи се на просторију у којој се он налази, него на затвор, над којим има контролу:

- (66) МИЛИСАВ [...]: А, каже капетан, треба и два грађанина, присутника...
ВИЋА: Јес', боме. Шта велите, кога да узмемо?
ЖИКА: Једног имам овде, а другога... јес', бога ми, имам и другога: јуче сам ухапсио Спасу механцију.

Простор припадања и физички простор упадљиво се не поклапају у пр. 67, у којем се говорник налази на истом месту као и саговорник. Пошто је, међутим, он придошлица, а простор „припада“ онима који су у њему били, он на њега не упућује речју *овде*, него *ту*:

- (67) ЈЕРОТИЈЕ (улази споља под капом): Је л' није ту господин Вића?
МИЛИСАВ: Није!

Човеку припада оно што је урадио:

- (68) Заману „утијом“... па пут међу плећке!... Ја падох... лежах позадуго – па ми се сажали... Зар волики мој рад и пос'о, зар волико трчање – па да добијем „утију“? [*оволико*=колико сам ја урадио]

Наиме, да је то о чему је реч урадио саговорник, реченица би гласила: *Зар толики твој рад и посао, зар толико трчање...* Да је то урадио неко ко није присутан, реченица би гласила *Зар онолики његов рад и посао, зар онолико трчање...* (с тим што би се ово последње могло односити и на било које лице, али на даљу прошлост).

На сличан начин, човеку припада и оно што је рекао:

- (69) ВИЋА (Алекси): По чему си ти посумњао да је тај младић сумњиво лице?
 ЈЕРОТИЈЕ: Дабоме, по чему си посумњао?
 МИЛИСАВ: Јеси разговарао с њим?
 ЈЕРОТИЈЕ: Дабоме, јеси ли разговарао с њим?
 АЛЕКСА: Ево, ако хоћете, све по реду да вам кажем.
 ЈЕРОТИЈЕ: Па тако, брате! Разуме се да треба све по реду да нам кажеш. Ја не знам и шта сте га окупили са тим питањима па само збуњујете човека. [*тим*= „вашим“]

2.5. Простор пажње

Кад жели на нешто да се усредсреди, човек томе прилази или то приближава себи; кад жели да нешто наметне туђој пажњи, човек то ставља близу њега. На тој искуственој корелацији заснована је метафора ПРЕДМЕТ ПАЖЊЕ ЈЕ БЛИЗУ. Та метафора одговорна је за неке употребе ПР за 1. и 2. лице.

Тако у пр. 70 говорник уопште нема у рукама списе о којима је реч; упркос томе, он употребљава заменицу *овај*. У пр. 71 говорник прво на трупу о којој игра упућује заменицом *тај*, употребљавајући је анафорички; у једном тренутку, међутим, толико се уноси у ту тему да употребљава прилог *овде*:

- (70) КАПЕТАН: Кога? Ђоку? Море ћу да га спроведем, везаног ако хоћеш; метнућу га у цак, као мачку, па ћу да га пошаљем у Београд! Али шта ћу са списима? Видиш ли да господин министар има пик баш на ове списе!
 (71) – Како би, у најкраћем, изгледао ваш групни портрет компаније Атербалето? – То је трупа од осамнаест играча. Шареног националног састава. Ту има Француза, и играча из Казахстана, Бразила, Аргентине и Филипина. [...] И сви смо солисти, сви једнаки. Нема овде никакве хијерархије и правака.

Таква је и употреба показне заменице *овај* кад она има пејоративни призвук: говорник је толико обузет нечим да му се чини да му је то пред очима:

- (72) КАПЕТАН (седне уморан на столицу и хукће): Па шта сад, господин-Жико, по богу брате; шта ми саветујеш сад да чиним? Куда ћу и шта ћу с овим Ђоком?

Слично томе, неке употребе ПР за 2. лице мотивисане су говорниковом потребом да неко место или ентитет привидно приближи саговорнику – да би овај то могао боље да замисли, разуме, доживи и сл. Говорник, дакле, предмет свог говора намеће саговорниковој пажњи.⁹

⁹ Слично примећује и Клајн (1985: 119), коментаришући употребу заменице *тај* у примеру *Ух, што грешти тај Ивковић* (говорник и саговорник су на трибинама, а Ивковић

У пр. 73 особа која улази подједнако је удаљена и од говорника и од саговорника, а говорник употребљава ПР *ето* и *тај* да би неку особу наметнуо саговорниковој пажњи; у пр. 74 особа на коју говорник упућује чак је ближа њему него саговорнику:

- (73) СПАСА (улази).
ЖИКА: А, ето га, то је тај грађанин из 'апсе.
(74) МАРИЦА (долази и прилази право оцу): Ево ме! (Спази Ђоку, па му полети.) Ђоко, слатки Ђоко!
КАПЕТАН (изненађен): Шта-а-а-а-? Ђока?!!!
АНЂА (такође изненађена): То... Ђока?!!
МАРИЦА: Јесте, јесте, то је Ђока.

У вези с прилогом *ту*, РМС бележи израз *ја сам ту*, са значењем „ево ме (да ти помогнем)“. Могли бисмо рећи да говорник себе ставља у саговорников простор да би му сугерисао да му је на услузи; одатле прилог *ту* развија и општије значење „на месту где треба“:

- (75) Сви смо ту да помогнемо ако треба.

Говорник саговорнику може приближити и неки догађај који припада будућности (пр. 76) или прошлости (као у изразима *ту скоро*, *ту недавно*, *ту неки дан* – РМС), да би га овај лакше замислио:

- (76) Лекар нађу да је стање болесника врло опасно и да је катастрофа ту, неизбежна за који дан.

Показне речи за 2. лице употребљавају се у реченицама којима говорник изражава своју импресионираност степеном особине, начином или мером вршења радње и сл. Стављајући их у саговорников простор, он жели да их боље предочи саговорнику и да му тако боље пренесе свој осећај или утисак:

- (77) Фон Митерер је толико пута покушао да објасни жени њену заблуду, да је уразуми и одбрани, али ништа није помагало.

2.6. Емоционални простор

Оно што је човеку близу, најчешће му је и емоционално блиско; према ономе што је од њега удаљено најчешће је равнодушан. На тој искуственој корелацији заснована је метафора ЕМОЦИОНАЛНА БЛИСКОСТ ЈЕ ФИЗИЧКА БЛИЗИНА (Кликовац 2006: 127; Расулић 2006: 234 и даље).

На основу те метафоре говорник у пр. 78 употребљава ПР за 3. лице анафорички, где би се, да нема и психолошке дистанце према предмету говора, очекивала ПР за 2. лице:

на терену): „заменица вероватно треба својом референцијом да 'приближи' денотат саговорнику, терајући га на изврстан начин да и сам учествује у израженој емоцији.“ – У Кликовац 2006 о овом простору говорили смо као о простору намене.

(78) Ма убише се песницама! Оно у свом животу нисам доживела!

Насупрот томе, психолошка блискост с предметом разговора исказује се ПР за 1. лице, чак и онда кад тај предмет није одмах доступан сећању:

(79) Правила наши пријатељи за овај њихов... како се зове... Ускрс, фешту.

Многе употребе прилога *онако* могу се објаснити управо наведеном метафором – тачније, њеном варијантом неприхватљиво је далеко. Тако у пр. 80 дневник је остао како не треба, не онако како се сматра исправним; у пр. 81 радња се такође не обавља на начин који се одобрава; а у пр. 82 неприхватљивост понашања иде до тога да се оно не жели ни поменути, тако да *онако* служи као еуфемизам:

(80) А нама остаде онај дневник, онако... Да идем да га закључим.

(81) Раде 'нако тек да се ради – ошљаре.

(82) Никад ништа не помисли онако... о девојци.

У примеру 83 говорник изражава негативан став према одсутној особи тако што наглашава њену просторну удаљеност – употребљава показну заменицу *онај* уместо личне заменице *он*:

(83) ЈЕРОТИЈЕ: Уха, 'ди си ти запео! Па онај ће, бре, да побегне док ти то све испричаш.

2.7. Други метафорички простори

Забележили смо и просторе важности, одређености и обичности, настале искуственом корелацијом тих појмова са физичким простором: оно што је човеку близу, то му је и важно, уобичајено и јасно је оцртано (човек га добро види); оно што је од њега удаљено, неважно му је, неуобичајено и он га лоше разазнаје. Одатле и метафоре НЕВАЖНО ЈЕ ДАЛЕКО (пр. 84 и 85; у овом другом неважност појаве прелази у пејоративност), НЕОДРЕЂЕНО ЈЕ ДАЛЕКО (пр. 86) и НЕОБИЧНО ЈЕ ДАЛЕКО (пр. 87 и 88 – у којима *тамо* и поименичено *онај* у приповедачком тексту најављују преокрет). На „позитивне“ варијанте ових метафора нисмо наишли.

(84) ЖИКА: Знам, де, верујем ја теби; а оно што си протурао лажне динаре, то је онако, више шале ради.

(85) Писала [је]... тамо неком њеном са рогља.

(86) Он је добар момак, – не! Већ онако, некако – не знам шта да кажем.

(87) Најпосле отвори и дванаести подрум, кад тамо, али наред подрума једно велико буре.

(88) Једне године идем шумом, кад оно нешто „пишти“. Помислим: куче. Кад оно – лане.

3. Ендофора

Деиктички центар у ендофори јесте место на којем се налази ПР.

3.1. У анафоричкој служби употребљавају се ПР за сва три лица. ПР за 1. и 3. лице означавају удаљеност антецедента у физичком простору текста: кад антецедената има више, ПР за 1. лице употребљава се да укаже на последњи антецедент – онај који јој је најближи (пр. 89, који наводи Клајн (1985: 107)), а ПР за 3. лице да укаже на антецедент који је од ње најдаљи (пр. 90, који наводи Клајн 1985: 66).¹⁰

(89) Попај је саветовао Кићи да не дели ручак с Пером, јер ће му овај све појести.

(90) Опевао је љубави и пријатељства, али више ова друга него оне прве.

ПР за 1. лице може да се употреби и ако јој претходи само један антецедент; то је свакако омогућено просторном близином антецедента:

овај	(91) Био један човек па имао јединца сина. <u>Овај</u> син рече један пут оцу: „Бабо шта ћемо радити?“
овакав	(92) Многи млади и способни научници напуштају земљу. Мада су нам <u>овакви</u> кадрови потребни, ништа не чинимо да их задржимо.
овде	(93) На другој страни су катастрофична очекивања. То је наличје наивног и бесловесног историјског оптимизма. <u>Овде</u> свакако спада и тзв. миленијумска грешка [...].
овамо	(94) <u>Овамо</u> се могу убројати и још неке животињске врсте.
одавде	(95) Слично томе, у Фридмановом моделу, брзина којом се било које две галаксије удаљују једна од друге управо је сразмерна удаљености између њих. <u>Одавде</u> је происходило да ће црвени помак једне галаксије бити управо сразмеран њеној удаљености од нас [...].
овако	(96) „Еле, мајком збогом остај!... Донијет ћу ти појас и крижић, тако мени крви кнежевске!“ <u>Овако</u> рекне кнежевић Реља... и срне у свијет.

Анафорички употребљене ПР за 3. лице, и кад не указују на физички простор текста, употребљене су и егзофорички – антецедент означава место или ентитет који су удаљени од говорника (најчешће у простору, али понекад и у времену – в. пр. 105):

онај	(97) Прамен магле, што се у даљној равници као вихор окреће, <u>оно</u> ти је Сандал.
онакав	(98) Зачуде се кад га <u>онаквога</u> виде.
онде	(99) Још док сам живео у Бечу, ја сам бежао у варошки парк, ноћу или у подне када <u>онде</u> никог више нема.

¹⁰ Клајн коментарише и да се тако употребљене заменице јављају углавном само у пратњи редних бројева; додајемо да то не мора бити само редни број него ближа одредба уопште: *То је сто г. Милисави писара, а онај десно, сасвим напред, сто је Жике писара.*

онамо	(100) „Па куда ћемо?“ „Кад бисте хтели да се потрудите до моје куће, она није далеко одавде“. „Добро. Пођимо <u>онамо</u> !“
тамо	(101) КАПЕТАН: А шта мислиш, куда је отишао он? ЖИКА: Па... ваљда на телеграф. КАПЕТАН: На телеграф? Шта ће <u>тамо</u> ?
онуд(а)	(102) Код Власенице има гроб некаквога хајдука, који је ту погинуо. „Сваки човек који <u>онуда</u> налегне, баци по једну грану на тај гроб [...]“
оданде	(103) [...] Сунчеви зраци, који осветљавају Марсову површину и долазе <u>оданде</u> до наших очију [...].
донде	(104) Пишем ти из меблиране собе хотела „Солидност“ [...]. Баку је веома велик град. Ту се, кажу, вади петролеј, али <u>донде</u> се треба возити електричним возом, а пара немам.
онолико	(105) Трговац... пријави се ђумруку београдском тражећи да се извиди: да ли је могуће да држави припада <u>онолико</u> ђумручине.

Међутим, за анафоричку функцију специјализоване су ПР за 2. лице. Њихова функција је чисто анафоричка, без икаквих других примеса. То је, истовремено, и најтипичнија употреба ПР за 2. лице:

тај	(106) Слушај, оче, ти знаш да сам ја већ у годинама и да је ред и дужност родитељска да ме збринете. [...] Ја сам чекала све досад да ви <u>ту</u> своју дужност испуните.
такав	(107) Неће да се прља за ситницу; не воли чак ни да прими на рад продаје, процене, лицитације и <u>такве</u> ствари [...].
толики	(108) Небојша Поповић је пружио шансу осморици нових кошаркаша у односу на Европски шампионат у Прагу 1947. [...] <u>Толики</u> број новајлија је за оно време био нормалан [...].
ту	(109) Други грађанин, Миладин, [...] сакрио се напред, иза рафа за фасцикуле и <u>ту</u> се шћућурио [...].
туд(а)	(110) Летос нам се и догодило да је у центру престонице, на Обилићевом венцу, са балкона терасе полетео сунцобран и повредио девојку која је <u>туда</u> пролазила.
одатле	(111) Дом у Кулини је у процесу трансформације, па ће до краја месеца <u>одатле</u> у друге установе сличног типа бити пребачена 23 лица.
дотле	(112) Треба да идем доста стазом пре но што зађем са ње, јер је <u>дотле</u> , између маслина, жито.
тако	(113) Бије [капетан] пандуре ногом у задњицу и избацује их <u>тако</u> .
толико	(114) Десет година сам ја провео у школи. Да сам на робији <u>толико</u> година провео, ја бих научио какав занат.
ето	(115) <u>Ето</u> , то сам чуо, добри људи, и никако ми не излази из главе – заврши Ајваз своје причање.

У својој анафоричкој употреби, ПР за 2. лице упућују на метафоричке просторе, одн. ентитете у њима. Наиме, упућујући на оно што је рекао саговорник, говорник то смешта у саговорников простор поседовања: видели смо (т. 2.4) да човеку припада и оно што је урадио и оно што је рекао. А упућујући на оно што је сам рекао, говорник то смешта

у његов простор пажње и тако му сугерише да је то за њега (саговорника) релевантно.

3.2. У катафоричкој функцији употребљавају се најчешће ПР за 1. лице. Оне указују на део текста који непосредно следи, при чему постцедент није синтаксички везан за показну реч.¹¹ У питању је, дакле, физички простор текста:

овај	(116) АНЂА: Па шта ме се онда тиче? МАРИЦА: Ево <u>ово</u> ! (Чита.) „Зато, ако ме одиста волиш, ти одмах крени на пут. [...]”
овако	(117) А домаћин му стане <u>овако</u> приповиједати: „Једном пођемо нас десетак... по со...”
оволико	(118) [...] младић је у свој кратки дневник [...] записао о Давилу свега <u>оволико</u> : „Конзул је онакав каквим сам га замишљао.”
ево	(119) ЖИКА: Дедер говори, зашто си дошао? МИЛАДИН: Па <u>ево</u> шта је: неки Јосиф из Трбушнице...

ПР за 3. лице не употребљавају се катафорички. Од ПР за 2. лице катафорички се употребљава поименичено *тај*, да упути на именички појам који следи и чији се идентитет наглашава:

(120) Разумете ли ви шта је то строгост?

5. Закључак

Основна употреба ПР јесте егзофоричка – упућивање на физички простор, одн. нешто што се у њему налази. Показним речима за 1. лице говорник указује на простор везан за њега, онима за 2. лице најчешће указује на простор везан за саговорника, а онима за 3. лице указује на простор удаљен од њега (одн. обојице). То би значило да је систем ПР у српском језику заиста тролични – везан за учеснике у комуникацији.

Међутим, ПР за 2. лице говорник може – иако ређе – употребити да укаже на оно што је донекле удаљено од њега (али му је чулно доступно), независно од положаја саговорника – ако овај уопште постоји. То је, заправо, место на коме је систем ПР не тролични, него само тројни – указује на простор само у односу на говорника (три члана тог система у литератури су познати као проксимал, медијал и дистал).

Осим на физички простор, говорник може показним речима упућивати и на апстрактне просторе, одн. оно што се у њима налази. Забе-

¹¹ Пипер (2001) наводи три разлога за катафоричку употребу ОВ-заменица: да би се катафора и анафора међусобно разликовале; што се катафорска група и постцедент најчешће налазе у непосредној близини; што се њиховом употребом ствара „привид ’очигледности’ денотата и привид његове присутности у комуникативној ситуацији независно од његовог реалног присуства или одсуства“ (цитат на стр. 215). – Да постцедент није синтаксички везан за показну реч, истиче Клајн (1985: 122).

лежили смо следеће (и могуће је да тај списак није потпун): простор времена, знања и сећања, поседовања, пажње, емоционални простор, простори важности, одређености и обичности. То су метафорички простори, настали искуственом корелацијом између близине одн. удаљености у физичком простору и појмова времена, знања, сећања итд.

Кад се физички простор и метафорички простори не поклапају, могуће је употребити ПР за два различита лица (в. нпр. коментар уз пр. 59, 67, 71, 73, 74, 78). То, међутим, не значи да су те ПР семантички празне, нити да су се по значењу изједначиле – него да иза сваке од њих стоји другачија логика.

Што се анафоре тиче, могуће су ПР за сва три лица. Међутим, ПР за 1. и 2. лице тада су употребљене и егзофорички – да укажу на физички простор текста (ПР за 1. и 3. лице), или да укажу на спољни физички простор или, евентуално, време (ПР за 3. лице). ПР за 2. лице употребљавају се чисто анафорички, без егзофоричких примеса. Њихову анафоричку употребу можемо тумачити као указивање у метафоричким просторима: кад упућује на претходни саговорников текст, говорник га смешта у саговорников простор поседовања; а кад упућује на свој претходни текст, он га смешта у простор саговорникове пажње.

Катафорички се употребљавају пре свега ПР за 1. лице, које указују на део текста који следи непосредно за њима. ПР за 2. лице употребљава се знатно ређе, и та се употреба може тумачити аналогично према њиховој анафоричкој употреби.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАБИЋ, Миланка. „Граматичко-прагматичке везе презентативних партикула *ево, ето и ено* у екскламативним конструкцијама.“ У: *Огледи из прагматичке синтаксе*. Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2010: 155–176.
- КЛИКОВАЦ, Душка. „О употреби показних речи у српском језику.“ У: ПИПЕР, Предраг (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006: 125–141.
- КЛИКОВАЦ, Душка. „Могу ли све заменице стати у једну табелу (Један предлог класификације заменица).“ *Књижевност и језик* књ. LVII, св. 1–2 (2010а): 35–44.
- КЛИКОВАЦ, Душка. „Неколико речи о заменицама у српском језику: предлог класификације и одговарајуће терминологије.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* књ. 39, св. 3 (2010б): 73–84.
- ПИПЕР, Предраг. *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (семантичка студија)*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1988.
- РАСУЛИЋ, Катарина. „Тако близу, а тако далеко: о метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовима близу и далеко.“ У: ПИПЕР, Предраг (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006: 231–259.
- СИМИЋ, Радоје и Бригита Симић. *Наш језик и ми 1 – Савремени српскохрватски језик за III разред усмереног образовања као ужестручни предмет*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1981.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I – Увод, фонетика, морфологија*. Београд: Научна књига, ³1975.
- СТЕВОВИЋ, Игрутин. „Систем заменичких речи у српскохрватском језику.“ *Књижевност и језик* год. XX, св. 1 (1973): 27–42.

- ANTONIĆ, Ivana. *Vremenska rečenica*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- KLAJN, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.
- KLIKOVAC, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: XX vek, 2004.
- KLIKOVAC, Duška. *Semantika predloga*. Beograd: Filološki fakultet (2. izdanje), 2006.
- KORDIĆ, Snježana. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.
- LAKOFF, George & Mark Johnson. *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- PIPER, Predrag. *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, 1983.
- PIPER, Predrag. „Prospektivna lokalizacija u tekstu.“ U: *Jezik i prostor*. Beograd: XX vek, 2001: 207–220.
- RASULIĆ, Katarina. *Jezik i prostorno iskustvo – Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2004.
- SAVIĆ, Svenka i Vesna Polovina. *Razgovorni srpskohrvatski jezik*. Novi Sad: Institut za južno-slovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1989.
- TAYLOR, John. *Linguistic Categorization – Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- TOPOLIŃSKA, Zuzanna. „Семантичка и синтаксичка дистрибуција заменичких корена *т-, ов-, он-* у српскохрватском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане књ. 7* (1977): 297–305.

Duška B. Klikovac

ON THE GRAMMATICAL CATEGORY OF PERSON IN SERBIAN DEMONSTRATIVES

Summary

Serbian is one of the few Slavic languages with a three-member system of demonstratives (i.e. demonstrative pronouns, adverbs and particles). In this paper the author sets out to explore the use of Serbian demonstratives against the theoretical background of cognitive semantics.

It turns out that the main usage of the demonstratives is exophoric – they point to the physical space, or what is situated within it: the 1st person demonstratives point to what is close to the speaker, the 2nd person demonstratives point to what is close to the hearer and the 3rd person demonstratives point to what is distant from the speaker (or both speaker and hearer). This means that the system of Serbian demonstratives is actually a three-personal rather than only three-member system.

However, a speaker can use some 2nd person demonstratives to point to something that is at some distance from him/her (but is accessible to the senses), regardless of the position of the hearer (if there is any at all). At this point the system of demonstratives is only a three-member system – orienting the space only in relation to the speaker.

Besides the physical space, there are several metaphorical spaces – the main ones being the spaces of time, knowledge and memory, possession, attention, emotional space, and the spaces of importance, definiteness and ordinariness. In cases where the physical and the pertinent metaphorical space do not coincide, more than one demonstrative is possible. However, the conclusion should not be drawn that these demonstratives are semantically empty, or that their meanings are identical – only that their usage is based on different logics.

The anaphoric usage derives from the exophoric one: using the 2nd person demonstratives in order to refer to the interlocutor's words is a case of possession, where the possessed entities (elements of the interlocutor's text) are abstract and metaphorical; and the endophoric use of the 2nd person demonstratives is a case of attention, where the speaker places the topic of the conversation in the interlocutor's space, thus making it relevant for him/her.

Key words: Serbian language, demonstratives, deixis, exophora, endophora, conceptual metaphor.

РЕГИСТАР КЉУЧНИХ РЕЧИ

- А. Ват 119
аблатив 147
авангарда 119
апокрифи 133
апокрифне приче о Богородици 133
архаизми 217
- Б. Токин 119
Балкан 61
богови љубави 25
- Вацлав Фијала 61
Витјеслав Халек 61
- глаголски прилози 243
- двопрефиксални глаголи 257
деикса 269
дијахронија 39
Другост 49
- егзофора 269
ексцептивност 199
ендофора 269
етимолошки речник 171
- заменице 269
заменички прилози 269
- И. Еренбург 119
именски израз 199
иновације 217
инструментал – локатив 217
интеркултуризам 49
интерлитерарност 49
историја књижевности 49
- Јан Колар 61
Јан Неруда 61
Јарослав Хашек 61
Јозеф Холчек 61
југословенска књижевност 49
југословенске књижевности 49
- К. Тајге 119
канон 49
- квантификација 199
Кинофон 119
Кино-Фот 119
концептосфера стереотипа 181
координиране конструкције 229
Косово и Метохија 217
косовски циклус 77
- Лада 25
лексикографија 171
- Љељ 25
- методологија 171
мистификације фолклора 25
митолошка бића 9
Михал Ајваз 61
мултирегионализам 39
- народна веровања 9
народна демонологија 9
несиметрични десетерац 77
нижа митологија 9
- параметри профилисања 181
партикуле 229
песници 109
поезија, 25, 109
поетика 39
појмовна метафора 269
показне речи 269
пољска књижевност 119
пољски фолклор 77
посесивни генитив 147
посесивни датив 147
посесивни падежи 147
посесивни суфикси 147
праиндоевропски језик 147
прасловенски језик 147
преводи 39
преводиоци 109
превођење 77
предикат 243
предикатски апозитив 243
препеви 109
пријатељство 109

проста реченица 199
протојеванђеље Јаковљево 133
профилисање стереотипа 181

разлика 49
реализам 39
рестриктивност 199
реченични кондензатор 243
руска књижевност 119

секундарни предикат 243
семантика 257
синхронија 39
синтакса 229
Словени 9
словенска митологија 25
словенски језици 109, 199, 257
словенски културни простор 119
сложена реченица 199

српска књижевност 49
српски језик 171, 181, 199, 217, 229, 257, 269
српски фолклор 77
српско-хрватска књижевност 119
старосрпски акут 217
стереотип домовина 181
суфикс *-инъ* 147
суфикс *-јь¹* 147
суфикс *-овъ* 147

творба речи 257

уметничка вредност 109

фолклор 77

Чарли Чаплин 119
чешка књижевност 119
чешки путопис 61

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

1. Часопис *Зборник Мајице српске за славистику* објављује оригиналне научне радове о словенским језицима, књижевностима и културама проучаваним у њиховом развоју или у савременом стању, посматраним компаративно, типолошки, ареално, или у ширем семиотичком контексту, као и узетим понаособ, а такође и радове из историје словенске филологије, историје науке о словенским књижевностима, или лингвистичке славистике. *Зборник Мајице српске за славистику* објављује студије и расправе, прилоге и грађу, научну критику, приказе, хронику и библиографију. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у часопису *Зборник Мајице српске за славистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве странице чланка.

2. Радови се објављују на свим словенским језицима. Радови на српском језику објављују се екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом. Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уредништвом, рад може бити објављен на енглеском, немачком или француском језику.

Рукопис треба да буде исправан у погледу правописа, граматике и стила. У *Зборнику Мајице српске за славистику* за радове на српском језику примењује се *Правоиис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурце (Матица српска: Нови Сад, 2010). Поред правописних норми утврђених тим правописом аутори треба да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег:

а) Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.

б) Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Уколико се цитира преведени рад, треба у одговарајућој напомени навести библиографске податке о оригиналу.

в) Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правоииса српскога језика*, а када се стране

име први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Ноам Чомски), или ако се изворно пише исто као у српском (нпр. Филип Ф. Фортунатов).

г) У уметнутим библиографским скраћеницама (парентезама) презиме аутора наводи се у изворном облику и писму, нпр. (Белић 1941), (KAROLAK 2004).

д) Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику или у преводу, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

3. Рукопис расправе или студије треба да има следеће елементе: а) наслов рада, б) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, њ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. Редослед елемената мора се поштовати. Радови који представљају краће прилоге, грађу, приказе и сл. поред основног дела текста садрже име аутора и наслов.

4. Наслов рада треба да што верније и концизније одражава садржај рада. У интересу је аутора да се користе речи прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се наслову дода поднаслов. Наслов (и поднаслов) штампају се на средини странице, верзалним словима.

5. Име, средње слово и презиме аутора у студијама и чланцима штампају се изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом. Имена и презимена домаћих аутора увек се наводе у оригиналном облику, независно од језика рада. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена, средњег слова и презимена аутора. Називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре (нпр., Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност). Ако је аутора више, мора се назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора се не наводе. Службена адреса и/или електронска адреса аутора даје се у подбелешци, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у посебној подбелешци, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

6. У сажетку, који треба да буде на језику на коме је написан и рад, треба језгровито представити проблем, циљ, методологију и резултате научног истраживања. Препоручује се да сажетак има од 100 до 250 речи. Сажетак треба да се налази испод наслова рада, без ознаке *Сажетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1 cm у односу на основни текст (тј. једнако увучена као први пасус основног текста).

• Кључне речи су термини или изрази којима се указује на целокупну проблематику истраживања, а не може их бити више од десет. Препро-

ручљиво их је одређивати са ослоном на стручне термилошке речнике, а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа. Кључне речи дају се на језику на којем је написан сажетак. Кључне речи се наводе испод сажетка, са ознаком *Кључне речи*, и то тако да им је лева маргина уравната с левом маргином сажетка.

- Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене заграде, презимена аутора (малим верзалом), године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице са које је цитат преузет и затворене заграде, на пример:

(Ивић 1986: 128) за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, на пример:

(Ивић 1986: 128—130) за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

(Ивић 1986: 128, 130) за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Уколико је реч о страном аутору, презиме је изван парентезе пожељно транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример Џ. Марфи за James J. Murphy, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, нпр.

(MURPHY 1974: 95) за библиографску јединицу: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1974.

Када се у раду помиње више студија које је један аутор објавио исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради, на пример (MURPHY 1974a: 12).

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом *и др.*:

(Ивић, Клајн и др. 2007) за библиографску јединицу: Ивић, Павле и Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић.
Српски језички приручник. 4. изд.
Београд: Београдска књига, 2007.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора, нпр.

Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области срочио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, нпр. (Белић 1958; Стевановић 1968)

7. Подбелешке (подножне напомене, фусноте), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде) дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се подбелешка односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Подбелешке се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, будући да за то служе библиографске парентезе, које – будући повезане с пописом литературе и извора датих на крају рада – олакшавају праћење цитираности у научним часописима.

8. Прилози којима је илустровано научно излагање (табеларни и графички прикази, факсимили, слике и сл.) обележавају се римским цифрама, прилажу се на крају текста рукописа, а њихово место у тексту се означава одговарајућом цифром.

9. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном *Цитирана литература*. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по азбучном или абecedном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се описују азбучним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени ћирилицом, а затим се описују абecedним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Свака библиографска јединица представља засебан пасус, који је организован на различите начине у зависности од врсте цитираног извора.

У *Зборнику Мајнице српске за славистику* у библиографском опису цитиране литературе примењује се MLA начин библиографског цитирања (*Modern Language Association's Style — Works cited*) с том модификацијом што се презиме аутора наводи малим верзалом, а наслов посебне публикације наводи се курсивом.

Примери таквог начина библиографског цитирања:

Монографска публикација:

ПРЕЗИМЕ, име аутора и име и презиме другог аутора. *Наслов књиџе.*

Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Белић, Александар, *О језичкој љрироди и језичком развијку: лингвистичка истраживања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

Милетић, Светозар. *О српском љишању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Фототипско издање:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе.* Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Пример:

Соларић, Павле. *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2003.

Секундарно ауторство:

У *Зборнику Мајице српске за славистичку зборници научних радова* се описују према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Радовановић, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

Рукопис:

ПРЕЗИМЕ, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

Николић, Јован, *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780—1783. Рукописи цитирају према фолијацији (нпр. 2а—36), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској публикацији:**Прилог у часопису:**

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста у публикацији.“ *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

Рибникар, Јара. „Нова стара прича.“ *Лейторис Мајице српске* књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265—269.

Прилог у новинама:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.“ *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера.“ *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса са Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.
<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d>> 02. 02. 2002.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.“ *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

ТОТ, А. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective.“ *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„НАЗИВ ОДРЕДНИЦЕ.“ *Наслов енциклопедије*. <адреса са Интернета> Датум преузимања.

Пример:

„WILDE, Oscar.“ *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

12. Извори се дају под насловом *Извори* у засебном одељку по-одељка *Циџирана лиџераџура* на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Циџирана лиџераџура*.

13. Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста, треба да буде на једном од светских језика (енглеском, руском, немачком, француском). Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, треба да напише резиме на језику на коме је написан и рад, а Уредништво *Зборника Маџице срџске за слависџику* ће обезбедити превод. Уколико је рад написан на страном језику, резиме мора бити написан на српском језику. Уколико аутор није у могућности да обезбеди резиме на српском језику, треба да напише резиме на језику на којем је написан рад, а Уредништво ће обезбедити превод резимеа на српски језик. После резимеа треба на језику резимеа навести кључне речи за дати рад.

14. Текст рада за *Зборник Маџице срџске за слависџику* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10 pt.

Штампане рукописе треба слати на адресу: Уредништво *Зборника Маџице српске за славистику*, Матица српска, Матице српске 1, 21 000 Нови Сад. Поред штампане верзије рукописа, треба послати и електронску верзију рукописа у Word формату на компакт диску или на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs или kornelijaicin@gmail.com с знаком да се ради о рукопису за *Зборник Маџице српске за славистику*. Штампана верзија рукописа може бити замењена електронском верзијом у PD формату.

Уредништво Зборника Маџице српске за славистику

РЕЧ УРЕДНИШТВА

Поштовани сарадници и читаоци,

Почетком 2013. године, од броја 84, *Зборник Мајице српске за славистику* наставља да излази са измењеном редакцијом и са новим главним уредником, проф. др Корнелијом Ичин.

Досадашње уредништво, на чијем је челу био академик Предраг Пипер, дало је дуготрајан и важан допринос српској славистици. Свесрдно захваљујемо на постигнутим резултатима и надамо се даљој сарадњи.

Зборник Мајице српске за славистику и даље ће настојати да унапређује проучавања словенских књижевности, језика и култура. Посебна пажња биће посвећена компаратистици, теоријским и интерпретативним проблемима, уз коришћење низа савремених мултидисциплинарних и разноврсних методолошких приступа. Редакцији су се сада прикључили многи угледни чланови из различитих светских универзитетских и научних центара Москве, Рима, Беча, Минхена, Констанца, Женева, Јерусалима, Лос Анђелеса и Токија, чиме се проширује не само опсег изучавања које овде намеравамо да представимо, већ и, како се надамо, круг потенцијалних сарадника. На тај начин, желимо да отворимо странице нашег часописа за актуелна питања славистичких студија, са сталним освртањем на досад постигнуте научне резултате. Научна оријентација *Зборника Мајице српске за славистику* и даље ће бити усмерена на разноврсна како историјска, тако и интерпретативна подручја истраживања, при чему ће се посебно настојати на што већем броју информација о достигнућима савремене славистике кроз рецензије и приказе нових књига и часописа, али и кроз хронику текућих научних активности у различитим крајевима света.

Рецензенти који су рецензирали радове приспеле за св. 83.

Зборника Матице српске за славистику

Др Ирина Антанасијевић, др Ивана Антонић, др Петар Буњак,
др Драгана Вукићевић, академик Јасмина Грковић Мејџор,
др Александар Гура, др Рајна Драгићевић, др Корнелија Ичин,
др Гордана Јовановић, др Леон Којен, др Јаромир Линда,
академик Александар Лома, др Биљана Марић, др Слободан Павловић,
академик Предраг Пипер, др Људмила Поповић, др Тања Поповић,
др Љубинко Раденковић, др Зоран Ранковић,
др Божо Ћорић, др Ирена Шпадијер

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистический сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica srpska

Уредништво и администрација
Редакција и администрација
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон — Phone
(021) 420-199, 6622-726
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.rs

e-mail: kornelijaicin@gmail.com
<http://www.maticasrpska.org.rs>

Зборник Матице српске за славистику, св. 83
закључен је 30. јануара 2013.

За издавача
Доц. др ЂОРЂЕ ЂУРИЋ
генерални секретар Матице српске
Технички сарадник Уредништва
ЈУЛКИЦА ЂУКИЋ

Коректор
КАТА МИРИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Штампање завршено априла 2013

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
821.16+811.16(082)

ЗБОРНИК Матице српске за славистику = Славистический сборник = Review of Slavic Studies / главни и одговорни уредник Корнелија Ичин. – 1984, 26– . – Нови Сад : Матица српска, 1984– . – 24 cm

Годишње два броја. – Наставак публикације: Зборник за славистику (1970–1983)

ISSN 0352-5007

COBISS.SR-ID 4152578

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије